

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**SOVYET ARŞIV BELGELERİNİN IŞIĞINDA
TÜRK-SOVYET ASKERİ İLİŞKİLERİ:
DOĞU CEPHESİ
(1919-1922)**

**DOKTORA TEZİ
Mehmet Bora PERİNÇEK**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİİBRAHİMOĞLU

İstanbul 2014

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**SOVYET ARŞİV BELGELERİNİN IŞIĞINDA
TÜRK-SOVYET ASKERİ İLİŞKİLERİ:
DOĞU CEPHESİ
(1919-1922)**

**DOKTORA TEZİ
Mehmet Bora PERİNÇEK
2902070009**

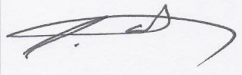

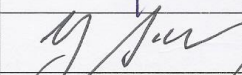
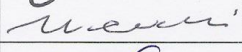

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİİBRAHİMOĞLU

İ.Ü. Araştırma Fonu tarafından 10003 nolu proje çerçevesinde desteklenmiştir.

İstanbul 2014

TEZ ONAYI

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında **2902070009** numaralı **Mehmet Bora PERİNÇEK**'in hazırladığı "**Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Türk-Sovyet Askeri İlişkileri: Doğu Cephesi (1919-1922)**" konulu YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, LİSANÜSTÜ Öğretim Yönetmeliği'nin 50. maddesi uyarınca 08.05.2014 Perşembe günü saat : 14.00'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin *..kabul.....*'ne OYBİRLİĞİ/QYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANATI (2)	İMZA
Prof.Dr.İşıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU (Danışman)	<i>kabul</i>	
Prof.Dr.Mahir AYDIN	<i>kabul</i>	
Prof.Dr.Yavuz ASLAN (Atatürk.Üniv.)	<i>kabul</i>	
Yrd.Doç.Dr.H.Cevahir KAYAM	<i>Kabul</i>	
Yrd.Doç.Dr.Şamil ÜNSAL	<i>Kabul</i>	

“Doktora tezi olarak sunduğum "Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Türk-Sovyet Askeri İlişkileri: Doğu Cephesi (1919-1922)" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.”

Mehmet Bora Perinçek

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10036105
Yazar Adı / Soyadı	MEHMET BORA PERİNÇEK
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 25372700938
Telefon	2122881799
E-Posta	mperincek@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Türk-Sovyet Askeri İlişkileri: Doğu Cephesi (1919-1922)
Tezin Tercümesi	Turkish-Soviet Military Relations According To Soviet Archive Documents: Eastern Front (1919-1922)
Konu	Türk İnkılap Tarihi = History of Turkish Revolution ; Tarih = History ; Uluslararası İlişkiler = International Relations
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Bölüm	
Anabilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Yılı	2014
Sayfa	392
Tez Danışmanları	PROF. DR. İŞİL ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU 11762505030
Dizin Terimleri	Kurtuluş Savaşı=Independence War ; Güney Kafkasya=South Caucasus ; Türk-Azerbaycan ilişkileri=Turkish-Azerbaijan relations ; Milli Mücadele=National Struggle ; Türk Ordusu=Turkish Army ; Türk-Ermeni ilişkileri=Turkish-Armenian relations ; Türk-Gürcü ilişkileri=Turkish-Georgian relations
Önerilen Dizin Terimleri	Türk-Sovyet İlişkileri = Turkish-Soviet Relations Kızıl Ordu = Red Army Rus İç Savaşı = The Russian Civil War Taşnaksutyun = Dashnaksutyun
Kısıtlama	36 ay süre ile kısıtlı

Tezimin, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine izin veriyorum. Ancak internet üzerinden tam metin açık erişime sunulmasının 27.05.2017 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum.
NOT: Erteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.

27.05.2014

İmza:.....

ÖZET

Türk-Sovyet askeri ilişkileri, 1919-1922 yıllarında en yoğun olarak İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'nde yaşanmıştı. Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet iktidarlarının kurulması ve ardından bu temasları bozmaya yönelik kışkırtmaların önlenmesi sürecinde iki ülkenin orduları arasındaki temaslar belirleyici olmuştu.

Mondros Mütarekesi'nin ardından kendi askeri varlığıyla Kafkasya'da egemenliğini sürdüremeyeceğini gören İtilaf Devletleri, özellikle Bakû petrollerini elde tutmak ve Anadolu hareketinin Sovyetler'le birleşmesini önlemek için, Taşnak Ermenistanı, Menşevik Gürcistanı ve Musavat Azerbaycanı'ndan bir set kurdu. Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Seddi olarak tanımladığı bu oluşumun ortadan kaldırılması Türk Milli Mücadelesi'nin başarıya ulaşması ve Sovyet Devrimi'nin yaşaması açısından zorunluydu. Bu sebeple İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'nde Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin temel hedefi, Güney Kafkasya'daki bu ülkelerde Sovyet iktidarı kurulması ve bu şekilde iki ülke arasında sınır birliğinin sağlanmasıydı.

Bunun ilk adımı Musavat Azerbaycanı'nda oldu. Musavat hükümeti, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesine kayıtsız kalıyor ve İngilizlerle ilişkilerini iyi tutuyordu. Bunun üzerine Anadolu'dan Azerbaycan'a gönderilen Türk subayları Azeri Bolşevikleriyle temas kurdular. Özellikle Halil Paşa, XI. Sovyet Kızıl Ordusu'nun Bakû'ye girişi konusunda Azeri halkının ikna edilmesinde önemli rol oynadı. Azerbaycan'da bulunan Türk subayları, ülkede Sovyet iktidarının ilan edilmesi (28 Nisan 1920) ve sonrasındaki süreçte Bolşeviklerle birlikte çalıştı. Böylece Sovyet Azerbaycanı'nın iki ülke arasında bir köprü vaziyeti görmesi sağlandı.

Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin ikinci adımı, Batı'nın Kafkas Seddi projesinde en kritik yere sahip olan Taşnak Ermenistanı'na karşı atıldı. Batı güdümlü Büyük Ermenistan projesi, her iki ülkeyi de tehdit ediyordu. Türk Ordularıyla Kızıl Ordu'nun Nahçıvan'da buluşması ve ardından Türkiye'nin Ermenistan harekâtı Türk-Sovyet askeri ilişkilerinde en önemli dönemeçler oldu. Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Türk-Sovyet askeri ilişkilerinde ortaya çıkan en ciddi sorun Gümrü Antlaşması'nın uygulanıp uygulanmayacağıydı. Sovyet tarafı, Taşnak iktidarının yıkılmasından dolayı Gümrü Antlaşması'nın geçersizliğini ileri sürmüştü. Türk Ordularının Gümrü'den çekilme süreci de Türk-Sovyet askeri ilişkileri açısından kritik bir öneme sahipti.

Azerbaycan ve Ermenistan'ın ardından Güney Kafkasya'da Sovyet iktidarının kurulmadığı tek ülke Gürcistan kalmıştı. Gürcistan'ı da Batı'nın Kafkas Seddi planlarında ve Türkiye ile Rusya'nın bölgesel çıkarlarında anlamlı kılan en önemli nokta Batum şehriydi. Sovyet Rusya'nın Gürcistan'la savaşa girmesi Türkiye'ye de bu durumdan faydalanıp Elviye Selâse'nin geri kalan kısımlarını anavatana katma

fırsatını vermişti. Ancak Batum'un hangi ülkeye verileceği konusunda ihtilaf yaşandı. 1921 yılının başında iki ülke arasındaki askeri ilişkilerin merkezi Batum konusu oldu.

Güney Kafkasya'da Sovyet iktidarlarının kurulmasıyla birlikte Kafkas Seddi ortadan kaldırılmış oldu. Ancak bu durum, meselenin tam olarak  z ld ğ anlamına gelmeyecekti. Bölgedeki Türk-Bolşevik işbirliğine karşı İtilaf Devletleri boş durmayacak ve Kemalist yönetimi Sovyetler'den koparmaya ve kendi Kafkas planlarına uygun bir çizgiye getirmeye çalışacaktı. Dolayısıyla Güney Kafkasya bu süreçte devamlı olarak bir Türk-Rus savaşı çıkartmak üzere kışkırtmalara sahne olmuştu. Bu kışkırtmalar, iki ülkenin askeri yetkilileri tarafından boşa çıkartıldı.

Sonuc olarak Doğu Cephesi'nde Türk-Sovyet askeri ilişkileri, Türkiye'nin Batı Cephesi'nde zafer kazanması açısından olumlu rol oynamıştı. Bu işbirliği sonucunda Türk Ordusu sağlam bir cephe gerisine sahip olmuş ve askeri birliklerini Batı'ya kaydırma fırsatını bulmuştu.

ABSTRACT

Turkish-Soviet military relations between 1919 and 1922 were very intensive on the Eastern Front of the War of Independence of Turkey. In the process of establishing Soviet regimes in Azerbaijan, Armenia and Georgia of Transcaucasia and of struggling against the provocations aiming to harm these relations, the determining factor was the relationship between the armies of the two countries.

The Allies, after seeing that they were not going to be able to maintain their sovereignty in Caucasia solely relying on their armed forces, set up a defence wall composed of the Dashnak Armenia, the Menshevik Georgia and the Musavat Azerbaijan, especially to keep their hold on the Baku oil and to prevent the Anatolian movement meet the Soviets. It was imperative that this formation which was called the Caucasian Wall by Mustafa Kemal Pasha be eliminated in order for the Turkish national struggle to be victorious and for the Soviet revolution to survive. For this reason, the main goal of the Turko-Soviet military relations on the Eastern Front of the War of Independence of Turkey was to set up the Soviet regime in these countries of Transcaucasia and thus, to have a common border between the two countries.

The initial step was taken in the Musavat Azerbaijan. The Musavat government had good relations with the British and was indifferent towards the Turkish struggle for independence. Under these conditions, the Turkish officers sent from Anatolia to Azerbaijan established a liaison with Azerbaijani Bolsheviks. Especially Halil Pasha played an important role in convincing the Azerbaijani people about the admission of the 11th Soviet Red Army into Baku. The Turkish officers in Azerbaijan worked together with the Bolsheviks in the process of the declaration of the Soviet regime in the country (28 April 1920) and afterwards. In this way, it was ensured that Azerbaijan would play the role of a bridge between the two countries.

The next step of the Turko-Soviet military relations was taken against the Dashnak Armenia which had a critical place in the Western Caucasian Wall project. The West-driven project of Great Armenia was a threat for both of the countries. The meeting of the Turkish Armies and the Red Army in Nakhichevan and the Turkish operation on Armenia were the most critical turning points in the Turko-Soviet military relations. The most important question which arose in Turko-Soviet military relations after the Soviet regime was established in Armenia was whether to implement the Treaty of Alexandropol. The Soviet side propounded that the Treaty of Alexandropol was no longer valid due to the fall of the Dashnak government. The process of the withdrawal of the Turkish forces from Alexandropol was critically important in relation to Turko-Soviet military relations.

After the changes in Azerbaijan and Armenia, in Transcaucasia, the only remaining country where a Soviet regime was not established was Georgia. It was the city of Batumi which rendered Georgia important both in the Western plans of

the Caucasian Wall and also in the regional interests of Turkey and Russia. The war between Georgia and Soviet Russia gave Turkey the opportunity to annex the remaining provinces among Elviyei Selase. Nevertheless, there arose a problem concerning which side Batumi should belong to. At the beginning of the year 1921, the focus of the military relations between the two countries was Batumi.

The founding of Soviet regimes in Transcaucasia brought the end of the Caucasian Wall. However, this did not mean that all the problems were solved. Meanwhile, the Allies did not stay idle: they tried to cut the Kemalist regime in Turkey away from the Soviets and to bring her to a point which would suit their own plans concerning Caucasia. Thus, throughout this period Transcaucasia was a scene for provocations to incite war between Turkey and Russia. These provocations were all frustrated by the military authorities of the two countries.

To conclude, it can be said that the Turko-Soviet military relations on the Eastern Front of Turkey helped Turkey be victorious on the Western Front. As a result of these relations, Turkey acquired strength behind the lines and was able to mobilize her forces to the west.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Türkçe Özet	V
İngilizce Özet	VII
İçindekiler	IX
Önsöz	XII
Kısaltmalar Listesi	XIV
Giriş	1
A. Kapsam ve Kaynaklar	1
B. Tarihsel Arka Plan	7
1. Askeri İlişkilerde Yakıcı Sorun: Kafkas Seddi	7
2. Kafkas Seddine Karşı İlk Temaslar	20
I. BÖLÜM: AZERBAJCAN'DA SOVYET İKTİDARININ KURULMASI VE TÜRK SUBAYLARININ ROLÜ	29
A. Musavat Ordusu	29
B. Bakû'nün Stratejik Önemi ve Bakû Petrolleri	32
C. XI. Kızıl Ordu'nun Bakû'ye Girişi ve Türk-Sovyet İşbirliği	38
1. Musavatçıların Milli Mücadele'ye Kayıtsız Tavrı ve Bolşeviklerle Temaslar	38
2. Türk Subaylarının Sovyet İktidarı İçin Çalışmaları	48
3. Sovyet İktidarının İlanı ve Sonrası Gelişmeler	55
II. BÖLÜM: ERMENİSTAN HAREKÂTI VE TAŞNAK İKTİDARININ YIKILMASI	68
A. İki Ülkeye Tehdit: Büyük Ermenistan Projesi	69
B. Büyük Ermenistan Projesi'nin Etnik Temizli Politikası	73
C. Ortak Çıkarların İttifakı: Ermenistan-Yunanistan İlişkileri	76
D. Batı Güdümlü İşbirliği: Taşnak-Beyaz Ordu İlişkileri	81
E. Türk ve Kızıl Orduların Nahçıvan Buluşması	82
F. Askeri İlişkilerde Kısa Bir Kesinti: 10 Ağustos Sovyet-Taşnak Antlaşması	100
G. Taşnak İktidarının Umudu: Sevr Antlaşması	104
H. Ermenistan Harekâtı'na Giden Süreç	110
1. Harekâtın Zamanı Üzerine Tartışmalar	110
2. Harekâtın Önündeki Engel: Sovyet Rusya'nın Lehistan Cephesi	113
3. Türkiye'nin Rusya'yı İkna Çabaları ve Sovyet Tarafındaki Tartışmalar	116
4. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların Süreci Değerlendirmeleri	122
İ. Doğu Halkları Kurultayı ve Bakû'de Yaşanan Tartışmalar	129
J. Askeri İlişkilerin Odak Noktası: Türk-Taşnak Savaşı	146
1. Harekâtın Sebepleri	147

2. Taşnak Ordusu	152
3. Türk Ordusu'nun İlerleyişi ve Tepkiler	156
4. Kars'ın Alınması	160
5. Taşnakların Batı'ya Başvuruları ve Yaşanan Hayal Kırıklığı	164
6. Stalin'in Bakû Ziyareti	168
7. Gümrü'nün Alınması ve Ateşkes	170
K. Ermenistan Harekâtında Zafer: Gümrü Antlaşması	181
L. Ermenistan'da Sovyet İktidarının İlanı	187
1. Sovyet Ermenistanı Ordusundaki Taşnaklar	197
2. Gümrü Antlaşması Üzerine Tartışmalar	200
M. Türk Ordusu'nun Gümrü'den Çekilme Süreci	202
N. Türk Ordusu'nda Kızıl Ordu Etkileri ve Türk Kızıl Alayı	205
O. Ermeni Tarafının Gözüyle Türk-Sovyet Askeri İşbirliği	209
P. Taşnak Muhasebesi ve Trajedinin Sorumluları	224

III. BÖLÜM: GÜRCİSTAN'DAKİ GELİŞMELER

VE BATUM MESELESİ	229
A. Gürcistan Ordusu	229
B. Gürcistan ve Batı Emperyalizmi	230
C. Batum Meselesi	233
D. Batum'da İşbirliğinde İlk Dönem	235
E. Taşnak-Menşevik İttifakı Girişimleri	239
F. Gürcistan'ın Ermenistan Harekâtına Bakışı	240
G. Batum Krizi ve Rus-Gürcü Savaşı	251
1. İtilaf Devletleri'nin Batum'u İşgal Edeceği İddiaları	251
2. Gürcistan'da Sovyet İktidarının Kurulması	255
H. Türk ve Kızıl Orduları Batum'da	262
1. Ardahan ve Artvin'in Alınması	262
2. Türkiye'nin Batum'u İşgal Kararı ve Sovyet Tarafının Tepkisi	265
3. İki Ordunun Batum'da Karşılaşması ve Yaşanan Olaylar	271
4. Türk Ordusu'nun Batum'dan Çekilmesi ve Karabekir'in Batum Muhasebesi	278

IV. BÖLÜM: BATI'NIN TÜRK-RUS SAVAŞI ÇIKARMA ÇABALARI VE BU GİRİŞİMLERİN ENGELLENMESİ

A. İlk Girişimler	282
B. Azerbaycan Üzerinden Kışkırtmalar	284
C. Ermenistan Harekâtı Dönemi ve Sonrası	289
D. Gürcistan'daki Girişimler	298
E. Sovyet Ermenistanı'nda Şubat Ayaklanması	300
1. Ayaklanmayı Türkiye'yle İrtibatlandırma Çabaları	301
2. Sovyet Rusya'nın Taşnaklarla Görüşmeleri ve Sovyet Tarafındaki İç Tartışmalar	305
F. Batı'nın Kafkasya Federasyonu Planı: Londra Konferansı	312
G. Batı'nın Kışkırtmalarına Cevap: Moskova Antlaşması	314
H. 1921 Yılındaki Diğer Gelişmeler	324
İ. Güney Kafkasya'da İstikrar ve Barış: Kars Antlaşması	333

J. Kafkasardı Federasyonu ve Türkiye'nin Şüphelerinin Giderilmesi	347
K. 1922 Yılındaki Gelişmeler	349
Sonuç	359
Kaynakça	366
Ekler	378
EK 1: Hacı Muhammet Ali isimli şahsın Halil Paşa'ya Anadolu'dan gönderdiği mektup.	382
EK 2: Kâzım Karabekir'in Beyazıt'tan 27 Haziran 1920 tarihinde Bakû'deki XI. Kızıl Ordu Kumandanlığına gönderdiği mektup.	383
EK 3: Stalin'in 8 Temmuz 1920 günü Orconikidze'nin telgrafının üzerine düştüğü not.	384
EK 4: Kızıl Ordu yetkilileri Pugaçev ve Peçerskiy'in XI. Ordu komutanına 7 Temmuz 1920 tarihli telgrafi.	385
EK 5: Kâzım Karabekir'in Halil Paşa'ya "Yoldaş" hitabıyla gönderdiği 23 Temmuz 1920 tarihli mektubun Rusçası.	386
EK 6: Kâzım Karabekir'in Erzurum'dan 6 Ekim 1920 günü Bakû'deki XI. Kızıl Ordu kumandanlığına gönderdiği yazının mühürlü ikinci sayfası.	387
EK 7: XI. Kızıl Ordu ve IX. Kızıl Ordu Komutanlarına ve Orconikidze'ye verilen 10 Mart 1921 tarihli emir.	388
EK 8: XI. Kızıl Ordu Bakû'de.	389
EK 9: XI. Kızıl Ordu Erivan yolunda.	390
EK 10: Türk ve Sovyet kumandanlığının Batum'daki buluşması.	391
Özgeçmiş	392

ÖNSÖZ

Kafkasya, Türk-Rus ilişkilerinde tarihten bugüne en belirleyici role sahip coğrafyadır. Osmanlı ve Çarlık dönemlerinde birçok savaşa sahne olmuş, iki büyük imparatorluğun temel rekabet alanlarının başında gelmiştir. Ancak yaşanan bu savaşlardan iki devletin de kârlı çıktığını söylemek mümkün değildir. Türkiye ve Rusya'nın silah kullanımına kadar varan bu rekabeti, bir taraftan iki ülke arasında kurulabilecek potansiyel işbirliğinin önüne geçmiş, diğer taraftan da iki ülkenin savaşlardan dolayı zayıf düşmesine yol açmıştır.

Her halde Türk-Rus çatışmasından en büyük faydayı Batı'nın sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Türk-Rus ittifakının önlenmesi, üstüne üstlük iki komşu devletin birbiriyle çarpışarak güçlerini boşa harcaması Batı'nın bölgedeki planlarını gerçekleştirmesi açısından ciddi imkânlar sunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas Cephesi'nde oluk oluk akan kanın ardından bölgeye ne Rusya'nın ne de Türkiye'nin sahip olması, Güney Kafkasya'ya İtilaf Devletleri'nin yerleşmesi bu denklemin önemli son örneklerindedir.

Ancak Rusya'daki Ekim Devrimi'nden sonra ve Türkiye'de Milli Mücadele'nin başlamasıyla bu denklem tersine dönecektir. "Çatışan" çıkarların yerini, ortak çıkarlar alacaktır. Sovyet Devrimi'nin ayakta kalabilmesi ve İstiklâl Savaşı'nın başarısı, bir anlamda Güney Kafkasya'da Türk-Sovyet dostluğu ve işbirliğine gelip dayanmıştır. Bu bakımdan İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'nde cereyan eden Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin iki devletin kaderinde ciddi rol oynadığını söylemek abartı olmayacaktır.

Bir taraftan yüzyılların rekabet mirasını sırtında taşıyan ama diğer taraftan yeni bir işbirliği dönemini açmak durumunda kalan Türk ve Sovyet askeri yetkililerinin yazdıkları tarih, bugünkü güncel sorunların iki ülkenin menfaatleri çerçevesinde çözümü konusunda da ipuçları vermektedir.

Ancak Türk-Sovyet ilişkileri, çeşitli yönleriyle ele alınmış olmakla birlikte, özel olarak askeri çerçevede işlenmemiştir. Konu, ayrıca Sovyet arşiv ve kaynaklarından faydalanılarak da derinlemesine araştırılmamıştır.

Biz de tezimizde tarihsel ve güncel açıdan önem taşıyan bu konunun özgün kaynaklarla ele alınmasına çalıştık. Tabii bu kaynakların taranması için uzun dönem yurtdışında araştırmalar yapmak gerekti. Ancak tezin hazırlanmasındaki en önemli zorluk iki sene boyunca yaşanan tutukluluk oldu. Tutukluluk süresince haftada ancak birkaç saati bulan bilgisayar kullanma hakkı, kütüphanenin elinizin altında olmaması, tezin yazımı sırasında ihtiyaç olan yeni kaynaklara ulaşmaktaki sıkıntı ve üniversite ortamıyla, dolayısıyla tez danışmanınızla bağlantınızın tamamen kopuk olması başta gelen ciddi olumsuzluklardı. Bu bağlamda birinci tez izleme komitesinin cezaevinde toplandığını da buraya not düşmek gerekir.

Fakat bu zorluklar ve olumsuzluklar, birçok kişinin desteğiyle aşılmıştır. Herkesin ismini tek tek saymak mümkün olmayacaktır. Ancak başta tez danışmanım Prof. Dr. Işıl Çakan Hacııbrahimoğlu'na olmak üzere Prof. Dr. Sabahattin Özel'e, Prof. Dr. M. S. Meyer'e, Yrd. Doç. Dr. Cevahir Kayam'a, Yrd. Doç. Dr. Şamil Ünsal'a, Emekli Korgeneral İsmail Hakkı Pekin'e, Emekli Koramiral Mehmet Otuzbiroğlu'na, Prof. Dr. Fatih Hilmioğlu'na, Prof. Dr. Yalçın Küçük'e, Emekli Albay Hasan Atilla Uğur'a, Pavel Şlıkov'a, Musa Sarıkaya'ya, Kurtuluş Güran'a, Okan İlci'ye, Lale Akalın'a, Sadık Can Perinçek'e, M. A. Mazurova'ya, Fırat Arslan'a, Ebru Koç'a ve araştırma yapılan arşiv ve kütüphane çalışanlarına teze sundukları her türlü katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim. Bu çalışmanın sonuca ulaşmasında destek veren İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne de ayrıca teşekkür ederim.

KISALTMALAR

A.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
ARSPİHDA	Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Toplumsal Hareketler Devlet Arşivi
ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
AVPRF	Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi
bkz.	Bakınız
bs.	basım
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
FO	Foreign Office
Haz.	Hazırlayan
RGASPI	Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi
RGAKFD	Rusya Film Fotoğraf Belgeleri Devlet Arşivi
RGVA	Rusya Askeri Devlet Arşivi
RKP (b)	Rusya Komünist Partisi (bolşevik)
ROSTA	Rusya Telgraf Ajansı
RSFSC	Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
s.	Sayfa
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKF	Türkiye Komünist Fırkası
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

A. Kapsam ve Kaynaklar

1919-1922 yılları arasındaki Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin odak noktası, Türkiye açısından İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi, Sovyet Rusya açısından da 1917 Ekim Devrimi sonrası yaşanan İç Savaş'ın Güney Kafkasya Cephesi olmuştur. Türk ve Sovyet Ordularının ülkelerinin bağımsızlığını sağlamak ve devrimlerini yaşatmak için verdikleri savaş aynı coğrafyada kesişmiştir. Bu kesişme, doğal olarak köklü devlet geleneklerine sahip olan iki ordu arasında yoğun ilişkilerin cereyan etmesine yol açmıştır. Bölgede yüzyıllardan beri söz sahibi olan bu iki ordunun karşılaşması, ciddi çatışmalara ve hatta bir savaşa yol açma ihtimaline sahipken, bunun tam tersi şekilde bir işbirliğine de evrilebilecektir. Ancak Güney Kafkasya'daki İngiliz destekli hükümetlerin (Taşnak Ermenistanı, Menşevik Gürcistanı ve Musavat Azerbaycanı) varlığı, iki ülke arasındaki askeri ilişkilerin niteliği konusunda belirleyici olur. İki ülkenin çıkarlarına da hizmet edecek olan Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Kafkas Seddi olarak tanımladığı bu tampon bölgenin ortadan kaldırılması ihtiyacı iki ordu arasındaki ilişkilerde işbirliğini ön plana çıkartacaktır. Dolayısıyla tez konusunun ana eksenini iki ordunun eşgüdümlü harekâtları sonucunda İtilaf Devletleri'nin kontrolü altındaki bu hükümetlerin yıkılması ve yerlerine Sovyet iktidarlarının kurulması oluşturmaktadır.

Tabii İstiklâl Savaşı yıllarındaki Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin sadece Doğu Cephesi'yle sınırlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Gerek Deniz Cephesi'nde Sovyet kıyılarından yapılan silah ve mühimmat nakliyatı çerçevesinde gerçekleşen temaslar, gerek Batı Cephesi'nde üst düzey Sovyet askeri yetkililerinin Ankara ziyaretleriyle yaşanan gelişmeler de dönemin askeri ilişkilerinin birer parçalarıdır. Ancak bütün bu cepheleri tek bir tez başlığı altında ele almak her bir parçanın yüzeysel kalmasına yol açacaktır. Konunun genişliği ve konuya dair kaynakların çokluğu dikkate alındığında her bir parça tek başına tez olabilecek kapsama sahiptir.

Dolayısıyla tezin kapsamı, konunun en can alıcı noktası olan Doğu Cephesi'yle sınırlı tutulmuştur. İstiklâl Savaşı'nın Deniz ve Batı Cepheleri üzerinden yaşanan askeri ilişkiler ise ileride ayrı ayrı çalışmalarda incelenebilecektir.

Bu çerçevede tez konusu, başlığında da ifade edildiği üzere esas olarak Sovyet arşiv kaynaklarına dayanılarak hazırlanmıştır. Sovyet arşiv kaynakları, yakın dönem Türk tarihinin incelenmesinde araştırmacılara büyük imkânlar sunmaktadır. Ancak Sovyet arşivlerinde Türkiye'yi ilgilendiren belgelerin çokluğuyla şimdiye kadar bu arşivlerde yapılmış araştırmalar arasında ters orantı vardır. Her ne kadar son dönemde Sovyet arşivlerine Türkiye'den ilgi kısmen artmış olsa da barındırdığı potansiyel açısından bunun yeterli olduğu söylenemez.

Arşiv kayıtları incelendiğinde belgelerin en fazla aydınlattığı konuların başında Türk-Sovyet ilişkilerinin geldiği görülmektedir. Özellikle ilişkilerin en yoğun yaşandığı Türkiye'nin İstiklâl Savaşı yıllarına ait el sürülmemiş çok sayıda belge bulunmaktadır. 1919-1922 yılları arasındaki Türk-Sovyet ilişkileri, Türk araştırmacılar tarafından ele alınmakla birlikte yukarıda sözü geçen Sovyet arşiv kaynaklarından, Bülent Gökay'ın kitabı¹ hariç, faydalanılmamıştır.² Bu çalışmalar, esas olarak Türk arşivlerinden belgelere dayanılarak hazırlanmıştır. "Türk-Sovyet ilişkileri" konusunun Sovyet ayağı bugüne kadar eksik kalmıştır.

Tez, sadece kaynakları açısından değil, diğer taraftan konuya özel bir noktadan yaklaşması bakımından da özgünlük taşımaktadır. Şu ana kadar yapılan çalışmalarda Türk-Sovyet ilişkileri genel kapsamda ele alınmış, mesele esas olarak diplomatik çerçevede işlenmiştir. Türk-Sovyet ilişkilerinin askeri boyutu derinlemesine araştırılmamıştır. Bu bakımdan tez çalışmasında iki ülke arasındaki ilişkiler askeri çerçevede incelenmiş ve İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'ne yoğunlaşmıştır. Çalışmada diplomatik temaslar, askeri ilişkileri tamamlayıcı olarak ele alınmış, o noktalarda ayrıntılara girilmemiştir. Başka bir tabirle Ankara-Moskova ilişkilerinden çok, Doğu Cephesi Kumandanlığı ile Güney Kafkasya'da bulunan XI. Kızıl Ordu arasındaki ilişkiler tezin merkezine oturtulmuştur. Çalışmada olayların mutlaka bir tarafında Kafkasya'daki Sovyet ya da Doğu Anadolu'daki Türk yetkililerin bulunmasına dikkat edilmiştir.

¹ Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Aralık 1998.

Bu temelde aşağıdaki arşivlerde çalışmalar yürütülmüştür:

Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi (RGASPI), Rusya Federasyonu hükümetinin 1999 Martında aldığı karar gereği Rusya Yakın Tarih Belgeleri Koruma ve Araştırma Merkezi (RTsHİDNİ) ve Gençlik rgtleri Belgeleri Koruma Merkezi'nin (TsHDMO) birleştirilmesi sonucunda oluşturuldu. Birleştirilen bu iki arşiv ise 1991 ve 1992 yıllarında faaliyetleri durdurulan Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi (SBKP MK) bünyesindeki Marksizm-Leninizm Enstitüsü Merkez Parti Arşivi (TsPA) ve Bütün Birlik Lenin Komünist Gençlik Birliği (Komsomol) Arşivi'nin (TsA VLKSM) isimlerinin değiştirmesiyle kurulmuşlardı.

Arşivin esas koleksiyonlarını oluşturan Merkez Parti Arşivi'nin kökleri, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Rus sosyal-demokratlarının yurtdişindeki faaliyetlerine dayanır. Ancak Arşiv, esas olarak Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) Ağustos 1903'teki II. Kongresi'nin ardından düzenli olarak oluşturulmaya başlanır.

1917 Ekim Devrimi'nin ardından yeni Sovyet devletinin belgelerinin toplandığı bazı devlet arşivlerinin yanında kendi arşivlerine sahip belirli tarih araştırma merkezleri de kurulur. Bunlar arasında Ekim Devrimi ve Rusya Komünist Parti tarihine dair belgeleri toplama ve araştırma komisyonu (İştpart) oluşturulur. Bu komisyon 1920 Eyllnden itibaren Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC) Eğitim Halk Komiserliği bünyesinde çalışmalarına başlar. Komisyon, Aralık 1921'den 1928'e kadar da Bütün Birlik Komünist Partisi (bolşevik) (BKP (b)) Merkez Komitesi altında faaliyetlerini yürütür. Oluşturulan diğer iki merkez ise SSCB Merkez Yürütme Kurulu bünyesindeki K. Marx ve F. Engels Enstitüsü (1921-1931) ve BKP (b) MK bünyesindeki V. İ. Lenin Enstitüsü'dr (1923-1931). 1928 yılında parti tarihini araştırma komisyonu, V. İ. Lenin Enstitüsü'ne dâhil edilir ve yapılandırılan yeni kurum, bilimsel çalışmalarının alanını daha da genişletir ve 1929 yılında Merkez Parti Arşivi'nin oluşturulmasına başlanır. 1931 yılında da Marx-Engels Enstitüsü ile Lenin Enstitüsü'nün birleştirilmesine karar verilir ve böylece bazı isim değişikliklerinin ardından SBKP (b) MK bünyesindeki Marksizm-Leninizm Enstitüsü Merkez Parti Arşivi (İML TsPA) kurulur.

² Bu çalışmaların önde gelen örnekleri için bkz.: "Kaynakça" bölümü.

1920'li ve 30'lu yıllarda yapılan çalışmalar sonunda yurtdışından Marx, Engels ve Lenin'e ait bir çok orijinal belgenin yanında Fransız Devrimi'ne, Paris Komünü'ne, 1830, 1848-49 yıllarında Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan'da cereyan eden devrim hareketlerine ilişkin bir çok koleksiyon arşive katılır. Ayrıca Babeuf, Bakunin, Bauer, Bebel, Blanqui, Bernstein, Lassalle, Liebknecht, Prudon, Saint-Simon, Feurbach gibi dönemin önemli düşünür ve devrimcilerinin de kişisel arşivleri getirilir.

Eylül 1943'te ise Merkez Parti Arşivi koleksiyonları arasına faaliyeti durdurulan Komünist Enternasyonal'in arşivi de katılır. SBKP'nin bütün organlarının belgeleri arşivlenirken, diğer taraftan da ölen üst düzey parti yöneticilerinin kişisel arşivleri de koleksiyonlara eklenir. Örn. Jdanov, Cerjinski, Kalinin, Çiçerin, Kirov, Orconikidze, Stalin vb.

1950-80'ler arasında da farklı kaynaklardan Arşiv'in geliştirilmesine devam edilir. Sovyetler'deki ve yurtdışındaki arşivlerden, kütüphanelerden, müzelerden, şahıslardan Marx, Engels, Lenin'e veya diğer önemli liderlere ait, uluslararası işçi hareketine, Marksizm tarihine, SBKP'ye ve Sovyet toplumuna dair birçok değerli belge elde edilir.

1 Ocak 2002'de yapılan sayım sonucunda RGASPI'de 685 koleksiyonun (fond) dâhilinde 2 milyon 100 binin üzerinde arşiv dosyası ve 160 bin müze materyali olduğu tespit edilmiştir. Bütün bu belgeler, Arşiv'de fond-liste-dosya-yaprak numaralarıyla saklanmaktadır. Devlet sırlarını içeren, kanun gereği üzerinden yeterli zaman geçmemiş ve kişilik haklarının korunmasını gerektirecek belgeler dışında bütün koleksiyonlar araştırmacılara açıktır. Koleksiyonlar ise 7 başlık altında toplanmaktadır:

1. Batı Avrupa ülkeleri toplumsal ve siyasal tarihine ilişkin koleksiyonlar (XVII-XX yy).
2. Rusya'daki devrim hareketine ve SBKP'ye ilişkin koleksiyonlar (1880-1991).
3. VLKSM ve SSCB'deki diğer gençlik örgütlerine ilişkin koleksiyonlar (1917-1992).
4. Rusya'daki siyasal partiler, toplumsal hareketler ve örgütlere ilişkin koleksiyonlar (XX yy sonu-XXI yy başı).
5. Uluslararası işçi,

sosyalist ve komünist hareketlere ilişkin koleksiyonlar (1889-1990). 6. Kişisel koleksiyonlar. 7. Müze materyalleri.³

Rusya Askeri Devlet Arşivi (RGVA), 1920 yılında Genelkurmay'a bağlı olan Askeri Tarih Komisyonu bünyesinde Kızıl Ordu Arşivi olarak kurulmuştur. 1925 yılında bağımsız bir devlet arşivi statüsü kazanmıştır. 1931 yılında Kızıl Ordu Merkez Arşivi, 1941 yılında ise Kızıl Ordu Merkez Devlet Arşivi (TsGAKA), 1958'de Sovyet Ordusu Merkez Devlet Arşivi (TsGASA), 1992'de ise bugünkü ismini almıştır. Arşivde 67282 koleksiyon (fond), 10 milyonun üzerinde dosya bulunmaktadır.⁴

Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (AVPRF). Eski adı SSCB Dış Politika Arşivi'dir (AVP SSSR). Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bulunan arşivde yaklaşık 1,5 milyon dosya bulunmaktadır.

Rusya Film Fotoğraf Belgeleri Devlet Arşivi (RGAKFD). 1926 yılında temelleri atılan arşivde 245217 film, 1140785 fotoğraf, 12075 video dosyası bulunmaktadır.⁵

Arşivlerin yanı sıra Rusya'nın önde gelen kütüphanelerinde çalışmalar yürütülmüştür. Rusya'da doğrudan çalışma yapılan arşivlerin dışında yayımlanmış eserlerden ve belge derlemelerinden faydalanılarak Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan arşivlerinden de birçok belgeye atıf yapılmış ve bu belgelerin hangi arşivlerde, hangi kayıt numaralarıyla saklandığı dipnotlarda ifade edilmiştir. Bu şekilde İngiliz ve Fransız arşiv belgeleri de tezde değerlendirilmiştir.

Tezde ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilmiş bazı belgeler de kullanıldı. Bunun haricinde yayımlanmış kaynaklar üzerinden ulaşılan, özellikle ATASE Arşivi'nden birçok belge, arşiv kayıt numaralarıyla birlikte çalışmamızda aktarılmıştır. Ayrıca Türk makamlarının Sovyet

³ Bkz.: **Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Sotsialno-Politiçeskoj İstorii Kratkiy Spravoçnik: Spravoçno-İnformatsionnie Materiali K Dokumentalnım i Muzeynım Fondam RGASPI**, 3. bs., Moskva, ROSSPEN, 2004.

⁴ Bkz.: **Putevoditel: Tsentralniy Gosudarstvenniy Arhiv Sovyetskoy Armii, C.I-II**, Minnesota, East View Publications, 1991, 1993.

⁵ Bkz.: **Putevoditel Po Kinofotodokumentam Rossiyskogo Gosudarstvennogo Arhiva Kinofotodokumentov (RGAKFD)**, Moskva, ROSSPEN, 2010.

makamlarına yazdıkları birçok belgenin orijinalleri de Sovyet arşivlerinde bulunmuş ve birçoğu ilk kez günışığına çıkarılmıştır.

Çalışmada iki devletin liderleri olan Mustafa Kemal (Atatürk), V. İ. Lenin, İ. V. Stalin'in altında imzası bulunan belgelerde de bir standardın sağlanması açısından "Bütün/Seçme Eserleri"ne atıf yapılmıştır. Yine tez konusunun en önemli isimlerinden Kâzım Karabekir'in eserlerinde de düzeltilmiş ve eksikleri giderilmiş son baskıları tercih edilmiştir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, doğrudan aktarılmaya dahi bazı belgelerin üslubu, belgenin ruhunu yansıtmak açısından korunmaya çalışılmıştır. Örneğin yazarın Mustafa Kemal'den "Kemal" şeklinde bahsetmesi gibi tercihlerine esas olarak dokunulmamıştır.

Çalışma konusunun çerçevesini ve kaynaklarla ilgili bazı noktaları ele aldıktan sonra tez konusunun yoğunlaştığı coğrafyayı da tanımlamak doğru olacaktır. Tarihi, kültürel ve coğrafi bir bölge olarak Kafkasya, batıda Karadeniz'le, doğuda Hazar Denizi'yle, kuzeyde Don Irmağı'nın aşağı akıntısı ve Kumo-Manıç Çukuru'yla, güneyde ise Çarlık Rusyası'nın veya SSCB'nin Türkiye ve İran sınırıyla çevrilidir.⁶ 440 bin kilometrekarelik bir alanı kaplayan Kafkasya, nüfusun milliyetler açısından yapısı konusunda da dünyanın en karmaşık bölgelerinden biridir. Bu sebeple Arap coğrafyacılar Kafkasya'yı "Cebel'ul Elsan", yani "Dillerin Dağı" olarak adlandırmışlardır. Bugün Kafkasya'da hâlâ ellinin üzerinde farklı milliyet yaşamaktadır.⁷

Kafkasya, Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılmakta, tezimizin ana eksenini oluşturan Güney Kafkasya ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan topraklarının bütününden meydana gelmektedir. Bu bölgenin isimlendirilmesi ülkelerin buldukları coğrafi konuma göre de değişiklik gösterebilmektedir. Türkiye'de "Güney Kafkasya" kullanılırken, bölge Rusya'da "Kafkasardı" (Zakavkazye), Batı'da ise "Transkafkasya" şeklinde anılmaktadır. Çalışmamızda

⁶ Artur Tsutsiyev, *Atlas Etnopolitiçeskoy İstorii Kavkaza (1774-2004)*, Moskva, İzdatelstvo "Yevropa", 2007, s. 7.

⁷ Aleksandr Svarants, *Pantyrkizm v Geostrategii Turtsii Na Kavkaze*, Moskva, İzdatelstvo "Gumanitariy", 2002, s. 251-252.

bölge anılırken “Güney Kafkasya” tercih edilmiştir. Bunun tek istisnası Sovyet tarafına ait resmi bir oluşum olan Kafkasardı Federasyonu’dur.

B. Tarihsel Arka Plan

1. Askeri İlişkilerde Yakıcı Sorun: Kafkas Seddi

Konunun tarihsel arka planına geçmeden önce tezin iki ana unsuru olan Türk Ordusu’na ve Sovyet Kızıl Ordusu’na kısaca değinmek gerekir. İtilaf Devletleri ile Osmanlı hükümeti arasında yapılan Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) gereğince Osmanlı Ordusu Kafkasya ve İran’ı boşaltarak 1914 Türk-Rus sınırına çekildikten sonra 9. Osmanlı Ordusu lağvedilerek (2 Nisan 1919) yerine 15. Kolordu kurulmuştu. 15. Kolordu, Doğu Cephesi bölgesini yani o zamanki Van, Erzurum ve Trabzon illeriyle kısmen ve batıya doğru derinlik teşkil etmekteydi. 15. Kolordu, dört piyade tümeniyle (3., 9., 11. Kafkas ve 12.) bağlı birliklerinden ve Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığı’ndan kurulmuştu. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa idi ve karargâhı Erzurum’daydı.⁸ Batılılar açısından 15. Kolordu Ermeni meselesinin tasfiyesinde en büyük engeldi.⁹

Sovyet Rusya ise Birinci Dünya Savaşı’ndaki yenilgiye ve iç karışıklığa rağmen üç yıllık olağanüstü olaylar içinde muazzam bir orduyu, gayet modern bir top ve hava gücü de dâhil olmak üzere, kurma ve yaşatma kuvvetine sahipti.¹⁰

İngilizler, daha 1918 Kasım’ında Güney Kafkasya halklarının tek başlarına yaşayamayacağını, oranın idaresi için bir demir yumruğa ihtiyaç olduğunu propagandasını yapmaya başlamıştı. Onlara göre bu halklarda ülke yönetme

⁸ 15. Kolordu’nun yapısı, personel, moral, sevk ve idare-egitim ve lojistik durumuyla ilgili bilgi için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 45-49.

⁹ Morning Post gazetesinin San Remo muhabirinin yazısı için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, 4. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Nisan 2012, s. 849.

¹⁰ Bkz. Saime Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Bursa, Ekin Kitabevi, 1997, s. 14.

kabiliyetinin en ufak bir emaresi bile yoktu, dolayısıyla bu ülkelerde Avrupa devletlerinin otoritesinin kurulması ertelenemezdi.¹¹

Böylece Mondros Mütarekesi'ni takiben İngiliz birlikleri, harekete geçerek Kafkasya'daki tüm kilit noktaları hiçbir direnişle karşılaşmaksızın etkin bir askeri denetim altına almışlardı. Thomson Bakû'de, Forestier-Walker Batum'da karargâh kurdular. Batum-Bakû demiryolu kolayca kontrol altına alındı. Böylece 1918 sonlarında İngiliz birlikleri Kafkaslar'da, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan sağlam bir "koridor" oluşturdular. Bu, Karadeniz'deki güçlü bir donanma ve Hazar'daki küçük, fakat önemli bir askeri güç tarafından da destekleniyordu.¹²

İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetlerinin komutanı olan George Milne, Güney Kafkasya'nın işgal amacını uluslararası konferansta toprak sorununun çözümüne kadar Mondros Mütarekesi'nin şartlarını yerine getirmek olarak açıklıyordu. İngiliz komutan, İngiliz veya İtilaf kuvvetlerine karşı hareket edecek ya da düşmana yarar sağlayacak her kişinin askeri mahkemeye verileceğini ve kurşuna dizilmeye kadar cezalandırılacağını da belirtiyordu.¹³

İngiliz Ordusu, Rusya'dan kopmuş olan Güney Kafkasya'yı ve Kuzey İran'ı koruyacak bölgelere tam anlamıyla yerleşmeliydi. İkisi de eski Hindistan Genel Valisi olan Lord Curzon ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Hardinge, Ortadoğu'da herhangi bir bölgenin Ruslara kaptırılmasının, hemen ardındaki bölgenin de kaptırılması demek olacağını ve domino tepkimesi sonucunda Hindistan'ın kaybına kadar gidileceğini söylemekteydiler.¹⁴

Benzer korkuları Winston Churchill de Başbakan'a dile getiriyordu:

"Bolşevikler, Kafkasya'yı geçip Türk milliyetçileriyle birleşirlerse ne yaparız? Hazar'ı ele geçirip Kuzey İran'ı istila ederlerse, Türkistan'a hâkim olup

¹¹ Times gazetesinden çıkan yazının ilgili bölümü için bkz.: İ. M. Dubinskiy-Muhadze, **Narimanov**, Moskva, İzdatelstvo "Molodaya Gvardiya", 1977, s. 159.

¹² Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 64.

¹³ A. B. Kadişev, **İnterventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkaze**, Moskva, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Oborony Soyuzu SSR, 1960, s. 175.

¹⁴ Bkz.: David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)**, İstanbul, Sabah Kitapları, 1994, s. 470.

Afganistan'la birleşerek Hindistan'ı dışarıdan tehdit eder, içerde de ihtilal için çalışırlarsa ne yaparız?"¹⁵

İngilizler açısından bu tehdidi bertaraf etmek için yapılması gereken açıktı: Bolşeviklere karşı bütün güçleri birleştirmek, Türkiye'nin temsilcilerini bölgeden kovmak ve Denikin ordusuyla İtilaf kuvvetlerinin bağına sağlam tutmak.¹⁶

Ancak İngiliz Ordularının bölgedeki işgalini uzun süre devam ettirmesi, hâkimiyet sağlayıp bir düzen kurması mümkün görünmüyordu. İngiltere ve İtilaf Devletleri, Dünya Savaşı'nın verdiği yorgunluk sebebiyle bunun için gerekli olacak askeri ve mali gücü karşılayacak durumda değildi.¹⁷ Ayrıca gerek ülke içinde gerekse de cephede savaş karşıtlığı yükseliyordu.¹⁸ Çok daha büyük ölçekli bir savaşa girişmeden Bolşevikleri de yenmek imkânsızdı. Bölgeden gelen bütün raporlara göre Bolşevikler askeri açıdan daha güçlüydü ve kuzey, doğu, batı cepheleriyle Kafkaslar'da ilerlemeye devam ediyorlardı. Bölgeye yerleşmelerinden üç ay sonra 1919 Mart'ında Lloyd George kabinesi askerlerini geri çağırmaya karar vermişti. Lloyd George¹⁹, görüldüğü kadarıyla, Kafkaslar pahasına İstanbul ve Boğazlar'daki konumunu güçlendirme yanlısıydı. Çünkü hepsini aynı anda kendi askeri gücüyle kontrol etme şansı yoktu. Dolayısıyla kendi askeri varlığıyla Kafkasya'da

¹⁵ Bkz.: A.e., s. 472.

¹⁶ Thomson'un 27 Kasım 1918 tarihli Kuzey Kafkasya'daki Dağlı Hükümeti'ne mektubu için bkz.: **Krasny Arhiv**, No: 1, 1935, s. 137'den aktaran: A. B. Kadişev, a.g.e., s. 169.

¹⁷ 1919 yılının Mayıs ayı başında İngiliz komutanı Rawlinson Kâzım Karabekir'le yaptığı görüşmede Bolşeviklerle ilgili endişelerini dile getirince Karabekir, "Kafkaslar için korkulmaz, çünkü Kazaklar Çar taraftarıdır." diyecektir. Rawlinson'un "Maatteessüf onlar da karıştı." Cevabının ardından Karabekir, "O halde İtilaf kuvvetli bir ordu ile meseleyi halleder." şeklinde karşılık verince Rawlinson'un sözleri İngilizlerin içinde bulunduğu durumu net bir şekilde anlatmaktadır: "Gayr-i mümkün! Gayr-i mümkün! Yeniden kuvvet celbi gayr-i mümkün! Bundan başka Bolşeviklerin müteaddid orduları var. Yapılan veya yapılacak şey başka memleketlere Bolşeviklik sirayet etmemesidir." Bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.I, 4. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Nisan 2012, s. 24. İngiliz Çalışma Bakanı, 18 Ocak 1920'de sunduğu raporda ülkedeki ekonomik ve sosyal durumun çok kötü olduğunu, sendikaların büyük grevlere hazırlandığını ve bu durumda deniz aşırı seferlere asker harcamanın söz konusu olamayacağını belirtiyordu. Bkz.: Richard H. Ullman, **Anglo Soviet Relatione 1917-1921**, C.II, Princeton N. J., 1968, s. 335'ten aktaran: Stefanos Yerasimos, **Ekim Devrimi'nden "Milli Mücadele"ye Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, Ocak 1979, s. 118.

¹⁸ Güney Kafkasya'da bulunan bir İngiliz askeri, yerli bir işçiyle yaptığı sohbetinde evine döndüğü zaman yoldan geçenlere şapkasını uzatıp dilenirken Lloyd George'un koltuğunda yayılıp hoş kokulu purosunu içeceğini söylemiştir. Başka bir askerse, Bolşeviklerin ne dostu ne de düşmanı olduklarını, sadece eve dönmek istediklerini, Bolşevik Ruslara karşı savaş emrine uymayacaklarını belirtmiştir. Bkz.: **GARF** fond 1318 liste 1 dosya 98 yaprak 88'den aktaran: G. A. Galoyan, "İz İstorii Sovmestnoy Borbi Trudyashihsya Zakavkazya Za Sovyetskuyu Vlast", **Oktyabr i Grajdanskaya Voyna v SSSR**, Moskva, İzdatelstvo "Nauka", 1966, s. 302.

¹⁹ Mustafa Kemal, Lloyd George'u "müfrit (aşırı) Türk düşmanı" olarak tanımlamaktadır. Bkz. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VII, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mayıs 2011, s. 72.

egemenliğini sürdüremeyeceğini gören İngilizler, yerel güçleri elde ederek ve onlardan işbirlikçi hükümetler kurarak kendi politikalarını devam ettirme yolunu benimsedi.²⁰

Bu gelişmeler üzerine Tiflis'teki İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Wardrop²¹, Dışişleri Bakanlığı'na bir dizi telgraflar göndererek, Kafkasya'nın yeni Cumhuriyetlerinin dört tehlike karşısında dayanmaları için desteklenmeleri gerektiğinde ısrar ettiklerini belirtmekteydi. Bu tehlikeler kuzeyde Denikin'in geri çekilen orduları, Denikin'i izleyen Sovyet güçleri, doğuda Hazar sahillerine doğru ilerleyen diğer Kızıl Ordu birlikleri ve güneyden gelecek muhtemel bir Türk saldırısıydı.

Wardrop, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve aynı zamanda kuzeydeki dağlar arasında Küçük Dağıstan Cumhuriyeti'nin malzeme ve mali yardımla birlikte derhal bilfiil tanınmalarının sağlanmasını önermekte ve tekrar bu Kafkasya devletlerinin, İngilizlere düşman olan Türklerle Bolşevikleri birbirinden ayıran doğal bir engel oluşturduklarını söylemekteydi. Eğer İngiltere acele etmezse Kafkasya devletleri Bolşeviklerin eline düşmek durumunda kalacaktı.²²

İtilaf Devletleri, ilk olarak Beyaz Rus Ordularına maddi ve askeri yardım sağlamayı tercih etmişti. Ancak Beyaz Orduların yenilgi haberleri, Güney Kafkasya'daki Cumhuriyetleri, İtilaf Devletleri nezdinde ön plana çıkardı. Churchill, anılarında Britanya ordusunun yardımı ile Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın güçlü bir blok oluşturarak, Bolşeviklerin Türkiye ve İran'a beklenen müdahalelerini engellemelerinin gerekli olduğunu yazıyordu.²³

²⁰ Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003, s. 189, 196; Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 67-78.

²¹ "Yüksek Komiser Bay (daha sonraları Sir unvanı alan) Oliver Wardrop görevine tamamen uygun bir isimdi. Bu, olağanüstü ve çok nadir görülen bir durumdu. Wardrop, kariyerine İngiltere'nin St.Petersburg Büyükelçisi Sir Robert Morier'in Özel Sekreteri olarak başlamıştı. Rusya'yla kurduğu bu resmi bağlantının öncesinde Wardrop tatillerini Gürcistan'da geçirmekteydi. 1888 yılındaki tatilinden başlayarak, bu seyahatlerine dair keyifli bir kitap kaleme alan Wardrop, bir bilim adamı olarak, Gürcü Dili ve Edebiyatı öğrenimi gören birkaç İngilizden biriydi. Daha sonra Wardrop, Gürcü medeniyetine ilgi duymaya başlamış, bu konu hakkında önde gelen isimlerle yakın ilişki kurmuştu. İlerleyen yıllarda da bu ilişkiyi sürdürmüş ve daha da ileri seviyelere taşımıştır." Bkz.: Sir Harry Luke, **Cities and Men**, C.II, London, Geoffrey Bles, 1953, s. 100.

²² Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 495.

²³ Bkz.: W. Churchill, **Mirovoy Krizis**, Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, 1932, s. 106.

Sonuç olarak 10 Ocak 1920’de Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini de-facto (fili) olarak tanımaya karar verdi.²⁴ Ermenistan konusu Türk barışı sorununun bir parçası olarak görüldüğünden bu aşamada Ermenistan hakkında bir girişimde bulunulmamıştı.²⁵ Lloyd George, bu hamleyle birlikte Güney Kafkasya’daki Cumhuriyetleri açıktan silahla donatabileceklerini, artık bunun da Kolçak ve Denikin’e yardım ettikleri zamanki gibi Rusya’nın içişlerine karışmak olarak algılanamayacağını belirtiyordu.²⁶ Böylece İtilaf Devletleri, Bakû petrolerini elde tutmak, İran ve Irak yolunu kapatmak ve Anadolu hareketinin Sovyetler’le birleşmesini önlemek için, Taşnak, Menşevik ve Musavatçılara dayanan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan’la bir set kurmuş oldu.

13 Ocak 1920 tarihli The New York Times ise İngilizlerin Kafkas Seddi politikasını şöyle anlatmaktaydı:

“İngiltere hükümeti, İran ile Rusya ve Türkiye arasında bağlantı kurulmasını engellemek amacındadır. Böylelikle hem bir Bolşevik taarruzu olanağı azaltılmış hem de Türk ve İran Müslümanları arasında kurulması muhtemel bir işbirliği engellenmiş olacaktır. Bu siyaset başarıyla uygulandığında Türklerle Bolşeviklerin, İran ve Mezopotamya’daki İngiliz çıkarlarına karşı birleşmeleri de önlenebilecektir.”²⁷

²⁴ “Bolşeviklerin Kafkasya’ya inmesi dolayısıyla itilaf devletlerinin telâşlı tedbir ve propagandaları görülüyor. Şimdiye kadar Azerbaycan ve Gürcü hükümetleri hiç sayılırken, istiklâlleri kabul edildikten maada bu hükümete yardıma da koşuluyor. 14 Kânunisanide [Ocak] Azerbaycanlıların istiklâl bayramları olmuş. Zavallı Türkler! Kurban Bayramı için hazırlanan kurbanların allı pullu süslenmesi ve takdîrîkâr nazarlar celp için âleme gösterilmesinden başka bir şey değilsiniz. Denikin’lerin, Kolçak’ların milyona varan orduları, Çar Erkân-ı Harbiyesinin idaresinde oldukları halde, bilhassa son günlerde güneşe maruz buz kitleleri gibi eridiği halde siz ne yapacaksınız? Size istiklâl verenlere sorsanız ki bunu neden Denikin felâketinden evvel vermediniz? Neden Azerbaycan’a lâzım gelen yardımı o zamanlar yapmadınız? Bilâkis sizi Ermenilerle Zengezor’da müsademelere teşvikle kuvvet ve malzemenizi bitirmek ve sizi başka ufuklarda meşgul etmeye çalıştılar. Eğer Denikin’de kudret kalsa idi siz Zengezor’da uğraşırken Denikin’de Bakû’ye karargâhını kuracak ve memleketinizi işgal ile Bolşeviklerle harbe sizi nefer olarak kullanarak devam edecekti.” Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 488. Erzurum Kongresi tarafından Bakû’ye gönderilen Doktor Fuat Sabit de 25 Aralık 1919 tarihli raporunda “İngilizler artık Denikin’den ümitlerini kestiklerinden şimdi Kafkas milletlerine daha fazla kıymet vermeye ve bunları Bolşeviklere karşı tahrik etmeye çalışıyorlar.” ifadelerini kullanıyordu. Bkz.: **A.e.**, s. 546.

²⁵ Vügar İmanov, **a.g.e.**, s. 196; Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 88.

²⁶ A. B. Kadışev, **a.g.e.**, s. 225. Müttefikler, de facto tanımadan sonra Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine yapılacak yardımı tartışmıştı. Ancak bu konuda da ciddi tereddütler ortaya çıkmış, Azerbaycan ve Gürcistan’a silah vermenin silahları Sovyetler’e teslim etmek anlamına geleceği vurgulanmıştı. Çünkü daha önce Denikin’e yapılan yardımların çoğu Bolşeviklerin eline geçmişti. Bkz.: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 497; Vügar İmanov, **a.g.e.**, s. 197.

²⁷ Osman Ulagay, **Amerikan Basımında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, Yelken Matbaası, Mart 1974, s. 79.

2 Mart 1920 tarihli bir İtalyan gazetesinde çıkan makalede İngiltere'nin Rusya'ya karşı takip ettiği tüm siyasetin Kızıl Ordu'nun Hindistan ve Anadolu sınırlarına doğru ilerlemesinden doğan kaygıların şekillendirdiği ifade edilmekteydi. İngiltere, bir taraftan Bolşevik ordularının büyük kısmını Polonya'ya doğru çekerken, diğer yönden Kafkas Cumhuriyetlerini takviye etmeye çalışıyordu.²⁸ Sovyet askeri tarihçisi Kadişev'e göre Polonya Cephesi'yle Kafkas Seddi arasında kopmaz bir bağ vardı. İtilaf Devletleri, Batı'da Polonya'nın başını çektiği Sovyet karşıtı bir blok oluştururken, bu bloku Kırım'daki Denikin Ordusu'nun artıklarıyla ve Kafkas Seddi'yle güçlendirme niyetindeydi.²⁹

İngiltere'nin Rusya, Türkiye ve dünya politikasındaki temel unsurlarından biri Kafkas Seddi konusuydu. Kafkas Seddi, askeri açıdan değerlendirildiğinde; bütün dayanaklarını kırmak için alınacak tedbirlerin başında Türklerin kesin surette kuşatılması geliyordu. Esasen bu durum kısmen sağlanmıştı. Türkiye, Karadeniz, Boğazlar, Ege Denizi, Akdeniz, Suriye, Irak, İran yönlerinden kuvvetle çevrilmişti. Kafkas Cephesi'ne gelince; barış şartlarının uygun olmaması halinde silahlı karşı koyma olanağı en fazla olan bir bölgeydi. Türkiye, Kafkasya'dan gelecek Bolşevik hareketini kolaylaştırmak ve onunla işbirliği yapmak yoluna gittiği takdirde Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve hatta Hindistan yollarını açmış olacaktı. Böyle bir durumda, bu istikametleri kapamak için İtilaf Devletleri'nin stratejik taarruz yapmaları gerekirdi. Onların ise bu kuvvetleri zamanında sağlamaları mümkün değildi. Bu amaçla kullanabilecekleri kuvvetli üslere de sahip değillerdi. Kafkasya'da Bolşevik karşı hareketi beklenebilirdi. Bu takdirde Kafkasya ve Hazar Denizi arasını kapatmak için 500-600 km. genişlikte bir cepheyi tutmak gerekecekti. Bunun da güçlüğü ve imkânsızlığı ortadaydı.

Güney Kafkas Cumhuriyetlerinden oluşturulan Kafkas Seddi, İngilizlerin bu sorununa çare olabilecekti. Ayrıca bu şekilde hem Kafkas milletlerinin Bolşeviklerle çatışması çabuklaştırılacak, hem de Türklerin Bolşeviklerle ve bu milletlerin Türklerle veya Bolşeviklerle birleşmeleri önlenecek ve kontrol altında bulundurulacaktı. Bu suretle Türkiye için dayanma imkânları kökünden yıkılmış olacaktı. Sonuç olarak, bir yandan İtilaf Devletleri, siyasi varlıklarını tamamen yitirmiş olan Anadolu Türklerinden, kendi subayları komutasında kuracakları

²⁸ **ATASE** klasör 112 dosya 194-405 fihrist 11'den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 75.

sömürge ordularıyla Kafkas milletlerinin itaatli olmalarını sağlarken, öbür yandan muhtemel bir Bolşevik istilasına karşı koymuş olacaktı.³⁰

O zamanki Avrupa kamuoyunun ruh halini anlamak açısından Fransız Lion radyosunun 21 Ocak 1920 tarihinde geçtiği çarpıcı haber ilgi çekicidir. Bu habere göre İngilizler, Bolşeviklerin ele geçirmesini engellemek için Bakû'ye 10 bin kişilik bir kuvvet göndermeye hazırlanmaktadır. Radyo, Kafkasya'ya gönderilecek İngilizlerin boşa çıkması için Lloyd George'un Fransız hükümetini Almanya'daki işgal ordularını arttırmaya zorladığını da duyurmaktadır. Ayrıca Lloyd George ve Churchill, Bolşeviklerin İran'ı, Hindistan'ı, Türkiye'yi ve Mezopotamya'yı tehdit eden ilerlemesini önlemek konusunda da anlaşmaya varmışlardır.³¹ Haber, gerçekdışı olmakla birlikte Avrupa kamuoyunun o dönemki ruh halini ve Kafkasya'ya bakışını anlamak açısından önemli bir veri sunmaktadır. Bolşevizmin yayılması tehlikesine karşı Kafkas Seddi'nin ayrı bir yeri vardır.

Öyle ki Mart 1920'de Kraliyet Donanması'ndan Koramiral John Michael de Robeck, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı sekreterine yolladığı raporunda mevcut koşullarda Bolşeviklerin güçlerini Mustafa Kemal'le birleştirerek tüm Hazar'ın kontrolünü ele geçirip Gürcistan ve Kuzey İran'ı istila ederek Bakû ve Enzeli'yi zapt etmelerinin önünde hiçbir engelin olmadığı endişesini dile getiriyordu.³²

Bölgede bulunan İngiliz albayı Rawlinson, Karabekir'le Ocak 1920'de yaptığı görüşmede açıkça Gürcülerin Bolşeviklerle birleşmesinden korktuğunu ifade etmişti. Rawlinson'un aşağıdaki ifadesi Kafkas Seddi'nin ve Batı'nın "böl, parçala, yönet" siyasetinin temel matematiğini de ortaya koymaktadır: "İki iki daha dört eder.

²⁹ A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 228.

³⁰ Kafkas Seddi'nin askeri açıdan değerlendirmesi için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 64-65.

³¹ Bkz.: Firuz Kazemzade, **Borba Za Zakavkaze (1917-1921)**, Stockholm, CA&CC Press, 2010, s. 255. Aynı tarihlerde Türk makamlarına da İngilizlerin Anadolu'ya ve Kafkasya'ya asker sevki için Fransa, İtalya, Yunanistan'a teklifte bulunduğu haberleri geliyordu. Karabekir ise Kafkasya'ya, Ermenistan'a, Batum veya Trabzon'a asker gönderileceğinin defalarca işitildiğini belirtiyor fakat böyle bir kuvvetin geleceğine ihtimal vermiyordu. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 501-503, 538. Sovyet Rusya ise Müttefik ordularının Güney Kafkasya'ya geliş haberlerini sorun etmiyordu. Onlara göre askeri anlamda bunun bir değeri yoktu. Önemli olan bu ülkelerin içinde bir çürümenin yaşanmasıydı. Bkz.: Çiçerin'in Lenin'e gönderdiği 27 Mart 1920 tarihli mektubun ilgili bölümü için bkz.: İ. M. Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.**, s. 191.

³² FO 371/5046'dan aktaran: Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 97.

Fakat birbirine vuruşturursan, belki yarısı kalmaz. Her halde evvelki ikiden bir kısmı telef olur!”³³

İngilizlerin bu planı karşısında Rusya'nın da kayıtsız kalması beklenemezdi. Stalin, o dönemde Kafkasya'daki durumu şöyle değerlendiriyordu:

“Kafkasya'nın devrim için büyük önemi, yalnızca hammadde, akaryakıt ve besin maddeleri kaynağı olmasıyla değil, ayrıca Avrupa ile Asya, özellikle Rusya ile Türkiye arasındaki konumu ve ekonomik ve stratejik olarak son derece önemli karayollarının (Batum-Bakû, Batum-Tebriz, Batum-Tebriz-Erzurum) varlığı ile de koşulludur.

Şu anda Karadeniz'e açılan kapının anahtarına, yani İstanbul'a sahip olan ve Güney Kafkasya üzerinden doğuya giden doğrudan yolu elinde tutmak isteyen İtilaf Devletleri, bütün bunları hesaba katmaktadır.

Bütün sorun, sonunda Kafkasya'da kimin kazanacağı, petrolü ve İç Asya'ya giden son derece önemli yolları kimin kullanacağı etrafında dönmektedir- devrim mi, İtilaf Devletleri mi?”³⁴

Dönemin Milliyetler Halk Komiseri olan Stalin, “Sovyet İktidarının Rusya'daki Milli Meseleye Dair Politikası” başlıklı makalesinde Rusya ve İtilaf Devletleri arasındaki mücadele çerçevesinde Güney Kafkasya'daki bağımsız cumhuriyetlere değinirken bölge açısından iki seçenek olduğunu ortaya koymuştu. Ya Rusya'yla birlikte olacaklar ve emperyalist sömürüden kurtulacaklardı ya da İtilaf Devletleri'yle birlikte olup emperyalist tahakküm altına gireceklerdi.

Stalin'e göre üçüncü bir yol yoktu. Stalin, Gürcistan, Ermenistan, Polonya, Finlandiya gibi ülkelerin bağımsızlığının sözde olduğunun ve o veya öbür emperyalist gruba tam bağımlılığın üzerini örttüğünün altını çiziyordu.³⁵

Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin siyasi durumu hakkında hazırlanan 27 Mart 1920 tarihli bir Sovyet raporunda son dönemde Gürcistan, Ermenistan ve

³³ Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Kasım 2009, s. 659; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.I, s. 489.

³⁴ İ. V. Stalin, “Polojenie Na Kavkaze”, **Soçineniya**, C.IV, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1947, s. 408.

Azerbaycan arasından İngilizlerin etkisiyle işbirliğinin geliştiğine ve İngiltere'nin bu sayede Güney Kafkasya'daki bütün meselelere müdahale edebildiğine dikkat çekiliyordu. Bu süreçte üç devlet, aralarındaki anlaşmazlıkları çözecek olan zorunlu hakem mahkemesinin kurulması hakkında bir anlaşma da imzalamıştır. Raporun yazarı, bu eğilimin sadece geri çekilmiş olan Beyaz Orduların saldırması veya onu takip eden Kızıl Ordu tehdidinden de kaynaklanmış olabileceğini vurgular. Ayrıca Müttefiklerin bir süre önce bu devletleri tanınması da bu sürece mutlaka etkide bulunmuştur.³⁶

Türkiye cephesinden de bakıldığında durum farklı değildir. Mustafa Kemal, Sovyet Rusya ve Anadolu hükümetini tehdit eden Kafkas Seddi'nin yıkılmasını, Kurtuluş Savaşı'nın zafere ulaşması için zorunlu görmüştür. İki ülke arasındaki ikmal yollarını kapatan İngiliz kuklası devletçikleri bertaraf etmek gerekiyordu. Mustafa Kemal'in İstiklâl Savaşı'nın başında ortaya koyduğu "Doğu'da dayanak yaratarak İzmir'i kurtarma" stratejisinin iki temel nedeni vardı. Birincisi, Doğu'nun işgal altında olmayışı ve Doğu halkının diriliği idi.³⁷

İkincisi ise, Sovyetler ile bağlantı yolunu açmaktı. Türkiye, Kafkasya'dan Bolşevik istilasını kolaylaştırmalı ve onunla harekât birliği yapmalıydı. İtilaf Devletleri, Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kesmek planında bulunmuş ve Güney ve Kuzey Kafkasya'daki hükümetlerin bağımsızlıklarını tasdik ederek onları kendilerine çekmişti. Ayrıca vuruşmalarını emrivaki yapmak için onları her şekilde teşvik ve takviye etmektedir. Mustafa Kemal, Kafkas Seddi yıkılmazsa, Türkiye'nin karşılaşacağı durumu da şöyle özetlemişti:

"Anadolu Türkleri, İtilaf Devletleri subaylarının kumandası altında, sömürge askerî olarak ordular teşkil edecek, hem Kafkasya milletlerinin İtilaf itaatine tutulmasını ve hem Bolşevik istilasının durdurulmasını temin için kan dökceklerdir. (...) Dolayısıyla, Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiye'nin kati mahvı projesi sayıp,

³⁵ Bkz.: İ. V. Stalin, "Politika Sovyetskoy Vlasti Po Natsionalnomu Voprosu v Rossii", **a.g.e.**, C.IV, s. 353.

³⁶ Raporun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 33988 liste 1 dosya 572 yaprak 28. Kafkas Seddi hakkında Sovyet tarafının başka değerlendirmeleri için bkz.: S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1967, s. 22-23; A. Gukovskiy, "Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii v 1920 Godu", **İstoriik Marksist**, No:11 (87), 1940, s. 8.

bu seddi İtilaf Devletleri'ne yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz.”³⁸

Diğer yandan batıda Yunanlar karşısında zafer kazanmak için de mutlaka Kafkas Seddi'nin yıkılması gerekiyordu. Karabekir, bu denklemi “Muvaffakiyyatımızın anahtarı Şarkta'dır. Sonra çığ gibi Garba yuvarlanırsınız.” sözleriyle kuruyordu.³⁹ Türk komutana göre Ermeniler bir daha Türkiye için zararlı olmayacak bir hale konur ve maneviyatı tamamıyla yükselen birlikler ve bunlara katılacak olan Azerbaycan İslam kuvvetleri ve şark ahalisi “müsterih” ve gözü arkada kalmayarak büyük bir kuvvetle garba “pürneşe” koşabilecektir.⁴⁰

15. Kolordu Karargâhı, batının kurtuluşunu doğuda görüyor ve bunun Kafkas Seddi'yle bağı kuruyordu:

“Barış Konferansı'nın hakkımızda vereceği kesin karar, İtilaf Devletleri'nin yaptıkları fenalıklar ve İstanbul'u işgalleri dolayısıyla aşağı yukarı belli olmuştur. Son zamanlardaki vaat ve teklifleri Bolşeviklerin Kafkasya'ya hâkim olarak bizimle yakından temasa gelmeleri korkusundandır. Bolşevikler, Ermeni ve Gürcü direnişlerini kıramazlarsa, İtilaf Devletleri'nin hakkımızda uygulayacağı program eskisi gibi olacaktır. Anadolu'nun batıdan hiçbir ümit ve dayanağı yoktur.”⁴¹

Bu sebeple İngiliz güdümlü, sözüm ona “bağımsız” bir Kafkasya, Türkiye'nin ulusal çıkarlarına aykırıydı. Bölgeyi Bolşeviklerin denetim altına alması, millî mücadele açısından çok elverişli bir durum yaratacaktı. Kâzım Karabekir; Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'ın Bolşevik topluluğuna katılmasının çok uygun olacağını düşünüyordu.⁴²

³⁷ Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 16 Haziran 1919 tarihli şifresi için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.II, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat 2010, s. 390-391.

³⁸ **A.g.e.**, C.VI, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2003, s. 267-268.

³⁹ Karabekir'in 21 Ocak 1921 tarihinde günlüğüne düştüğü bu sözler için bkz.: Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 660.

⁴⁰ Karabekir'in 16 Mayıs 1920 tarihinde TBMM Başkanlığı'na gönderdiği yazının ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 823.

⁴¹ Ankara'nın görüş sorması üzerine Erzurum'daki 15. Kolordu Karargâhı'nda bir komisyon oluşturulmuştur. Burada siyasi ve askeri durum tartışılarak hazırlanan cevabın ilgili kısmı için bkz.: **A.g.e.**, s. 800; **ATASE** arşiv 5/2753 klasör 813 dosya 5 fihris 7-7'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 89-90

⁴² Karabekir'in Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği 17 Mart 1920 tarihli yazının ilgili bölümü için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.I, s. 599.

Ankara'daki milli hükümetin merkez yayın organı Hâkimiyet-i Milliye'nin 13 Kasım 1920 tarihli başyazısında, Kafkas Seddi, "Doğu ihtilal makinesinin iyi işlemesine mani olmak için, bu ihtilalden etkilenecekler tarafından makinenin çarkları arasına sıkıştırılmış ecnebi bir cisim" olarak tanımlanmıştır.⁴³ O halde o cismi söküp almak gerekmektedir. Mustafa Kemal, 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta, Heyet-i Vekile'nin bu konuya dair kararını şu şekilde açıklar:

"Memleketimizin geleceği, doğu sınırlarımızın Ruslara ve İslam âlemine komşu olmasına bağlı olduğu, heyetimizce muhakkaktır. Bu sınır ortaklığının, her halde teminine cidden mesai sarf edilecektir."⁴⁴

"Türkiye'nin kati mahvı projesi" olarak görülen Kafkas Seddi'ne karşı Milli Mücadele'nin liderlerinin ilk etapta aldığı tedbirlerin başında;

1. Doğu Cephesi'nde resmi ve resmi olmayan tarzda seferberlik yaparak Kafkas Seddi'ni arkadan yıkacak şekilde yığınaklara başlamak,
2. Yeni Kafkas hükümetleriyle derhal temasa gelerek İtilaf Devletleri'nin planına karşı karar ve durumlarını anlamak,
3. Kafkas milletleri, Anadolu'ya set almaya karar verdikleri takdirde, müşterek taarruz için Bolşeviklerle anlaşmak,
4. Kuvayi Milliye teşkilatını mümkün olduğu kadar genişletmek ve kuvvetlendirmek, silah ve cephaneyi İtilaf Devletleri'ne vermemek için gerekirse silah kullanmak,
5. En önemli tedbir olarak da Müttetiklerin zaman kazanmalarına meydan vermemek geliyordu.⁴⁵

⁴³ **Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi: Hâkimiyeti Milliye Yazıları**, 5. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat 2012, s. 115. Kafkas Seddi'yle ilgili Karabekir'in bir değerlendirmesi için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Haziran 2010, s. 7

⁴⁴ 1 Haziran 1920 tarihli telgraf için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VIII, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mayıs 2002, s. 271.

⁴⁵ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 65-66.

TBMM'nin açılışına doğru Ankara ve 15. Kolordu Komutanlığı arasında Kafkasya meselesi konusunda trafik yoğunlaşmıştı. Mustafa Kemal, 11 Nisan 1920 günü Karabekir'e Bolşeviklerle biran evvel fiilen ilişkiye geçilmesinin lüzumunu belirtiyor, o zamana kadarki teşebbüslerin maddi bir temas ve neticeye kavuşup kavuşmadığını soruyordu.⁴⁶ Karabekir'in 13 Nisan günü verdiği cevap, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e mektubu olarak bilinen Türk hükümetinin Sovyet hükümetine sunduğu 26 Nisan 1920 tarihli teklifnamenin de bir taslağı niteliğindeydi:

“Azerbaycan'ı canlandırmak ve harekete getirmek ve komünist idaresini tasvibkâr bir safhaya sokmak için hemen bizim harekâta geçip Ermenistan'ı çiğnememize lüzum gösteriliyor. Ve buna da Kızılıların muvafakati bildiriyorsa da bu şekil tıpkı eski efkâr-ı umumiye-i cihan karşısında münhasıran tarafımızdan ve Ermeniliği izale nokta-i nazarından telâkki edileceği cihetle bu muvafık değildir. Bu hareket ancak iki başlı olur. O da hakiki Kızılordu Vladikafkas ile Karadeniz sahili arasında Tiflis ve Batum istikametinde bir hareket yaparak Gürcistan'ı işgal ve bolşevizm kuvvetine tamami-i riayete icbar ederken bizim de muayyen olan plân dairesinde Ermenistan ve Evliye-i Selâse üzerine hareketi müteakabile ve müşterekimiz başlarsa o zaman bizler Kızılordular hesabına çalışan bir pişdar veya alet mevkiinde kalmamış ve bilâkis müşterek bir hâlas plânı etrafında müşterek hareketlerle bir hedef üzerine çalışmış ve böylece cihan enzar ve vekayiiini kaydetmiş oluruz. Kızılıların bu hareketi tapmasına mukabil biz de Ermenistan'ı çiğnemekle beraber Azerbaycan'ı ayaklandırmayı ve komünist kudret-i idaresinin teessüsünü taahhüt ederiz.”⁴⁷

Kâzım Karabekir Paşa, TBMM'nin açıldığı gün Bolşeviklerle ortak hareketten başka çare olmadığını bildiriyordu.⁴⁸

Mustafa Kemal, TBMM'nin açılmasının ertesi günü gizli oturumda bir konuşma yapmış ve bu konuşmada Kafkasya'daki durumu da değerlendirmiştir. Güney Kafkasya'daki cumhuriyetlere tek tek değinen Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerle temasları hakkında da bilgi vermiştir:

⁴⁶ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.VII, s. 280.

⁴⁷ Karabekir'in cevabının ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 694-695.

⁴⁸ A.e., s. 732; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 674.

“İşte sırf bu nokta, daima Bolşeviklerin ahvalini, harekâtını ve kendilerinden icabında ne dereceye kadar yardım görebileceğimizi anlamaya teşebbüs ettim. Bu teşebbüsler neticesinde, şüphe yok bazı temaslar hasıl olmuştur. Fakat bu temaslarımız şimdiye kadar, yani Bolşevikler bizimle demin izah ettiğim manen ve maddeten beraber olan Dağıstan’a kadar temas ettiği halde hiçbir kati maddeler üzerine dayanan bir şey yapılmamıştır. Fakat böyle bir şey yapmak imkânı mevcuttur. Eğer zaruri lüzum ve ihtiyaç görülürse, yüksek heyetiniz, Yüce Meclis’iniz bu hususta daha esaslı tedbirlere girişir.”⁴⁹

Bu konuşmadan hemen iki gün sonrasında 26 Nisan 1920 günü Mustafa Kemal, Sovyet hükümetine TBMM’nin Güney Kafkasya meseleleri konusundaki teklifnamesini kaleme alır. Mustafa Kemal’in Lenin’e mektubu olarak bilinen bu teklifname TBMM’nin de ilk dış politika eylemidir.

Mustafa Kemal, Lenin’e “askeri güçlerini Bolşeviklere birleştirme” ve Azerbaycan ve Gürcistan’ın Sovyet Cumhuriyetlerine katılması için “zorlanması”, Türkiye’nin de “Ermenistan’a karşı bir operasyon” başlatması isteğini bildirir:

“1. Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahakküm ve esareti altında bulunan mazlum insanların kurtuluşu gayesini hedefleyen Bolşevik Ruslarla mesai ve harekât birliğini kabul ediyoruz.

2. Bolşevik kuvvetleri, Gürcistan üzerine askeri harekât yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla, Gürcistan’ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askeri harekât icrasını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik devletler zümresine dahil etmeyi taahhüt eyler.

3. Evvela, milli topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist kuvvetleri kovmak ve gelecekte emperyalizm aleyhine vuku bulacak ortak mücadelelerimiz için dahili kuvvetlerimizi şekillendirmek üzere, şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak miktarda cephaneye ve diğer fenni harp vasıtaları ve sıhhi malzemenin ve yalnız Doğu’da harekât icra edecek olan kuvvetler için erzakın, Rus

⁴⁹ Atatürk’ün Bütün Eserleri, C.VIII, s. 81-83.

Sovyetler Cumhuriyeti'nce temini rica olunur. Üstün ihtiramlarımızın ve samimi hissiyatımızın kabulünü rica eyeriz.”⁵⁰

Mustafa Kemal, Lenin'e mektup gönderdiği aynı gün Chicago Daily Tribune gazetesi muhabiri Paul Williams'a mülakat vermişti. Mülakatta Kafkas Seddi konusu da gündeme gelmişti:

“Bu harita üzerinde Kafkasya'daki çok sayıda kızıl bayrak Bolşeviklerin ilerleyişini gösteriyordu. Bazıları Bolşevikliği şimdiden kabul etmiş, bazıları da belki kabul etmek üzere olan Kafkasyalı Müslüman kavimlerden kendisine [Mustafa Kemal'e] heyetler gelmişti. Kemal Paşa, getirdikleri mesajların cesaret verici olduğunu söyledi. Türk barışı resmi olarak ilan edildiği zaman, petrolün kral olduğu Bakû de kızıl bayrağı çekebilirdi ve eğer, Azerbaycan da kızıl olursa, Gürcistan ve Ermenistan'ın direnip direnemeyeceği şüpheliydi. Direnmezlerse, Türkiye yolu Bolşeviklere açılacaktı.”⁵¹

Kafkas Seddi'nin ortadan kaldırılması için Bolşeviklerle işbirliğinin zorunlu olduğu görülürken Sovyet temsilcileriyle temas kurmak üzere çalışmalar daha 1919'da başlamış ve bölgeye Türk temsilcileri de gönderilmişti. Ankara hükümeti, Bolşeviklerle temasın Kâzım Karabekir üzerinden kurulmasına karar vermişti.⁵²

2. Kafkas Seddine Karşı İlk Temaslar

1919 Eylül'ünde Dağıstan Komünist Partisi'nin bir raporuna Türk subaylarının bölgede Bolşeviklere yardım ettiği, antiemperyalist mücadeleleri açısından İngiliz nüfuzunu azaltmak istedikleri yansımıştı.⁵³

Hemen ardından Rusya Komünist Partisi Kafkas Bölge Komitesi üyesi Viktor Naneyşvili, Bolşeviklerin önde gelen liderlerinden S. M. Kirov'a 1919 Sonbaharında yaşanan gelişmeleri aktarırken Bolşevikler ve Türk milliyetçileri arasında İngiltere'ye karşı ortak bir cephe kurmak üzere anlaşmaya varıldığını yazıyordu.

⁵⁰ A.e., s. 114. Mektubun Rusçası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 3; fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 1 yaprak 11; fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 1.

⁵¹ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VIII, s. 116-117.

⁵² Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.I, s. 80.

⁵³ **Borba Za Ustanovlenie i Uproçenie Sovyetskoy Vlasti v Dagestane 1917-1922 gg.**, Moskva, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1958, s. 369.

Bakû'de “isyancı Türkiye”nin birçok temsilcisi vardı ve Bakûlü komünistler onlarla fiili ittifak halindeydi. Erzurum Kongresi'nin temsilcileriyle birkaç kez görüşmeler yapılmış, hatta 19 Ekim 1919'da Nuri Paşa'yla da buluşulmuştu.⁵⁴

Bu gelişmeler yaşanırken Karakol Teşkilatı ve Uşak Kongresi İcra Heyeti adına Kafkaslar'a gelen Baha Sait Bey de Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Bölge Komitesi temsilcileriyle bir anlaşma imzalamıştır. Antlaşma Ankara tarafından her ne kadar tepkiyle karşılanmış olsa ve iki ülke tarafından tanınmasa⁵⁵ da Kafkas Seddi'nin ortadan kaldırılmasında iki ülkenin atmak istediği adımlar konusunda fikir vermektedir.

11 Ocak 1920 günü Bakû'de imzalanan anlaşma, gerek içerdeki karşıdevrimci unsurlara gerekse de dışarıda da emperyalist Batı Avrupa ülkelerine karşı savunma ve saldırı ittifakını kapsamaktaydı. Antlaşmanın 11. maddesi Kafkasya üzerinedir. Buna göre Avrupa emperyalistlerinin emir ve nüfuzu altında bulunan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, Türkiye'yle Rusya'nın İngiltere ve Rusya emperyalistlerine⁵⁶ karşı Kafkasya'daki ortak hareketini engellemektedir. Karakol teşkilatı bu ülkelerin hükümetlerinin devrilmesinde ve yerine Sovyet iktidarlarının kurulmasında yerel komünistlerle birlikte çalışacaktır. “Türkiye ihtilal hükümeti”, ayrıca Azerbaycan'da Sovyet iktidarı kurulmasında Türk milliyetçiliğinin Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkisinden ve nüfuzlu şahsiyetlerinden istifade edilmesini de taahhüt etmektedir. Diğer taraftan Batum'da da İngiltere aleyhine bir ayaklanma çıkarmak için gerekli teşebbüslere başlanacaktır.

Karakol teşkilatı, Rusya'nın talep edeceği miktarda silahlı askeri kuvveti Denikin, Kolçak ve Sovyet Rusya'nın diğer düşmanlarına karşı savaşmak için hazırlamayı da taahhüt etmiştir. Ancak 11 Ocak 1920 günü imzalanan antlaşmayla, 19 Kasım 1919'da hazırlanan taslak metin arasında bu maddede bir değişiklik vardır. Rus arşivlerinde bulunan taslak metinde Sovyet Rusya hükümetinin Türk kuvvetlerinin Kafkasya ve Türkistan sınırları dışından geçmesini ve harekât yapmasını talep etmeye hakkı olacaktır. Taslakta Kafkasya ve Türkistan sınırlarının

⁵⁴ **Borba Za Ustanovlenie i Uproçenie Sovyetskoy Vlasti v Dagestane 1917-1922 gg.**, s. 316-317; A. N. Heyfets, **Sovyetskaya Rossiya i Sopredelnie Stranı Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı (1918-1920)**, Moskva, İzdatelstvo “Nauka”, 1964, s. 96.

⁵⁵ Ayrıntıları için bkz.: Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 2011, s. 47-49.

⁵⁶ Beyaz Ordular kastedilmektedir.

neresi kabul edildiği de tam olarak belirtilmiştir. Özellikle 1918’de Türk “İslam Ordusu”nun Bakû’yü almasından sonra Sovyet tarafının Türk Ordularına Kafkaslar’da ihtiyatla yaklaştığı görülmektedir. Ancak Rusça taslak metindeki bu kısım, Mustafa Kemal’e sunulan imzalı metinde bulunmamaktadır. İmzalanmadan önce çıkarıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁷

Kafkasya’daki Türk-Sovyet askeri ilişkilerine dair bu gelişmeler İngilizlerin de dikkatinden kaçmamıştı. Mustafa Kemal’in Kafkas Seddi tahlilinin hemen arifesinde Tiflis’teki İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Wardrop, Türk propagandacı ve silahlı militanlarının bölgede Bolşeviklere yardımcı olduklarını belirtiyor ve hükümetinden Türk ajitatör ve silahlı militanlarının girişini engellemek üzere Kuzeybatı İran ve Kuzeydoğu Türkiye’ye biraz daha askeri birlik göndermesini istiyordu. Aynı endişeyi Lloyd George da taşıyordu. O dönemde İngiliz istihbarat görevlileri bölgede Bolşeviklerle yerel Müslümanlar ve Türk milliyetçileri arasındaki işbirliğinin daha ileri boyutlara varmasını engellemek üzere yoğun faaliyet yürütüyordu.⁵⁸ İngiliz raporlarına Türklerin silah yardımı karşılığında Bolşevikleri Kuzey Kafkasya’da serbest bırakma konusunda anlaştıkları da yansımıştı.⁵⁹

İstanbul’da faaliyet yürüten Türk Komünist Grubu Merkez Komitesi’nin Rusya Komünist Partisi (bolşevik) Merkez Komitesi’ne Mart 1920’de sunduğu raporda Bakû’ye gelen Türk temsilcileri ve Ankara’nın Sovyet Rusya’yla askeri ve siyasi ittifak talebi de konu edilmiştir:

“Bakû’de Fuad ile bağlantı kurduk. Onun RKP (b)⁶⁰ Kafkasya Bölge Komitesi ile bağlantısı var. Bu arada biz, Mustafa Kemal’in Antantçuların İstanbul’dan atılmasına, İstanbul Boğazı’nın kapatılmasına, böylece onların gemilerinin Karadeniz’e girmelerinin engellenmesine, aynı zamanda Türkiye’nin Sovyet Cumhuriyeti ilân edilmesine yönelik olarak Sovyet Rusya ile askeri ve siyasi ittifak kurmayı kararlaştırdığını, Sovyet Rusya’ya bu konularda kendisiyle

⁵⁷ Antlaşmanın Türkçe metni için bkz.: **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.VII, s. 302-304. Antlaşmanın Rusça taslak metni için bkz.: **RGASPI** fond 544 liste 4 dosya 12 yaprak 13, 13 arkası.

⁵⁸ Bkz.: Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 88-89; A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 104.

⁵⁹ **Document on British Foreign Policy 1919-1939**, I. Seri, C.III, London, 1962, s. 573’ten aktaran: Ali Birinci, “Türk-Rus İlişkilerinde Meçhul Bir İsim: Dr. Fuat Sabit”, **Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2011, s. 132.

⁶⁰ Rusya Komünist Partisi (bolşevik).

görüşmelerde bulunmak üzere yetkili bir heyet göndermesini teklif ettiğini bildiren bir kuryenin Mustafa Kemal tarafından gönderilip gelmiş olduğunu öğrendik.”⁶¹

Rapor, Güney Kafkasya’daki durumu da ele almakta ve çalışmamızda ayrıntıları sunulacak olan bölgedeki Türk-Sovyet askeri işbirliğinin genel zeminini de ortaya koymaktadır. Azerbaycan, Sovyet Rusya’nın ve toplumsal devrimin petrol deposu olarak tanımlanırken ülkedeki Musavat hükümetinin İtilaf Devletleri’nin desteğiyle ayakta durduğu vurgulanmaktadır.

Rapora göre Musavat hükümetinin elinde 30 bin kişilik bir ordu vardır ama askerlerin tamamına Bolşevizm bulaşmış durumdadır. Bu gelişmede de Azerbaycan ordusunda Mustafa Kemal’in talimatıyla Sovyet yanlısı Türk subayların bulunması da etkili olmuştur. Raporu kaleme alanlar Azerbaycan’daki durumla ilgili görüşlerini de belirtmişlerdir. Buna göre Sovyet iktidarı Bakû’ye iyice yerleşmeli, onu merkez haline getirmelidir. İran, Türkiye ve bütün Yakın Doğu devrimcileştirilmeli, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı tanınmalıdır.⁶²

Raporda Gürcistan’la ilgili olarak ise şu noktalara dikkat çekilmiştir:

“Anadolu’dan Bakû’ye ulaşmak için Gürcistan’dan geçmek gerekiyor. Gürcistan’dan geçişimizde biz iki gün Tiflis’te kaldık. Gürcistan hükümetinin elinde 20 binlik bir ordu var. Bu orduda sağlam disiplin hâkim. Vatanperverlik temeline sağlam oturtulmuş. Halk ve askerler arasında, eğer Sovyet iktidarı Gürcistan’a karşı harekete geçerse, ‘Gürcistan halkının hürriyetini silah elde müdafaa etmeliyiz!’ şeklinde yoğun propaganda yürütülüyor. Tiflis, Menşevik karşı-devrim yuvası durumunda. General Şkuro arta kalan Beyaz Ordu birliklerini trenle Gürcistan’dan geçirirken Gürcistan hükümeti tamamını silahsızlandırdı. Ama buna rağmen, halk arasında, Sovyet Rusya’nın silahlı harekete geçmesi durumunda Gürcistan hükümetinin General Şkuro ve birliklerini Bolşeviklere karşı ortak savaşa ‘çekeceğine’ dair söylentiler hızla yayılıyor.

⁶¹ Erden Akbulut, Mete Tunçay, **İstanbul Komünist Grubu’ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi’ne 1919-1926**, C.I, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, Aralık 2012, s. 28.

⁶² **A.e.**, s. 29-30.

Bizim görüşümüz: Gürcistan, Sovyet Kızıl Ordusu'na çok kısa süre mukavemet gösterebilir, üstelik ancak Ermenistan ve Azerbaycan ile bir blok halinde olursa.”⁶³

Raporda Batum meselesi ayrı olarak ele alınmıştır. Bir ay kadar önce 10 bin İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri Batum'a girmiş ve şehri “geçici olarak” uluslararası şehir ilan etmişlerdir. Batum'un işgal edilmesi, çoğu Müslüman olan halk tarafından isyanla karşılanmıştır. Yerli isyancılara Acaristan Müslümanları da katılmıştır. İsyancılarla çarpışmalarda İtilaf Devletleri birlikleri yaralı ve ölü olarak 300 asker kaybetmiştir. Ancak isyan çok vahşice bastırılmıştır. Raporu kaleme alanlar, Ermeniler hariç yerel halkın İtilaf Devletlerine düşman olduğunu ve işgalcilere karşı yeniden ayaklanmak için Kızıl Ordu'nun gelmesini beklediğini vurgulamışlardır. Ardından kendi görüşlerini şöyle özetlemişlerdir:

“Bizim görüşümüz: Sovyet Rusya Batum'a çok özel önem vermeli. Yukarıda işaret ettiğimiz uluslararası çaptaki büyük siyasi ve stratejik öneminin yanı sıra, Batum Kafkasya'yı ve Kafkasya vasıtasıyla bütün Sovyet Rusya'yı, özellikle İngilizlerin kovulması durumunda Türkiye'ye bağlayan bir merkez olarak da büyük önem taşıyacak.”⁶⁴

Raporun Ermenistan'la ilgili bölümünde ülkenin bir yandan Taşnakların çabalarıyla, diğer taraftan İtilaf Devletleri'nin desteğiyle uluslararası karşı devrimin en karanlık yuvası haline geldiğinin altı çizilir. Taşnaklar, Büyük Ermenistan hayalleri beslerken, büyük devletler de Ermenilerin çıkarlarını değil, kendi çıkarlarını düşünmekte, yani onları Sovyet Rusya'ya ve Türkiye'de yükselen Bolşevizme karşı kullanma hesabı yaparak Ermenistan'ın kurulmasına yardımcı olma sözü vermiştir. Bu desteğin bedeli olarak Taşnaklar, Sovyet Rusya'ya karşı silahlı mücadele yürütecek ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'yle ve Azerbaycan'la ittifak kurmasını engelleyecektir. Son zamanlarda Ermenistan'a Amerika'dan her gün büyük miktarda her tür silah, askeri malzeme ve gıda ürünü gelmektedir.⁶⁵

Rapor, şu cümlelerle son bulmaktadır:

⁶³ A.e., s. 30-31.

⁶⁴ A.e., s. 31.

⁶⁵ A.e.

“Bizim görüşümüz: Şahsen bizim kanımıza göre, Antant’ın ısrarı üzerine Ermenistan Sovyet Rusya’ya, Azerbaycan’a ve tepeden tırnağa silahlı isyancı Anadolu’ya karşı harekete geçmeyi göze alırsa, Ermeniler ancak Antant kendilerine Türkiye yanından cephe arkası sağlarsa ‘rahat’ hareket edebilecek. Bunu yapabilmesi için ise Antant’ın Anadolu’yu ‘dize getirmesi’, bunun için ise bütün İngiltere’yi seferber etmesi, yani Anadolu’ya resmen savaş ilan etmesi gerekecek. Ama bugünkü durumunda Antant bunu pek göze alamaz.”⁶⁶

Milli Mücadele’nin liderleri tarafından Kafkasya’ya gönderilen Halil Paşa⁶⁷ ve Dr. Fuat Sabit⁶⁸, 30 Nisan 1920 günü Sovyet Rusya’nın haber ajansı ROSTA’ya Türkiye üzerine bir mülakat vermişlerdir. Mülakatta sultanın iktidarı elinde tutmak için ve devrimden korktuğundan işgallere kayıtsız kaldığını anlatırlar. Bunun karşısında da ülkenin fakir kesimlerinde ulusal demokratik karakterde bir uyanış vardır.

Halil Paşa ve Dr. Fuat, Sovyet sistemine yakın olduklarını ve silaha ihtiyaçları bulunduğunu, bu yardımı da ancak Sovyet Rusya’nın yapabileceğini belirtirler. Mülakatta Beyaz Orduların bir kısmının Anadolu’ya getirildiği, enterne edilmiş olsalar da silahlarının durduğu, İngilizlerin ihtiyaç duyması durumunda kullanılabilmesi de vurgulanmıştır. Türk temsilciler tarafından İngilizlerin Ermenileri Bolşevizmin Asya’da ve Hindistan’da yayılmasını durdurmak için silahlandırdığı da dile getirilmiştir.⁶⁹

⁶⁶ **A.e.**, s. 31-32.

⁶⁷ TKF yetkilisi Süleyman Nuri, Halil Paşa’yı şöyle tanımlamıştı: “Halil Paşa bir demokrat, lokantada tek başına sekiz müşterilik bir masayı işgal edip de, yaver ve maiyeti diğer subaylara başka masalarda oturmalarına göz yumacak Türk paşalarından muhakkak değildi. (...) Kendisi, Türk milletinin içinde bulunduğu yardıma muhtaç zor ve çıkmaz durumu müdrik ve Kafkas Bolşeviklerine yapılacak her yardımın Anadolu milli mücadelelerine de yardım olacağını takdir edenlerdendi. Bkz.: Süleyman Nuri, **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, İstanbul, TÜSTAV Yayınları, Haziran 2002, s. 279-280. Talât Paşa da Halil Paşa’nın o dönemlerde komünizme eğilimi olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdafaam**, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mayıs 2009, s. 217.

⁶⁸ Dr. Fuat Sabit’le ilgili bir çalışma için bkz. Ali Birinci, **a.g.e.**, s. 119-148. Dr. Fuat Sabit’in Moskova günlerinin tanıklarından Zeki Velidi Togan, hatıralarında “O günlerde Türkiye’den Dr. Fuat Sabit isminde birisi gelmişti. Bu zat eski Türkçülerden olduğu halde komünizme çok mütemayildi. Hatta onun bu temayülü çok içten geliyor gibi idi.” şeklinde yazmıştır. Bkz. Zeki Velidi Togan, **Hâtıralar**, İstanbul, Hikmet Gazetecilik Ltd. Şti. (Tan Matbaası), 1969, s. 322.

⁶⁹ ROSTA’nın mülakat metni için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 2.

Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit, Moskova'da Sovyet Dışişleri Halk Komiseri G. V. Çiçerin ile üç saat süren bir görüşme de yapmışlardır. Çiçerin, bu görüşmeyi Lenin'e 16 Mayıs 1920 tarihli mektubunda ayrıntılarıyla anlatır.

Çiçerin, Lenin'e BMM hükümetiyle yakınlaşmanın Doğu'daki politikalarını oldukça güçlendireceğini belirtir. Çiçerin, Türkiye'deki milli merkezin daha partilere ve iç politik programlara göre ayrışmadığının ama ileride her ihtimalde cumhuriyet olacağının altını çizer.

Türk temsilcilerin söylediklerine göre Türkiye'deki ana kitle köylü ve küçük burjuvaziden oluşmaktadır. Ezenler ise bürokrasi, üst düzey paşalar ve spekülörlerdir. Sermaye Batı'dan gelmekte, büyük burjuvazi ise Ermeniler ve Rumlardan oluşmaktadır. Halil Paşa ve Dr. Fuat, Küçük Asya'da büyük toprak sahipliğinin II. Mahmut zamanında ortadan kaldırıldığını, o günden beri bir kısmının tekrar ortaya çıktığını ama toprak ağalarının az olduğunu ve herhalde kovulacaklarını söylemişlerdir. Görüşmede Türkiye'de komünizmin temeli bulunmadığı ama Boşevizmin de çok popüler olduğu ifade edilmiştir. Batı sermayesine de büyük nefret vardır. Görüşmede Dr. Fuat, kendisini komünist olarak tanımlamıştır.

Halil Paşa, Sovyet Rusya'yla ilişkileri yoluna koyduktan sonra Sivas'a dönmek istediğini ve sonra yeniden Moskova'ya geleceğini de belirtmiştir. Halil Paşa, Ermenistan'daki zorlu durumdan dolayı kendisiyle birlikte Sovyet elçisinin ve ayrıca Ermeni yoldaşların da gelmesini talep etmiştir. Halil Paşa, ısrarla Sovyet Rusya'nın Türkiye'de devamlı bir temsilcilik açmasını ve ayrıca matbaa, kütüphane, kitap ve dergi basacak yayınevi kurmasını da ister. Halil Paşa'ya göre temsilcilikte Müslümanlar da olmalıdır. Onun dışında tamamen Ruslardan meydana gelmelidir. Çiçerin, Lenin'e Türkiye'de tam propaganda özgürlüğüne de sahip olacaklarını yazmıştır.

Türk temsilciler, Türkiye'de Sovyet cumhuriyeti kurulmasının mümkün olduğunu, ancak Rus tarzı olmayacağını belirtmişlerdir. Çünkü köylüler, kendi toprağına sahip olmak istemektedir. Komünizm, köylerde ancak adım adım popülerleşebilecektir. Türk tarafının fikirlerini aktaran Çiçerin, Lenin'e sahte bir Sovyet sisteminin kurulmasında kişisel olarak fayda görmediğini, bunun sadece kafaları karıştıracığını ifade eder.

Halil Paşa, görüşmede askeri meseleler konusunda donatım ve para talep etmiştir. Çiçerin'in ifadesiyle Halil Paşa'nın Asya'ya yönelik programı Monroe Doktrini⁷⁰ gibidir, bütün Asya halklarının Avrupa emperyalizmine karşı mücadelesini öngörmektedir. Halil Paşa, Sovyet Rusya'yı da Asya halklarının tek dostu olarak değerlendirmektedir ve onsuz yok olacaklarını düşünmektedir.

Halil Paşa, Sovyet Rusya'nın İran'daki çalışmalarına yardım etmeye ve şah ve feodallere karşı toprak devrimi için ama bir süreliğine şehir burjuvazisine dokunmadan Türk milislerini oraya göndermeye hazır olduğunu da belirtmiştir. Diğer yandan Halil Paşa'nın adamları Afganistan'da ve Hindistan'da Moskova'nın politikalarını destekleyecektir. Çiçerin'e göre böylece Sovyet Rusya'nın Yakın Doğu politikasının ağırlık merkezi Türkiye'ye kaymaktadır.

Çiçerin, Lenin'e Türkiye'yle doğrudan demiryolu bağlantısı kurulmasının zorunluluğuna da işaret etmiştir. Bunun için Ermenistan'la anlaşma imzalamak gerekecektir. Ayrıca İngiliz birliklerinin Türkiye'yle bağlantı noktalarını işgal etmesine olanak vermemesi için Gürcistan'ı tehdit etmek gerekecektir. Silahlar ise Azerbaycan firmaları perdesiyle gönderilebilecektir. Yakın günlerde bunun ayrıntılarını Halil Paşa Sovyet askeri yetkilileriyle görüşecektir.⁷¹

G. V. Çiçerin, Tüm Rusya Merkez Yürütme Kurulu'nun 17 Haziran 1920 tarihli oturumunda sunduğu raporda Halil Paşa'yla ilişkilerine de değinmiştir:

“Türkiye'nin önde gelen isimlerinden Küçük Asya'daki Türk devrimci hükümetini temsil eden Halil Paşa, Moskova'da bulunuyor. Biliyoruz ki Türk halkı, tam da İtilaf Devletleri'nin vahşiliğinin kurbanı olduğu için Sovyet Rusya'yı tamamen karşılıksız davranan tek dostu olarak görüyor.”⁷²

⁷⁰ Güney Amerika ülkelerinin 1820'lerde teker teker bağımsız olmasıyla birlikte Avrupa'nın bu kıtaya müdahale çabalarının yoğunluk kazanması üzerine ABD Başkanı James Monroe, 2 Aralık 1823'te Kongre'ye bir mesaj yollayarak, ABD'nin Avrupa devletlerinin Amerika kıtalarındaki devletleri sömürge haline getirmeyeceğinin altını çizmişti. Bir yandan da ABD'nin Avrupa sorunlarına karışmaya niyeti olmadığını, Avrupalıların da Amerika sorunlarına karışmaya hakları bulunmadığını vurgulamıştı. Bu ilkeler, daha sonra Monroe Doktrini olarak anılmıştır. Bkz. **Türk Dış Politikası**, C.I, Ed. Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 527.

⁷¹ Çiçerin'in Lenin'e mektubu için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 3-4.

⁷² G. V. Çiçerin, **Stati i Reçi Po Voprosam Mejdunarodnoy Politiki**, Moskva, İzdatelstvo Sotsialno-EkonomičeskoyLiteraturı, 1961, s. 168.

Kurulan bu ilk temaslarla birlikte Güney Kafkasya'da İngiliz güdümlü hükümetlerden oluşan Kafkas Seddi'nin ortadan kaldırılması çalışmaları hız kazanacak ve iki ülke orduları arasında yoğun bir mesai süreci başlayacaktır.

I. BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA SOVYET İKTİDARININ KURULMASI VE TÜRK SUBAYLARININ ROLÜ

Azerbaycan, bağımsızlığını 28 Mayıs 1918'de ilan etmişti.⁷³ Swietochowski'nin ifadesiyle 1918'de eski Rus imparatorluğu toprakları üzerinde mantar gibi biten hükümetler içinde Azerbaycan en az Bolşevik aleyhtarı olanlar arasındaydı.⁷⁴

A. Musavat Ordusu

Musavat hükümeti, Azerbaycan'ın kuruluşuyla birlikte kendi ordusunu oluşturmakta ciddi sorunlar yaşamıştı. Çünkü Çarlık rejimi döneminde Azerbaycan Türkleri, askerlik hizmetinden muaftı. Sadece Birinci Dünya Savaşı sırasında gönüllü olarak Azerbaycan Türklerinden oluşan bir süvari alayı meydana getirilmişti.⁷⁵ 6 Kasım 1918 günü hükümet kararıyla Savaş Bakanlığı kurulmuş, 15 Kasım'da da Genelkurmay Karargâhı oluşturulmuştu. Subay kadrolarının eksikliği ciddi sıkıntı yaratıyordu. Hatta bazı dairelerin başına geçecek komutanlar çok sonradan atanmıştı.

Azerbaycan topraklarında eski Çarlık ordusundan hiçbir teknik araç ve malzeme de kalmamıştı. Çarlık hükümeti, İran'ı tehlikeli bir komşu olarak

⁷³ Azerbaycan'ın bağımsızlık bildirgesinin tam metni ve milli marşının sözleri için bkz.: **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika (28 Maya 1918-27 Aprelya 1920): Kratkiy Spravoçnik**, Moskva, İzdatelstvo "Ovarley", 2008, s. 14-15, 24.

⁷⁴ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, İstanbul, Bağlam Yayınları, Ağustos 1988, s. 201.

görmeyerek Azerbaycan toprakları boyunca İran'la sınırını güçlendirmemişti. Çarlık iktidarı doğal olarak tüm dikkatini Ermenistan ve Gürcistan topraklarının Türkiye'yle sınırına vermişti. Buralarda sağlam Kars ve Batum Kaleleri, bol miktarda top, askeri mühimmat ve yedek malzeme bulunuyordu. Ayrıca Kafkas Cephesi'nin ihtiyaçları için ağzına kadar dolu geniş depolar, Gümrü ve Tiflis'te tophaneler, çok sayıda kışla, revir vardı. Bunlar haricinde bu bölgelerde Sarıkamış'a kadar giden demiryolu ve şose ağları kurulmuştu. Ayrıca Gürcistan'a Rus Kafkas Ordularının Genel Karargâhının geniş yapısı ve binaları da kalmıştı. Azerbaycan ise bunların hepsinden yoksundu.⁷⁶

Dolayısıyla Azerbaycan ordusu, kuruluşundan ülkede Sovyet iktidarının ilanına kadar tam bir yokluk içindeydi. Ordu, giyecek ve ayakkabı yokluğu da çekiyordu. Birliklerin kaldıkları yerler, hiçbir sıhhiye koşullarına uygun değildi. Orduda ciddi salgın hastalılar baş göstermişti. Yiyecek sıkıntısı da vardı. Asker kaçakları yüksek oranlara ulaşmıştı.⁷⁷ Ülke, bütün bunları giderecek mali araçlardan da yoksundu.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 1920 yılının başındaki silahlı kuvvetleri, 32 adet 1902 model üç pusluk⁷⁸ hafif topa, 24 adet 1909 model üç pusluk dağ topuna, 4 adet 1910 model 42'lik obüse, 116 mitralyöze, 14 bin İngiliz tüfeğine, 100 revolve, birer adet mitralyöz ve top için zırhlı arabaya ve ayrıca çok sayıda Rus tüfeğine sahipti.

Ordunun mevcudu ile ilgili olarak ise farklı görüşler vardır. P. Darabadi, mevcudun 30 bin kişi olduğunu iddia ederken, çağdaş tarihçilerden R. S. Mustafazade, bu rakamı abartılı bulmaktadır. Ona göre ancak ordunun, savaş bakanlığının bütün kurum ve kuruluşlarındaki sivillerin de toplamıyla bu rakama ulaşılacaktır. A. İ. Deryabin ise 20-25 bin rakamını verir. Ordunun verdiği kayıplar, başarısız seferberlik kampanyası ve çok sayıdaki asker kaçağıyla Sovyet

⁷⁵ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, s. 112.

⁷⁶ A. Steklov, **Armiya Musavatskogo Azerbaycana**, Baku, Azgiz, 1928, s. 14-16.

⁷⁷ 1920 Nisan'ının ortasında asker kaçaklarının sayısı 3500 civarındaydı. Bkz.: **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, Moskva, Voennoe İzdatelstvo, 1986, s. 330.

⁷⁸ İnç. 2,54 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi.

iktidarının kuruluşuna doğru 15 bine kadar düşmüştür.⁷⁹ Bakû'ye girecek olan XI. Kızıl Ordu'nun subaylarından M. Yefremov'a göre ise ordunun mevcudu 35-40 bin kadardır ve güçlü bir filoya sahiptir.⁸⁰

Sovyet askeri tarih yayınları ise Sovyet iktidarının kurulduğu 28 Nisan 1920'ye doğru Musavat Ordusunun mevcudunun 15 bini düzenli piyade, 5 bini süvari olmak üzere 30 bin kişiyi bulduğunu kayıt etmektedir. İki adet zırhlı trene, iki ağır zırhlı arabaya ve üç uçağa sahiplerdir.⁸¹

Musavat kaynakları da dönemin Azerbaycan Ordusu'nun mevcuduyla ilgili 30-50 bin arasında farklı sayılar vermektedir.⁸² Ordunun yapısı ise şu şekildedir: Gerek piyade gerek süvari her tümen, üç alaydan meydana gelmekte, her alay 3500 kişiden ibaret idi. Her alayda, üç tabur, her taburda ise dört bölük, üç mitralyöz bölüğü (her bölükte 8 mitralyöz), bir süvari keşif bölüğü, bir piyade keşif bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir telefon bölüğü ve bir bölük gayri müsella⁸³ asker vardı.⁸⁴

Halil Paşa, Doktor Fuat Sabit ve diğerlerinin kurdukları Türk Komünist Fırkası'nın 1920 Nisan'ının başında Heyet-i Temsiliye'ye sundukları raporda Musavat Ordusu'yla ilgili şu bilgi ve yorumlara yer verilmektedir:

“Azerbaycan'ın hey'eti erkânı harbiyesi yoktur. Mevcut bir tek erkânı harpleri Habib Bey Selimof halen kolordu kumandanıdır. Mülâzimleri evvelce Bakû'da bizim ordu tarafından tesis edilen talimgâhlardan yetişen gençlerden ibarettir. Sabık Rus ordusunda küçük zabıt ve zabıt vekilliği rütbelerini ihraz edebilenler bölük kumandanlığı mülâzim ve yüzbaşılar da kaymakam ve miralay rütbelerini haiz olarak tabur ve alay kumandanlığı vazifesi görüyorlar. Eski Rus ordusundan müdevver olmak ve mütebakisi Azerbaycan tarafından terfi edilmek üzere bir... paşaları vardır. Alay ve tabur kumandanları meyanında Harbiye Nezaretinde birçok Rus ve Gürcü zabitanı da vardır. Bunların çok defa

⁷⁹ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ordusuyla ilgili genel bilgiler ve değerlendirme için bkz.: Mihail Volhonskiy, Vadim Muhanov, **Po Sledam Azerbaycanskoy Demokratičeskoy Respubliki**, Moskva, İzdatelstvo “Yevropa”, 2007, s. 131-144.

⁸⁰ M. Yefremov, “Vzyatie Baku”, **Voyenny Vestnik**, No:7, 1922, s. 30.

⁸¹ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 332.

⁸² Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 112; Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **Osmanlı'dan Milli Mücadele'ye Seçilmiş Mülakatlar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2010, s. 310, 320.

⁸³ Silahsız. Muhtemelen ölen veya yaralananların yerine personel ikmal yapan personel ikmal bölüğü kastedilmektedir.

sadakatsizlikleri ve düşman tarafına firarları görülmesine rağmen kendilerine bizim Türk zabitlerinden de iyi bir mevki bahşedilmektedir. Orduda lisanı tahrir ruscadır. Mektebi Harbiyelerini Rus zabitanının idaresine tevdi ettiklerine bakılırsa âti için kendi millî lisanlarını öğrenmekte istical etmedikleri anlaşılır. Ahval gösteriyor ki orduyu teşkil ve buna zinde bir ruh ve mevcudiyet izafe edecek sahibi azim bir zat bunlar arasında mevcut olsa gerek. Kıtaat talim ve terbiyesi yanaşık nizamlara münhasırdır. Zabitan zevk ve sefahat âlemine dalmış, maiyetlerine hâkim değildirlir. Başta azimkâr bir kumanda hey'eti bulunmayan ve zabitanı gayrı mütecanis, efradı yetişmemiş olan bu küçük ordunun kıymeti harbiyesi ne olabilir. Bu ordu muntazam muharebede daha ilk temasda dağılmaya mahkûmdur.”⁸⁵

B. Bakû'nün Stratejik Önemi ve Bakû Petrolleri

Azerbaycan askeri bakımdan zayıf bir konumdayken ordusunun koruması gereken topraklar ise dünya siyaseti ve ekonomisi açısından büyük stratejik önem taşımaktaydı. Ekim Devrimi'nden sonra Güney Kafkasya'da oluşan otorite boşluğu, Bakû'ye gözlerini dikmiş olan kuvvetleri bir anda hareketlendirmişti. Bölge üzerinde planları olan her güç, Bakû'yü ele geçirmek arzusundaydı.

Sovyet Rusya açısından Kafkas Seddi'ni ortadan kaldırılmak ve Sovyet iktidarını sağlamlaştırmak yanında Rus ekonomisini ayakta tutmak için ihtiyacı olan petrol bakımından da Bakû önem taşımaktaydı.

İngilizler ise bir taraftan Kafkas Seddi'ni kurarak hem Rus ve Türk devrimlerini boğmak hem de Bakû petrollerini ele geçirmek için Kuzey İran'da harekete geçmek üzere bekliyordu.

Almanya da savaşın ağır yükünün üstesinden gelebilmek için Bakû petrollerine ve bölge kaynaklarına muhtaçtı. Almanya, bu hedefine ulaşmada en büyük engeli “müttefiki” Türkiye olarak görüyordu.

Bakû petrollerinin dışında Türkiye'nin Azerbaycan'la ve onun üzerinden Orta Asya'yla kuracağı bağ ayrı bir önem taşıyordu.

⁸⁴ Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 112-113.

Azerbaycanlı tarihçi P. Darabadi, İttifak ve İtilaf Devletleri arasındaki jeopolitik mücadelede askeri ve siyasi bir faktör olarak Sovyet Rusya'nın da ortaya çıkmasıyla tüm Kafkas-Hazar bölgesinin kontrolünü sağlama savaşının Ortadoğu'da öncelik kazandığına işaret eder. Bu jeostratejik amaca ulaşmanın anahtarı ise Kafkasya'nın devasa sanayi merkezi Bakû olmuştur. Bakû, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Rusya'nın yüzde 80, dünya petrolünün de yüzde 15'ini karşılamaktaydı. Kafkasya'nın bu büyük sanayi-fınans merkezinin ve Hazar limanının fethi, Hazar bölgesi üzerinde tam kontrolü sağlamak açısından geniş perspektifler sunuyordu. Bunlara ek olarak Bakû'de onlarca petrol ürünleri fabrikası ve başka büyük sanayi işletmeleri bulunuyordu. Darabadi'ye göre önemli askeri stratejik faktörlerden biri de Güney Kafkasya'nın bütün temel bölgelerini Kuzey Kafkasya'yla birbirine bağlayan ana demir ve kara yollarının Azerbaycan toprakları üzerinden geçmesiydi ve ayrıca 1907 yılında inşa edilen Bakû-Batum petrol boru hattının ele geçirilmesi Kafkasya'nın tüm ekonomik hayatı açısından ciddi tehdit yaratacaktı.⁸⁶

Beyaz Ordu komutanlarından A. İ. Denikin ise Bakû petrollerinin Avrupalı ve Asyalı siyasetçilerin aklını ve duygularını fena şekilde aldığını yazmıştır. Generalin ifadesiyle 1918'in ilkbaharından itibaren askeri ve siyasi alanda son hedefin Bakû olduğu keskin bir rekabet ve yarış başlamıştı.⁸⁷ Sovyet Rusya'nın Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'e göreyse Bakû, her yabancı maceraperestten evinden kaçırmak istediği güzel bir kadındı.⁸⁸

Kızıl Ordu'nun arşivinde bulunan 27 Mart 1920 tarihli "Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin Siyasi Durumu" başlıklı raporda Azerbaycan'ın ekonomik ve stratejik önemiyle ilgili tespitler de yer almaktadır:

"Üç cumhuriyet⁸⁹ arasından en varlıklı, Güney Kafkasya'nın temel zenginliğini oluşturan tüm pamuk ve tüm petrolün toplandığı Azerbaycan'dır. Rostov'u Bakû'yle bağlayan demiryolu hattı ve Hazar Denizi üzerinden geçen denizyolu, bu cumhuriyeti Rusya'nın Güney Kafkasya'ya ve ardından da İran'a açılan kapısı haline getirmektedir. Bu durum, İngiliz hükümetini özel bir dikkatle

⁸⁵ Bkz.: Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, Şubat 1967, s. 274-275; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 686.

⁸⁶ Bkz.: Mihail Volhonskiy, Vadim Muhanov, **a.g.e.**, s. 101-102.

⁸⁷ A. İ. Denikin, **Oçerki Russkoy Smuti**, C.III, Berlin, Knigoizdatelstvo "Slovo", 1924, s. 47.

⁸⁸ **Zarya Vostoka**, 3 Mart 1925.

⁸⁹ Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan.

cumhuriyetin bütün iç ve dış politikalarını kontrol etmeye zorlamaktadır. Diğer taraftan Türk Müslümanlarının toplu bir grubu olan Azerbaycanlılar, Anadolu ve Türkistan Türkleri arasındaki yolda yerleşmiş bulunarak Panislamizm zincirinin somut bir halkasıdır.”⁹⁰

Raporda taşra bölgelerindeki beylerin Türklere sempati duyduğu ifade edilirken milli bağımsızlığın esas olarak petrol sanayicileri, tüccarlar ve aydın emekçiler tarafından desteklendiği belirtilmektedir. Köylü kesim pasif olarak değerlendirilirken, işçi sınıfı ise Sovyet sistemine yakınlık duymaktadır. Ancak sayıları az ve dağınıktır. Bu koşullar, iktidarın kapitalist ve milli idealleri besleyen ve İngiliz hükümeti tarafından desteklenen petrol ve toprak burjuvazisinde toplanmasına yol açmıştır.

Rapora göre her ne kadar tüm Volga havzası ve Rusya'nın geri kalanının ciddi bir bölümü Bakû'den gelen petrolle beslense de, bu petrolün alımı, yine de Rusya için Rus pazarının Azerbaycan petrol sanayi için olduğu kadar önemli değildir. Öyle ki Bakû petrolünün sadece az bir kısmı boru hatlarıyla uluslararası limanı bulunan Batum'a taşınabilmektedir. Bu bakımdan dünya pazarında Amerikan petrol ürünleriyle (Standart Oil) rekabet etmesi mümkün değildir. Bu sebeple raporun yazarı, Azerbaycan'ın Rusya'dan siyasi kopuşunun aralarındaki ekonomik ilişkiler durmaksızın devam edemeyeceğini düşünmektedir.⁹¹

Diğer taraftan İngilizler, Rusların Hindistan'a yaklaşmasını devamlı tehdit olarak görmekte ve Rusya'nın doğuya doğru ilerlemesini engellemeye çalışmaktaydı. Bakû, bu anlamda da önem taşıyordu.⁹² Bakû'ye giren İngiliz ordularının başında bulunan Lionel Dunsterville de anılarında Bakû'nün muazzam önem taşıdığını, onun için her türlü riskin göze alınabileceğini belirtiyordu.⁹³

Çağdaş Azerbaycanlı araştırmacılardan R. S. Mustafazade de o dönemde Bakû ve çevresindeki askeri-siyasal durumun her biri bu önemli stratejik petrol

⁹⁰ RGVA fond 33988 liste 1 dosya 572 yaprak 28 arkası.

⁹¹ Raporun ilgili kısımları için bkz.: RGVA fond 33988 liste 1 dosya 572 yaprak 28 arkası, 29.

⁹² Mihail Volhonskiy, Vadim Muhanov, a.g.e., s. 103.

⁹³ Dunsterville, **Britanskiy İmperializm v Baku i Persii 1917-1918 gg.**, Tiflis, İzdatelstvo “Sovyetkiy Kafkaz”, 1925, s. 122.

merkezi üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen farklı milli ve siyasi aidiyetleri olan dış ve iç güçler sebebiyle karmaşık bir durum aldığı belirtilir.⁹⁴

Dikkat çekildiği üzere sık sık silah kullanılmasına kadar varan Azerbaycan üzerindeki rekabetin en önemli nedenlerinin başında Bakû petroleri geliyordu. Musavat liderlerine göre o dönemde Azerbaycan petrolü Amerika'dan sonra dünyada ikinci sıradaydı.⁹⁵ Near East, 1918 yılında “eğer petrol, kraliçeyse; Bakû de onun tahtıdır” şeklinde yazıyordu.⁹⁶

Kafkasya'ya ilk gelen işgal kuvvetlerinden Alman General Lüdendorf, Gürcü Menşevik hükümetinin Berlin'in himayesini talep etmesiyle Almanya'ya Kafkasya'nın kaynaklarına Türkiye'den bağımsız olarak ulaşma ve Tiflis'ten geçen demiryollarını işletme imkânı verdiğini belirtmiştir. Lüdendorf'a göre ancak temel mesele, Bakû'ye nasıl geçecekleri olmuştur. Çünkü petrol sadece Bakû'dedir. Bu konuda da Türkiye'ye güvenemeyeceklerdir. Bizzat kendi elleriyle almadıkça Bakû'den petrol edinmeleri mümkün değildir.⁹⁷ Batum bile Bakû'den dolayı bir değer taşımaktadır. Herkesin gözü Bakû'dedir.

İngilizlerin Güney Kafkasya'yı işgal ettikleri günlerde petrol konusundaki uzmanlarından E. Prettyman, İngiliz parlamentosunda yaptığı konuşmada İttifak Devletleri hükümetleri ile imzaladıkları mütarekelerle dünyada çıkan petrolün yüzde 50'sini bilfiil ele geçirdiklerini ve Britanya'nın bir petrol imparatorluğuna dönüştüğünü ifade ederken haksız sayılmazdı.⁹⁸

İngilizlerin Bakû'ye geliş nedenini ise Arthur Moore, Times gazetesinde net bir şekilde açıklıyordu. İngilizler, Mondros Mütarekesi'nden sonra büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olan Kafkasya'yı almışlardı. Böylece Bolşevikleri bölgeden uzak tutmuşlardı. Ancak kısa bir süre sonra Bolşevikler üstün gelmiş ve İngilizlerin gitmekten başka bir çaresi kalmamıştı. Moor, “O halde neden oralara kadar gittik?”

⁹⁴ R. S. Mustafazade, **Dve Respubliki: Azerbaycano-Rossiyskie Otnoşeniya v 1918-1922 gg.**, Moskva, İzdatelstvo “MİK”, 2006, s. 40.

⁹⁵ Miryaqub Mehdizade, **Beynelmilel Siyasetde Petrol**, Bakı, Azərneşr, 1994, s. 6, 9.

⁹⁶ İsmail Agakişiyev, “Neftyanaya Promışlennost Azerbaycana v 1918-1920 Godı”, **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika**, Moskva, SALAM Press, 2008, s. 73.

⁹⁷ İ. M. Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.**, s. 152; Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 144.

⁹⁸ Miryaqub Mehdizade, **a.g.e.**, s. 13.

sorusunu sorduktan sonra “Şüphesiz ki, Bakû’deki petrol arazisine sahip çıkmak için gitmiştik. Fakat bu uğurda savaşıma daha hazır değildik!” cevabını verecektir.⁹⁹

İngiliz işgal ordusunun Bakû’ye geldiklerinde yaptıkları ilk iş, Bakû-Batum demiryolu ve Bakû-Batum petrol boru hattıyla ilgili bir komisyon kurmak olmuştu.¹⁰⁰ Petrol sanayicileri mal varlıklarını korumakla birlikte ihracat konusundaki inisiyatiflerine sınırlandırma getirilmişti. İhracatla ilgili İngilizlerin özel izni gerekiyordu. 10 Aralık 1918’den 1 Mayıs 1919’a kadar olan zaman diliminde Bakû’den Batum’a taşınan yakıtın yüzde 85’i ve benzinin yüzde 72’si İngiliz komutanlığına verilmişti. İngilizler, bunun karşılığında tek kuruş ödeme de yapmamıştı. Alınan petrol ürününe karşılık petrol sanayicilerinin devlet bankalarına olan borçlarını silmişti. Bu halde dahi İngilizler petrol ürünlerini dünya piyasasından yüzde 25 daha ucuza alıyorlardı.¹⁰¹ İngilizler, yurtdışına çıkardıkları petrol ve ürünleri için vergi ödemeyi de reddediyordu.¹⁰² Diğer taraftan İngilizler, Bakû petrollerinin yurtdışına çıkışını sınırlandırarak fiyatları da düşürüyor, böylece petrol sanayisini tamamen eline geçirmeyi de planlıyordu.¹⁰³

İngilizler, petrol konusunda o kadar açgözlü davranıyordu ki müttefikleri Fransa ve İtalya’nın dahi bu petrol kaynaklarına ulaşmasının her şekilde önüne geçmeye çalışıyordu. 1919 Ağustos’unda İngiliz işgalcilerin Bakû’den yurtdışına götürdüğü petrolün değeri 113,5 milyon altın rubleyi buluyordu. 1920 yılında İngiliz petrol idaresi, her gün tren yoluyla Batum’a getirilen mazotun 15 vagonunu alıyordu. Tüm işgal süreci boyunca da İngilizlerin Azerbaycan’dan çıkardığı petrol 30 milyon pud¹⁰⁴ civarındaydı. Oysa o dönemde Fransız ve İtalyan hükümeti, petrol ürünlerinin sadece yüzde 25’ini kullanabiliyordu.¹⁰⁵

İngiltere, Amerikan Standart Oil şirketinin petrol satın alma konusunda Azerbaycan petrol sanayicileriyle yaptığı anlaşmayı bozdurmayı da başarmıştı. Yine İngiltere, Fransa’nın kendi savaş filosu için petrol satın almasına engel olmuştu. Bu

⁹⁹ **Times**, 1 Temmuz 1922’den aktaran: Miryaqub Mehdizade, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁰⁰ **A.e.**, s. 14.

¹⁰¹ İsmail Agakişiyev, **a.g.e.**, s. 73-74.

¹⁰² A. L. Popov, “İz Epohi Angliyskoy Interventsii v Zakavkaze”, **Proleterskaya Revolyutsiya**, No:9, 1923, s. 186-187.

¹⁰³ A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 240.

¹⁰⁴ Eskiden Ruslarda 16, 3 kiloya eşit bir ağırlık birimi.

¹⁰⁵ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 328; Mihail Volhonskiy, Vadim Muhanov, **a.g.e.**, s. 171, 220.

durumu ele alan Fransız gazeteleri, “İngiliz dostlarımız, petrol borularını, petrol vagonlarını, petrol sarnıçlarını kontrol ederek, onların rızası olmadan petrol ihracına izin vermemektedirler, rıza gösterdikleri de hiçbir zaman görülmemiştir.” diye yazmıştı.¹⁰⁶ İngilizlerin Bakû petrollerini müttefiklerinden bile sakınan bu tavrı, Azerbaycan üzerinde Türkiye ya da Rusya’nın etkisini engellemek için neler yapmayacağını önemli bir göstergesiydi.

Rusya açısından da petrol meselesi geride bütün sorunların merkezinde bulunuyordu ve onu çözmeden başka hiçbir sorun halledilemezdi.¹⁰⁷ Bakû petrolleri, Çeçenistan’daki Grozniy ve Adige bölgesindeki Maykop’ta bulunan daha küçük, fakat zengin alanlarla birlikte Rusya’nın ham petrol talebinin yüzde yüzünü karşılıyordu.¹⁰⁸ Ancak Sovyet Rusya ve Musavat Azerbaycanı arasında diplomatik ilişki bulunmadığından Moskova, petrol ihtiyacını doğrudan petrol sanayisinin sahipleriyle görüşerek çözmeye çalışmıştı. Fakat sanayiciler buna yanaşmamıştı.¹⁰⁹ 1 Ocak 1920 itibarıyla da Bakû depolarında 241 milyon pud petrol olmasına rağmen İngilizler Sovyet Rusya’ya satışını yasaklamıştı.¹¹⁰

Musavat hükümeti, petrol kaynaklarının kullanımı bakımından da Batı’ya bağımlı bir resim çiziyordu.

Örneğin Amerika’yla yapılan anlaşmaya göre un karşılığında petrol verilecekti. Amerika, her hafta 500’den 1000 tona kadar mazot alıyordu. Ancak Azerbaycan tarafı Batum’a kadarki yol boyunca (Gürcistan sınırları da dâhil) yükün sorumluluğunu üzerine alıyordu. Diğer taraftan Amerikalılar, unu sadece Batum’a kadar getirmekle yükümlüydü. Azerbaycan’a böyle bir anlaşmayı kabul etmesi karşılığında Amerikan “Ortadoğu Yardım Komitesi” tarafından haftada iki vagon un yardımı yapılması da vaat edilmiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁰⁷ V. İ. Lenin, “Na Borbu s Toplivnim Krizisom”, **Polnoe Sobranie Soçineniy**, C.XXXIX, 5. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1970, s. 306.

¹⁰⁸ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁰⁹ İsmail Agakişiyev, **a.g.e.**, s. 75.

¹¹⁰ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 330.

¹¹¹ Mihail Volhonskiy, Vadim Muhanov, **a.g.e.**, s. 170-171.

Diğer yandan Musavat iktidarı döneminde petrol sanayinde de ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 1920 yılında çıkarılan petrolün 1913 yılına oranı yüzde 39,18, işlenen petrolün oranı ise yüzde 34,54'tür.¹¹²

C. XI. Kızıl Ordu'nun Bakû'ye Girişi ve Türk-Sovyet İşbirliği

Yukarıda çizilen çerçeveden görüleceği üzere Türkiye ile Sovyet Rusya'nın çıkarları Azerbaycan'da kesişiyordu. Temel mesele emperyalizmin bölgedeki etkisini zayıflatmaktı. Musavatçıların iktidardan indirilmesi ve yerine iki ülke arasında bir köprü vaziyeti kurabilecek olan Sovyet Azerbaycanı'nın kurulması, Ankara ve Moskova açısından zorunluluk haline gelmişti. Dolayısıyla bu noktalarda iki ülkenin işbirliğine ihtiyaç vardı. Burada da bölgede hâlihazırda bulunan ya da Ankara tarafından özellikle gönderilen Türk subaylarına büyük iş düşüyordu.

1. Musavatçıların Milli Mücadele'ye Kayıtsız Tavrı ve Bolşeviklerle Temaslar

Milli mücadelenin ilk günlerinde Musavat iktidarı altındaki Azerbaycan Cumhuriyeti ile yapılan temaslar, olumlu sonuçlar ortaya çıkarmamıştı. Azerbaycan hükümetinin İstanbul hükümeti ile ilişkileri devam etmekteydi. Ayrıca Bakû'de bulunan İngiliz valisi, Azerbaycan hükümetini etkisi altına almıştı. Hatta hükümet, "İngiliz kumandanlığı bize düşman değildir. İngiltere dostumuzdur.", "İngilizler Azerbaycan hükümetine karşı fevkalade iyi ve dürüst hareket ediyorlar. İtilaf Kuvvetleri Komutanı General Thomson, Enzeli'de teati edilen şartların tümüne uymaktadır." diyerek Güney Kafkasya'nın İngilizler tarafından işgalini meşrulaştırıyordu. Zaten Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Musavat yayın organları, Çarlık Rusyası'nın zaferi adına yayın yapmışlardı. Bu bakımdan Musavat hükümetinin İtilaf işgaline karşı mücadele eden Anadolu direniş hareketiyle sıkı ilişkiler kurması beklenemezdi.¹¹³

¹¹² **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920)**, Baku, 1998, s. 208'den aktaran: Mihail Volhonskiy, Vadim Muhanov, **a.g.e.**, s. 173.

¹¹³ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2004, s. 29; **Borba Za Pobedu Sovyetskoy Vlasti v Azerbaycane 1918-1920: Dokumenti İ Materialı**, Baku, İzdatelstvo Akademi Nauk Azerbaycanskoy SSSR, 1967, s. 217; G. B. Garibcanyan, **V. İ. Lenin i Bolşeviki Zakavkazya**, Moskva, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1971, s. 149; Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoglu, **a.g.e.**, s. 313, 321.

Nuri Paşa, 1919 başında Bakû'deki İngiliz tevkifinden kaçarak Dağıstan'da Denikin'e karşı savaşa katılmış, ülkenin düşmesinden sonra Bakû'ye gelmişti. Yarı resmi Türkiye Halkının Temsilciliği, burada Eylül 1919'da onun himayesinde kurulmuştu. Temsilciliğin görevi Milli Mücadele için destek sağlamaktı. Buna Musavat yönetiminden yardım bulmak da dâhildi. Bu konu, Azerbaycan kabinesini bölmüş, sonunda İngilizleri gücendirme korkusu, belirsiz ve ikili bir ifadenin kullanılmasına neden olmuştu.¹¹⁴ Hatta Azerbaycan'ın İstanbul'daki siyasi temsilcisi, Ermeni basınına Anadolu hareketinin Azerbaycan'ı ilgilendirmediğini, Türkiye'yle hareket ederek tuzağa düşmek istemediklerini söylemekten de çekinmiyordu.¹¹⁵

Türklerin Bakûlü Himmetçiler üzerinden Bolşevik yeraltı faaliyetleriyle kurduğu bağlantı daha ümit vericiydi. Bu noktada esas rolü oynayan Dr. Fuat Sabit'ti.¹¹⁶ 1919 Ekim'inde Fuat Sabit, 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya raporunda şöyle yazıyordu:

“Bolşeviklerle görüştüm, Bolşevizmin memleketimizde tesisi için içtimaî, iktisadî hiçbir esas olmadığı gibi, halkın irfan ve ananesi de buna muhalif olduğundan hiçbir ıslahatı içtimaiye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her surette yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hasıl olursa olsun derhal vereceğini temin ettiler.”¹¹⁷

Diğer taraftan da Halil Paşa, bölgeye gönderilerek Sovyet temsilcileriyle temas kurması için görevlendirilmişti. Halil Paşa, Azerbaycan'a gitmeden önce Kâzım Karabekir'le de görüşmüştü. Yola çıkmadan önce Halil Paşa'ya Kafkasya'daki durum hakkında bilgi veren Karabekir, İtilaf Devletleri'nin Rusya'daki Bolşevikliği söndürmek için kuvvet sevk etmelerinin mümkün olmadığını, bu nedenle Bolşeviklere karşı İngiltere'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeni hükümetlerini kullanmaya çalıştığını, Bolşeviklerin Kafkaslar'a inmesinde

¹¹⁴ Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.**, s. 213.

¹¹⁵ Yusuf Bey Vezirov'un Jogavurd gazetesine verdiği mülakatın ilgili bölümleri için bkz. **Tarik**, 1 Kasım 1919'dan aktaran: Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 316-317.

¹¹⁶ Dr. Fuat Sabit, Dr. Ömer Lütfi Bey'le Sovyet Rusya hükümeti ile temas sağlamak ve Azerbaycan'ın durumunu anlamak üzere Mustafa Kemal Paşa tarafından görevlendirilmiş ilk kişidir. Mustafa Kemal Paşa'nın belirttiğine göre Fuat Sabit şifahi talimatla gönderilmiştir. Bkz.: **ATASE** arşiv 1/4282 doya 114/34 klasör 586 fihrist 56'dan aktaran: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 35; Ali Birinci, **a.g.e.**, s. 129.

¹¹⁷ Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 395.

bir mani görmediğini belirttikten sonra Ankara'nın Azerbaycan konusundaki çizgisini yansıtan etraflı bir değerlendirmede bulunmuştu:

“Bolşeviklerin ilk çatacakları cephenin Azerbaycan olacağı pek muhtemeldir. Çünkü Bakû'ye denizden ve karadan hücum edebilirler, Azeriler de en zayıf olduklarından burada kolaylıkla yerleştikten sonra diğer hedeflere saldırırlar. Rusların Bakû'ye inmeleri bence muhakkaktır. Çünkü Rusların bütün fabrika ve vapurları mazot esaslı üzerinedir. Yani Bakû'süz Rusya yaşayamaz. Böyle bir hareket karşısında Musavat hükümeti ne yapabilecektir. Onlar bizi ölmüş addediyorlar, bize hiç yardıma yanaşmıyorlar. İstanbul'dan serbestçe zabitlerimizi teşkilâtlarına almaları, Nuri Paşa'nın Batum hapisanesinden sizinle aynı gecede sühuletle Azerbaycan'a firarı gösteriyor ki İngilizler Azerbaycan ordusunu takviye ederek Bolşeviklerle harbe hazırlıyorlar.¹¹⁸ Bizimle sulh meselesi hallolunmadığı ve bizim kumandanlarımız, bizim adamlarımız tazyik olduğu halde Azerbaycan'a bu cemilenin başka bir sebebi yoktur. Paris'te¹¹⁹ tanınmış bir Azerbaycan istiklâlini Bolşevikler tanımazsa ne olacak? Sonra en mühimmi bir taraftan Bolşeviklerle aramıza set yapmaya çalışıyoruz, bir taraftan memleketimizde biran evvel Bolşeviklik ilânı için müthiş propagandalar ve tesirler yapılıyor. Bolşeviklerle dost ve hatta ittifak yapmak zaruretindeyiz, fakat Bolşevik olmak seri inhilâlimizi ve İtilaf'ın bizi seri imhasını mucip olacaktır. Biz dahilde arkadaşlarımızla anlaştık, Erzurum ve Sivas kongreleri ile de halkla bağlandık. Gerek sizin ve gerekse Berlin'de arkadaşlarımızın ve Azerbaycan'a müessir olabilecek Nuri Paşa'nın da milli harekâtımıza zarar verecek propagandalarla menfi işlere girişmeniz hem mukaddes gayemiz için ve hem de şahıslarınız için hayırlı olmaz. Biz, milli bir hükümet esasına gidiyoruz, bilhassa Enver ve Talât Paşaların artık bizlerden habersiz bir faaliyette bulunmamaları icap eder. Bu hususta kendilerini tenvir etmelisiniz. Azerbaycan'da yapılacak iş ne Bolşeviklerle harbe ve ne de onların bilâ-kayd u şart Azerbaycan'ı işgaline mani olarak biran evvel onlarla Azerbaycan hükümetini anlaştırmak ve bize Şark yolunu serbest bulundurmak bizim en büyük ihtiyacımızdır.

¹¹⁸ Kâzım Karabekir, Halil ve Nuri Paşaların aynı gün cezaevinden kaçmalarını İngilizlere bağlamaktadır. Bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 7.

¹¹⁹ Paris Konferansı kastedilmektedir.

Eğer bizi mahvedici hareketler görürsek biz kendi kuvvetimizle bu yolu açmak zaruretinde kalacağız.”¹²⁰

Karabekir, Halil Paşa’ya ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan’a İtilaf kuvvetleri sevkıyatı görülürse köprü ve tünellerin tahribini ve silah ve mühimmatın yağma edilmesini, Bolşeviklerin de yakında Kafkas’ı aşacaklarından şüphe etmemelerini tembih etmiş ve İngilizlerin Kafkaslar’da yakında yalnız sözleri kalacağını belirtmiştir.¹²¹

Aşağıda görüleceği üzere Ankara’nın Bolşevik-Musavat dengesinde ibre ileriki süreçte daha da Bolşeviklerin lehine kayacaktır. Bunda Musavat hükümetinin Anadolu hareketine kayıtsız kalması önemli rol oynayacaktır.

Halil Paşa, Bakû’ye 13 Ocak 1920’de ulaşır. Bu sıralarda Nuri Paşa da Dağıstan ordularını başkomutan sıfatıyla idare etmektedir.¹²² Artık Anadolu’dan Bolşeviklerle ilişki kurmaları için gönderilen iki farklı grup oluşmuştur: Halil Paşa grubu ve Doktor Fuat Sabit grubu. Anadolu’da bu durum tepkiyle karşılaşılır ve Karabekir’in talimatı doğrultusunda bu iki grup yaptıkları toplantıda Bolşeviklerle işbirliği konusunda birlikte çalışma kararı alırlar. Musavat hükümeti, iktidarda kaldıkça Azerbaycan’dan Türklük namına destek ve yardım beklemek faydasızdır. Hedef, İngiliz yanlısı Azerbaycan hükümetinin en kısa zamanda yıkarak Bolşeviklerle anlaşacak yeni bir hükümet kurmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için çalışacak bir komite oluşturulmuştur. Bu komitenin ismi Türk Komünist Fırkası’dır (TKF).¹²³

Artık Bakû’de bulunan şahıslarla değil, bu toplantıda kurulan Türk Komünist Fırkası adına yazışmalar yapılacaktır. İhtilal Ordusu komutanlığına Rus ve Türk komitesinin onayıyla Halil Paşa getirilmiştir. İhtilal ordusunda Türk subayları

¹²⁰ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s. 9-10.

¹²¹ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.I, s. 328.

¹²² **ATASE** klasör 366 dosya 23-11 fihris 59’dan aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 63. Moskova’daki bir Türk komünisti olan Süleyman Nuri, Komintern’in III. Kongresi’nde yaptığı konuşmada 1919 yılında Stalin’in ilk defa yeni kurulmuş olan Türk komünist teşkilatını ziyaret ettiği zaman, teşkilatta Dünya Savaşı’nda savaşmış ve ne kökenleri, ne de eğitimleri ve yetiştirilmeleri bakımından komünistlerle ortak bir yanları olmayan bir takım eski paşaların bulunduğunu görünce şaşırıldığını anlatmıştır. Kastedilen bu paşaların Halil ve Nuri Paşalar olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.: Erden Akbulut, Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 109.

¹²³ Mustafa Suphi’nin 27 Mayıs 1920’de Bakû’ye gelmesinden kısa bir süre sonra İttihatçıların hâkim olduğu komünist parti tasfiye edilecektir. Bkz.: Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 85-88.

istihdam edilecektir. Bu komiteyle Kızıl Ordu'ya mensup komite arasındaki görüşmelerde Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girmesinin ancak TKF'nin davetiyle mümkün olacağı kararlaştırılmıştır. Hükümeti Bolşevikler namına ele almaktan ibaret olan bu inkılâbın esasları bir haftaya kadar tespit edilecektir.

Ayrıca TKF Azerbaycan'da yapılacak inkılâba karşı vuku bulacak Ermeni ve Gürcü saldırılarının önünü almak için Türk Ordusu'nun Kafkas hudutlarına doğru harekete geçmesi gereğini de savunmaktadır. Kızıl Ordu'nun Volga'da bulunan donanmasının Hazar Denizi'ne geçmesiyle Türk Ordusu'yla irtibat sağlandığı anda inkılâpçıların derhal faaliyete başlaması kararlaştırılmış ancak durum gerektirirse daha önceden harekete geçileceği de göz önünde bulundurulmaktadır.

Diğer taraftan Azerbaycan kamuoyunda Bolşevikliğe karşı bir korku mevcuttur. Bu korku, 1918'de Türk Ordusu Bakû'ye girmeden önce şehirdeki Ermenilerin Bolşeviklik adına çok sayıda Türkü katletmelerinden kaynaklanmaktadır. Durumun farkında olan Bolşevik komiteleri halktaki kötü izlenimi silmeye çalışmaktadır. Bunda da başarılı olunmaktadır.¹²⁴

Halil Paşa, bir yandan Musavat hükümetiyle ilişkilerini sürdürürken, aynı zamanda Bolşeviklerle de temas halindeydi. En önemli kaygısı Anadolu ile Azerbaycan arasındaki koridoru açık tutmak olduğundan, Nahçıvan'da Ermeni yönetimine karşı direnenlere destek sağlıyordu. Ancak Nahçıvan'daki çatışmalara Türklerin katılması, Batı gazetelerinde Ermenistan'a karşı birlikte hareket eden gizli bir Azerbaycan-Kemalist anlaşması olduğu söylentilerine yol açmıştı. O sırada Bakû'yü ziyaret etmekte olan İngilizlerin Tiflis temsilcisi O. Wardrop, Azerbaycan hükümetinden "Türklerle aralarında imzalandığı söylenen gizli anlaşmayı yalanlamasını" istemişti. Azerbaycan'ın temsilcileri Topçubaşiyev ve Vezirov, Paris'te Azerbaycan'a sağlamaya çalıştıkları Müttefik desteğini kaybetme korkusuyla bu söylentileri kesinlikle yalanlamıştı.¹²⁵

¹²⁴ Kâzım Karabekir'in Heyet-i Temsiliye'ye 13 Nisan 1920 tarihli yazısının ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** klasör 324 dosya 67-10 fihrist 25, 25-1, 25-2'den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 64, 91-93; Türk Komünist Fırkası imzasıyla Heyet-i Temsiliye'ye yazılmış raporun ve 3. Fırka Kumandanı Rüştü'nün Kâzım Karabekir'e 10 Nisan 1920 tarihli yazısının ilgili bölümleri için bkz.: Fethi Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 273-274, 277-279; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 680-682.

¹²⁵ Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.**, s. 214; Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, 2. bs., Ankara, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 182; Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 319.

Yusufbekov hükümetinin ikinci kabinesinin Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e para yardımında bulunması da ilişkilerin düzelmesini sağlamamıştı. Azerbaycan'da bulunan Türkler, Bolşeviklerle ilişkileri daha da geliştirmiş ve Musavat hükümetine karşı çalışmalarını hızlandırmıştı. Musavatçılarla 1918 Haziran krizinden¹²⁶ kalma bir hesabı olan Nuri Paşa da tüm gücünü Bolşevikleri desteklemeye vermişti.¹²⁷

Türk subaylarının Bakû'den gelen raporlarına göre Musavat hükümeti İngilizlerin elindeydi. Karabekir'in ifadesiyle Azerbaycan'ın akılsız Musavat hükümeti İngiliz mandasını kabul etmişti. Raporlarda Musavatçıların Türklere karşı kayıtsız kaldığı da sıkça vurgulanıyordu. Türkiye'de yaşananlarla alakaları yoktu. Barış Konferansı'nda İngilizlere ümit bağlamışlar ve Gürcüler ve Ermenilerle birlikte onların planlarında rol almayı kabul etmişlerdi. Bu yüzden Türkleri ölmüş kabul ediyorlar ve yardıma yanaşmıyorlardı. Raporlarda Azerbaycan'dan yardım ümidi beklemek, şeytandan merhamet ümidi beklemekle eş tutuluyordu. Musavat Partisi'nin şiarı her ne kadar Türkçü ise de idare ve siyasetinde dar bir Azerbaycancılık hâkimdi.¹²⁸

Yardım etmekten kaçınmaları bir kenara Musavat iktidarı, İngilizlerin parası ve teşvikiyle Türk Ordusu'ndan bir hayli subay, astsubay ve asker de kaçıyordu.¹²⁹

¹²⁶ Türk Ordusu'nun 1918 Eylül'ünde Bakû'ye girmesinden sonra Osmanlı kumandanları ve Azerbaycan liderleri arasındaki ilişkiler beklendiği kadar iyi gitmemişti. Musavatçılar, Osmanlılara kayıtsız şartsız hayranlık duymayı eleştiriyordu. Osmanlı tarafı ise genç Azerbaycan yönetiminin duyarlık gösterdiği konuları dikkate almıyor, yerel yöneticiler bu yolda sürekli şikâyetler kaydediyorlardı. Nuri Paşa'nın kendisi de bu dost ülkenin siyasetine müdahale etmek konusunda hiç tereddüt etmiyor, "Azerbaycanist" düşüncede olmalarından kuşkulanaabilecek solcu veya Musavatçılara karşı tutucu ve Panislamist çevrelere olan yakınlığını gizlemiyordu. Aradaki bu gerginlik, "Haziran Krizi" olarak adlandırılan hükümet krizinin patlak vermesiyle daha da artmıştı. Nuri Paşa, Azerbaycan Milli Şurası'nı tanımamıştı. Meydana gelen hükümet krizi, tarafların uzun süren pazarlıkları sonunda esas olarak Nuri Paşa'nın şekillendirdiği kabineyle çözülmüştü. Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.**, s.179; Vügar İmanov, **a.g.e.**, s.93-102. Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 92-93.

¹²⁷ Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.**, s. 215-216.

¹²⁸ Azerbaycan komünistlerinin lideri Neriman Nerimanov da 16 Haziran 1919 tarihinde Musavat hükümetinin başı Yusufbekov'a yazdığı mektupta benzer tespitlerde bulunuyordu: "Daha İngilizler, Kafkasya'ya gelmeden önce, Wilhelm'in bombaları Londra'ya atılıp sokaklarında patlarken siz, o zaman Müslümanlara 'İngilizler, Türkiye'nin ve bütün Müslümanların tarihi düşmanıdır.' demiyor muydunuz? Bu sözleri, Müslümanlara Türk komünistleri de diyorlardı ve bugün de diyorlar. Ancak, aradan geçen birkaç yıl içinde, siz, düşüncelerinizi değiştirdiniz ve İngilizlerle dostluğa başladınız. Git gide, kendiniz fark etmeden, bağımsızlığınızı kaybettiniz. İngilizler, sizi yalancı sevgi ve saygıyla yok olma durumuna getirmişler; siz de uygar ve insani İngilizler diyerek onları övmektesiniz." Bkz.: **ARSPİHDA** fond 609 liste 34 dosya 6'dan aktaran: Neriman Nerimanov, **Mektuplar**, Haz. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, İleri Yayınları, Ekim 2005, s. 123.

¹²⁹ İngilizler, Müttefikler Musavat hükümetine malzeme ve silah sağlarsa, Azerbaycan'ın Türkiye'ye doğrudan doğruya yardımında bulunması tehlikesi olmadığını görmekteydi. Bkz.: İngiltere'nin Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na yazılan 25 Mart 1920 tarihli yazının ilgili bölümü için bkz.:

Kâzım Karabekir, Musavat iktidarının bu politikasına karşı sert önlemler almak zorunda dahi kalmıştı. İngilizlerin amacı Musavat hükümetini Bolşeviklerle savaşa cesaretlendirmektir. Karabekir, Musavat hükümetine oradaki temsilcileri aracılığıyla uyarılarda da bulunuyordu. Uyarılar, Azerbaycan'ın Bolşeviklerle savaşa girerek mahvolmaması ve Türkiye'yi de bir hayli zaman Ermenilere hâkim olmaktan men etmek suretiyle tehlikeli bir vaziyet yaratmaması üzerinedir. Karabekir'e göre hele hele İngiliz birliklerinin Azerbaycan'a girmesine ve yerleşmesine izin verilmesi durumunda Denikin birlikleri de ülkeye kolaylıkla girebilecek ve Azerbaycan hem bağımsızlığını kaybetmiş olacak hem de Bolşeviklerle tam hasım haline gelecekti. İtilaf Devletleri'nin tam desteğini almış olan güçlü Beyaz Ordular Bolşeviklere karşı direnememişken genç Azerbaycan'ın subaysız, komutansız, zayıf ordusunun hezimetini kaçınılmazdı. Bunun sonucunda Azerbaycan Ermenistan'a bile kendisini çığnatecek bir duruma düşecektir. Hatta Musavat hükümeti, Nahçıvan'ı, Zengezor'u ve Karabağ'ı Ermenilere vermeye hazırdır. Türk askeri yetkilileri, Türk Ordusu'nun Ermenistan üzerine harekâta başlamasıyla Musavat hükümetinin Taşnaklarla uzlaşabileceğini dahi hesaba katmaktaydı.

Bakû'den gelen raporlar, aydınlar, beyler ve bir takım hanlardan meydana gelen Musavat Partisi'nin zengin ve eğitim görmüş sınıfların menfaatine çalıştığına da dikkat çekiyordu. Ayrıca raporlarda halkın çoğunluğunun Bolşeviklerden yana olduğu da belirtiliyordu.¹³⁰ Bakû'deki Türk subayları, halkın hükümetin İngiliz taraftarlığını hoşnutsuzlukla karşıladığını, bunun da esas olarak Bakû'de bulunan Osmanlı Türklerinin İngilizler aleyhindeki propagandasından, Türkistan ve civar memleketlerdeki Müslümanların umumiyetle Bolşeviklerle el ele vererek beraber çalışmalarından ve özellikle de Türkiye'nin İngilizler tarafından mütemadiyen hakarete uğramasından kaynaklandığını rapor etmişlerdi. Halk ise Azerbaycan'ın kurtuluşunun ve istiklâlinin ancak Türkiye tarafından yapılacak yardımla mümkün olduğunu düşünürken Musavat hükümeti, halktaki bu algıyı kırmak için Türkiye'nin ümitsiz bir durumda olduğunu ve bundan kurtulamayacağını yaymaktaydı.¹³¹

Salâhi R. Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C.I, Ankara, TTK Yayınları, 2008, s. 482.

¹³⁰ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 102, 154, 183, 395, 396, 501-504, 542-543, 577; C.II, s. 669, 673, 683-684, 689, 692, 701, 725-727.

¹³¹ Türk Komünist Fırkası imzasıyla Heyet-i Temsiliye'ye yazılmış raporun ilgili bölümleri için bkz.: Fethi Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 272-273; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 684.

5 ve 8 Nisan'da Bakû'de TKF, Heyet-i Temsiliye'ye müracaat etmesine rağmen Musavat hükümeti hâlâ temastan korkuyordu. Karabekir'e göre bu vaziyette Musavatçıların İngilizlerin verdiği direktiften ayrılmamalarını, idare eden şahsiyetleri ve bunlara etken olan şeyleri anlamak için büyük zekâyâ lüzum yoktu.¹³²

Hacı Muhammet Ali isimli şahsın Halil Paşa'ya Anadolu'dan gönderdiği anlaşılan 22 Nisan 1920 tarihli mektubu da Milli Mücadele taraftarlarının Azerbaycan'daki durumla ilgili görüşlerini yansıtması açısından önemli bir örnektir:

“Bildiğiniz üzere İngilizler, Türkiye'de Ferit Paşa, Ali Kemal ve onlar gibi vatan hainlerini satın alarak İstanbul'u işgal ettiler ve onlardan hükümet kurdular. Ancak milli onurunu ve bağımsızlığını inatla savunan Rumeli ve Anadolu halkı, bu vatan hainlerinin hükümetine güvenmeyerek, onunla bağlantıları kopardı ve kaderini Ankara'da 1 Nisan 1920'de¹³³ üyelerinin oturumunu açtıkları Milli Meclis'le birleştirdiler.

İngilizler Azerbaycan'da aynı Türkiye'deki gibi hareket edebilir. Ancak tabii ki Azerbaycan yurtseverleri, kendi halkını korumayan hükümete karşı seferinde Türkiye'nin izinden gidecektir.

Osmanlı ordusu sefere çıkmak için bütün hazırlıklarını tamamladı ve sadece ikmal yollarının düzelmesini bekliyor. Yolların Mayıs ayına doğru düzeleceğini umuyoruz. Ancak bununla birlikte eğer Azerbaycan milliyetçileri kendi kurtuluşu ve İslam dünyasının kurtuluşu için mücadelesini sürdürmezse, mantıklı olarak düşünmek gerekir ki, Osmanlı ordusunun sınırı geçmesiyle ilgili hiçbir şey yapmayacaktır.

Bolşevik ordularının sınırında beklediği Azerbaycan'a zorla ve çatışarak girişinin doğuracağı sonuçları dikkate aldığımızda Ermenilerle çatışmaktan kaçınmaları beklenmez. Diğer yandan şu anki hükümetin indirilmesine çalışmak gerekir.”¹³⁴

Mektupta Azerbaycan'ın tüm çabasını Türkiye için faydalı olacak bir yatağa akıtmanın önemi vurgulanırken içeride bir başarı sağlanamadığı takdirde iktidara

¹³² Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 11.

¹³³ Rusça'ya çevrilirken tarihler konusunda bir yanlış okumanın yapıldığı düşünülebilir.

¹³⁴ **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 248.

düşman partiyle temasta olan Bolşeviklerin yardımına başvurulması önerilir. Musavat hükümetine karşı mücadele zayıflatılmadan ısrarla sürdürülmelidir. Mektubun yazarı Hacı Muhammet Ali'ye göre bu, Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın kurtuluşu için şarttır. Zayıfladığı takdirde Türkiye'nin harekâta başladığı sırada Ermenilerin Azerbaycan Türkleriyle anlaşması hesaba katılmak zorunda kalınacaktır. Bu sebeple mücadele, harekâta kadar sürmeli, özellikle harekâtın başlamasından sonra daha da güçlendirilmelidir.¹³⁵

Musavat iktidarının İngilizlerle yaptıkları temaslar da yukarıdaki tespitleri doğruluyordu. Örneğin Büyük Britanya'nın Güney Kafkasya'daki Yüksek Komiseri Harry Luke, Azerbaycan iktidarının başı Nesib Bey Yusufbekov'la yaptığı görüşmeyi anılarında şu şekilde aktarmıştır:

“Ona, Halil Paşa ve Nuri Bey gibi isimlerin varlığının ve varlığının ötesinde ülke üzerindeki askeri otoritelerinin, Büyük Britanya'nın Azerbaycan'da yarattığı güvenin sarsılmasında etkili olduğuna ihtimal verip vermediğini sordum. Burada Enver'le ve İtilaf Devletleri'nin belli başlı düşmanlarıyla bağlantılı isimler [Azerbaycan] Cumhuriyet'te başı çekiyorlardı. Bu isimler Cumhuriyet'in belli bölgelerinde tartışılmaz derecede önemli bir güce sahipti.

Devlet Başkanı, bu kişilerin Azeri ordusuna komuta etmedikleri şeklinde itiraz etti, Azerbaycan Savaş Bakanı General Mehmandarov, Türklerin orduya komuta etmelerine şiddetle karşı çıkmaktaydı. Evet, ben de bu görüşe katılıyorum, doğru. Ancak Halil, Karabağ'daki Düzensiz Ordu'nun tartışılmaz lideriydi ve pratikte bütün bölgenin kontrolü ondaydı. Devlet Başkanı ise Halil'i aciz, sürekli sarhoş ve çoğunlukla işe yaramaz biri olarak tanımlıyordu. Ayrıca Devlet Başkanı, Nuri'nin bir süre tutuklu kaldığı Dağıstan'dan dönerken önceki gün onu ziyaret ettiğini söylemişti. Nuri'nin acınası bir insan profili çizdiğini ifade eden Devlet Başkanı, onu ‘paçavralar içinde bitik bir adam’ olarak betimliyordu. Ayrıca Devlet Başkanı, Nuri'nin çaresizlikten kıvrandığını, gözlerden uzak yaşayabileceği bağı bahçesi olan küçük bir kulübe talep ettiğini açıklamıştı.

Benim anlam veremediğim nokta şuydu: Eğer bu Türkler, Azerbaycan'da onlara duyulan güveni kırmaları bir yana, aynı zamanda bir işe de yaramıyorlarsa

¹³⁵ Mektubun Rusça çevirisi için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 248, 248 arkası.

neden Cumhuriyet onları inatla ağırlamaya devam etti? Nasib Bek, daha sonra bunun ardındaki nedeni itiraf ediyordu: ‘Bu insanlar, Bakû’nün Rusya’dan kurtarılmasıyla halkın gönlünü kazandı, adeta birer ulusal kahraman olarak görülüyorlar. Bu yüzden de sınırdışı edilmeleri mümkün değil.’”¹³⁶

Musavat hükümetinin İngilizlerle işbirliği politikasına karşın Azerbaycan komünistleri tam tersi bir çizgiye sahipti. Onlara göre Musavat hükümeti İngilizlerin basit bir kuklasıydı, Azerbaycan’ın kaderi de onları pek ilgilendirmiyordu. Komünistler, İngiliz emperyalizminin Azerbaycan’a bağımsızlığını asla vermeyeceği düşüncesindedir. Onlar, yayın organlarında “İngiltere, diğer milletleri samimi olarak bağımsız kılmak istiyorsa, neden Türkiye’nin bağımsızlığını yıkmış ve neden Türk halkını boğazlamaya çalışıyor?” sorusunu sormaktadır.¹³⁷

Dolayısıyla Swietochowski’nin ifadesiyle Türk subaylar, kendi adlarına Bakû’deki rejim değişikliğini sabırsızlıkla bekliyorlardı. Böylece Sovyet Azerbaycanı, Lenin’in Rusya’sını Mustafa Kemal’in Türkiye’sine yaklaştıracaktı.¹³⁸ Kâzım Karabekir, 17 Mart 1920’de Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği mektupta Bolşevizmin zaten hazır olarak bekleyen Türkiye’ye ve Türk hudutlarına bilfiil dayanması için derhal Kafkasları istilâsının ve hatta Bolşeviklerin küçük bir kuvvetle Azerbaycan’a gelerek Azerbaycanlılarla beraber Türk hududuna hareketinin sağlanmasının amaca uygun olacağını bildirmişti.¹³⁹

Karabekir’in bu düşünceleri boşuna değildi. Azerbaycan Komünist Partisi (bolşevik)’in Azerbaycan Türkü askerler arasındaki temel propaganda ve ajitasyon konusu Doğu Devrimi’ne emperyalizmden kurtulma mücadelesinde yardım etmenin gerekliliği üzerineydi. Bu konular arasında da ilk sırada Kemal Paşa’nın liderliğinde milli kurtuluşu için savaşan Ankara Türkiye’sine silahlı destek sağlamak fikri işleniyordu. Bu yardım ise ancak Azerbaycan, devrimci Türkiye ve Sovyet Rusya arasında ittifak kurulmasıyla mümkün olacaktı. Ancak Musavat hükümeti, İngiliz emperyalizminin elinde sadık bir silah haline gelmişti. Bu sebeple Azerbaycan’da Sovyet iktidarının kurulması zaruriydi.¹⁴⁰ Bir zamanlar Azerbaycan’ın kurtarıcısı gibi

¹³⁶ Sir Harry Luke, **a.g.e.**, C.II, s. 107-108.

¹³⁷ **Fukara Sadası**, 27 Ağustos 1919’dan aktaran: Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.**, s. 231.

¹³⁸ **A.e.**, s. 235-236.

¹³⁹ Mektubun ilgili bölümü için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.I, s. 599.

¹⁴⁰ A. Steklov, **a.g.e.**, s. 71.

görülen Türkler, artık İngilizlerin baskısıyla 24 saat içinde Azerbaycan sınırlarının dışına çıkmaya zorlanıyordu.¹⁴¹

Bununla birlikte Azerbaycan Komünist Partisi (bolşevik), Azerbaycan'da bulunan Türk subaylarıyla yakın ilişkiler kurmuştu. Türk subayları Milli Mücadele'ye tek sempati ve yardımı komünistlerden görüyorlardı. Parti, 1919 Kasım'ından Musavat hükümetine karşı her türlü yardım sözü veren Kemalist Türk subaylarıyla yasadışı bir toplantı dahi düzenlemişti.¹⁴²

Azerbaycan Bolşeviklerinin en önde gelen liderlerinden ve dönemin meclis üyesi A. G. Karayev'in¹⁴³ ifadesiyle artık Azerbaycan Komünist Partisi, devrimci Türk milli hareketinin temel karargâhlarından biri olacak ve Moskova ile Türkiye arasında bir köprü görevi görecek. Batılı emperyalistlerin Güney Kafkasya üzerinden Türkiye'yi köleleştireceklerini gören Türkler, proleter devrimci harekete daha sıkı sarılmışlardı.¹⁴⁴

2. Türk Subaylarının Sovyet İktidarı İçin Çalışmaları

Bakû'nün İngiltere'ye her geçen gün artan bağımlılığı, Musavat iktidarının yıkılmasını hızlandırıyor, Türk subaylarının Bolşeviklerle ilişkilerini de sıklaştırıyordu. Hatta Halil Paşa, Rusların petrol ihtiyacının karşılanması için Musavat hükümeti nezdinde çalışmalar da yapmıştı. Azerbaycan'daki iktidar değişikliğinin toplumsal temeli de oluşmaktaydı:

“Musavat hükümetinin bu sırada orada bulunan İngiliz heyetine karşı olan fazla iltifatkâr ve gereksiz tutumu dikkatimi çekmeye başladı. Buna sıkılmaya başlamıştım. Anadolu'da biz, İngilizlerle boğazlaşacaktık. Nitekim Ruslar da aynı nokta üzerinde hassasiyetle duruyorlardı.

¹⁴¹ A. G. Karayev, **İz Nedavnego Proşlogo. Materialı K İstorii Azerbaycanskoy Kommunističeskoj Partii (b)**, Baku, İzdatelstvo “Bakinskiy Raboçiy”, 1926, s. 59-60.

¹⁴² A. Steklov, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁴³ Doktor Fuat Sabit, 25 Aralık 1919 tarihli raporunda Ali Haydar Karayev'i İngiliz siyasetinin en amansız düşmanlarından ve Anadolu hareketinin en ateşli savunucularından biri olarak tanımlamıştır. Raporun ilgili kısmı için bkz.: Kazım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 544.

¹⁴⁴ A. G. Karayev, **a.g.e.**, s. 60.

Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin, Rusya trenlerinin ve fabrikalarının ihtiyacı olan mazotun esirgenmemesini yazılı olarak defalarca rica etmiş, fakat Musavat hükümeti, Çiçerin'in bu ricalarına aldırılmıyormuş.

Durumdan haberim olunca, hemen bir yakınımı hükümet yetkililerine göndererek Rusların şiddetle muhtaç oldukları mazotu derhal vermelerini, bunun için bir ters durum çıkarmamalarını istedim. Ne var ki Musavat hükümeti benim bu tavsiyelerimi dinlemediği gibi İngiliz murahhas heyetlerine olan ziyafetleri de artırmaya başlamışlar.

Türkiye, İngilizlerin idaresindeki Yunan Ordusu ile Anadolu'da boğazlaşırken Bakû Musavat hükümetinin İngilizlere gösterdiği bu aşırı iltifat Azerbaycan halkı arasında geniş tepkiler uyandırmaya başlamıştı. Halk arasında İngiliz düşmanlığı ilerledikçe Rusların kurtarıcı-yardımcı propagandaları çoğalmaya başladı. Bakû'de artık her şey açıktan açığa konuşuluyordu ve orada 20.000 Rus ameleli vardı.

Öteden beri Bakû petrol kuyularında çalışan, çoğunluğu teşkil eden Rus ve İranlı olan işçiler uzun süre önce gizli şekilde Komünist Partisi'ne üye olmuşlar. Azeri gençler arasında da komünizm oldukça yaygın hale gelmiş. Hükümet buna karşı liderleri tevkif ediyor ve fakat teşkilatın büyümesine mani olunamıyordu. (...)

Azerbaycan'daki komünist teşkilat içinde Azeri gençlerden başka orada yerleşmiş bulunan Türkiyeli bazı gençlerle Türk Ordusundan ayrılmış subaylar da vardı.¹⁴⁵

Azerbaycan'daki Türk subaylarının Musavat hükümetine karşı faaliyetleri çok yönlüydü. Halil Paşa ve arkadaşları, parlamentodaki muhalefeti de örgütlüyor, onları birlikte hükümeti devirmeye ikna etmeye çalışıyordu. Türk subaylarının etkisiyle İttihad ve Ahrar Partileri N. Yusufbekov hükümetini desteklemeyi reddetmişlerdi. Tabi ki sosyalistler de onlara katılmıştı.¹⁴⁶ Böylece ortaya çıkan hükümet krizi, Yusufbekov kabinesinin çalışmalarını paralize etmişti. Bolşevik ordularının Bakû'ye gelişinin arifesinde ülke neredeyse hükümeteşiz kalmıştı. O

¹⁴⁵ M. Taylan Sorgun, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş (Kütülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları)**, İstanbul, 7 Gün Yayınları, 1972, s. 319-320.

¹⁴⁶ **GA AR** fond 970 liste 1 dosya 224 yaprak 7'den aktaran: Aydın Balayev, **Mamed Emin Rasulzade (1884-1955)**, Moskva, İzdatelstvo "Flinta", 2009, s. 201.

dönemde Halil Paşa'yla birlikte Sovyet iktidarının kurulması sürecinde yer alan Küçük Talât, seneler sonra İstiklâl Mahkemeleri yargılamalarında şunları anlatmıştır:

“1. Kâzım Karabekir Paşa ve fırka kumandanı Cavid Bey, Halil Paşa ve sairelerine yazdıkları müteaddid mektuplarda bir an evvel Bolşeviklerle teması emr ve bu emrin, her ne pahasına olursa olsun icrasında ısrar ediyorlardı.

2. Hali Paşa ve arkadaşları da Azerbaycan muhalif fırkalarına ‘siz doğrudan doğruya ‘Musavat’ harici fırkalarla birleşmek suretiyle Nesib Bey hükümetini devirebilirsiniz’ diye tavsiyede bulunmuşlardır.”¹⁴⁷

İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden ve Azerbaycan'da yaşananların tanıklarından Muhittin Birgen Bey de Bakû'de bulunan Türk subaylarının Musavat hükümetine karşı komünistleri desteklediklerini ayrıntılarıyla anlatmıştır. Birgen, Musavat yetkililerinin Bolşevizme karşı dış siyasette İngilizlere dayandıklarını açıkça belirttiklerini de aktarır.¹⁴⁸ Dönemin tanıklarından A. Ahmedov'a göre Musavat hükümetine her daim muhalefette olan İttihad grubu Sovyet Rusya'ya ve Kızıl Ordu'ya taraftar idi. Onlar, Musavat hükümetinden Sovyet Rusya ile ittifak kurulmasını ve Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a gelerek Türkiye'nin yardımına gönderilmesi talep etmişlerdi. Azerbaycan hükümeti yanında çalışan Türk askeri yetkilileri Halil Paşa, Rıfat Bey, Yakup Bey, Fuat Bey de aynı fikirdeydiler. A. Ahmedov, “1918-1920 yıllarında Azerbaycan'da Durum ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin Kurulması” başlıklı raporunda İttihad grubunun komünistlerin takibatına da karşı çıktığını ifade etmiştir.¹⁴⁹ Dönemin Güney Kafkasya'daki İngiliz Yüksek Komiseri Luke'a göre ise iktidardaki Musavat Partisi'nin politikaları Rusya ve Türkiye'den bağımsız bir Azerbaycan yönünde iken esas gücü Bakû'de yoğunlaşan İttihad Partisi, çözüm olarak “Sovyet Rusya'yla müttefik, Türk demokrasisi ve Doğu Devrimi'yle bağlantı içinde olan bağımsız bir Azerbaycan” seçeneğini sunuyordu. Musavat yönetimi muhalefetteki İttihad Partisi'ni de hesaba katmak zorundaydı.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 131.

¹⁴⁸ Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki'de On Sene**, C.II, 2. bs., Haz. Zeki Arıkan, İstanbul, Kitap Yayınevi, Mart 2009, s. 713-734; Muhittin Birgen, “İttihat ve Terakkide 10 Sene”, **Son Posta**, 15-20 Haziran 1937.

¹⁴⁹ **ARSPİHDA** fond 12 liste 1 dosya 152'den aktaran: Hasan Hasanov, **Neriman Nerimanovun Milli Dövlətçilik Bahışları ve Fealiyyəti**, Bakı, ELM, 2005, s. 109-110.

¹⁵⁰ Sir Harry Luke, **a.g.e.**, C.II, s. 106.

Türk subayları, Kızıl Ordu adına Azerbaycan ordusundaki nüfuzunu da kullanıyordu. Birçok Türk subayı, Azerbaycan ordusunda kritik yönetici görevlerde ve devlet teşkilatında stratejik öneme sahip mevkilerde bulunuyordu. Parlamentoyu ve diğer devlet kurumlarını korumakla görevli olan seçkin polis birliği “Yardım Alayı”, esas olarak Türklerden oluşuyordu. Bu nedenle Bolşeviklerin yanına geçen ilk kuvvetlerden biri de “Yardım Alayı” olmuştu.¹⁵¹

Döneme tanıklık eden TKF yetkililerinden Süleyman Nuri de yukarıdaki bilgileri teyit etmektedir:

“İstihbaratımıza göre, devrim hareketine karşı kendini müdafaa edebilecek Musavat hükümetinin emrinde, Bakû’de Salyan kazarmalarında¹⁵² yerleşmiş ve Musavat hükümeti emrinde çalışan Türk Ordusu subayı İstanbullu Semih Hüseyin kumandanı bulunduğu tam mevcutlu bir polis ihtiyat taburu vardı.

Bu taburu, onun kumandanı Yüzbaşı Semih Hüseyin vasıtasıyla ele geçirmek için, V. Naneyşivili tarafından Dağıstan Şıtap’ının¹⁵³ idareciliğini yapan Yakub’a havale edilmişti. Yakub’un anlattığına göre, Semih ettiği yemine istinad ederek Azerbaycan Musavat hükümetine hıyanet edemeyeceğinden bahisle kumandanı bulunduğu polis ihtiyat taburunun bitaraf kalması hususundaki Yakub’un teklifini evvela red, sonraları da bazı vaatler karşısında hem taburun bitaraflığına razı ve hatta taburuyla devrim komitesininin Şıtap’ı olan Gimnaziçeskiy Caddesi’ndeki 55 numaralı evi muhafaza edeceğini de vaad ediyor. Semih de sonraları birçok diğer Türkiyeli arkadaşlar gibi komünist partisine intisap etmiştir. (...)

Bu saatlerde Semih’in seçtiği ve tayin ettiği devriyeler Verhnaya Nagornaya ve hatta Gimnaziçeskiy Caddelerini kontrolleri altında buldurmakla, verdiği sözde sebat ettiği anlaşıldı.”¹⁵⁴

Diğer yandan Türk subayları, istihbarat alanında da Bolşeviklerle işbirliği içindeydi. Bolşevikler, Azerbaycan ordusunda görev yapan Türklerin verdiği bilgiler sayesinde Azerbaycan ordusunun mevcudu, konuşlandığı yerler, silah ve cephane

¹⁵¹ Aydın Balayev, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁵² Kışla.

¹⁵³ Karargâh.

¹⁵⁴ Süleyman Nuri, **a.g.e.**, s. 305-306.

sayısı konusunda kesin bilgilere sahipti. Kızıl Ordu'nun eline hatta Bakû'nün müstahkem bölgesinin ve bütün tahkimatlarının şeması geçmişti.¹⁵⁵

Halil Paşa, ayrıca Musavat hükümetinin kendisine verdiği görevleri Bolşeviklerin Kafkas Bölge Komitesi'ne bildiriyor ve yanına onlardan bir siyasi müşavir de alarak Komite'nin direktifleri dâhilinde çalışıyordu.¹⁵⁶ Türk subayları, Azerbaycan muhalefetiyle birlikte devrim hazırlığındaki Bolşeviklerin takibatını engellemek için de faaliyet yürütüyordu.¹⁵⁷ Türk subaylarıyla Bolşevikler arasında sıkı bir işbirliği sağlanmıştı. Böylece Azerbaycan'daki Türkler, "Bakû'de Sovyet ihtilali için oldukça elverişli bir zemin" yaratmışlardı.¹⁵⁸

Bu gelişmelere paralel olarak Moskova'nın gündeminde de Azerbaycan meselesi yoğun şekilde tartışılıyordu. 17 Mart 1920'de Lenin, Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Konseyi'ne "Bakû'nün alınması bizim için çok çok gerekli. Tüm çabanızı buna yöneltin." diye yazıyordu.¹⁵⁹ 21 Mart'ta da Troçki, Stalin'e Bakû'nün ele geçirilmesi imkânını soruyor ve böyle bir durumda Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak için ona dokunulmazlık ve petrol sözü verilmesini öneriyordu.¹⁶⁰ Lenin, 2 Nisan günü gönderdiği telgrafta da Orconikidze'yi Müslüman nüfusa ve bağımsızlıklarına karşı azami derecede sempati gösterilmesi konusunda uyarıyordu.¹⁶¹ Artık Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasına kesin olarak karar verilmişti. Lenin, 17 Nisan'da Bakû petrolerini idare edecek ve Rusya'ya sevkiyle ilgilenecek kişiyi belirlemişti bile.¹⁶²

1920 Nisan'ının başında XI. Kızıl Ordu'nun birlikleri Denikin ordularının kalıntılarını mağlup edip Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuzey sınırlarından içeri girmişti. Azerbaycan Bolşeviklerinin liderlerinden ve sosyalist fraksiyonun üyesi olan A. Karayev, Azerbaycan parlamentosunda 1 Nisan 1920'de Karabağ olayları hakkında bir konuşma yapmış ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının yegâne koruyucularının Azerbaycan komünistleri olduğunu savunmuştu. Konuşmada sınırda bekleyen Kızıl Ordu'nun yardımına başvurulması ve iktidarın Bolşeviklere

¹⁵⁵ GA AR fond 894 liste 10 dosya 139 yaprak 1'den aktaran: Aydın Balayev **a.g.e.**, s. 202.

¹⁵⁶ Süleyman Nuri, **a.g.e.**, s. 275-279.

¹⁵⁷ Aydın Balayev, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁵⁸ GA AR fond 894 liste 10 dosya 98 yaprak 20'den aktaran: Aydın Balayev, **a.g.e.**, s. 200.

¹⁵⁹ V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.LI, 5. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1970, s. 163-164.

¹⁶⁰ Telgrafın tamamı için bkz.: RGASPI fond 558 liste 1 dosya 5481 yaprak 4-7.

¹⁶¹ Lenin'in Orconikidze'ye telgrafı için bkz.: V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.LI, s. 175.

bırakılması ileri sürülmüştü. Karayev'in bu konuşması parlamentonun saygın konukları için ayrılmış olan locada oturan Türk temsilcileri tarafından alkışlarla karşılanmıştı.¹⁶³

Karakol Teşkilatı'nın temsilcisi olarak Bakû'de bulunan ve Türklerin kurduğu komünist teşkilatının içinde yer alan Binbaşı Baha Sait, o dönem Halil Paşa'ya gelmiş ve Kızıl Ordu'nun Bakû'ye girme ihtimaliyle ilgili şunları söylemişti:

“Paşam, Şimali Kafkasya'da toplanan Kızıl Ordu, bir düşman gibi değil, bir dost olarak Azerbaycan'a gelecektir. Bunun da en büyük delili şudur ki siz, şahsen Şimali Kafkasya'ya geçerseniz bu ordunun kumandası size tevdi edilecektir, bu en yüksek merkezin aldığı karar cümlesindedir...”¹⁶⁴

Bu dönemde Türkiye'yle ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki çabalar da göze çarpmaktadır. 14/15 Nisan 1920'de Bakû'deki Rus Bolşevik komitesi, Heyet-i Temsiliye tarafından yetkili bir heyetin vakit kaybetmeksizin Azerbaycan'a gönderilmesini istemişti.¹⁶⁵

Orconikidze¹⁶⁶, 23 Nisan 1920 tarihinde Rostov'dan Moskova'ya gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın Azerbaycan'dan Türkiye'nin savunması için sınırı gelmek üzere Sovyet Ordularını kendi topraklarından geçmesine izin vermesini talep ettiğini bildirmişti. Orconikidze, bu talebi kan dökülmeden Sovyet Ordularının Bakû'ye girebilme ve Sovyet iktidarını ilan etme imkânı olarak değerlendirmişti.¹⁶⁷

Diğer yandan Türk subaylar, Dağıstan'da Halil Paşa'nın oluşturduğu birliklerin Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasında değerlendirilebileceğini teklif etmişlerdi. Kafkas Bölge Komitesi, Halil Paşa'nın Müslüman birliğinin komutanı olarak kullanılmasının önemine dikkat çekiyordu. Bu birlik önden ilerleyecekti. Halil Paşa'nın Azerbaycan hükümeti nezdindeki itibarı ve etkisi petrol

¹⁶² **İzvesitya**, 21 Ocak 1937'den aktaran: Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 129.

¹⁶³ A. G. Karayev, **a.g.e.**, s. 121.

¹⁶⁴ M. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 320.

¹⁶⁵ 3. Tümen Komutanı Rüştü'nün 15. Kolordu Komutanlığı'na 14/15 Nisan 1920 tarihli yazısının ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** klasör 324 dosya 67-10 fihrist 29'dan aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁶⁶ Doktor Rıza Nur, Kâzım Karabekir'e sunduğu 22 Nisan 1922 tarihli raporunda Orconikidze'yi mühim, Kafkasya'nın tek âmili, cevval, azimperver, komiteci ve sempatik biri olarak tanımlamıştır. Raporun ilgili kısmı için bkz. Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1067.

¹⁶⁷ Orconikidze'nin Çiçerin'e telgrafı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 13 dosya 6 yaprak 1; **ARSPİHDA** fond 456 liste 7 dosya 96 yaprak 188'den aktaran: Hasan Hasanov, **a.g.e.**, s. 104.

kuyularının ve rezervlerinin imha edilmesini¹⁶⁸ engelleyebilecekti.¹⁶⁹ Türkiye’den de Bakû’de bulunan bütün Türklere Sovyet Kafkas Bölge Komitesi’nin bütün talimatlarına uyulması emri gelmişti.¹⁷⁰

Rus Kızıl Ordusu’nun Azerbaycan sınıra dayandığı dönemde Musavat Ordusu’nun en büyük dezavantajı, ordunun 20 bin kişilik kısmının Azerbaycan’ın batı sınırında (Karabağ, Zangezur) Taşnak Ordusu’yla savaşıyordu. Geri kalan kesimi ise ülkeye dağılmıştı.¹⁷¹

Bu durumdaki yaklaşık 30 bin kişilik Musavat Ordusu’nun karşısındaki XI. Kızıl Ordu, üç avcı tümeni (28., 20., 32.), 2. Müstakil Süvari Kolordusu, 1. Süvari Tümeni’nden oluşuyordu. Mevcudu 23276 kişiydi. 129 topa, 732 mitralyöze, 8 zırhlı trene ve 15 uçağa sahipti.¹⁷²

Azerbaycan Savaş Bakanı S. Mehmandarov, Sovyet hâkimiyeti meşru sayıldığından Kızıl Ordu’ya da direniş gösterilmemesi emrini vermişti. Emirde “Azerbaycan parlamentosunun kararıyla Sovyet hâkimiyeti tanınmıştır.” demektedir.¹⁷³ Zaten Mehmandarov’a göre Musavat Ordusu, Kızıl Ordu’yu püskürtecek durumda değildi ve savaş kabiliyetinden yoksundu.¹⁷⁴ Bu gelişmelere paralel Musavat Ordusu’nda görev yapan Türk subayları da tamamen Bolşeviklerin tarafında yer almış ve emri altındaki Azerbaycan Türkü askerlerin silah bırakmasını sağlamıştı.¹⁷⁵

¹⁶⁸ XI. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan sınırına yaklaşmasına bağlı olarak Musavat hükümeti, Lenin’e Rus ordularının topraklarına girmesi durumunda petrol sanayini imha edeceği tehdidini yönelttiği bir telgraf göndermişti. Musavat iktidarı, bu konuda Denikin’in temsilcisi Çarlık generali N. N. Baratov ile Bakû petrol bölgesinin ateşe verilmesi konusunda anlaşmıştı. Lenin ise Orconikidze’ye gönderdiği telgrafta “Bizim açımızdan önemli olan ilk etapta petrolü korumak.” mesajını göndermişti. Bkz.: **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 332; M. K. Levandovskiy, “Strategiya i Mujestvo”, **O Sergo Orconikidze: Vospominaniya, Oçerki, Stati Sovremennikov**, Genişletilmiş 2. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1986, s. 65.

¹⁶⁹ **RGASPI** fond 85 liste 13 dosya 3 yaprak 2; fond 80 liste 4 dosya 29 yaprak 5.

¹⁷⁰ **RGASPI** fond 85 liste 13 dosya 4 yaprak 2, 2 arkası; Süleyman Nuri, **a.g.e.**, s. 282.

¹⁷¹ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 332.

¹⁷² **RGVA** fond 109 liste 4 dosya 242 yaprak 32.

¹⁷³ **ARSPİHDA** fond 456 liste 7 dosya 96 yaprak 146’dan aktaran: Hasan Hasanov, **a.g.e.**, s. 109.

¹⁷⁴ A. Steklov, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁷⁵ A. G. Karayev, **a.g.e.**, s. 119.

3. Sovyet İktidarının İlanı ve Sonrası Gelişmeler

26 Nisan'ı 27'sine bağlayan gece XI. Kızıl Ordu, tümüyle Azerbaycan sınırını geçmiş ve Bakû'ye doğru ilerlemeye başlamıştı. Kızıl Ordu'nun ilerlemesiyle Musavat hükümeti, 27 Nisan'da Tiflis'e yeni atanan İngiliz Komiseri Harry Luke'a başvurmuş ve iki istekte bulunmuştu: 1. Bakû'ye bir birlik göndermesi için Gürcistan'ı ikna etmek. 2. Azerbaycan'a saldırmama garantisi vermesi için Ermenistan'a baskı yapmak. Böylece Bakû'yü savunmak için Azerbaycan ordusunu Ermeni hudutlarından geri çekebileceklerdi. İngilizler, Ermenistan'dan bu ricada bulunacaklardı, ancak artık iş isten geçmişti.¹⁷⁶

27 Nisan 1920 günü öğlen 12.00'da Azerbaycan parlamentosuna Sovyet Azerbaycanı Kızıl Filosu Kumandanı Cengiz Yıldırım imzasıyla ultimatoma verilir. Ultimatoma, iktidarın Neriman Nerimanov'un başkanlığında İşçi-Köylü Sovyet hükümetine bırakılması yönündedir. Bu takdirde Kızıl Filo, milliyet ayrımı gözetmeksizin Bakû'nün tüm nüfusunun huzur ve barışını garanti edecektir.¹⁷⁷

Bunun üzerine parlamento olağanüstü bir şekilde toplanmış ve Azerbaycanlı komünistlerin verdiği ultimatoma tartışmıştır. M. E. Resulzade'nin başkanlığında yapılan oturumda İttihad ve Ahrar Partileri ve sosyalist fraksiyon iktidarın Bolşeviklere verilmesi konusunda görüş bildirmiştir. Bu esnada Türklerden oluşan parlamento muhafızları da parlamento üyelerinden ultimatoma hemen kabul etmesini talep eder. M. E. Resulzade, parlamento oturumunda yaptığı konuşmada Bakû'ye gelmekte olan ordunun başında Necati isimli bir Türk subayının olduğunu bildirildiğini belirtir. İddia odur ki, Rusya'dan gelen bu ordu, özgürlüğü için savaşan Türkiye'ye yardım etmeye gitmektedir. Resulzade, gelen orduyu bir Türk komuta etse dahi onun işgalci ve Rus olduğunu değiştirmeyeceğini vurgular.¹⁷⁸

Ancak 28 Nisan günü Azerbaycan'da Sovyet iktidarı ilan edilir.¹⁷⁹ Devrim Komitesi, iktidara gelir gelmez içteki ve dıştaki karşıdevrimcilerin ortak saldırılarını kendi gücüyle önleyemeyeceği gerekçesiyle Kızıl Ordu'yu davet etmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Sir Harry Luke, **a.g.e.**, C.II, s. 139.

¹⁷⁷ **RGASPI** fond 85 liste 27 dosya 313 yaprak 20.

¹⁷⁸ Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 130-134; Aydın Balayev, **a.g.e.**, s. 204.

¹⁷⁹ Azerbaycan'da Sovyet iktidarını kurulması Rusya'nın petrol meselesini de çözmüş oluyordu. Lenin, 29 Nisan 1920'de yaptığı konuşmada Azerbaycan'daki iktidar değişikliğini Sovyet sanayisine can verecek ekonomik bir temelin yaratılması olarak değerlendiriyordu. Bkz.: V. İ. Lenin, "Reç Na

29 Nisan günü sabaha doğru XI. Kızıl Ordu, başlarında Halil Paşa'nın bulunduğu Türk subaylarıyla Bakû'ye girer.¹⁸¹ Kâzım Karabekir, Bolşevik Ordusu'nun Bakû'ye "sükûnetle ve hüsnü kabul ve istikbal suretiyle" girdiğini Ankara'ya bildirmiştir.¹⁸² Anadolu basını da bu gelişmeleri memnuniyetle karşılamıştır.¹⁸³

Türk subayları Azerbaycan Türklerine Bolşeviklere karşı direniş göstermemeleri konusunda ajitasyon faaliyeti yürütür. İbrahim Tali, 4 Ağustos 1920 tarihli raporunda Halil Paşa'nın halka hitaplarında Azerbaycan Türklerinin Kızıl Ordu'nun gelişinden korkmaması, çünkü bu kuvvetlerin Anadolu'ya yardıma gittiği, sadece Azerbaycan'dan geçip gideceği yolunda telkinde bulunduğunu yazar.¹⁸⁴ Azerbaycan'da Sovyet iktidarının tesisi için çalışan Türk subayları, Bakû'de kurdukları Türk Komünist Fırkası adına bir beyanname yayımlayarak Azerbaycan halkını Bolşeviklerle yakınlaşmaya da davet etmişlerdir. 30 Nisan 1920 tarihli beyannameye Batı emperyalizmine karşı komünistlerle birliktelik vurgulanmaktadır:

"Bir de bugüne bakalım; İstanbul, İzmir, Zengezur, Nahçıvan, Karabağ, Adana, Mısır, Irak, Maraş Türk ve Arap mazlumlarının feryadı hâlâ kulaklarımızdadır. Antanta'nın bir şiarı var: Özünün yapamadığını bir takım küçük ve masum milletlerin zihnini ve iradesini türlü desiselerle çalarak yaptırmaktır. Hiç yoktan sunî ve kirli sebepler yaratarak onları birbirine düşürüp boğuşturur ve ortadaki lokmayı neticede kendisi yutar.

Vserossiyskom Syezde Raboçih Steklo-Farforovogo Proizvodstva, 29 Aprelya 1920 g.", **a.g.e.**, C.XL, 5. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1974, s. 332.

¹⁸⁰ Başkanı Nerimanov'la birlikte Devrim Komitesi'nin üyeleri Alimov, Bunyatzade, Huseynov, Karayev, Musabekov ve Sultanov'un imzası bulunan metin için bkz.: İ. M. Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.**, s. 193.

¹⁸¹ Bakû'ye giren XI. Kızıl Ordu'nun subaylarından M. Yefremov'un o günlerle ilgili hatıraları için bkz.: M. Yefremov, **a.g.e.**, s. 30-33; M. Yefremov, "Na Putyah K Baku (İz Vospominaniy Naçalnika Bronepoezdov XI Armii)", **Bakinskiy Raboçiy**, 28 Nisan 1925; M. G. Yefremov, "Bolşevistskiy Komissar", **O Sergo Orconikidze: Vospominaniya, Oçerki, Statyi Sovremennikov**, s. 101-104.

¹⁸² 5 Mayıs 1920 tarihli yazısının ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 787.

¹⁸³ A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 109. Sovyet iktidarının kuruluşunun ikinci yıldönümünde Anadolu'da Yeni Gün gazetesi, "Azerbaycan'ın Kızıl Bayrak altında toplanmasını Türk tarihinde yeni bir dönemin açılışı, Azerbaycan'ın tekrar tarih sahnesine çıkışı" olarak yorumlamıştır. Bununla birlikte gazete, "tarihin bütün devirlerinde, her inkılâbın önünde giden Türk, peygamberlerin kitaplarını çöllerde ve bozkırlarda sınırsız bir imanla taşıdığı gibi, saltanat devrinde sultanlığın en muhteşemini kurduğu gibi, mitoloji devirlerinde Oğuz Kağan'ı ortaya çıkardığı gibi, Karl Marx'ın fikirlerini de hayata geçirenler arasında, hiç şüphesiz ki Türkler, ön sırada bulunacaklar ve Azerbaycan bunun en güzel örneğidir." sonucuna varmıştır. Bkz. **Anadolu'da Yeni Gün**, 28 Nisan 1922'den aktaran: Nurettin Gülmez, **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 45.

¹⁸⁴ Bkz.: **ATASE** klasör 849 dosya 2-4 fihrist 4-2, 4-3'ten aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 94.

Bu İngilizlerin ve bütün emperyalistlerin ananevi siyasetleridir. Bu devletler Şarkın ve bilhassa Müslüman ve Türk'ün hâlâ dahi geçmişinden daha azgın ve kudurmuş hasm-ı calidir, hasm-ı şeref ve namusudur. Bunu da pekâlâ bilirsiniz. Şark âlemine emperyalizm şeklinde gelen bu guldur tahakkümünün reaksiyonu yine bilirsiniz ki, komünizmi doğurdu. Haklı ve kuvvetli olan bu yeni fikrin hedefi tahakkümü yıkmak olduğuna göre, biz Türk ve Müslümanlarda aynı felakette Rus inkılâpçılarıyla biriz. Demek ki, komünistler bizim müttefiklerimizdir.

Daha uzun söylemeye lüzum görmediğimiz bu zulm önünde Azerbaycan siyaseti, ne olmalı idi? İngiliz parmağının işaretiyle yürümek değil, şüphesiz ki varlığı için çarpışmak olmalı idi. Hayıf ki, İngilizci siyasalar yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Türk ve Şark âleminin zararına olarak yalancı istiklâl perdesi altında Azerbaycan'ı Antanta'ya esir bir hizmetkâr haline getirdiler. (...)¹⁸⁵

Beyannamede Azerbaycan Türklerine Sovyet iktidarını benimsetmeye yönelik satırlar da dikkat çekmektedir:

“Fırkamız şu maksatlara doğru yürüdü.

1- İnkılâp Ordusu'nun Azeri toprağına güçle değil, dostlukla girmesi.

2- Yanlış götürülmekte olan Azerbaycan siyasetinin umum şark siyasetinin tabi ve makul istikâmetine verilmesi.

3- Azeri'nin ıstırabını daima duymuş olan Türkiye inkılâpçılarının Rusya ve Azerbaycan inkılâpçılarıyla muvâsala ve tesanüdü. (...)

Kardaşlar! Hatırınızdadır ki, İngiliz siyasetçileri ve hempaları daha dün Rusya Şûrâ Cumhuriyeti'nin Azerbaycan istiklâlini tanımayacaklarını propaganda ederek, birçok safdilleri kandırmaya çalışıyorlardı. Bu propagandayı yapanlar ‘halkın mukadderatını yine o halkın ihtiyarına bırakan’ komünizm akidesini anlamayanlardır. Bu hakikat bugün sabit olmuş ve Rusya Şûrâlar Cumhuriyeti istiklâlimizi tanımıştır. Ve bundan böyle de Azerbaycan Şûrâ İctimâî Cumhuriyeti müstakil kalacaktır. (...)

¹⁸⁵ **Kommunist (Baku)**, 3 Mayıs 1920'den aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 83.

Binaenaleyh Yoldaşlar, Arkadaşlar! İnkılâbın hakikatine ve tefriğe iman ediniz! İnkılâbı benimseyiniz! Öz varlığınız olan İçtimâî Şûrâ Cumhuriyetinize sadık kalınız! Bed adamların ve desais-i¹⁸⁶ tehlikelerin propagandalarına kulak vermeyiniz! Biz sizin aklınızı bu hususlarda daima ışıklandıracağız. Beyannâmelerle, konferanslarla, yığıncaqlarla sizi düşündürmeğe çalışacağız! Başa düşmek¹⁸⁷ isterseniz her yığıncağa koşmalısınız. Eğer şüphemiz ve endişemiz var ise orada sorarsınız. Küçe¹⁸⁸ kahvelerinde, eğlence yerlerinde danışmakla hakikati tapmazsınız. (...)

Yaşasın şarkın ve bütün insanlığın kurtulması için kan döken Kızıl Ordular ve Şûrâlar Cumhuriyeti! Yaşasın Anadolu Kızıl Türk Orduları!”¹⁸⁹

Halil Paşa, halka dönük yayımladığı benzer başka bir bildiri de şunları ifade etmektedir:

“Kızılıordu, Azerbaycan askeri tarafından mukavemet görmeden Samori, Kaçmar, Çarki istasyonlarını geçerek ileri yürüyüşüne devam etmektedir. Kan dökülmemiştir.

Diğer yerlerde karşı durmak, faydasız kan dökülmesine sebep olur. Esasen Azerbaycan’da halk müstakil cumhuriyeti hükümran olacaktır; telaş ve endişeye mahal yoktur, her tarafta sakin oturmak lazımdır.

Müslüman düşmanı olan Antanta müslümanlarla Sovyet Rusya Kızılıorduları arasında kan dökülmesini istiyor.

İngilizlerin ne kadar müslüman düşmanı olduklarını, İstanbul’un ve İzmir’in kanlı hadiseleri gösteriyor.

Yaşasın Rusya, Azerbaycan, Türkiye, Müttefik Sovyet cumhuriyetleri ve Kızılıorduları.

Türk Komünist Fırkası namına Halil”¹⁹⁰

¹⁸⁶ Gizli hileler.

¹⁸⁷ Anlamak.

¹⁸⁸ Sokak.

¹⁸⁹ A.e., s. 83-85.

Mehmet Emin Resulzade ise Türk subaylarının bu propagandaları karşısında Halil Paşa'ya "Yapmayınız, Bizi kendi halimize bırakınız. Yüz seneden beri esaretlerinde bulunduğumuz Rusları biz daha iyi biliriz." demiştir.¹⁹¹ Resulzade, Türk subaylarını yaptıkları propagandalarla Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı Bolşevik komplosuna ve ülkenin Sovyet Rusya tarafından işgaline yardım etmekle suçlamıştır.¹⁹²

Mehmet Emin Resulzade, bu konuda şöyle yazıyordu:

"Bakû'de bulunan Osmanlı Türklerinden bir kısım mesul zevat ağzından iş'ar olunuyordu ki, 'Gelen Kızıl Ordu Kumandanı Necati Bey namında bir Türk'tür. Bu ordunun kıtaatı meyanında Türk üsera-i harbinden müteşekkil alaylar var, birçok kıtaat dahi Volga boyu Türklerinden ibarettir. Bu ordu hayat-memat mübarezesi¹⁹³ içinde bulunan Anadolu'nun muavenetine koşuyor. Bu kuvvete karşı gösterilecek mukavemet Türkiye'nin halâsını engel edecek bir vakia olabilir ki, büyük Türklük ve İslâmlık nokta-i nazarından bir hıyanettir.'"¹⁹⁴

Resulzade, Sovyet iktidarının kurulmasından sonra Bakû'deki Türk subaylarının çok el kol açtıklarını belirtmiş ve "öyle bir tesir hâsıl oldu ki, ihtilali yıkan tecavüzkâr Rus ordusu değil, Osmanlı Türkleridir" ifadelerini kullanmıştı.¹⁹⁵

Dönemin bizzat tanıklarından olan Musavat Partisi'nin Mehmet Emin Resulzade'nin ölümünden (6 Mart 1955) sonraki başkanı Mirza Bala Mehmetzade de ilk defa 1938 yılında Berlin'de basılan eserinde benzer tespitlerde bulunmuştu:

"Moskova, Azerbaycan'daki Türkiyeli zabitan vasıtasıyla, Ermenistan'la harple meşgul milli hükümeti yıkacak, istediği hükümeti kuracak ve bu hükümetin daveti üzerine Azerbaycan'a girip yerleşecekti. Bunun için efkâri umumiyeiyi aldatacak şiarlar da hazırıldı: 'Türkiye, ölüm-dirim mücadelesindedir, Kızıl Ordu Türkiye'nin yardımına koşmak istiyor, 'Musavat' hükümeti ise bırakmıyor.'

¹⁹⁰ Sami Sabit Karaman, **İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa/Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922**, 2. bs., İstanbul, Arma Yayınları, Mayıs 2002, s. 103; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 252-253.

¹⁹¹ Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 128.

¹⁹² M. E. Resulzade, "Siyavuş Naşego Vremeni", Hazar, No:1, 1990, s. 57'den aktaran: Aydın Balayev, **a.g.e.**, s. 200-201.

¹⁹³ Kavga.

¹⁹⁴ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341, s. 109'dan aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 81.

İnkılâpçı Türkiye'nin garp emperyalistleriyle savaşında Bolşeviklerle anlaşmış olması, Moskova'nın iğfal siyasetini tatbika geniş imkân veriyordu.”¹⁹⁶

Sovyet yetkilileri de raporlarında Türk subaylarının rolünün altını çizmişlerdir. Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının hemen ardından Orconikidze ve Kirov, Lenin'e Türk askerlerinin ve subaylarının devrimin lehine oldukça faal rol oynadıklarını rapor etmişti. Rapora göre Türk birliği, Musavat hükümetinin Bakû'den kaçmasını da engellemişti.¹⁹⁷ Ayrıca RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği, Sovyetler'in VIII. Kongresi'ne sunduğu raporda şu bilgileri kayıt altına almıştı:

“Kemalistler, taraftarlarının oluşturduğu grubun ihtilale yardım ettikleri ve Rus Kızıl Ordularının devrimci Azerbaycan hükümeti tarafından daveti konusunda faaliyet yürüttükleri Azerbaycan üzerinden bizimle temasa geçtiler.”¹⁹⁸

Bolşeviklerin Kafkas Bölge Komitesi üyesi İsa Davlatof ise bu konuda şunları söylemişti:

“Türk Ordusunun Kafkaslar'dan çekilişinden sonra bazı Türk subayları burada kaldılar ve onlar bize her türlü mümkün yardımı yaptılar. Bunlardan bazılarını biz komüniste çevirdik ve hâlâ komünist olarak çalışıyorlar.”¹⁹⁹

Rusya'daki Türk komünistlerinin lideri olan Mustafa Suphi de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasında Anadolu'dan gelen Türk subayların faal rol oynadığını belirtmektedir.²⁰⁰

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulması sürecine bizzat katılmış olan bir Türk subayı tarafından yazılmış 1 Ağustos 1920 tarihli ayrıntılı raporda anlatılanlar da konumuz açısından aydınlatıcıdır:

“Trabzon'dan geçerken firka kumandanlığı vasıtasıyla Anadolu heyeti temsiliyesinin memleketin tahlisi için Bolşeviklerle tevhide mesaiye karar verdiği

¹⁹⁵ Bkz.: Şamil Qurbanov, **Neriman Nerimanov Dünyası**, Bakı, Azərneşr, 2001, s. 59.

¹⁹⁶ Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 125-126.

¹⁹⁷ 4 Mayıs 1920 Tarihli raporun tamamı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 13 dosya 12 yaprak 9-10.

¹⁹⁸ Bkz.: **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.II, Moskva, Gospolizdat, 1958, s. 724.

¹⁹⁹ Süleyman Nuri, **a.g.e.**, s. 311.

²⁰⁰ **ARSPİHDA** fond 1 liste 1 dosya 98 yaprak 11 ve **Yeni Dünya**, 28 Haziran 1920'den aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 82.

anlaşıldığından Azerbaycan'a vasıl olduğumuz andan itibaren Kafkasya merkez komitesiyle²⁰¹ teşriki faaliyet edilmiştir. Erkâni harp yüzbaşı Mustafa Şevki Bey komitenin harekâtı ihtilaliye şubesine, yüzbaşı İhsan Bey istasyon ve civarı kumandanlığına, mülazımı evvel Bahaddin efendi Çornıgorod fabrikalar mıntıkası kumandanlığına, mülazımı evvel Vehbi efendi Takiyef fabrikası kumandanlığına komitenin emriyle tayin edilmişlerdi. Yüzbaşı Rifat Bey inkılâptan çok evvel Denikin ordusuna karşı Bolşeviklerle beraber Dağıstan Derbend cephesi müfettişliğinde ve inkılâp gecesi istasyonun işgaline memur edilmiş ve inkılâp günü vilayet ve havalisi kumandanlığına, halen Bakû'de bulunan topçu mülazımı evveli Nureddin, makineli tüfenk mülazımı evveli Fahri, piyade mülazımı evveli İbrahim Ethem ve Reşad efendiler de komitenin emri altında ifayi vazife etmişlerdir.

İnkılâptan evvel hareketi ihtilaliyeyi tertib, sevk ve idare etmek üzere erkani harp Mustafa dâhil olduğu halde muhtelit komitenin ikinci celsesinde taraftarları pek az olan komünizm fikrine karşı gösterilen şedid nefrete husumeti Türk nüfuzuyla mukabile edilmesi, neticede eşhasi mühimmenin tevkif ve katline ve bütün merakiz ve müessesatı muhabere ve askeriyenin zabt ve işgaline memur edilecek kuvvetlerin ve fabrika amelelerinin başında Osmanlı zabitanının istihdamı kabul edildi. Üçüncü celsesinde kırmızı ordunun Azerbaycan hududuna takarrübü anına kadar mevki iktidara geçeceği söylenen Hasan Hacinski ile mesele müzakere tarikiyle neticelendirilemezse, kırmızı ordu kumandanlığının Halil Paşa tarafından deruhte ve müşarunileyh tarafından kırmızı ordu kumandanı sıfatiyle Ermenistan üzerinden geçerek Türkiye'ye muavenete gitmek isteyen kırmızı orduya Azerbaycan'dan yol verilmesine müsaade edilmesi hakkında 'Musavat' hükümetine nota verilmesi ve hududu bu mahiyette tecavüzü müteakip mukerrer plan mucibince dahilde 'Musavat' hükümetinin devrilmesi takarrur etti. (...)²⁰²

Raporda Türk subaylarının yardımıyla telefon santralinin, tren garının ve polis merkezinin de işgal edildiği, Tiflis'e kaçmak isteyen İtilaf Devletleri temsilcilerinin ve maiyetindeki 9 subay ve 18 erle bir amiralin içinde bulunduğu treni ele geçirdikleri de kaydedilmiştir.²⁰³ Türk subayı, raporunda Halil Paşa ve

²⁰¹ Bolşeviklerin Kafkas Bölge Komitesi kastedilmektedir.

²⁰² Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 126-127.

²⁰³ **A.e.**, s. 130.

arkadaşlarının Bakû'de halkın Kızıl Ordu'ya karşı direnmemesi için yaptıkları çalışmalara da değinmiştir:

“Azerbaycan dahilindeki taraftarını munhasıran Bakû şehrinde olmak üzere 8-10 genç münevverle üç yüz ameleli tecavüz etmeyen Müslüman Bolşeviklerin, ahali üzerinde hiç bir tesir ve nüfuzu olmadığından, Bakû şehri dahil olmak üzere pek müheyyic bir halde ayaklanan halkı tatmin için mevki iktidare gelen ihtilal komitesi, gelen kırmızı ordunun Anadolu'ya muavenete gideceğini, Türklerle Bolşeviklerin müttefik olduğunu, Bakû vali ve kumandanlığına Osmanlı zabitanından yüzbaşı Rıfat Beyin tayin edildiği ve Bakû'ya gelen kırmızı ordunun bir kaç gün misafir kaldıktan sonra Ermenistan üzerine yürüyeceğini ahaliye temin etmiş ve Osmanlı zabitan ve muallimleri otomobillerle sokak sokak dolaşarak ahaliye aynı nakaratı tekrar suretiyle efkari teskine çalışmış ve muvaffak olmuşlardı.”²⁰⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda esir düştüğü Rusya'dan Türkiye'ye geri dönerken Bakû'deki olaylara şahit olan Mülazım Refet²⁰⁵, Kâzım Karabekir'e verdiği 19 Haziran 1920 tarihli raporda benzer olayları aktarmıştır:

“Azerbaycan ahalsininin Türkiye'ye, Türklere ihtiramı pek büyüktür. Bütün enzarları²⁰⁶ Anadolu'ya Millet Meclisi'nedir. Hatta Bolşeviklerin bu kadar suhuletle ve bila-kayd u şart Azerbaycan'a girmelerine bu hissiyatın pek büyük dahli olmuştur. Halil Paşa'nın Azerbaycan hududuna yaklaşan Bolşevikleri iltizam eylediğini gören halk, Bolşeviklere hudutlarını açmıştır.”²⁰⁷

Gerçekten de Azerbaycan'da Türk komutanların itibarı oldukça yüksekti. Zinovyev'in Azerbaycan'da kızıl askerlerin Enver Paşa'yı ayağına kapanıp tapma derecesinde sevdiğini söylediği, Bakû Doğu Halkları Kurultayı'na katılmış olan Dr. Salim (Cimilli) Bey'in tutmuş olduğu notlara yansımıştır.²⁰⁸

²⁰⁴ A.e., s. 135.

²⁰⁵ Yavuz Aslan, raporun sahibini “Mülazım Refet” olarak yazarken Emel Akal, raporun “Rıfat ve Osman Beyler”e ait olduğunu belirtmektedir.

²⁰⁶ Bakışlar, görüşler.

²⁰⁷ ATASE arşiv 1/4282 klasör 586 dosya 114/34 fihrist 90-1'den aktaran: Yavuz Aslan, a.g.e., s. 167-168; ATASE İSH kutu 613 gömlek 1122 belge 112-1, 112-1a, 112-2, 112-3'ten aktaran: Emel Akal, **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 117.

²⁰⁸ Bkz.: Tolga Başak, **Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu**, Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s. 164.

Türk subayları, Nisan Devrimi'nin hemen ardından halk kitlelerinin sakinleştirilmesinde de önemli rol oynamışlardır. Nisan Devrimi'nin ilk günlerinde Bakû sokaklarında duvarlara şehir polisinde ve garnizonunda yönetici mevkilerde bulunan Türk subaylarının imzasıyla bildiriler, talimatnameler ve beyannameler yapıştırılır. Bu belgelerde XI. Kızıl Ordu'nun Türk subayı tarafından komuta edildiği, ordunun içinde Türklerden oluşan bir alay bulunduğu ve ayrıca bu ordunun bir kısmının da Volga Tatarları tarafından olduğu belirtilmiştir. Bakû halkı, XI. Ordu'nun Anadolu'ya yardıma gittiği ve bu nedenle geçişine yönelik her türlü direnişin Türkiye'nin kurtuluşuna yardım etmeye karşı çıkmak ve Türk birliğinin ve İslam'ın çıkarlarına ihanet olarak değerlendirileceği konusunda uyarılmıştır.²⁰⁹

Bakû'de Türkler tarafından çıkarılan Yeni Dünya gazetesi de İngilizperest Musavat devletini devirmekle iki amaç güttüklerini yazmıştı: Azerbaycan'ı kurtarmak ve Türkiye'ye Rusya'nın yardımını sağlamak. Birinci maksat hâsıl olmuş, ikincisi için Halil Paşa Moskova'ya gitmişti.²¹⁰ Yeni Dünya gazetesi, Azerbaycan'a giren Kızıl Ordu'nun Türkiye halkının milli kurutuluş hareketine yardım için geldiğini şeklinde de yayın yapıyordu.²¹¹ Yukarıdaki bilgiler ışığında Küçük Talât'ın Talât Paşa'ya Bakû'deki ihtilali kendilerinin yaptığını yazmasına şaşmamak gerekir.²¹²

Ankara hükümetinin Azerbaycan'da Sovyet iktidarı kurulması konusunda Sovyet Rusya ile işbirliği İngiliz raporlarına da yansımıştır. İngilizlerin 1920 yılına ait Türkiye Yıllık Raporu'nda "Mustafa Kemal, Türklerin Azerbaycan'a karşı olan doğal sempatilerini bir yana bırakarak, o ülkenin Rusya tarafından ele geçirilmesine göz yummuştur. Öte yandan, Sovyet Rusya da, Kemalistlerin Ermenistan'ı istilâlarına tolerans göstermiştir" ifadeleri geçmektedir.²¹³

²⁰⁹ M. E. Rezulzade, **Azerbaycanskaya Respublika**, Bakı, 1990, s. 67'den aktaran: Aydın Balayev, **a.g.e.**, s. 205.

²¹⁰ Bkz.: Şamil Qurbanov, **a.g.e.**, s. 59.

²¹¹ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, Bakı, Elm, 2000, s. 66-67.

²¹² Talât Paşa'nın Cavid Bey'e yazdığı 25 Temmuz 1920 tarihli mektubun ilgili kısmı için bkz.: Hüseyin Cahit Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, Ekim 2002, s. 159.

²¹³ Raporun ilgili bölümünün Türkçesi ve İngilizce orijinali için bkz.: **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, Der. Ali Satan, 2. bs., İstanbul, Tarihi Kitabevi, Aralık 2010, s. 79, 182. Ayrıca bkz.: **FO 371/6469/E 5233**'ten aktaran: Salâhi R. Sonyel, **a.g.e.**, C.I, s. 743.

İngiliz yetkililer, Kızıl Ordu'nun Bakû'ye girdikten sonra Türk Ordusu ile birleşip Taşnak Ermenistanı'na saldırmasından da endişe etmişti.²¹⁴ XI. Kızıl Ordu'nun 1 Mayıs 1920 tarihinde 24 saat içinde Sovyet Azerbaycanı'ndaki askeri faaliyetlerine hemen son vermesini ve birliklerini sınırların gerisine çekmesini talep eden, yoksa bunun savaş nedeni sayılacağını belirten Taşnaklara verdiği ultimatoma²¹⁵ da İngilizler tarafından korkuyla karşılanmıştı.²¹⁶ Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin bir sonraki safhası İngiliz Dışişleri tarafından tespit edilmişti. Fransızlar ise Kafkasya'daki Sovyet ilerleyişinin Ankara ile Sovyet hükümetleri arasında iletişimi kolaylaştırarak milliyetçileri İtilaf Devletleri'ne güçle karşı koyma yolunda cesaretlendirdiğini düşünmekteydi. İstanbul'un işgalinin milliyetçi hareketi bastırmak yerine yaygınlaştırmasının nedenlerinden biri de buydu.²¹⁷

Türk subaylarının Azerbaycan'da yürüttükleri Sovyet yanlısı propagandaya karşın Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesiyle birlikte İtilaf Devletleri Türkiye'de Türk ve Müslümanlara yönelik faaliyetlerini de arttırmıştı. İngiltere ve Fransa, Karadeniz kıyılarına bildiriler atarak Bolşeviklerin Azerbaycan'da kırım yaptığını yayıyorlardı.²¹⁸ Azerbaycan'da Türk subaylarının oynadığı rol belli ki İngilizleri rahatsız etmişti. İngilizler, Anadolu'da halka Ankara ve Moskova aleyhine dağıttıkları bildirimlerde buna karşı bir propaganda geliştirmek ihtiyacı hissetmiştir. Böylece Bolşeviklerin Türk tarafında itibarını sarsmayı hedeflemişlerdi:

“Müslümanlar!

Geçen Nisan'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nde sâkin dindaşlarımız bazı maksadlarla Bolşeviklerin mezkur Müslüman Cumhuriyeti'ne girmesine müsaade etmişlerdi. Bunu sebebi de güya Türkiye'ye ve umumiyetle İslam yurduna yardım etmeğe geldiklerine dair Bolşevikler tarafından verilen teminata inanmış olmalarıdır. (...)

²¹⁴ Luke'un Tiflis'ten 29 Nisan 1920 tarihinde yazdığı rapordan aktaran: Hasan Hasanov, **a.g.e.**, s. 92.

²¹⁵ Tam metni için bkz.: Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi**, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, Şubat 2013, s. 244.

²¹⁶ Bkz.: Sir Harry Luke, **a.g.e.**, C.II, s. 140.

²¹⁷ İstanbul'dan Paris'teki Savaş Bakanlığı'na çekilen 20 Mayıs 1920 tarihli gizli telgraf için bkz.: **Fransız Kara Kuvvetleri Arşivi (Archives du Château de Vincennes)** 7 N 3210 dosya 4'ten aktaran: Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, Ankara, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 78-79.

²¹⁸ **ATASE** klasör 888 dosya 4 fihrist 9'dan aktaran: Rahmi Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)**, Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 81.

Eğer içinizden biri size ‘Bolşevikler sizin dostunuzdur’ derse asla inanmayınız. Yalancıdır ve bilakis zararınızı istemiş olur. Eğer bu hakikate şübhe edersiniz Azerbaycan’daki vukuat-ı faciaya sizi ikna edebilir.”²¹⁹

Sonuç olarak Türk-Sovyet işbirliği, Azerbaycan’da ülkenin kendi iç dinamikleri haricinde Sovyet iktidarının kurulmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca Batı güdümlü Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında birliğin, tek bir cephenin oluşturulamaması, Azerbaycan’ın Batı tarafından resmi olarak tanınmaması ve Musavat iktidarının güvenliğini sağlayacak yeterli bir gücün bulunmaması da bu noktada etkili olmuştur. Dönemin tanıklarından A. Ahmedov da Musavat hükümetinin devlet tecrübesinin olmamasının yıkılmasındaki önemli sebeplerden biri olarak görmektedir.²²⁰ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 23 aylık ömrünün ancak 8 ayını yabancı bir ordu bulunmadan geçirebilmişti.²²¹

Azerbaycan’da toprak sorunu da önemli bir rol oynuyordu. Topraklar, esas olarak beylerin elinde toplanmıştı. Musavat hükümetinin toprak devrimi konusunda adım atmaması köylüler arasında da devrimci hareketin güçlenmesinde belirleyiciydi.²²²

Ayrıca belirtmek gerekir ki Sovyet Rusya, Azerbaycan’daki komünistlere ciddi miktarda maddi yardımda da bulunmuştu. RKP (b) Merkez Komitesi, 1920 yılının başında Azerbaycan’daki devrimci hareketin ihtiyaçları için 50 milyon Ruble ayırmıştı. Bunun haricinde Bakû’ye farklı bölgelerden silah da gönderiliyordu. Örneğin Türkistan Cephesi Devrimci Askeri Konseyi 1200 tüfek yollamıştı.²²³

Sovyet iktidarının yerleşmesinden sonra Türk devrimcilerinin Azerbaycan değerlendirmeleri de dikkat çekicidir. Volniy Gorets gazetesi, Mustafa Kemal’in yakın yardımcılarında bir kişinin Azerbaycanlı subaylarla komünistler hakkında yaptığı bir sohbeti aktarmaktadır. Görüşmenin içeriğinden bu kişinin Moskova’ya Bakû üzerinden giden birinci TBMM heyeti üyelerinden Yusuf Kemal, Bekir Sami Beylerden ya da heyetin diğer üyelerinden biri olabileceği anlaşılmaktadır. Bu

²¹⁹ 1920’nin yaz sonu sonbahar başında Samsun’da ele geçirilen bu bildirin tam metni için bkz.: **ATASE İSH** kutu 639 gömlek 131 belge 131-2’den aktaran: Emel Akal, **a.g.e.**, s. 217.

²²⁰ **ARSPİHDA** fond 12 liste 1 dosya 152’den aktaran: Hasan Hasanov, **a.g.e.**, s. 110.

²²¹ Aleksandr Goryanin, “Ponyat Drugoy Narod”, **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika**, s. 122.

²²² Mihail Volhonskiy, Vadim Muhanov, **a.g.e.**, s. 220-221.

kişinin aşağıdaki sözleri Türkiye'nin Bolşeviklerin Doğu politikası ve Azerbaycan'la ilgili bakışını anlatması bakımından önemlidir:

“Bolşeviklerden çok iyi şeyler duyuyoruz, ama onlar hakkında birçok fena şeyler de duyuyoruz. Eğer Bolşevikler hakkındaki bu hikâyelerin gerçekliğiyle ilgili önceden şüphe duysaydık bile Gence'nin yıkılmasından sonra tabii ki artık şüphemiz kalmadı. Ama siz de bizim durumumuzu biliyorsunuz. İtilaf Devletleri'nin ezeli Türk bölgelerini alarak bizi nasıl bir çıkmaza soktuğunu biliyorsunuz.

Artık İstanbul'un sahibi değiliz, İzmir'i bizden aldılar, Trabzon'u alıyorlar, Yunanlara Balkanlar'daki ilk başkentimizi, Edirne'yi veriyorlar. Orası geçmiş tarihimizin bir parçası, belki birçoğu için nahoş olabilir ama bizim için kutsal. Ve Türk meselesinde sadece İtilaf Devletleri'nin politikasına karşı savaşın, bu durumda her kim olursa onunla yürümeye hazırız. Bolşeviklere de gidiyoruz çünkü şu an tek başlarına İngilizlere ve Fransızlara karşı mücadele yürütüyorlar. Biz, onlardan korkmuyoruz. Azerbaycan'a gelince; kuruluşu adına Türk halkı birçok kurban verdi, görüşmelerde bununla ilgili Bolşeviklerle konuşacağız. Şüphe etmediğimiz bir şey vardır ki, Batı devletlerinin boyunduruğundan kurtulma davasında gerçek yardımı, sadece Müslüman halkların milli arzularının desteği sağlayabilir. Eğer Rus Bolşevikleri bunu anlamazsa, bu onların talihsizliği olur.

Onlara somut bir soru soracağız: Eğer Bolşevikler Doğu halklarını Batı emperyalistlerinin boyunduruğundan gerçekten kurtarmak istiyorsa, o zaman kendi Moskova formüllerini dayatmadan Müslüman halklar arasındaki milli devrimci akımları tanımak ve desteklemek zorundalar. O takdirde biz, Türkler, Türkî halkların öncüsü olarak tüm ağırlığımızı ve etkimizi ortaya koyarız.

Yok, eğer Moskova Bolşeviklerinin başka amaçları varsa, Müslüman Doğu'nun zayıf örgütlü veya tamamen örgütsüz ülkelerini özünden koparma gibi, o zaman tabii ki yıkıcı politikalarına devam etmek zorundalar.

Bolşevikler bütün Türk halklarına, tüm Müslüman dünyasına milli hakların korunması sözünü veriyor; şimdi biz onlara gidiyoruz. Buluşacağız, konuşacağız, Doğu meselesinin çözümünde bizim ve onların planlarını tartışacağız ve belki ortak bir çözüm buluruz. Bulamazsak ayrılırız.

²²³ A.e., s. 197.

Ama kesin bir şey söyleyebiliriz: Azerbaycan, Azerbaycan Türklerine ait olmalıdır.”²²⁴

²²⁴ 25 Ekim 1920 tarihli Volny Goretz gazetesinin yayımladığı bu haber için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 38 arkası, 39. Mustafa Kemal Paşa'nın Rus ve Azerbaycan ricaliyle yapılacak temaslarla ilgili Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'ya verdiği talimatnamenin 13. maddesiyle yukardaki satırlar arasında bağlantı kurmak mümkündür: “Azerbaycan'ın tamamen ve cidden bağımsız bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla lüzumlu teşebbüslerde bulunulacaktır. Bu konuda bilhassa memleketin petrol vesaire gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam âleminin Bolşevikleri tartmak için bir ölçü olacağına Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.” Bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.X, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Haziran 2009, s. 132.

II. BÖLÜM

ERMENİSTAN HAREKÂTI VE TAŞNAK İKTİDARININ YIKILMASI

Taşnak Ermenistanı, bağımsızlığını 26 Mayıs 1918’de ilan etmişti. Ermenistan, Batı’nın Kafkas Seddi projesinde en kritik yere sahipti. Batı, Ermenistan’ı Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir kama ve üs gibi kullanmanın ötesinde doğrudan silahlı bir güç olarak Türkiye’nin üzerine de sürüyordu. Zaten Ermeni meselesi gibi elinde çok uzun süreden beri kullandığı bir araç da vardı.

Büyük Sovyet Ansiklopedisi’nin 1926 baskısındaki “Ermeni Meselesi” maddesi konunun özünü yansıtan şu cümlelerle başlıyordu:

“Doğu meselesinin bir parçası olarak Ermeni meselesine iki açıdan bakılabilir. Dış açıdan bakıldığında, büyük devletlerin Türkiye’de merkezkaç kuvvetleri destekleyerek Türkiye’nin zayıflatılması ve daha kolay sömürgeleştirilmesi görülür. Bu meselenin iç doğası ise, Ermeni ulusunun kendi kaderini, Ermeni burjuvazisinin önderliğinde ve buna bağlı olarak Ermeni burjuvazisinin gelişmesi yönünde tayin etmesidir.”²²⁵

Lenin, Stalin gibi Sovyet iktidarının en üst düzey liderleri, Ermeni Bolşevik teorisyenleri, Ermeni meselesinin özüne ilişkin birçok saptamada bulunmuşlardı. Yazışmalara, raporlara vb. yansıyan bu saptamalara göre Ermeni meselesi,

²²⁵ Bkz.: Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s. 29. Rusçası için bkz.: Mehmet Perinçek, **Armyanskiy Vopros v 120 Dokumentah İz Rossiyskih Gosudarstvennih Arhivov**, Moskva, Laboratoriya Knigi, 2011, s. 17. Farsçası için bkz.: Mehmet Perinçek, **Yeksad Sened Meselei Ermeni Der Arşivhai Devleti Rusiya**, Tebriz, İnteşerat Nedaye Şems, 2011, s. 29.

emperyalist devletler tarafından Türkiye'nin paylaşılmasında bir araç olarak kullanılmıştı. Türkiye, paylaşılmaya karşı kendi vatanını savunmuş ve haklı bir savaş vermişti. Yaşanan trajedinin sorumluları ise Ermenileri kullanma politikası güden emperyalist devletler ve onların planlarına alet olan Taşnaklardı.

Bu bağlamda Sovyet askeri tarihçisi A. B. Kadişev'in aşağıdaki satırları konu üzerine genel bir çerçeve çizmesi bakımından aktarmaya değerdir:

“Ermenistan, Yakın Doğu'ya önemli stratejik bir sıçrama tahtası olarak uzun süredir emperyalist devletlerin Asya'ya giden yollar için verdikleri inatçı ve uzun mücadelenin bir nesnesiydi. Bu siyasi amaçlarla Ermeni meselesi onlar tarafından kullanıldı. Emperyalistler, 1920 yılının ikinci yarısında Ermenistan'ı Kafkasya'da Sovyet iktidarına ve Türkiye'deki milli kurtuluş hareketine karşı kullanmaya çabaladı. Bir taraftan Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulması ve Kızıl Ordu birliklerinin Nahçıvan'da belirmesi, diğer taraftan buna bağlı olarak oldukça güçlenen Kemalist hareketin Yunanlara karşı savaşındaki başarıları, ama en önemlisi Kemalistler arasında Sovyet Rusya'nın muazzam popülaritesi ve Sovyetler'le dostluk ilişkilerini güçlendirme eğilimi, şimdi de emperyalistleri ciddi şekilde rahatsız etmişti. Bu sebeple onlar, Kemalistlerin durumunu zayıflatmaya, Doğu'da onlar için bir tehlike yaratmaya, olabildiğince güçlerini düşürmeye ve ardından da bütün bunları Batı emperyalistlerinin çıkarları çerçevesinde onlara siyasi baskı için kullanmaya uğraştılar.”²²⁶

A. İki Ülkeye Tehdit: Büyük Ermenistan Projesi

Bu çabanın en önemli ayaklarının başında ise “Büyük Ermenistan Projesi” geliyordu. Bu proje, Ermenistan'ın Kafkas Seddi'nde oynadığı rolün en önemli göstergesiydi. Proje, bir taraftan Türkiye'yi, diğer taraftan Sovyet Rusya'yı ve tabii ki diğer bölge ülkelerini de tehdit ediyordu. Bununla ilgili ilk uyarılardan biri Neriman Nerimanov'dan gelmişti. Nerimanov, daha 1917'nin yaz aylarında Tiflis'te bulunduğu Gürcü Menşeviklerine “Büyük Ermenistan”ın “Büyük Azerbaycan”ı ve

²²⁶ A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 318.

“Büyük Gürcistan”ı dayatacağını ve bunun da bölgede silahlı çatışmalara yol açacağını belirtmişti.²²⁷

Fakat Rusya Komünist Partisi’ne bu konudaki ilk kapsamlı rapor, Ermeni Bolşeviklerinden Mikoyan tarafından hazırlanmıştı. Mikoyan, 1919’un Aralık ayı başında Lenin’e sunduğu “Kafkasya Meselesine Dair” başlıklı raporunda savaştan sonra doğan durumda Ermeni meselesiyle ilgili parti politikaların temelsiz, yanlış ve hatta dünya devriminin ve emperyalizme karşı savaşın çıkarları açısından çok zararlı olduğu özeleştirisini yapıyor ve önemli uyarılarda bulunuyordu:

“Eğer savaşa kadar Ermeniler, Türkiye Ermenistanı’nda nüfusun önemli bir bölümünü oluştursaydı, hatta birçok yerde çoğunluk olsaydı ve milli kurtuluş adına savaşları Türkiye’nin feodal-despotik rejimine karşı yönelmiş olsaydı, yine de tam anlamıyla adaletli olmasa da nesnel devrimci bir etken olarak yorumlanabilirdi. Ancak savaş sırasında ve sonrasındaki gözlemlerimiz bunun tam tersi olduğu yönündedir. (...)

Ermeni şovenistleri, emperyalist müttefiklerin ve koyu gerici General Denikin’in desteğine dayanarak Karadeniz’den neredeyse Akdeniz’e kadar yedi vilayeti de kapsayan tarihi sınırları içerisinde ham bir hayal olan, cinayete dönüşmüş ‘Büyük Ermenistan’ kurma fikrine kapılmış durumdadır. Bölgede Ermenilerin olmayışı ve esas olarak Müslümanların varlığı bunları utandırmıyor. ‘Büyük Ermenistan’, nüfusun çoğunluğuna dayanarak kurulamaz; ancak emperyalist silahların gücüyle dayatılacaktır, kanla ve ‘yabancıların’ suçsuz cesetlerinin göğüslerini parçalayacak demirle ve ‘Ermenistan’ın suçlu unsurlardan’, Müslümanlardan ‘temizlenmesi’ yoluyla benimsetilecektir. Böyle bir cehennem yaratma, böyle bir kâbus ve tecavüzü gerçekleştirme programı, en iyi, en yetenekli ve en sadık ajanları olarak gördükleri Ermeniler üzerinden Türkiye’yi yağmalamak, sömürgeci ve finans kapitallerini değerlendirecekleri bir bölge haline getirmek isteyen emperyalist müttefikler tarafından güçlenerek desteklenmektedir.

Komünist Partisi, bu programı, ‘büyük ve bağımsız Ermenistan’ fikrini destekleyebilir mi? Şovenistler bize diyorlar ki, ortaya çıkan bu gerçekçi durumla hesaplaşılması ve bağımsız Türkiye Ermenistanı’nın reddedilmesinin anlamı, Türk

²²⁷ İ. M. Dubinskiy-Muhadze, a.g.e., s. 218-219.

despotlarının ve cellâtlarının yanında yer almak, Ermenileri imha edenlerin planlarını ve umutlarını doğrulamak ve Ermenilerin kendi kaderlerini tayin hakkını ortadan kaldırmaktır. (...)

Partimiz, Türk vahşetinin suçsuz Ermeni kurbanlar için samimi bir şekilde üzüldürken, Ermeni milliyetçilerinin ve emperyalist müttefiklerin görüşlerine katılamaz ve Ermeni şovenistlerinin cinai lider şebekesi adına binlerce yeni suçsuz kurbanın ve en az o kadar, köleleştirilen Türkiye yoksullarının cellâdı olamaz. Partimiz, ‘büyük’ ya da ‘küçük’ Türkiye Ermenistanı diye herhangi bir iddianın yanında olamaz. Milletlerin kendi kaderini tayin hakkı, bizim için *tarihsel* değil, *reel* bir haktır.

Ermeni meselesinde eski tutumumuzu sürdürmenin, bağımsız Türkiye Ermenistanı’nı desteklemenin anlamı, Kafkasya Ermenistanı’nı ‘özgürleştirmiş’ şovenist gerici hükümetle ve onun hamisi Milletler Cemiyeti ile İtilaf Devletleri’nin ve onların ajanları Ermeni şovenistlerinin yağmacı planlarına karşı isyan bayrağını çoktandır kaldırmış, bir deniz gibi kabaran Anadolu Müslüman nüfusuna ve Doğu’nun milyonlarca Müslümanına karşı bir olmak, sadece Doğu Müslümanlarının emperyalizme karşı davalarını frenlemek değil, iç toplumsal-siyasal gelişim süreçlerini ve Türkiye’nin Müslüman halkları içerisindeki sınıfsal ayrışmayı da durdurmaktadır.

Bu bakımdan Sovyet Rusya’nın Türkiye Ermenistanı’nın kendi kaderini tayin hakkı üzerine bildirgesi (1917)²²⁸, ciddi bir hata olmuştur. Hiçbir olumlu sonuç doğurmamış, sadece Türkiye Müslümanlarını değil, Kafkasya Müslümanlarını da kendine karşı ayaklandırmıştır. Çünkü Sovyet iktidarı, Ermeni halkının bütün önderlerini meşru tanıyarak ve Müslümanlara gelince susarak Müslümanların gözünde Ermeni şovenistlerinin tarafında Müslümanların karşısında bir görüntü vermiştir. (...) Kafkaslar’da dar bir Ermeni yoldaş grubu olarak, daha bildirgenin ilan edildiği ilk günden beri bu görüşe sahiptik. Bu hatayı düzeltmek için geç kalınmıştır. Ancak Ermeni meselesinde en kısa zamanda yeni bir doğru yönelim belirlemek şarttır. Şunlar kabul edilmelidir: a) Ermeni milli hareketi diyalektik gelişim sonucunda özgürlük davasından karşıtına, gericiliğe dönüşmüştür; ciddi olarak

²²⁸ Lenin ve Stalin’in imzasını taşıyan 29 Aralık 1917 tarihli bildirme için bkz.: **RGASPI** fond 2 liste 1 dosya 24221 yaprak 1 ve 1 arkası.

işgalci ‘emperyalist’ bir hareket konumuna gelmiştir. b) Türkiye Ermenistanı fikri ve genel olarak ‘büyük, birleşik ve bağımsız Ermenistan’ Partimizin kesinlikle mücadele etmesi gereken zararlı, cinai ve gerici bir ham hayaldir. c) Ermeni meselesi, en önemli bölümü olan Türkiye Ermenistanı meselesini yitirerek, eski tarihi önemini kaybetmiştir; Avrupa’nın uluslararası bir meselesi olmaktan çıkıp, Kafkasya Ermenistanı Ermeni kitleleriyle sınırlı, özgün, aynı Gürcü, Azeri vb. meselelerinde olduğu gibi Rus meselesi haline gelmiştir.”²²⁹

Sovyet Kafkas Ordusu Karargâhı’nın hazırladığı 1 Şubat 1921 tarihli raporda son yıllarda Ermeniler ve Yunanlar ile Müslüman Türkler arasında düşmanlığın doğmasının sebebi olarak Ermenistan ve Yunanistan’ın 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırlarına giren topraklar aleyhine kurmak istediği “Büyük Ermenistan” ve “Büyük Yunanistan” gösterilmekteydi.²³⁰

1929 yılında Moskova ve Leningrad’da basılan ve geniş bir yazar çevresi tarafından hazırlanan “Ermenistan” kitapçığında ise Büyük Ermenistan şu ifadelerle anılıyordu:

“1918 yılında Ermenistan Cumhuriyeti’nin ilanında sonra Ermeni burjuva milliyetçisi Taşnakların hükümeti, Büyük Ermenistan kurma amacıyla Ermeni halkını iki senelik iktidarları süresince Gürcistan’la, Azerbaycan’la ve Türkiye’yle yıkıcı savaflara sürükledi. Milli ve dini düşmanlığı körükleyerek Ermenilerle yan yana yaşayan Müslümanların katledilmesine yol açtı, ülkeyi benzeri olmayan bir kargaşalığa soktu ve sonunda yok olma noktasına getirdi.”²³¹

Büyük Ermenistan projesi çerçevesinde Türkiye’den koparılmak istenen topraklar stratejik önem taşıyordu. Batı’nın bölgedeki planlarını gerçekleştirmek açısından ciddi bir yere sahipti. Sovyet Kafkas Ordusu karargâhınının 1921 Şubat’ında hazırladığı raporun “Anadolu Türkiyesi” başlıklı bölümünde Ermenilerin Doğu Anadolu’da yaşadıkları yerin stratejik önemine dikkat çekilirken, o toprakların dağlık ve Küçük Asya’nın geri kalanına yukardan hâkim bu platonun ortasındaki Erzurum vadisiyle Asya sahnesinin ön bölgesi olduğuna işaret edilmektedir. Bu dağlık bölge,

²²⁹ **RGASPI** fond 5 liste 1 dosya 1202 yaprak 8, 8 arkası, 9, 9 arkası. Ayrıca bkz.: Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi**, s. 230-234.

²³⁰ Raporun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 319.

²³¹ K. A. Byaletskiy vd., **Armeniya**, Moskva-Leningrad, Moskovskiy Raboçiy, 1929, s. 12-13.

Türklerin Güney Kafkasya'ya yönelik saldırılarında bir üs ve Güney Kafkasya'yla Batı Anadolu arasından uzanan doğal, dağlık bir kale olmuştur.²³²

Sovyet Kafkas Ordusu karargâhının 1921 Şubat'ında hazırladığı raporda Türkiye Ermenistanı olarak adlandırılan bölgenin nüfusunun 1911 yılı verilerine göre yüzde 67.5'inin Müslüman, yüzde 26.5'inin Hıristiyan (Rus, Ermeni ve Rum), yüzde 6'sının da Yahudi, Yezidi, Kızılbaş vd. olduğu kaydedilmiştir.²³³ İngiltere'nin Güney Kafkasya Yüksek Komiseri Sir Luke Harry de "denizden denize Büyük Ermenistan" topraklarında yaşayan toplam nüfusun ancak yüzde 3'ünü Ermenilerin oluşturduğunu kaydetmektedir.²³⁴ İstanbul'da faaliyet yürüten Türk Komünist Grubu Merkez Komitesi'nin Rusya Komünist Partisi (bolşevik) Merkez Komitesi'ne Mart 1920'de sunduğu raporda da Ermenilerin Türk vilayetlerinde nüfusun ancak yüzde 10-15'ini teşkil ettiği vurgulanmıştır.²³⁵

B. Büyük Ermenistan Projesi'nin Etnik Temizlik Politikası

Büyük Ermenistan'ın önündeki en büyük engellerden biri de bölgede Ermenilerin Müslüman nüfusa oranla tartışmasız azınlık olmasıydı. Sovyet Ermenistanı'nın önemli devlet adamlarından A. B. Karinyan, nüfus oranındaki bu dengesizliği aşmak için Taşnakların Türk ve Kürt nüfusu sistemli olarak imha ettiğini ve etnik temizlik programını uyguladığını belirtmektedir. Taşnaklar, bu şekilde önlerindeki engeli aşmaya çalışmışlardır.²³⁶ Bu bakımdan Taşnak Ermenistanı, Batı güdümlü bu projeye Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve sınır güvenliğini tehdit etmekle kalmamış, diğer taraftan Müslüman nüfusa yönelik katliamlar da ciddi sorun teşkil etmişti.

Başta Rusya olmak üzere eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki arşivler, bu noktayı aydınlatan birçok belgeye sahiptir. Bu belgelere göre Andranik, Karabağ'ın farklı bölgelerinde Müslüman nüfusa yönelik devamlı olarak katliamlara başvururken, Erivan Müslümanları da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

²³² Raporun ilgili kısmı için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 321.

²³³ Bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 321.

²³⁴ Sir Harry Luke, **a.g.e.**, C.II, s. 171.

²³⁵ Raporun ilgili kısmı için bkz.: Erden Akbulut, Mete Tunçay, **a.g.e.**, C.I, s. 31.

²³⁶ A. B. Karinyan, **Ermeni Milliyetçi Akımları**, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2006, s. 87-88.

Diğer taraftan Taşnak birlikleri, Sürmeli, Eçmiadzin, Şarur, Nahçıvan bölgelerinde sivil Müslüman nüfusu kılıçtan geçirmiş ve birçok köyü boşaltmıştır. Örneğin 1919 Eylül'ünde Sürmeli ve Eçmiadzin bölgelerindeki 80 bin Müslüman nüfustan sadece 30 bini Nahçıvan'a geçerek hayatını kurtarmayı başarmıştır. Geri kalanları acımasızca katledilmiştir. Ayrıca büyük maddi kayıplar da söz konusudur. Diğer yandan sivil halk, dağlar üzerinden İran'a kaçmıştır. Boşaltılan yerlere de Türkiye'den gelen Ermeniler yerleştirilmektedir.²³⁷

XI. Kızıl Ordu Komutanı Levandovskiy'e Bakû'den gönderilen 11 Haziran 1920 tarihli telgrafta da Taşnakların Kadabek bölgesinde Müslümanları katlettikleri bilgisi verilmektedir. Telgrafta bu sebeple karşıdevrimci Ermeni köylerinin silahsızlandırılması önerilmektedir.²³⁸

İki Rus komutanın karşılıklı telgraf görüşmesinde Taşnakların Kadabek bölgesinde Müslüman köylerine saldırısı ve bunların önlenmesi hakkındaki haberleşmeleri de arşiv belgelerine yansımıştır.²³⁹ Aynı kişilerin başka bir görüşmesinde de Şuşa'da Ermenilerin Müslümanlara saldırmasına imkân verilmemesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁴⁰

Kızıl Ordu'nun Harekât Dairesi Başkanı Voronikov'la Tümen Komutanı Velikanov arasında yapılan telgraf görüşmesinde de Ermenilerin Müslümanlara karşı giriştiği tecavüzlerle ilgili emir verilmesi istenmektedir.²⁴¹ Kızıl Ordu tümeninin Askeri Komiseri Tkaçev ise 2 Ağustos 1920 tarihinde Tümen Komutanı Velikanov'la görüşmüştür. Görüşmede Taşnak çetelerinin Müslüman köylerine saldırdığı ve her seferinde mahsullerine ve hayvanlarına el koydukları ifade edilmiştir. Bu köyler arasında Faraglı, Kuşi, Ayrum, Bogahus Ayrum, Mazamlı, Hoyrumlı ve Aksibara'nın isimleri geçmektedir.²⁴²

²³⁷ **Azərbaycanskaya Respublika. Dokumenti i Materiali 1918-1920 gg.**, Baku, ELM, 1999, s. 52, 109-110, 137, 479; **ARSPİHDA** fond 1 liste 1 dosya 132 yaprak 1, 1 arkası; fond 277 liste 2 dosya 58 yaprak 67-68'den aktaran: Kamalya İmranlı, **Sozdanie Armyanskogo Gosudarstva Na Kavkaze: İstoki i Posledstviya**, Moskva, Lodomir, 2006, s. 107-109, 120-121, 135.

²³⁸ **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 271 yaprak 1.

²³⁹ Bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 324 yaprak 14 arkası, 15, 15 arkası, 16.

²⁴⁰ **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 324 yaprak 23 arkası.

²⁴¹ **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 345 yaprak 35.

²⁴² **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 363 yaprak 45 arkası.

XI. Kızıl Ordu'nun Çeka'sı²⁴³ tarafından hazırlanan 2 Haziran-2 Temmuz 1920 tarihleri arasını kapsayan 26 nolu istihbarat bülteninde ise Taşnakların Geokças kazasında milli düşmanlığı körükledikleri bilgisine yer verilmiştir.²⁴⁴ Zengezor Devrim Komitesi antetli ve 8 Eylül 1920 tarihli el yazısı belgede o dönemde Zengezor ve Karabağ'da yaşanan kırımın sorumluları olarak Ermenistan Cumhuriyeti Parlamentosu üyeleri, Taşnak Partisi'nin liderleri Arşak Şirinyan ve Vagan Horeni gösterilmektedir. Bu isimler, cahil kitlelerin kışkırtılmasında şehirlerde ve köylerde yaptıkları propagandalarla önemli rol oynamışlardır.²⁴⁵

Azerbaycan Komünist Partisi'nin yayın organı olan Bakinskiy Raboçiy ise seneler sonra Taşnak iktidarının muhasebesini yaparken Erivan'ın sınır sorunlarını top atışlarıyla ve Büyük Vedi, Zengibasar ve diğer bölgelerdeki binlerce Müslüman nüfusun yok edilmesiyle “çözdüğünü” ifade etmektedir.²⁴⁶ Sovyet tarihçi Gukovskiy de Taşnakların Mavzerist birliklerinin özellikle Türkiye'yle sınır bölgelerinde Türk nüfusa yönelik katliam uyguladığını belirtmektedir.²⁴⁷ Bu olguyu ortaya koyan birçok belge Türk arşivlerinde de bulunmaktadır.²⁴⁸ Kâzım Karabekir, Taşnakların katliam ve yağmalarının İngilizlerin emriyle olduğu kanaatindeydi.²⁴⁹

Bütün bu gelişmeler de Türk ve Sovyet tarafını Taşnak Ermenistanı'na karşı işbirliğine zorlamıştır. Örneğin Bekir Sami Bey, 4 Temmuz 1920 tarihinde Tuapse'den Çiçerin'e yolladığı mektupta Ermeni hükümetini ilk Türkiye'nin tanıdığına, ancak Ermenilerin İtilaf Devletleri'nin desteğini arkasına alarak Türk toprakları aleyhine Büyük Ermenistan kurmak istediklerine dikkat çekmiştir. Bu temelde Müslüman nüfusa karşı kırımlar yapılmaktadır. Ayrıca bu kırımlar sistematik bir hal almıştır. Bekir Sami Bey, bu nedenle doğudaki ordularına gerekli

²⁴³ Olağanüstü Komite. Sovyet gizli servisi, KGB'nin öncülü.

²⁴⁴ RGVA fond 195 liste 3 dosya 364 yaprak 17 arkası.

²⁴⁵ Bkz.: RGVA fond 33988 liste 2 dosya 264 yaprak 24.

²⁴⁶ Pir., “Daşnaki u Razbitogo Korıta”, *Bakinskiy Raboçiy*, 30 Ağustos 1927.

²⁴⁷ A. Gukovskiy, *a.g.e.*, s. 11.

²⁴⁸ Tez konumuzu kapsayan dönemden örnek arşiv belgeleri için bkz.: **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (1919-1922)**, C.II-IV, Ankara, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995, 1997, 1998; **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921)**, C.II, Ankara, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001.

²⁴⁹ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.I, s. 77.

yerleri alması talimatını verdiklerini ve Sovyet hükümetinden de en enerjik önlemleri almasını beklediklerini belirtmiştir.²⁵⁰

C. Ortak Çıkarların İttifakı: Ermenistan-Yunanistan İlişkileri

Taşnaklar, Batı'nın Kafkas Seddi ve Büyük Ermenistan planlarında yer alırken diğer yandan Türkiye'nin ve Rusya'nın doğrudan savaştığı iki kuvvetle de ittifak içerisindeydi. Bir taraftan Yunanistan'la Türkiye'ye karşı işbirliği yaparken, diğer yandan Beyaz Ordularla da Sovyet Rusya tehlikesini dengelemeye çalışıyordu. O cephe açısından da “düşmanımın düşmanı dostumdur” ilkesi geçerlilik taşıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin yenilgiye uğramasıyla Ermeni-Yunan ittifakı gündeme gelmiştir. Ermeni-Yunan işbirliği adına ilk girişimler, 1918 Eylül'ünde Atina'daki yaklaşık 300 kişilik küçük Ermeni diasporasından gelir. Bunlar, Yunan-Ermeni Ligi kurmak için Yunan İrredentistleri²⁵¹ Birliği'yle temasa geçmişlerdir. Aynı zamanda Yunan ve Ermeni basınında iki ülkenin Türkiye'ye karşı savaşta çıkarlarının ortak olduğuna dair ciddi sayıda yayın yapılmaya başlanmıştır.

Diğer taraftan iki ülkenin hükümetleri de ortak hareketin yollarını aramaya koyulmuştur. Yunanistan parlamentosu, Ermeni devletinin yeniden kuruluş mücadelesinde dayanışmasını belirtmiş ve Yunan hükümetinin barış konferansında Ermeni devletinin tanınması ve Ermeni halkının haklı taleplerinin gerçekleşmesi için çalışacağını ifade etmiştir.

Osmanlı donanmasında görev yapmış bir subay olan ve Paris'teki Ermeni komitesinin üyelerinden S. Hanzadyan²⁵², Kasım 1918'de ilk önce Selanik'te, ardından Atina'da resmi Yunan yetkilileriyle görüşmüş ve Yunan-Ermeni siyasi işbirliği önerisinde bulunmuştur. Daha önce Yunan parlamentosu tarafından ifade

²⁵⁰ Mektubun Rusçası için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 9. Mektubun Fransızcası için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 10-11.

²⁵¹ İrredentizm, kaybedilmiş toprakları geri alma amacını taşımak anlamına gelmektedir. Yunan irredentistleri, Küçük Asya'yı (Anadolu) böyle görmektedir.

²⁵² Hanzadyan, Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'ne ajanlık yaptığı suçlamasıyla Bulgaristan'da yargılanmış, ancak beraat etmiştir. Hanzadyan'la ilgili ATASE Arşivi'nden belgeler için bkz.: **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)**, Ankara, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005, s. 31-37.

edilen Ermenistan'a destek, Yunan kralı Aleksandr'ın Pogos Nubar Paşa'ya mektubuyla ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin tanınmasıyla somut bir hal alır.

Bu süreçte İstanbul'daki Rum ve Ermeni Patrikhaneleri de önemli rol oynarlar. İki kilisenin temsilcileri G. Çoneos ve Davityan, yaptıkları ortak açıklamada Trakya, İstanbul, İzmit, Bursa, Aydın ve Trabzon'un Yunanistan'a bağlanmasında Ermeni desteğini, Sivas, Harput, Erzurum, Diyarbakır, Bitlis ve Van vilayetlerinin Ermenistan'a bağlamasında ve Ermenistan'ın Adana üzerinden denize çıkışında Yunan desteğini ilan ederler.

Paris Barış Konferansı'nda Venizelos, Ermenilerin görüşme masasına oturmalarına izin verilmemesi üzerine "Üzgünüm, dostum Pogos Nubar Paşa konferans çalışmalarına kabul edilmedi. Ancak bilin ki savunucunuz olacağım ve ülkemi savunduğum aynı sıcaklıkla sizin meselelerinizi de savunacağım." demiştir. Venizelos, konferansta yaptığı konuşmada yukarıdaki altı vilayetin, Kilikya'nın ve Trabzon'un Ermenistan toprağı olması gerektiğini belirtmiştir. Venizelos'un Trabzon konusundaki bu çıkışı Pontusçular tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Sonrasında Trabzon'da Ermeni-Pontus devleti kurma projesi ortaya çıkar.

1919 Sonbaharında İ. Stavridakis'in Yunanistan'ın Kafkasya elçisi olarak atanması ve Erivan'a gelmesiyle iki ülke ilişkileri hız kazanmıştır. Stavridakis'in temel çalışmasının başında Türkiye'ye karşı Ermeni-Yunan askeri ve siyasi ittifakını kurmak gelmiştir. Stavridakis'e göre Küçük Asya bir taraftan İzmir yönünden, diğer taraftan Ermenistan'dan kısıpaca alınmalıdır. Yunan elçisi, Kafkasya'da sıkı bir istihbarat ağının kurulmasını ve Müslüman ve Bolşevik karşıtı propaganda faaliyeti yürütülmesini de ön görmektedir. Stavridakis, Yunan Ordularının Kafkasya'ya gönderilmesi planını dahi geliştirmiştir.²⁵³

Stavridakis, Ermenistan'daki Rumlar ile Ermeni yetkililer arasında güven tesis etmek ve Doğı Karadeniz Rumlunun "Ermeni korkusu"nun yersiz olduğunu göstermek için de özel olarak çalışmıştır. Yunanistan'ın Kafkasya elçisi, diğer taraftan İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiserliği ve Atina'daki Dışişleri

²⁵³ Ulunyan'ın özellikle Yunan kaynaklarına dayanarak hazırladığı, Ermenistan'da yayımlanan "1918-1919 Yıllarında Ermeni-Yunan İlişkileri Tarihine Dair" başlıklı makalesi için bkz.: A. A. Ulunyan, "K İstorii Armyno-Greçeskih Otnoşeniy v 1918-1919 gg.", **İstoriko-Filologičeskiy Jurnal**, No:4 (119), 1987, s. 230-233. Ayrıca bkz.: Nilüfer Erdem, **Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)**, İstanbul, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 126; Rahmi Doğanay, **a.g.e.**, s. 64.

Bakanlığı'nda çalışanların Ermenilere karşı olan önyargılarını da gidermeye çabalamıştır.²⁵⁴

Bu süreçte Yunanistan, Türklere karşı savaşta Ermenistan'a karşılıksız olarak 10 bin tüfek ve 4 milyon fişek vermeyi de vaat etmiştir.²⁵⁵

Bu işbirliği ileriki süreçte de artarak devam edecektir ve ayrıca Türkiye topraklarında yaşayan Rumları da kapsamaya başlamıştır. İşbirliğinin hedefinde hem Türkler hem de Bolşevikler vardır. Batı'nın Kafkas Seddi planı, Taşnaklarla bir kesim Rumu birleştirmektedir.

Türkiye'nin Karadeniz sahillerindeki Rumları temsil ettiklerini iddia eden M. Konstantinos ve K. Pissanis, İngiltere Başbakanı David Lloyd George'a gönderdikleri tarihsiz²⁵⁶ mektupta Rum-Ermeni Pontus devleti kurulmasını önermiş, Pontusçuların batıda Türk ulusçular ve doğuda Bolşevikler arasında sıkışıp kalmış olan Ermeniler için en iyi müttefik olduklarını öne sürmüş ve Müttefiklerin düşmanı olan Türklerle Bolşevikler birleştiklerine göre Müttefiklerin de kendi dostları olan Ermenilerle Pontus Rumlarının birleşmelerini sağlamaları gerektiğini ifade etmişlerdi. Mektupta ayrıca Ocak 1920'de Pontusçularla Ermeniler arasında Bolşeviklerin Yunanistan ve Ermenistan'a sızmalarını engellemek ve Türklere karşı ortak eylemlerde bulunmak amaçlarıyla Pontus-Ermenistan Federasyonu kurmak kararı alındığı ve Tiflis'te bir anlaşma imzalandığı da belirtilmişti. Ermenilerle Pontusçular Müttefiklerden yana hevesle savaşmaya hazırlardı ve Mustafa Kemal'le Lenin'e karşı etkili bir barikat kurabileceklerdi.²⁵⁷

Bu fikir ileriki süreçte Venizelos tarafından da dile getirilecektir. Venizelos, 5 Ekim 1920'de Lloyd George'a gönderdiği telgrafta Pontus devletinin Gürcistan ve

²⁵⁴ J. K. Hassiotis, "Shared Illusions: Greek Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)", **Greece and Great Britain During World War I**, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1985, s. 157-158'den aktaran: Bestami S. Bilgiç, **Doğu Karadeniz Rumları: İsyan ve Göç (1919-1923)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 80-81.

²⁵⁵ İ. G. Drogovoz, **Turetskiy Marş: Turtsiya v Ogne Srajeniy**, Minsk, Harvest, 2007, s. 313.

²⁵⁶ Mektup, 26 Şubat 1920'de alınmıştır.

²⁵⁷ FO 371/5192/E 621 ve **Times**, 1 Mart 1920'den aktaran: Salâhi R. Sonyel, **a.g.e.**, C.1, s. 503-504, 578-579 ve Salâhi R. Sonyel, **Kaygılı Yıllar: Gizli Belgelerle Kurtuluş Savaşının Perde Arkası (1918-1923)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, Kasım 2012, s. 139.

Ermenistan ile birlikte “İslamcılık” ve “Rus emperyalizmi”ne karşı güçlü bir engel görevi göreceğini belirtecektir.²⁵⁸

İfade etmek gerekir ki Karadeniz bölgesinde Taşnak-Yunan işbirliğine karşı Trabzon’daki Rumlar içinde Türkiye’ye sadık kalanlar da vardır. Trabzon’da Rumların çıkardığı Epohi²⁵⁹ gazetesinin 22 Şubat 1921 tarihli sayısında Ermenistan’ın Trabzon üzerindeki hak iddialarına sert bir yanıt verilmiştir.

İddialar akıldışı ve fantastik olarak nitelendirilirken Ermeni halkının bu boş umutların etrafında birleştiğinin ve buna ulaşmak için daha çok boş laf edileceğinin altı çizilir. Epohi’ye göre Trabzon’da Ermenilere dair hiçbir şey yoktur. Yörenin geleneklerinin, göreneklerinin, şarkılarının, hikâyelerinin Ermenilerle hiçbir ilgisi olamaz. Şüphesiz ve tartışmasız bu yurdun tek sahipleri sadece eski çağlardan beri birbirlerine bağlı olan Rumlar ve Türklerdir. Onlar, birlikte üzülmüşler, birlikte sevinmişlerdir. Bu bölgenin bütün toprakları onların anılarıyla doludur. Her taş, aynı şarkılarda, geleneklerde olduğu gibi onların atalarını anlatmaktadır. Gazetenin son cümlesi ise “Rumlar ve Türkler haklarını savunacak kadar yeterli güce sahiptir ve onlardan bu toprakları hiç kimse alamaz.” olmuştur.²⁶⁰

Hem Taşnaklar hem de Yunanlar açısından kritik mesele, diğer ülkenin Türkiye’yi kendi cephesinde oyalamasıdır. Yunan sınırıyla meşgul olan Türk Orduları Taşnaklara karşı direnemeyecek, Taşnaklarla savaşan Türkiye de Batı Cephesi’nde zaafa uğrayacaktır. Bu nedenle Güney Kafkasya’daki Ermeni basınında Türkiye’yle Yunanistan arasında barış imzalandığına dair yazılar çıktığında Yunanların Tiflis temsilciliği bu haberleri hemen yalanlamaktan geri durmamıştır.²⁶¹

İstiklâl Savaşı’nın Doğu ve Batı Cephelerinde sular ısınırken iki ülke arasındaki temaslar da hızlanmıştır. 1920 yılının Temmuz ayının başında Paris’e

²⁵⁸ Telgrafın tam metni için bkz.: Bilâl Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C.II, 2. bs., Ankara, AKDHYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 339-340.

²⁵⁹ Trabzon’daki Rus Enformasyon Bürosu’nun görevlilerinden K. Yust, Epohi gazetesinin gizli Pontusçu olduğunu, bu türden faaliyetlerinden dolayı iki redaktörünün ve muhabirinin yargılanarak 1921 yılında idam edildiklerini, ancak sütunlarının yarısından fazlasını Anadolu Ajansı haberlerine ve Türk resmi organlarında çıkan yazılara ayırdıklarını, dış politikada Türk resmi organlarından farklı tutum almadığını, Sovyetler’i, Lenin’i ve Kızıl Ordu’yu övdüğünü, iç politikada fikirlerini açıklamaktan kaçındığını, vatanseverlik fikirlerini yaydığını, Pontusçu eğilimlerini gizlediğini kaydetmektedir. Bkz.: K. Yust, **Kemalist Anadolu Basını**, Haz. Orhan Koloğlu, Ankara, ÇGD Yayınları, Nisan 1995, s. 186-187.

²⁶⁰ Bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 35 yaprak 24 arkası.

²⁶¹ Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 37.

giden Taşnak liderlerinden A. Hatisyan İstanbul'a uğramış ve oradaki İngiliz yüksek komiserine Yunanların Batı Anadolu ve Trakya'da o sıradaki saldırıları yanı sıra Ermeni ordularının da Eleşkirt'e doğru yürümelerini önermiştir.²⁶²

Türk-Taşnak Savaşı'nın kendini hissettirmeye başlamasıyla Hatisyan, Atina ve işgal altındaki İzmir'i de ziyaret etmiştir. İstanbul'da çıkan Ermeni gazetesi Nor Aşhatavor, 8 Eylül günlü sayısında bu ziyaretin Ermeni-Yunan dostluğunu daha da pekiştirdiğini yazmaktadır. Hatisyan, Atina'da Venizelos'la ve Dışişleri Bakanı Politos'la görüşmüştür. Venizelos, Hatisyan'a Yunan Ordularının işgal ettiği bölgelerden bu bölgeler Ermenistan'a verilmediği sürece çekilmeyeceği sözünü vermiştir. İzmir'de Yunan Ordularının Başkomutanı General Paraskevopulo ile yapılan görüşmede de iki ülke ordularının ortak harekâtı meselesi netliğe kavuşturulmuştur. General Paraskevopulo, Ermenistan Orduları Komutanı General Nazarbekov'a gönderdiği özel mektupta Yunan Ordusu'dan kahraman Ermenistan Ordusu'na selam göndermiş ve Yunan askeri madalyası verilmek üzere 50 Ermeni subayının listesinin gönderilmesini rica etmiştir.²⁶³

Türk-Taşnak Savaşı'nın arifesinde (18 Eylül 1920) İstanbul'daki Ermeni basını Ermenistan, Gürcistan ve Yunanistan'dan oluşacak bir Doğu Antantı'nın kurulmasını önerirken,²⁶⁴ Tiflis'teki Ermeni burjuvazisinin yayın organı Slovo da Venizelos üzerinden Güney Kafkasya karşıdevrimciliği ile Yunanistan arasındaki dostluğu vurgulayacaktır:

“Diğer taraftan Venizelos, Küçük Asya'nın milliyetçi Türk barbarlığının kalıntılarıyla savaş için Güney Kafkasya'nın genç kültürlü devletleriyle dostlukta kendine dayanak arıyor, o sebeple ki devamlı Ermenistan'ın dostu-koruyucusu ve Gürcistan'ın hayırhah dostu gibi hareket etti ve ediyor.

Buradan Yunanistan'ın genç azametinin, Doğu'daki barışın, Avrupa kültürünün Ön Asya'daki çıkarlarının ve özellikle Güney Kafkasya devletlerinin

²⁶² Amiral Sir John de Robeck'in Lord Curzon'a 4 Temmuz 1920 tarihli yazısının ilgili kısmı için bkz.: Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 161.

²⁶³ Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 34, 34 arkası.

²⁶⁴ Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 34.

çıkarlarının Venizelos'un hayatıyla ve iktidar dümeninde uzun süre kalmasıyla ne kadar bağlı olduğu anlaşılmaktadır.”²⁶⁵

10 Eylül 1921 tarihli Hınçakların yayın organı Yerkir gazetesinin haberine göre Ermenistan yetkilileri Yunan hükümetine bir mektup göndermiştir. Mektupta “Tanrı Yunan kralını ve muzaffer ordularını korusun” ifadeleri göze çarpmaktadır.²⁶⁶ Buna karşılık Yunan Dışişleri Bakanı Baltacı’sın 2 Kasım 1921 tarihinde Jogavurdi Dzayn gazetesinde yayımlanan açıklaması ise şöyledir: “Ermenilere geleneksel bir sempati duyuyoruz. Savaşımız ezilen halkları, başta da Ermenileri kurtarmak içindir.”²⁶⁷

Batı basınında ve diplomatik çevrelerinde Kemalistlerle Bolşevikler arasında benzerlikler kurulurken, kaçınılmaz olarak aynı yaklaşım Ermeniler-Yunanlar için de vardır. Fransa’nın Batum’daki Yüksek Komiseri Abel Chevalley Avrupa’daki Ermeni heyetinin başı Pogos Nubar Paşa’ya “Ermeni Venizelosu” olarak anmaktadır. Chevalley’ye göre Venizelos, Yunanlar için neyse, Pogos Nubar Paşa da Ermeniler için aynısıdır. Ancak büyük Yunan diplomat hayallerinin gerçekleştiğini görebilmişken, Ermeni vatanseveri her türlü felakete rağmen hâlâ hayallerinin peşinden koşmaktadır.²⁶⁸

D. Batı Gülümlü İşbirliği: Taşnak-Beyaz Ordu İlişkileri

Kafkasya’da Türk-Taşnak Savaşı’na giden süreçte Taşnak-Yunan işbirliği göze çarparken diğer yandan Sovyet Rusya da benzer bir durumla karşı karşıyadır. 1918 Kasım’ında Beyazlar’ın Gönüllü Ordusu’nun Kumandanlığı, Çarlık Rusyası’nın toprak bütünlüğünü koruma çağrısıyla resmi ilişki kurmak üzere Taşnak hükümetine başvurmuştur. Taşnaklar, bu başvuruya olumlu yanıt vererek Denikin’in ordusuyla resmi temasa geçtiler.

1918 yılının sonunda Denikin’in askeri temsilcisi olarak Albay Lesli Ermenistan’a gelir. Eylül 1918’de ise onun yerini Zinkeviç alacaktır. Zinkeviç, gelir

²⁶⁵ Slovo’nun 20 Eylül 1920 günlü sayısında çıkan “Venizelos – Yunanistan’ın Lideri” başlıklı yazının ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 40.

²⁶⁶ Bkz.: **RGASPI** fond 544 liste 3 dosya 79 yaprak 51.

²⁶⁷ **RGASPI** fond 64 liste 1 dosya 210 yaprak 40.

gelmez Ermenistan'da bulunan Rus subaylarını Gönüllü Ordusu'na kaydeder. Karşılığında ise Taşnak temsilcisi 1919 başında Denikin'in karargâhında temsil edilecektir. Denikin, Taşnak Ordusu'nu askeri mühimmatla donatırken, Taşnaklar da Beyaz Ordulara Kızılların karşısında geri çekilirken topraklarını açma sözü vermiştir.

1920 Mart'ında Denikin Ordusu Kuzey Kafkasya'da tam anlamıyla hezimet uğramış ve Kırım'a geçmiştir. Taşnaklar, bu sefer Vrangel'in karargâhına temsilcisini gönderir. Bu iki kuvvet arasında da sıkı işbirliği sağlanmıştır.²⁶⁹

Bu süreçte Taşnaklara yardımcı olmak için Beyaz Orduların Trabzon'a çıkartma yapması da gündeme gelmiş ama plan gerçekleşmemiştir.²⁷⁰

Batılı devletler açısından bakıldığında da iki kuvvet de bir görülmekte, emperyalist devletlerin planlarında aynı amaca hizmet etmekteydi. İngiliz bandıralı iki mühimmat yüklü vapurun Novorossiyskiy'e çıkarılmak üzere gidip Bolşeviklerin şehri zapt etmek üzere olduğunu görünce Batum'a gidip mühimmatı Taşnak Ermenistanı'na bırakması bunun bir örneğidir.²⁷¹

Türk komutanları da bölgede oluşmuş bu cepheleşmenin ayırtındaydı. Kâzım Karabekir, Taşnakları boşuna "Denikin kolordusu" olarak nitelemiyordu.²⁷²

E. Türk ve Kızıl Ordularının Nahçıvan Buluşması

İşte bu ortak tehditlere karşı en somut ilk temas Nahçıvan'da kurulacaktı. İki ordunun bu buluşması, birbirini tanımak ve gelecekteki işbirliği için birbirini sınamak açısından önemli rol oynayacaktı. İngilizler, Mondros Mütarekesi'yle birlikte Nahçıvan'ı işgal etmişlerdi. Ancak ardından İngilizlerin yerine bir Ermeni süvari tugayı bütün garnizonlara yerleşmişti. Sonrasında bir Ermeni piyade alayı da

²⁶⁸ Tiflis'teki Sovyet Basın Bürosu'nun 15 Şubat 1921 tarihinde geçtiği bilgi için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 35 yaprak 24 arkası, 25.

²⁶⁹ Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi belgelerine (fond 68/200) dayanarak hazırlanan Taşnak-Beyaz Ordu ilişkilerini konu alan makale için bkz.: A. Elçibekyan, "Belogvardeyşına Yuga Rossii i Daşnaki", **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSSR (Obşestvennie Nauki)**, No:9, 1950, s. 25-35.

²⁷⁰ İ. G. Drogovoz, **a.g.e.**, s. 312-313.

²⁷¹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 617.

²⁷² **A.e.**, C.II, s. 750, 753.

Şarur bölgesini ele geçirmişti. İngilizler, Erivan-Culfa demiryolunun idaresini ve kontrolünü de Ermenilere vermişti.

İngilizler, Türkiye'nin doğudan da ablukasını tamamlamak için gayret sarf etmekteydi. Esasen Kars-Gümrü demiryolu ile karayolları Ermenilerin elindeydi. Batum üzerinden giden yollar ise İngilizler ve Gürcüler tarafından kapatılmıştı. Ardından da Nahçıvan-Karabağ üzerinden geçen biricik karayolu Ermenilerin kontrolüne geçmişti. Bu suretle Türkiye'nin, Azerbaycan ve Sovyet Rusya ile irtibatı kesilmiş oluyordu. 15. Kolordu Komutanlığı, hiç olmazsa yolun açık bulundurulmasına çok önem vermekteydi.

O dönemde Nahçıvan ve Şarur halkı İngilizlerin Ermenilere yaptıkları fiili ve askeri yardımlar gibi, Türk 15. Kolordusu'nun kendilerine subay ve cephane yardımı yapmasını talep etmişti. Bunu üzerine Kâzım Karabekir Paşa, hem halkı Taşnak zulmünden kurtarmak, hem de Azerbaycan ve Bolşevik Rusya ile biricik açık yoldan irtibatı sağlamak için harekete geçmiş ve yaşanan çatışmalardan sonra 1919 Ağustos'unun başında Nahçıvan'da yerel idare yeniden kurulmuştu.

Ancak İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgalinin ardından Ermenilerin sınırlarının ötesindeki İslam bölgelerine karşı saldırıları şiddetlenmişti. Artık Taşnaklar, Nahçıvan bölgesini kesin olarak işgale kararlıydı. Bunun ilk adımı olarak da 1920 Haziran'ında Nahçıvan-Şahtahtı üzerinden olan biricik kara yolunu kesmeye girişirler.

Bu arada Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından Nahçıvan'a kaçan Sovyet karşıtı unsurlar Taşnaklarla anlaşma yolu arayarak ve Sovyet Rusya aleyhine propaganda faaliyeti yürüterek bölgedeki Türk müfrezesinin işini de zorlaştırırlar.

Taşnak birliklerinin Türk ve Kızıl birliklerle ayrı ayrı çatışmaları devam eder. Ermenilerin büyük kuvvetlerle Şahtahtı ve Nahçıvan istikametinde giriştikleri harekât sırasında Kızılların Gerus'ta görünmeleri ve Ermenilere saldırmaları Nahçıvan'ı büyük bir tehlikeden kurtarmıştır.²⁷³

²⁷³ Sürecin ayrıntıları için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 70-75, 112-116.

Artık iki ordunun temas kurması ve birlikte hareket etmesi kendisini dayatmaktaydı. Nahçıvan halkının önde gelen altmış isminin gönderdiği telgraf 2 Haziran 1920’de Kâzım Karabekir’e ulaşmıştır. Telgrafta Nahçıvan’a yönelik Taşnak zulmüne dikkat çekilirken, “Biz ordumuza sizin gibi öz milletimizi onun ile ittifak eden Azerbaycan ve Rusya Şûra hükümetlerinin kuvvetleri gibi müttefik bir kuvvete nail olduk. Şûra hükümetlerinin kuvvetleri bize muavenete gelebilmeleri için haylice mevani²⁷⁴ aşmaları lâzımdır. Bu mevani bertaraf etmek belki mürûr-ı zamana muhtaçtır. Hâlbuki yanı başımızda Beyazıt’ta ictima eden kuvvetin Nahçıvan ve havalisine girmesine hiçbir mâni yok iken Beyazıt’ta durması bizim de burada şimdiye kadar olduğu gibi yine tek başına kalmaklığımız bizi dilhûn²⁷⁵ ediyor.” denerek Türk Ordusu yardımı çağrılmıştır.²⁷⁶

Haziran başında da Kızıl Ordu Ermenistan topraklarına girer.²⁷⁷ Kâzım Karabekir’in Beyazıt’tan 27 Haziran 1920 tarihinde Bakû’deki XI. Kızıl Ordu Kumandanlığına gönderdiği mektupta Taşnakların tecavüzleri konu edilirken, genel bir Kafkas Seddi’nin de resmi çizilmekteydi. İngiliz güdümündeki Kafkas karşıdevrimci güçlerinin iki ülke tarafından tasfiyesi bu mektupta da gündeme gelmiştir:

“Şark mesailinin yakında muslihane bir tarzda hal ve Rus Sovyet hükümeti ile hükümetimizin ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan hükümetleri murahhaslarından müteşekkil bir komisyonda taayyün edileceğine intizar olunduğu bu maksatla Rus Sovyet hükümeti ile muhaberat ve münasebatı siyasiyeye girilmiş olduğu halde Ermeniler aradaki samimiyet ve münasebeti ihlal edecek surette mütarekeden beri müstakil şura şekil ve idareyi muhafaza etmekte olan Zengibasar ve Oltu mıntıkasındaki ahali-i islamiyeye 18 Haziran 920 tarihinde taarruz ve tecavüze başladılar. Zengibasar ve kısmen Oltu İslam mıntıkları 18 Haziran 920 tarihinde sunufu muhtelifeden mürekkeb Ermeni kıtaatı muntazaması tarafından kamilen dağıtılarak İslam ahali perişaniyete duçar oldu. Ermeni Hükümetine bir mektub göndererek bu hareketlerini protesto ettim. Ve yaptığı haksızlıklardan vazgeçemedikleri takdirde mukabil harekate geçileceği ve bundaki mesuliyetin Ermeni Hükümetine raci olacağını bildirdim. Diğer taraftan İngiliz siyasisine ve

²⁷⁴ Engeller.

²⁷⁵ İçi kan ağlayan.

²⁷⁶ 13 Mayıs 1920 tarihli telgraf içi bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 858-859.

Tiflis'teki Azerbaycan Müsavat kabinesinin mesaisine alet olan bazı Bolşevik aleyhtarları meyanında bu havalide bulunan ve bizim ile hiçbir irtibat ve münasebetleri ve Türk hükümeti ve siyaseti hazıra hakkında haberleri bulunmayan bazı Osmanlı Zabitanının da mevcut olduğunu teessse haber aldık. Ve istihbaratımıza nazaran bu aleyhtarların her yerden ziyade İngilizlerin ve on birinci Bolşevik ordusu içine karımı bazı Denikin taraftar ve mensubininin Azerbaycan'daki fena propagandalarından ve ifsadatından neet eylediği anlaşılmıştır. Bu hususta nazarı dikkati alilerine arz edilen Karabağ ve Azerbaycan'da bulunan alelumum Rusların Rus Sovyet ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti arasında müesses ve bu münasebeti resmiyeden ve niyeti hakikiyeyi hazırımızdan oldukça kendilerine hariçten telkin edilen sui tefehhmat ve ahvalden derhal feragat edeceğini mit ederim. Rus Sovyet ordusuyla Türkiye ordusu arasında seri ve emin bir muvasala açılması gerek garp Őimalinde emperyalist İngiliz ve müttefikleriyle yapılmakta olan harp için ve gerek Azerbaycan'da halen İngiliz propagandasına bir nihayet vermek için pek elzem olduğundan bir an evvel Zengibasar'ın merkezden igaliyle Kağızman havalisinde bulunan kitaatımız bu irtibatın yapılmasını rica eder samimiyet ve ihtiramatı faikamı takdim ile kesbi Şeref eylerim.²⁷⁸

Bu mektubu ileten Türk subayı 8 Temmuz'da Bakü'ye gelmiş ve 9 Temmuz'da XI. Kızıl Ordu Komutanı Levandovskiy'le grmtr. Levandovskiy, bu görüşmede Erivan'daki Ermeni kuvvetlerinin Zengibasar'daki ahali kuvvetlerini ezip Nahçıvan'a doğru ilerlediğini belirtmiş ve Beyazıt'taki Türk birliklerinin Ermeni hareketine mani olup olamayacağını sormuştur. Türk subayı, Bak'de ayrıca Orconikidze ile de bulumutur. Orconikidze, bütün konuların Halil Paşa ile grldğn, Türkiye'yi Rusya'ya bağlayan tren yolu hattının sulhen veya harben

²⁷⁷ A.e., s. 865.

²⁷⁸ Daha önce tam metnini başka bir kaynakta görmediğimiz belgenin mühürlü Osmanlıca orijinali için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 10 dosya 1 yaprak 10. "ok Gizli" ibareli Rusça evirisi için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 10 dosya 1 yaprak 9. Ancak belgenin izine Genelkurmay Başkanlığı'nın çıkardığı Türk İstiklâl Harbi'nde rastlıyoruz: "Ermenilerin ordu sol kanadındaki bu sürekli faaliyeti karşısında Kâzım Karabekir Paşa, 11. Kızılordu Komutanı'na 29/30 Temmuz 1920 tarihli bir mektup yazmış ve benzerini de Genelkurmay Başkanlığı'na sunmutu. Bu mektupta; 'Ermenilerin birçok uyarılarına rağmen Doğu Cephesi'nin çeşitli kısımlarına ve özellikle, 18 Haziran 1920'den beri sol kanada karşı süregelen hücumlarına ve fakir halkı imha maksadıyla yaptıkları askeri harekâta karşı misilleme zorunda kalınacağını' bildiriyordu." **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 136. Kâzım Karabekir ise "İstiklâl Harbimiz" başlıklı eserinde Oltu ve Zengibasar mntukalarındaki Ermeni harekâtı münasebetiyle XI. Kızıl Ordu Komutanlığı'na 24 Haziran 1920 günü bir mektup yazdığını belirtmektedir. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.2, s. 949.

bir aya kadar açılacağını ve bunun kendileri için de önemli olduğunu söylemiştir. Bunlar dışında Azerbaycan Savaş Komiseri Ali Haydar Karayev ile de bir görüşme gerçekleşmiştir.²⁷⁹

6 Temmuz 1920 günü Bakû'ye gelen Halil Paşa, Türkiye'nin Beyazıt Tümeni'nin Bolşeviklere karşı değil, tam tersine İtilaf Devletleri'nin etkisi altında Sovyet Rusya'ya karşı hareket eden Ermenistan'la savaşmak için ilerlediğini belirtmiştir.²⁸⁰ Ertesi gün ise Beyazıt Tümeni'nin temsilcileri, Gerus'a varmış, oradaki Bolşevik askeri yetkililerle Kızıl Ordu'yla ortak harekâtın imkânlarını müzakere etmiştir. XI. Kızıl Ordu karargâhından da gelen heyete en dostane şekilde davranılması emredilmiştir.²⁸¹

Diğer taraftan Taşnakların Oltu bölgesine saldırması üzerine Ankara hükümeti, 9 Temmuz'da²⁸² Erivan'a bir nota göndermiş ve toprak sorununun 4 Haziran 1918 günü Türklerle Taşnaklar arasında imzalanan Brest Litovsk ve Batum Antlaşmalarına²⁸³ göre çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu yöreye yapılan Ermeni saldırısının iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerine aykırı olduğu bildirilmiş ve Ermeni kuvvetlerinin derhal bu bölgeden çekilmesi buyruğunu tekrarlamıştı. Taşnak hükümeti ise cevabında Brest Litovsk ve Batum Antlaşmalarının İstanbul hükümeti ile yapıldığını, Ankara hükümetinin bu hükümeti tanımadığını, buna göre Ermeni hükümetinin bu antlaşmalara bağlı olamayacağını belirterek, Ermeni hükümetinin Türkiye'deki Ermeni topraklarından vazgeçmeyeceğini ve Oltu'daki kuvvetlerini de geri çekmeyeceğini açıklamıştır. Taşnak hükümeti, Ermenistan'ın sınırlarının Müttefikler tarafından belirleneceğine de işaret etmiştir.²⁸⁴

²⁷⁹ Kâzım Karabekir'in ilgili subayın Türkiye'ye döndükten sonra verdiği raporunu iletmiş Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ve Genelkurmay Başkanlığı'na 17 Ağustos 1920 tarihli yazısı için bkz.: **A.e.**, s. 949-951.

²⁸⁰ Kızıl Ordu yetkilileri Pugaçev ve Peçerskiy'in XI. Ordu komutanına 7 Temmuz 1920 tarihli telgrafi için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 11 dosya 24 yaprak 21.

²⁸¹ Kızıl Ordu yetkilileri Pugaçev ve Peçerskiy'in 9 Temmuz 1920 tarihli "Gizli" ve "Acil" ibareli telgrafi için bkz.: **RGVA** fond 33988 liste 2 dosya 151 yaprak 93. Beyazıt Tümeni'yle irtibatın sağlanması amacıyla verilmiş 21 Temmuz 1920 tarihli bir Kızıl Ordu emri için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 296 yaprak 7.

²⁸² Ermeni arşivlerindeki belgede 8 Temmuz olarak geçmektedir.

²⁸³ Türkiye-Ermenistan sınırı, 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Antlaşması'yla 1877-78'deki sınır hattına ulaşmıştı. Bkz.: Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 477.

²⁸⁴ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.III, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 237. Ankara ve Erivan hükümetlerinin karşılıklı notalarının Ermenistan arşivindeki kopyaları için bkz.: **Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi** fond 68/200 dosya 402 yaprak 13, 16,

Türk-Sovyet Ordularının Nahçıvan'da buluşmasından kısa bir süre önce Ermenistan Başbakanı A. Ohancanyan, Taşnaksutyun Partisi'nin 15 Temmuz 1920 tarihinde toplanan kongresinde etraflı bir rapor sunmuştur. Ermeni Başbakan, raporunda Türk-Sovyet askeri işbirliğine de sert bir dille temas etmiştir:

“Sonuç olarak Ermenistan, Lenin ve Kemal'in yakınlaşmasını görmezden gelemeyiz, Türk milliyetçileri ve Rus Bolşeviklerinin ortak çalışma girişimlerini kayıtsızca izleyemez ve bu olgular karşısında haklı öfkesini içinde tutacak durumda değildir, çünkü böyle bir işbirliğinin ancak Ermenistan'ın varlığını hedef alarak pekişebileceğine emindir.

Eğer Sovyet Rusya, bağımsız Ermenistan'ı tanıma zemininde samimi durmazsa, eğer Ermeni halkının cesetlerine basarak Türkiye'ye el uzatmaya ve Ermenistan'ın imhası pahasına takip ettiği görevlerini yerine getirmeye karar veriyse ve eğer Bolşevikler, Kemalistlerle anlaşmasına uygun olarak Ermenistan sınırlarına hain saldırılarına devam etmek zorundaysa o takdirde Rusya'nın bize düşman bir devlet olduğu açıktır.”²⁸⁵

Ohancanyan'ın endişelerinde haksız sayılmadığı görülmektedir. 16 Temmuz'da Orconikidze, Lenin'e, Stalin'e ve Çiçerin'e Nahçıvan'da Ermeni-Tatar kırımının önüne ancak Kızıl Ordu'nun bölgeyi işgal etmesiyle geçilebileceğini bildirmiştir.²⁸⁶

Aynı günlerde XI. Kızıl Ordu'nun Devrimci Askeri Konseyi'ne Kızıl Ordu'nun ilerleyişine bağlı olarak Zengezor ve Karabağ'ın durumuyla ilgili raporlar da gelmektedir. Gelen bilgiler, Taşnakların vahşi milli politikasının bölgedeki Ermeni nüfusu içinden çıkılmaz bir hâle soktuğuna ve karşılıklı kırımlara yol açtığına işaret etmektedir. Karabağ'daki Ermeni komünist örgütlenmeler, Taşnakların Türklere karşı saldırılarını da durdurmak için faaliyet yürütmektedir. Bir keresinde yapılacak bir saldırı öncesinde komünistlerin propagandası sonucunda bazı birlikler yerlerini terk etmiştir. Bunun gibi sebeplerden halka yönelik baskılar da artmıştır. “Milleti kurtarma” adına bölgeye tenkil birlikleri gönderilmektedir.

18, 19'dan aktaran: A. M Akopyan, A. M. Elçibekyan, **Oçerki Po İstorii Sovyetskoy Armenii (1917-1925 gg.)**, Yerevan, ARMGİZ, 1955, s. 88.

²⁸⁵ Ohancanyan'ın raporunun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 23, 23 arkası.

²⁸⁶ Telgrafın tamamı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14 dosya 5 yaprak 3-6.

Kitleler, kendi gücüyle Taşnak hükümetiyle baş edecek ve karşılıklı kırıma son verebilecek durumda değildir. Raporunda Kızıl Ordu'nun bölgeye müdahalesi savunulmuştur.²⁸⁷

24 Temmuz akşamı Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey'in başkanlık ettiği Türk heyeti Dışişleri Halk Komiseri Karahan'la görüşmüş ve Nahçıvan'daki Türk askeriyle temas edilmesi ve Karabağ, Nahçıvan ve Zengezor'un Azerbaycan hesabına işgal edilmesi emrinin verildiğini öğrenmiştir.²⁸⁸

Mustafa Kemal Paşa ise Bekir Sami Bey ve heyetine İngilizlerin teşvikiyle Ermenilerin Kızıl Ordu ile Türk birlikleri arasındaki teması Gerus'ta kestiklerini ve Şahtahtı'nı işgal ettiklerini, Ermeniler hareketlerini durdurmuyup da emperyalist şekilde oldubittiye devam ettikleri takdirde, beraberce askeri harekâtın kararlaştırılması gerektiğini, durumun Rus Sovyet Cumhuriyeti'ne açıklanmasını bildirmiştir.²⁸⁹ Nahçıvan buluşması sürecinin hızlı ve kararlı bir şekilde Ermenistan üzerine genel bir harekâta dönüşmesi tasarlanmaktadır.

TKF de Nahçıvan buluşması öncesinde bölgede faal rol almıştır. İki ordunun işbirliğinin sağlanması açısından bir köprü görevi gördüğünü söylemek mümkündür. Bu noktada TKF'de hâlâ Türk subaylarının etkin çalışma yürüttüğünün altını tekrar çizmek gerekir. Örneğin bölgedeki TKF yetkilisi Omarov'un Devrimci Askeri Konsey üyesi Mihayloviç'e gönderdiği 23 Temmuz 1920 tarihli telgrafta iki ordunun birleşmesinin gerekliliğine işaret edilmektedir. Telgrafta ifade edildiği üzere talihsiz Nahçıvan bölgesini ıstırap içindeki köylü nüfusuyla Taşnakların saldırı ve zulmünden korumak lazımdır. Ermeni güçleri, yol üzerindeki herkesi kılıçtan geçirmekte ve her şeyi ateşe vermektedir. Ermeni ordusunun ilerleyişi, iki Kızıl Ordunun²⁹⁰ ortak amaçları için, özellikle de birleşmeleri için büyük tehlike yaratmaktadır. TKF yetkilisi, Ermeni güçlerinin ilerleyiş emrinin İtilaf Devletleri tarafından verildiğini belirtirken buna karşın önlemlerin alınmasını talep

²⁸⁷ 32. Avcı Tümeni komutanının XI. Kızıl Ordu Devrimci Askeri Konseyi'ne 24 Temmuz 1920 tarihli "Kızıl Ordu'nun İlerlemesine Bağlı Olarak Zengezor ve Dağlık Karabağ'da Durum ve Bu Bölgelerdeki Nüfusun Sovyet Azerbaycanı'na Tavri" başlıklı iki sayfalık raporu için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 364 yaprak 14-15.

²⁸⁸ İbrahim Tali'nin 4 Ağustos 1920 tarihli raporunun ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** klasör 849 dosya 2-4 fihrist 4-2'den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 128.

²⁸⁹ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.IX, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 2006, s. 101. Ayrıca bkz.: **ATASE** klasör 850 dosya 12-7 fihrist 20, 20-1'den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 139-140.

²⁹⁰ Türk Ordusu da sık sık Türk Kızıl Ordusu olarak anılmaktadır.

etmektedir.²⁹¹ Ayrıca Türkiye'ye acilen yapılması gereken askeri yardımın sağlanması için de Türk Ordularıyla birleşmek gerekmektedir.²⁹²

Bu sıralarda TKF tarafından gönderilen 5 kişilik bir heyet, 18 Temmuz'da Şahtahtı'ya gelmiş ve Türk Ordusu bunlarla irtibat kurmuştur. Yanlarında TKF Merkez Komitesi ve XI. Kızıl Ordu Kumandanlığı tarafından verilmiş belgeler bulunan bu heyettekilerden üçü, Azerbaycan mıntıkasında çalışan Türk subaylarındandır. Görevleri Kızıl Ordu ile Nahçıvan'da "kıyamcı kuvvetler" ve Anadolu Kuvayi Milliyesi arasında ilişki tesis etmek, buradaki kuvvetlerin miktarıyla, nelere ihtiyaç olduğu hakkında elde edecekleri bilgileri Bakû'ye bildirmektir. Bu heyetten alınan ilk bilgiler şöyledir:

"4 Temmuz'da XI. Kırmızı Ordu'ya mensup 32. Fırka Görüs Kazası'nı işgal etmiştir. Harekete memur edilen mezkûr fırka efradından Ermeni olanlar evvelce Gence'deki aks-ül inkılâp hareketinde zarar ve cinayetleri görüldüğü hakkında Mustafa Suphi Yoldaş'ın raporu üzerine geri alınmıştır. Bolşevik Ermenilerden yalnız Ermeni mıntıklarında istihdam edilmek üzere ayrı kıta teşkil edilmiştir. Heyetin 10 Temmuz 36'da²⁹³, Görüs'ta iken 32. Fırka Kumandanı'ndan aldığı son malumata göre Ferik Halil Paşa Onbirinci Kırmızı Ordu Kumandanlığı'na tayin olunmuştur. Muvasalatına kadar Nahçıvan üzerine hareket yapılmamasını Halil Paşa'nın Fırka Kumandanına emrettiği mumaileyh bildirilmiştir."²⁹⁴

22 Temmuz günü "Türk Osmanlı Kızıl Ordusu" adına Nazım Yoldaş isimli bir kişi, Şuşa'ya gelmiş ve TKF'nin Nahçıvan'da Sovyet iktidarını ilan ettiğini ve bir Devrim Komitesi oluşturduklarını belirtmiştir. Ayrıca Türk Kızıl Ordusu'ndan Rus Kızıl Ordusu'na selam getirmiştir. Diğer taraftan Türk kumandanlığı adına iki ordunun Nahçıvan'da acilen birleşmesi talebini de iletmiştir. Amaç, bölgenin teslim edilmesi yönünde ultiatom vermiş olan Taşnakların şehri ele geçirmesini engellemektir.²⁹⁵

²⁹¹ Bkz.: **RGVA** fond 195 liste 10 dosya 1 yaprak 3-4.

²⁹² Omarov'un 28 Temmuz 1920 tarihli benzer içerikli başka bir telgrafının ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 10 dosya 1 yaprak 6-7.

²⁹³ 1920.

²⁹⁴ **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 586 dosya 115/36 fihrist 14-1 ve arşiv 6/2865 klasör 849 dosya 2/56 fihrist 11-1'den aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 268.

²⁹⁵ 24 Temmuz 1920 tarihli "Gizli" ibareli askeri istihbarat bilgilerini içeren telgraf için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 956 yaprak 14.

Bu arada Kâzım Karabekir, Kızıl Ordu ile temas için 12. Piyade Tümen Kumandanı Kaymakam Reşat Bey²⁹⁶ başkanlığında bir heyet göndermiştir.²⁹⁷ Karabekir, 23 Temmuz'da durumun aciliyetinden dolayı Sovyet tarafıyla temasını daha da sıkılaştırmak ve konunun onlar açısından aydınlanmasını sağlamak amacıyla TKF'nin lideri Mustafa Suphi'ye de "Sevgili Yoldaş" hitabıyla bir mektup yollamıştır:

"Ben ordumla garba yardıma gidemedim. Çünkü, Ermeni Taşnak hükümeti İngiliz emperyalistlerinin casusu olarak şark vilayetlerimizi istilaya çalışıyor. Ve harekete, garpta emperyalist ordularıyla birlikte on sekiz Haziranda, yani aynı günde başladılar. Bu gün kendi içlerindeki biçare İslam köylüsü imha ediliyor. Bu akımlar beşeriyetin hadimi²⁹⁸ olan Bolşevik kuvvetlerinin yanı başında oluyor. Durmayınız, haykırınız, vaziyeti Rus Azerbaycan Sovyet hükümetlerine ve ordularına anlatınız. Onlarla bizim aramızdaki fukara-yı kâsibeyi, Ermeni Taşnakları merhametsizce boğazlıyor. Ve Şark yolunu ebedi kapamaya çalışmakla garptaki fukara-yı kâsibeyi de mahva yardım ediyor. Bolşeviklik kavasidi üç buçuk haydut tarafından istihzakâr fiilen tekzib olunuyor. Şimdi size sorarım, Şarkda ve Garpda zulm ve kahr ile hür varlığı mahvedilen İslam köylüsü ve amelesi nasıl Bolşeviklik ilan etsin? Hiçbir muavenet, hatta hiçbir ümit görülmezken bütün emperyalist kuvvetlerinin müttehid hücumları altında halkın son varlıkları dahi bitirilmez mi? Şu Ermeni meselesinin halli ile Şark yolunun açılması ve Ermenilerden artık bir zarar ihtimali artık kalmaması temin olduğu gün, memleket son inkılâbını da yapacaktır. Dört tarafından sarıldığı halde, Ermenistan'ı hâlâ İngiliz emperyalistleri besliyor, silahlandırıyor ve hesaplarına aleyhimizde saldırıyor. Taşnakların bu imhakâr işleri yapmasına insanlığın en âli kavaidine²⁹⁹ sarılanların nasıl tahammül ettiğini ve ne için bu yolu açmakta bizim kuvvetlerimizden istifade etmediğini anlamak mümkün değildir. Rus ve Azerbaycan kırmızı ordularıyla benim ordum bu zalim ve (...) Taşnak'ın üç beş günde haddini bildirebilir. İşte insaniyet namına ricamız budur ki, Taşnaklara şiddetli davranmayı ve icab ediyorsa müttehit bir hareketle onları yola getirmeyi temin buyurunuz. Ve artık şarkla garbın birleşmesine azade hail kalmasın. İşte o zaman bir

²⁹⁶ Büyük Taarruz 'da Çiğiltepe'yi söz verdiği saatte alamaması üzerine intihar eden komutandır.

²⁹⁷ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 916.

²⁹⁸ İnsanlığın hizmetinde.

²⁹⁹ En yüce usullerine.

Sovyet Rus-Türk ittifadı kuvvetlenecek ve şark fukara-yı kâsibesi sulh ve sukunete kavuşacak ve emperyalist faaliyetler kırılmış olacaktır.”³⁰⁰

25 Temmuz 1920’de Şahtahtı Ermeniler tarafından işgal edilmiş, tek kara irtibat yolu kesilmiş ve Nahçıvan tehdit altına girmiştir.³⁰¹ Karabekir Paşa, Türk birliklerine bu tehlide karşı Kızıl Ordu’yla eşgüdümlü çalışılması ve karşılıklı desteğin sağlanması emrini verir.³⁰² 28 Temmuz 1920’de Nahçıvan’da Sovyet iktidarı ilan edilir. Kâzım Karabekir, 28 Temmuz 1920 tarihinde de Kızıl Ordu’nun Karabağ’ı aldığını ve Nahçıvan’a doğru harekete geçtiğini, Kızıl Ordu komutanının da Türk ordusunu kutlamak üzere kendisine telgraf gönderdiğini Ankara’ya bildirmektedir.³⁰³ Kızıl Ordu müfrezesinin Karabağ’dan Nahçıvan üzerine yürümekte olduğu haberi Türk Doğu Cephesi Komutanlığı tarafından memnuniyetle karşılanır. Karabekir’in ifadesiyle bu kuvvetin iltihakıyla Nahçıvan’ın Ermeni baltaları altında mahvolmayacağı herkesi sevindirmiştir.³⁰⁴

29 Temmuz’da Devrim Komitesi, Ermenistan’a barış görüşmelerine başlama teklifi götürür. Ertesi günü Ermenistan Savaş Bakanı’nın verdiği cevapta “Nahçıvan’ın Ermenistan hükümetine kayıtsız tabi olması” istenir. Taşnakların ultiyatomu³⁰⁵ reddedilir. Bu arada Türk Ordusu’nun temsilcileri de Nahçıvan Devrim Komitesi’ne girerler.³⁰⁶

Ermenistan’ın ultiyatomu üzerine Halil Paşa da Nahçıvan’daki Kızıl Süvari Alayı’nın zayıf durumda olduğunu gördüğü için Türk müfrezesinin tekrar

³⁰⁰ Mektubun tamamı için bkz.: **TÜSTAV Arşivi** CD 2 klasör 2-26 belge 387 ve 388’den aktaran: Emel Akal, **a.g.e.**, s. 208-210.

³⁰¹ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 120.

³⁰² Kâzım Karabekir’in 24 ve 27 Temmuz 1920 tarihli yazıları için bkz.: **ATASE** klasör 814 dosya 5-9 fihrist 167 ve klasör 814 dosya 5-9 fihrist 245’den aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 13, 22.

³⁰³ **AVPRF** fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 17.

³⁰⁴ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 913.

³⁰⁵ Ültimatomon şartlarının birincisi, Nahçıvan ve Şarur bölgelerinin Ermenistan’ın ayrılmaz parçası ve bütün nüfusun da Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşı olduğunu ifade etmektedir. 2. madde ise bölge nüfusunun Türklerin, Vedi Bazar, Zengibasas, ve Şorar’dan gelen göçmenlerin ve Azerbaycanlı propagandacıların bölgeye girmelerine izin verilmemesini öngörmektedir. 6. madde de yerli halkın Ermeni hükümetine belirli süreler içerisinde ne kadar atı (eyeriyile birlikte), büyükbaş hayvanı ve buğdayı kaç rubleden satacağını belirlemektedir. Buğdayın bir kısmı ise karşılıksız verilecektir. Şartlar arasında silah, mermi ve askeri mühimmatın halktan toplanmasına dair noktalar da bulunmaktadır. 14. madde her köyden 2, her şehirden ise 3 kişinin anlaşma şartları yerine getirilene kadar rehin alınmasını içermektedir. Rehin alınan bu kişiler, Erivan ve Gümrü’de özgür bir şekilde yaşayacaktır. Şartların tamamı için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 907 yaprak 33.

³⁰⁶ Konstantin Zaharyan, “Mejdu Molotom i Nakovalney”, **Literaturnaya Armeniya**, No:1, 1990, s. 63.

Nahçıvan'a gönderilerek Kızıl kuvveti takviye etmesi lüzumunu Doğu Cephesi ve 11. Kafkas Tümeni Komutanlıklarına bildirir.³⁰⁷ Sonuç olarak müfreze, 1 Ağustos 1920'de saat 18.00'de Nahçıvan'a gelmiş ve şehrin girişinde Kızıl Tugay Komutanı, Süvari Alay Komutanı, Komiserler, kızıl bayraklar ve bir süvari bölüğü tarafından karşılanmış ve Enternasyonal Marşı ile selamlanmıştır.³⁰⁸

Bolşeviklerle işbirliği için görevlendirilen "İnkılâb-ı Türkiye Şark Cephesi Kızıl Müfrezesi"nin komutanı Veysel (Ünüvar) Bey de Nahçıvan buluşmasına tanıklık etmiştir:

"Saat 18.00'de Nahçıvan'a hareket ettik, şehre yakın bir yerde Rus komutanı, siyasi komiser, 30 kadar atlı ile bizi karşıladı, Enternasyonal marşla selâmladılar. Uygun bir mesafe uzaklaştıktan sonra selâmı cevaplandırmak için biz de düzenledik, ama hangi marşı söyleyecektik? Sordum:

- Çocuklar, hangi marşı iyi biliyorsunuz?

- Aç bağrını biz geldik.

- Haydi beraber!

Akşam Halil Paşa'nın ziyafetinde Ruslar marşımızın çok hoşlarına gittiğini söyledi. Adını sordular:

'Türk inkılâp marşı' dedim."³⁰⁹

Kâzım Karabekir, 11 Ağustos 1920'de Erzurum'dan BMM Başkanlığı'na gönderdiği raporda ise Nahçıvan buluşmasını şu şekilde aktarmaktadır:

"Bolşevik kıtaatiyle olan temas ve münasebatımızın mahiyetine gelince: Her günkü raporlarla esbap ve ahvali arzolanduğu veçhile Nahçıvan havalisinde Şahtahtı civarında bulunarak Azerbaycan'ın Karabağ havalisinden gelecek olan irtibat ve

³⁰⁷ Aynı dönemde Moskova'dan Türkiye'ye hareket eden Sovyet elçilik heyetiyle Halil Paşa, Ermenistan üzerinden geçmek zorundaydı. Yanlarında Türkiye'ye ulaştırılması gereken altınlar da vardı. Heyetin ve altınların güvenliğini almak için de Türk-Sovyet askeri işbirliğine ihtiyaç duyulmuştu. XI. Kızıl Ordu, Halil Paşa'nın emrine bir piyade ve süvari birliği verdi. Ermeni Dro'nun birlikleriyle Türk-Sovyet birlikleri arasında çatışma da çıkmıştı. Bkz.: M. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 331-337.

³⁰⁸ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 121.

münasebetine ve Sarıkamış hattının halen kapalı olmasından dolayı ancak bu şark yolundan alınabilecek imdat ve muavenete intizaren Ermenilerin bu yolu kesmelerine mâni olmaya çalışan müfrezemiz ve irtibat ve muvasalanın emniyetini pek güzel takdir ederek şimalden cenuba Culfa'ya kadar inerek kendileri gibi yine İngilizlerin Bazıce-i siyaseti olan İran ile birleşerek yolumuzu kapamak isteyen ve piştarları Zengizor'a dahil olan Kırmızı Müttelik kıtaatının zuhur ve tekarrübünden³¹⁰ telâşa düşerek bu savletlerinden³¹¹ de şiddet ve isticlal gösteren Ermeni kuvvetleri önünde Aras'ın garbına çekilmeye mecbur olmuştu. Bu hareketten birkaç gün sonra Kırmızı kıtaat bir kısmı Nahçıvan'a kadar geldi. Fakat bu gelen kuvvet de henüz kâfi derecede olmadığı cihetle taarruzlarına devam halinde Ermeniler tarafından tevkif edilmişti. Binaenaleyh şarktan daha çok kuvvet gelinceye kadar bizim de Nahçıvan müdafaasına iştirak etmemiz bilhassa bizim için lüzum ve hayatımız mesabesinde mühim olan şarkla irtibat ve muvasalamızın muhafazası noktayı nazarından lâzım ve mecburiydi. Bunun derecesi ehemmiyet ve lüzumu Halil Paşa'nın son raporları ile arzetmiş olduğum izahatı ile sabit olmuştur."³¹²

Mustafa Kemal'in, 14 Ağustos 1920 günü, Nahçıvan buluşmasını duyuran sözleri de Meclis'te coşkulu alkışlarla karşılanmıştır:

“Kızıl kuvvetler, (...) Ermenilerin maksatlarını fiil mevkiine koydurmadılar. 1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik hükümetinin Kızıl Ordusu'yla Büyük Millet Meclisi'nin ordusu Nahçıvan'da birbiriyle maddeten birleşmiş oldu (alkışlar). Oraya giden kuvvetlerimiz, kızıl kuvvetler tarafından özel merasim ve fevkalade ihtiramat ile kabul edilmişlerdir. Burada birleşen iki hükümet kuvvetleri diğer kuvvetler gelinceye kadar mahallinde birlikte tedbirler almakla halen bugün dahi meşguldür.”³¹³

Erzurum'da çıkan Anadolu'nun en büyük gazetelerinde biri olan, Müdafaai Hukuk'un ve Erzurum Kongresi'nin sözcülüğünü üstlenen Albayrak gazetesi ise bu buluşmayı şöyle yorumlamaktadır:

³⁰⁹ Veysel Ünüvar, **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)**, 2. bs., İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997, s. 56-57.

³¹⁰ Yaklaşma.

³¹¹ Şiddetli saldırı, hücum.

³¹² Raporun ilgili kısmı için bkz.: **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 586 dosya 115 fihrist 31'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 309.

³¹³ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.IX, s. 174.

“Bu suretle şark ile olan alaka ve münasebetlerimizi kesmek için İngilizlerin Kafkasya’da te’sis ettikleri en büyük mani’ de ortadan kalkmış demektir. Dünyada sulh ve adaletin temini için çarpışan bu iki hak ordusunun birleşmesi pek mühim bir tarih olduğu gibi, yüksek emellere bizi pek ziyade yaklaştırması itibariyle de milletimiz için hayırlı bir başlangıçtır.”³¹⁴

XI. Ordu’nun Özel Dairesi’nin komutanı Pankratov’a yazılan “Acil” ve “Gizli” ibareli bir telgrafta Nahçıvan’da bulunan Türk birliğiyle ilgili bilgiler verilmektedir. Buna göre 1500 kişiden oluşan birlikte Ruslar tarafından verilmiş olan üç pusluk iki sahra topu ve ikiden dörde kadar dağ topu, ayrıca devriye süvari birlikleri bulunmaktadır. Ordunun giyim-kuşamı orta seviyededir. Ordunun ve halkın ruh hali devrimcidir. Kızıl ve Türk Ordularının buluşmasında toplanan mitingde kardeşlik havası esmiştir. Konuşmacılar, birliğe vurgu yapmıştır. Konuşmalar da karşılıklı olarak Türkçe ve Rusçaya çevrilmiştir. Diğer taraftan Rus ve Türk “kızıl askerleri” şehirde birlikte gezmektedir.³¹⁵

Türk Devrimci Doğu Ordusu yetkilisi Ziya Bey’in³¹⁶ RSFSC XI. Ordusu komutanına gönderdiği mektup Nahçıvan buluşmasının iki ülke arasındaki askeri ilişkilerde ne kadar önemli bir yer tuttuğunun önemli bir kanıtıdır. Ayrıca Sovyet-Türk askeri işbirliğinin gelecek açısından planlarını da ortaya koymaktadır:

“Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti 11. Ordu Komutanı’na.

Emekçi sınıflardan milyonlarca insanın hayatına mal olan, tarihte eşî görülmemiş ekonomik yıkımlara sebep olan Büyük Dünya Savaşı, bütün dünya demokrasisinin önüne, ‘ya ölüm ya özgürlük’ sloganında ifadesini bulan yeni bir hayat kurma sorusunu gündeme getirmiştir. Bu hareketin ön saflarında, en çok ezilen olarak, Rusya demokrasisi harekete geçmiştir. Avrupalı müttefiklerin emperyalist politikaları sonucu epeyi yıpranan emekçi yığınlar, son 500 yıl içinde rahat yüzü görmemişlerdi; şimdi emperyalizmin ve kapitalizmin tahakkümünü yıkmak için

³¹⁴ **Albayrak**, No:102, 26 Temmuz 1920’den aktaran: Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı**, İstanbul, Temel Yayınları, Haziran 2006, s. 55-56.

³¹⁵ Telgraf için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 907 yaprak 37, 37 arkası. Kâzım Karabekir de Genelkurmay Başkanlığı’na gönderdiği 5 Eylül 1920 tarihli yazısında Türk müfrezesinin subay ve eriyle Kızıl Ordu arasında samimi bir iletişim kurulduğunu belirtmektedir. Bkz.: **ATASE** klasör 588 dosya 36-118 fihrist 6-1’den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 141. Nahçıvan buluşmasına dair başka bir Sovyet yazışması için bkz.: **RGVA** fond 33988 liste 2 dosya 151 yaprak 174.

³¹⁶ İlk adı okunamamaktadır.

Rusya demokrasisi ile işbirliği bilincine varmış ve bu amaçla kendi devrimci ordularını kurmuşlardır.

Anadolu demokrasisi, kendisini insanlık düşmanları olan kapitalizm ve emperyalizmden kurtarabilmek uğruna, ezilen halkların dünya çapında kurtarılabilmesi için silaha sarılan Rusya Kızıl Ordusu'nun öncülüğünü kabul ederek, Rusya Kızıl Ordusu'na kardeşlik elini uzatmakta olup, Doğu'nun ezilen halklarının kurtarılması gibi büyük bir amacı gerçekleştirmeye hazırdır. Anadolu ordusunun, söz konusu amacı doğrultusunda Rusya Kızıl Ordusu ile omuz omuza yürümeye hazır oluşu, bu iki ordunun geçtiğimiz günlerde Nahçıvan'da gerçekleşen sevinçli ve coşkulu buluşmasında ifadesini bulmuştur.

Bu kardeş ordular arasında somut ilişkilerin pekiştirilmesi için, aşağıda gösterilen önlemlerin alınması arzu edilmekte ve uygun görülmektedir:

a) Bu orduların subayları, karşılıklı bilgilendirme amacıyla birbirlerinin karargâhlarına gönderilmelidir.

b) Anadolu'da Rusya Kızıl Ordu birliklerine özel Müslüman bölükleri gönderilmelidir.

c) Devrimin genişletilmesi ve derinleştirilmesi için, Anadolu'ya tecrübeli ve yerel koşulları bilen Müslüman komünistler gönderilmelidir.

d) İletişimi desteklenmelidir.

e) Kızıl Anadolu Ordusu ile iletişimi sürdürüebilmek için Beyazıt'ta radyo istasyonu kurulması gerekir.

f) Yüklerin ve askeri birliklerin Anadolu'da serbest hareket edebilmesi için Kars-Aleksandropol³¹⁷ ve Şahtahtı demiryolu hattının açılması gerekir.

g) Ermenistan sınırlarında konuşlandırılmış olan Anadolu askeri güçlerinin diğer cephelerde kullanılabilmesi için, Anadolu sınırlarının Ermenistan tarafında güvenliğin sağlanması gerekir.

³¹⁷ Gümrü.

h) Hem dışa yönelik cephelerde, hem de içsavaş cephelerinde mücadelenin başarılı bir şekilde yürütülebilmesi için, Sovyet Rusya'nın maddi yardım yapması gerekir: Para, silah, 60.000 kişilik mühimmat ve giysi, gazyağı, benzin, mazot, makineyağı, matbaa, sahra telefonu.

i) Devrimin Doğu'da gerçekten yayılabilmesi için, Ermenistan ve Gürcistan'daki karşı devrimin tamamen bastırılması gerekir.

j) İngiltere'nin Ermenistan'a 30.000 kişilik mühimmat ve giysi yardımı, keza Amerika'nın gönderilmek için hazır bekleyen 150.000 kişilik yardımı, Büyük Ermenistan kurma amacına yöneliktir. Hedefleri, burasını ileride Gürcistan ve İran'ın karanlık güçleri ile birleştirerek, Büyük Rusya Devrimi'nin Kafkasya'daki bütün kazanımlarını bertaraf etmek ve Rusya Kızıl Ordusu'nu Kafkas Dağları'nın ötesine sürmektir. Bu nedenle Anadolu Kızıl Ordusu, söz konusu planın engellenebilmesi için kendi şartlarını önermektedir. Gerekli önlemler zamanında alınmalıdır. Karabağ'daki karşı devrimci hareketlere katılmış olan Azerbaycan ordu birlikleri, İran'a geçerek İngiltere'nin yanında yer alamamaları için, Anadolu'ya götürülmüştür. Ayrıca komuta heyeti tutuklanarak mahkemeye verilmiş, alt düzey subaylara ise, ya geriye dönmeleri ya da Anadolu'da kalmaları önerilmiştir.

Yukarıda gösterilen tedbirlerin alınması, kanımızca İtilaf planlarına zamanında indirilmiş bir darbe olacak ve emekçi halkın Avrupalıların boyunduruğundan kurtarılması için Doğu'da devrim ateşini alevlendirme mücadelesini paylaşan iki kızıl ordunun birleşmesine imkân verecektir.

Diğer taraftan bu tedbirlerin alınması, Anadolu Kızıl Ordusu'nun Rusya Kızıl Ordusu'nu kendi vatanında selamlayacağı saatin yakın olduğu konusunda inancınızı kuvvetlendirecektir.”³¹⁸

Buna cevaben yazıldığı anlaşılan 19 Eylül 1920 tarihli ve XI. Kızıl Ordu komutanı, Devrimci Askeri Konsey'in bir üyesi ve Kurmay Başkanı imzalı mektup ise “Milli Meclis Devrimci Orduları Doğu Cephesi Komutanı” Kâzım Karabekir'e gönderilmiştir.

³¹⁸ **RGVA** fond 195 liste 10 dosya 1 yaprak 12, 12 arkası, 13; **RGASPI** fond 495 liste 181 dosya 13 yaprak 47, 47 arkası ve 48; Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s. 263-265.

Mektup, XI. Kızıl Ordu kumandanlığının Sovyet Rusya'nın Devrimci Türkiye'yle sağlam ve canlı bir bağ kurduğunun haberini derin bir haz duygusuyla karşıladığı ifade edilerek başlamaktadır.

Sovyet kumandanlığı, bu durumu selamlarken, kurulan bağın iki devletin emekçi kitlelerinin lehine sağlanacağından da emin olduğunu ifade etmiştir. İtilaf Devletleri ve bütün ülkelerin emperyalistleri iki devrimci ordunun buluşmasını dişlerini sıkarak karşılamıştır ve bu bağı, ellerindeki bütün imkân ve aracı alçakça kullanarak zayıflatmak için çaba harcayacaklardır.³¹⁹

Sovyet Azerbaycanı'nın lideri Neriman Nerimanov da o günlerde Halil Paşa aracılığıyla Ermeni meselesinin özüne ve çözümüne ilişkin Mustafa Kemal'e bir mektup göndermiştir. Nahçıvan buluşmasının havasını yansıtan mektup, 19 Ağustos 1920 tarihinde TBMM'de okunmuştur:

“Büyük Millet Meclisi Reisi'ne

İzzetlû efendim Kemal Paşa;

Müslüman Komünistleri sizin maksûdunuza çatmak yolunda var kuvvetlerini sarf edeceklerdir. Aksi takdirde ne bizim için, ne sizin için ve ne de bütün Doğu için varlık yoktur. Mademki İngiltere ve onun kuvvetiyle yaşayış eden Avrupa emperyalisti vardır. Ermeni meselesi de bu esastan çıkar bir meseledir. Avrupa emperyalizmesi olursa çürük, Ermenistan özü özünden mahvolacaktır. Yaşayınız efendim. Yaşasın bu fikirde olan kardeşlerimiz.”³²⁰

Kâzım Karabekir, aynı günlerde Nahçıvan, Şeril, Ordubat, Şahtahtı mıntıklarına ve kaymakamlıklarına ahaliye tebliğ edilmek üzere bir beyanname yayımlamıştır. Beyanname, Halil Paşa'nın Azerbaycan'da Sovyet iktidarı kurulması sürecindeki halka yönelik bildiri ve açıklamalarına benzemektedir:

³¹⁹ Mektup için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 10 dosya 1 yaprak 14.

³²⁰ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.IX, s. 222; **AVPRF** fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 18. Atatürk'ün Nerimanov'a cevabına Türk kaynaklarında rastlamadık. Rusya'da bulduğumuz kısa bir özetinde ise şunlar ifade edilmektedir: “Kardeş Azerbaycan'ın işçi ve köylülerinin Anadolu halklarının özgürlük ve bağımsızlık için kahramanca mücadeleleri hakkında telgrafını büyük bir mutlulukla aldık. (...) Azerbaycan'ın bağımsız halkına içten minnettarlığımı sunmak beni mutlu edecektir.” Bkz.: İ. M. Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.**, s. 152

“İngiliz ve Fransızların şeriki olan hükümetler Türkiye’nin ve böylece İslamiyetin mahvı için uğraşıyorlar. Bu sebepten bizim ve âlem-i İslâmın halâsı ve necâtı ancak Bolşeviklerle uyuşmak ve irtibat yapmakla olur. Buna karar verilmiş, siyaseten de işe başlanmıştır. Nahçıvanlılar da bundan başka siyâset yolu tutamazlar. Nahcivanlıların mukadderâtı şübhe yokdur ki Türkiye, Azerbaycan ve Rus Sovyet hükümetleri arasındaki müzâkere ile ta’yîn edecektir. Nahcivan ve ahalisinin bunu iyice anlayıp düşünmeleri ve Bolşeviklerle bir saat evvel birleşmeye çalışmaları lazımdır.

(...) Nahcivan’da bizimle Bolşeviklerin birleşmesine mani olacak kimselerin bulunmasını ve Bolşeviklere mukavemet etmek küstahlığına çalışıldığını işitmekle dil-hunum.

(...) Bolşeviklerin Azerbaycan’a yaptıkları şeylerden ötürü söylenen sözleri hep iftiradır. Hep İngiliz entrikasıdır. Azerbaycan’dan gelen zâbitlerimiz Türkiye’de vaziyet-i dâhiliyye ve hariciyyeyi anladıktan sonra Karabağ’da kendilerini oynatan meçhul İngiliz eli olduğunu anlamakta gecikiyorsa ve yaptıkları hatadan ötürü azâb-ı vicdan duyarlar.”³²¹

Türk Ordusu’nun Kızıl Ordu’yla işbirliği, Türk tarafında kimi tartışmalara da yol açmıştır. Bolşevik karşıtı propagandalar bazı kesimlerde etkili olmuştur. Karabekir, bu tartışmalarda net tavır almış ve bu ittifakın zorunluluğuna işaret etmiştir:

“Bu müfrezenin Nahcivan’da Bolşevik müfrezesile temasından korkanlar çoktu. Beyazıt’tan Fırka kumandanı Cavit Bey de ‘Kendi elimizle ateşe atıyoruz’ diye yazıyordu. Bilhassa Erzurum zenginleri Bolşevikler geliyor diye işittikçe pek büyük endişeye düşüyorlardı. Bolşevikler hakkında o kadar fena şayialar yayılmıştı ki bunların geçtiği yerde her şeyin yanıp kül olacağı kanaati kökleşiyordu. İçinde bulunduğumuz vahim vaziyetin akibeti bile unutulmuştu. Hemen bütün muhitimde dahi bu münakaşa ve kanaatler karşısında ben büsbütün başka düşünüyör, mütemadiyen her tarafı teskin ve iknaa çalışıyordum. Ve idrak sahibi olanları da şöyle ikna etmişim: ‘(...) Bolşevik kıtaatıyla temasımız elzemdir. Para, cepbane, bilhassa garp ordusuna her nevi silâh ancak Rusya’dan alınabilecektir. Bolşevikler

aleyhinde olan propagandalara kapılırsak birkaç ay sonra parasızlıktan ordular inhilâl³²² edebilecek ve Ermeni-Yunan ordusu bile Anadolu'da Türklüğü bozabilecektir.”³²³

Sovyet askeri istihbaratının askeri harekâtlarla ilgili 25 Ağustos 1920 tarihli açıklama yazısında ise Nahçıvan buluşmasının Taşnak hükümeti üzerinde yarattığı etki, “Ermenistan: Rus Kızıl Ordularının ve Kemal Paşa Ordularının birleşmesinden dolayı hükümet çevrelerinde endişeli ve bitap bir ruh hali var.” şeklinde ifade edilmiştir. Diğer taraftan Ermeni birliklerindeki moral durumu da ordudaki zalimane disiplin şartlarından dolayı kötüdür.³²⁴

Nahçıvan buluşmasının ardından Türk-Sovyet askeri işbirliği, Ermenistan'daki Batı güdümlü sosyalist çevrelerde de endişe yaratmıştır. Taşnakların kontrolü altında olduğu anlaşılan Ermenistan Sendikalar Konseyi, dünya proletaryasına bir çağrı yapmış ve bu işbirliğini şikâyet etmiştir. Çağrıda Rus ve Türk emperyalistlerinin Bolşevizm maskesi altında Ermenistan sınırlarına saldırılarını sürdürdüğü belirtilmektedir. Ruslar ve Türkler, bir taraftan Ermeni emekçi halkını korumak ve barışı sağlamak için Ermenistan'a girdiklerini söylemekte, diğer yandan Ermenistan'ı yerle bir ederek oluk oluk kan akmasına yol açmaktadır. Ermenistan Sendikalar Konseyi'ne göre Doğu'da hiç kimse Bolşevikler ve onların takipçisi Türk paşaları kadar sosyalizmin yüce anlamını rezil etmemiştir.³²⁵

Ermenistan Sosyal-Demokrat Partisi de benzer bir tavırla uluslararası sosyal-demokrat kamuoyuna bir çağrıda bulunur. Çağrıda Kızıl Orduların Tatar askerleriyle Ermenistan'a kesintisiz saldırılar düzenlediği ifade edilmekte ve Batı kamuoyu Rusya ve Türkiye'ye karşı kışkırtılmaya çalışılmaktadır:

“Sovyet Rusya, Tatar³²⁶ Azerbaycan ve Türk milliyetçileriyle ittifak içinde Ermenistan'ı her taraftan kuşatıyor ve düşman kuvvetleriyle ne büyük fedakârlıklarla kazanılan Ermenistan'ın özgürlüğünü ve bağımsızlığını yok etmekle tehdit ediyor.

³²¹ ATASE klasör 924 dosya 1-6 fihrist 1-11'den aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 4.

³²² Dağılma, parçalanma.

³²³ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 916-917.

³²⁴ RGVA fond 195 liste 3 dosya 513 yaprak 14 arkası, 15; fond 7712 liste 1 dosya 174 yaprak 72 arkası, 73.

³²⁵ RGVA fond 109 liste 3 dosya 278 yaprak 27.

³²⁶ Azerbaycan Türkleri o dönemde Tatar olarak anılmaktaydı.

“Bolşevik iktidarı, ilan ettiği kutsal sloganları unutup Ermenistan demokrasisinin cesetleri üzerinden kendine Doğu’ya doğru bir yol döşemekle tehdit ediyor. Bu iktidar, Ermeni halkını Doğu’daki İngiliz politikasına karşı mücadele için bir obje yapmak istiyor.”³²⁷

Taşnak basını ise Güney Kafkasya’nın bütün “demokratik devletleri”ne Kızıl Ordu’nun ilerleyişini durdurma çağrısı yapmaktadır.³²⁸

Türk ve Sovyet birlikleri, bundan sonra da Taşnak Orduları üzerine ortak harekâtlarına devam edecektir.³²⁹ Böylece Nahçıvan buluşması, Ermenistan’a taarruz açısından önemli bir dayanak noktası, ayrıca Türk-Rus ilişkileri bakımından kritik bir irtibat noktası olacaktır.

F. Askeri İlişkilerde Kısa Bir Kesinti: 10 Ağustos Sovyet-Taşnak Antlaşması

Nahçıvan buluşması süreciyle hız kazanan Türk-Sovyet askeri ilişkileri, 10 Ağustos 1920’de Sovyet Rusya-Taşnak Ermenistanı arasında imzalanan antlaşmayla bir süreliğine temposunu kaybedecektir. Antlaşmanın içeriğine ve yansımalarına geçmeden önce kısaca antlaşmanın imzalanma sürecinden bahsetmek faydalı olacaktır.

Batum’da çıkan İslam Gürcistanı gazetesi, 4 Mayıs 1920 tarihli sayısında Azerbaycan hükümetinin Azerbaycan Kızıl Ordusu’nun Ermenistan’ı imha ve Türk Kuvayi Milliyesi’yle birleşmek üzere harekâta başladığını, Ermenilerin büyük bir telaş ve endişe içinde bulunduğunu ve Bolşeviklerle anlaşmak maksadıyla bir heyetin Moskova’ya gönderildiğine dair teyit edilmemiş bir haber alındığını yazıyordu.³³⁰

Haber, gerçekten de doğrudur. Sadece Sovyet Azerbaycanı’nın tavrı değil, Ermenistan’da Mayıs ayında Bolşeviklerin çıkardığı isyan³³¹ da Erivan hükümetini

³²⁷ RGVA fond 109 liste 3 dosya 278 yaprak 27, 27 arkası.

³²⁸ Kirov’un 23 Ağustos 1920 tarihinde Tiflis’ten Çiçerin’e gönderdiği mektubun ilgili bölümü için bkz.: RGVA fond 33988 liste 1 dosya 572 yaprak 258.

³²⁹ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 122-125; Veysel Ünüvar, **a.g.e.**, s. 58 vd.

³³⁰ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 789.

³³¹ Mayıs Ayaklanması için bkz.: Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 209-210. Ayaklanmanın kanlı bir şekilde bastırılmasında Türkiye Ermenilerinden oluşan birlikler de görev almıştır. Taşnaklar, ayaklanan

korkutmuş, bu yüzden Moskova'yla anlaşma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdi. Ayrıca Musavat iktidarının başına gelenler de Taşnaklar açısından uyarıcı olmuştu. Ermeni temsilcisi Şant başkanlığındaki heyet, 30 Mayıs'ta Moskova'ya varmıştı. Karahan'ın temsil ettiği Sovyet Rusya ile Taşnak Ermenistanı ertesi gün Moskova'da görüşmelere başlamışlardı. Taşnaklar görüşmelerde Büyük Ermenistan projesini tekrardan ileri sürmüşlerdi. Hatta Sovyet Dışişleri Halk Komiserliği'ne sundukları istatistiklerle Türkiye'nin sadece altı vilayetini değil, iki katı fazlasının Ermenistan'a ait olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Taşnakların fazla ileri gitmesi üzerine RSFSC hükümeti, İtilaf Devletleri'nin politikası olduğu gerekçesiyle bu iddiaları reddedecektir.³³²

Fakat kesintilerle devam eden müzakerelerin sonunda bir antlaşma metni hazırlanacak ve 10 Ağustos 1920'de imzalanacaktır. Bu antlaşmayla Sovyet Rusya, Taşnak Ermenistanı'nı resmen tanımış oluyordu. Ayrıca iki ülke arasındaki askeri harekâtlara son verilecekti. Ama Türkiye'yi en yakından ilgilendiren konu Şahtahtı-Culfa demiryolu hattının Ermenistan'a verilmesiydi.³³³

Bu antlaşmanın Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki heyetin Moskova'da Sovyet dışişleriyle yaptığı görüşmelere de yansdığı görülmektedir. Müzakereler, Türkiye açısından pek de istenildiği gibi gitmemektedir. 24 Temmuz'da başlayan görüşmelerde Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan, Ermeni meselesi konusunda zorluk çıkartmaktadır. Sovyet Dışişleri, Türkiye'nin Ermenistan üzerine tek taraflı bir harekât yapmasını istemezken, 13 Ağustos günlü görüşmede Van ve Bitlis vilayetlerinin de Ermenistan'a verilmesi ileri sürülmüştür.³³⁴

O sırada Moskova'da bulunan Türk heyeti, 14 Ağustos günü Lenin'e bu antlaşmayla ilgili teessüflerini iletmişti. Vaat edilen Ermenistan yolu açılmadığı gibi

kitleleri dağıtmak için isyandan istifade eden Azerbaycan'ın Ermenistan'a saldıracığı ve bütün Ermenileri keseceği söylentisini yaymış ve Müslüman nüfusa karşı şovenist duyguları körüklemiştir. Bkz.: A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 282-284, 288; Miha Tshakaya, **Gruziya i Armeniya Pod Pyatoy İmperialistov: Menşeviki i Daşnaki v 1920-1921 g.**, Tiflis, İzdatelstvo "Sovjetskiy Kavkaz", 1925, s. 21. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra bazı Bolşevik Ermeniler 25 Mayıs'ta Oltu mıntkasında Türk askeri makamlarına sığınmışlardır. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 813, 839.

³³² R. V. Kazancyan, "K Voprosu O Diplomatıçeskih Otnoşeniyah Mejdu RSFSC i Daşnaks koy Armeniyey Nakanune Turetsko-Armyankoy Voynı 1920 g.", **Vestnik Arhivov Armenii**, No:2, 1965, s. 194-195; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 152, 154.

³³³ Sovyet Rusya'yla Taşnak Ermenistanı arasında imzalanan 10 Ağustos 1920 tarihli antlaşmanın metni için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 63-64.

³³⁴ Bkz. Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 89-90.

iki ülke arasında öteden beri mevcut kalan tek yol da bu antlaşmayla Ermenilere bırakılmıştı. Lenin de bunun üzerine bir haksızlık ve hata olduğunu kabul etmiş, meselenin çözüleceğine ve Ermenistan’la Gürcistan’ın pek kısa bir zaman zarfında Türkiye’nin istediği şekle gireceklerine söz vermişti.³³⁵

Sovyet devletinin Kafkasya’da görev yapan liderlerinden Kirov da Lenin gibi düşünüyordu. Tiflis’te 23 Ağustos 1920 tarihinde Çiçerin’e gönderdiği mektupta Şahtahtı konusunu yakından inceledikten sonra Türklerin itirazlarını diretmelerinde birçok haklı neden olduğu sonucuna vardığını belirtir. Nahçıvan ve Şahtahtı elde bulundurulduğu zaman en kötü ihtimalde 204 verstlik³³⁶ Şahtahtı’dan başlayan Maku-Beyazıt-Karakilise dekovil hattının açıldığının, Karakilise’den Erzurum’a da 130-150 verst şose yolun olduğunun altını çizer. Bu sebeple Türklerin bu konudaki istekleri özellikle anlaşılırdır.³³⁷

Sovyet Rusya-Ermenistan Antlaşması’yla Ermenistan’a bırakılan Şahtahtı-Culfa hattı ve Ermenistan yolunun açılması meselesi, aynı yılın Ekim ayının başında Mustafa Kemal’in Sovyet elçilik heyetinin başında bulunan Birinci Sekreter Y. Y. Upmal (Angorskiy)’le yaptığı görüşmeye de yansımaktadır. Mustafa Kemal, sıkıntıları ortaya koyarken konuya Doğu devriminin ölüm kalım meselesi olarak yaklaşacaktır:

“Sovyet Rusya açısından açık olmalıdır ki, Doğu’daki ulusal kurtuluş savaşlarının kaderi, oluşan durumda tüm Müslüman Doğu’yu emperyalizme karşı mücadelede birleştirebilecek tek [güç] olan bugünkü Anadolu’ya sıkıca bağlıdır. Ancak mücadeleyi yönetebilmek için ilk başta Anadolu’daki hareketin kendisinin zafer kazanması lazımdır. Bunun için iki devlet arasında en sıkı temas zorunludur. Kafkaslar’dan (Ermenistan) geçen yol, kesinlikle açık olmalıdır, ancak o zaman şu an yaşamakta olduğumuz bu korkunç kopukluğa yer olmayacaktır. (...)

³³⁵ Bekir Sami Bey’in 18 Ağustos 1920 tarihinde Ankara’ya gönderdiği raporun ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** kutu 912 gömlek 17 belge 17-1, 17-2, 17-3, 17-4, 17-5, 17-6’dan aktaran: Emel Akal, **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, s. 179-180. Ayrıca bkz. Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 92-93; Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981, s. 157-158.

³³⁶ Eski bir Rus uzunluk ölçü birimi. 1 verst, yaklaşık 1,07 kilometre.

³³⁷ Üç sayfalık mektubun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 33988 liste 1 dosya 572 yaprak 258; **RGASPI** fond 80 liste 4 dosya 15 yaprak 2.

Şahtahtı-Nahçıvan-Culfa demiryolu hattının Ermenistan'ın tam kontrolü altına verilmesi, paradoksal bir şekilde kendi önüne ciddi bir set kurmak eğilimi dışında neyle açıklanabilir. Diyelim ki Ermenistan, iki tarafla da uzlaşmak istemiyor, o zaman onu bunu yapmaya zorlamak lazım, Doğu'daki devrimin çıkarları kesinlikle bunu gerektiriyor."³³⁸

Kâzım Karabekir'in ise bu antlaşmayı çok önemsemediği anlaşılmaktadır. Karabekir'e göre Ruslar Lehistan seferini sonuçlandırana kadar Ermenileri oyalamak istemişlerdir. Buna karşılık Ermeniler de Rusları oyalamaktadır. Karabekir, Ermenilerle aralarında her gün çatışmaların yaşandığını, bunun da gelecek için Türkiye açısından yeterli olduğunu düşünmüştür.³³⁹ Moskova'ya giden Türk heyetinin Askeri Müşaviri Yarbey Seyfi, Moskova'nın bu tavrının Ermenileri tutan Batı sosyalistlerini tatmin etme isteğine ve konunun Sovyet tarafınca pek üzerinde durulmamasına bağlamıştır.³⁴⁰ Heyet Başkanı Bekir Sami Bey de benzer gerekçeleri belirtmiş, ayrıca Sovyet Rusya'nın o sıralarda Lehistan harekâtıyla meşgul olması yüzünden Ermenilere böyle geçici bir hak tanıdıklarını raporunda ifade etmiştir.³⁴¹

Konu, Nahçıvan'daki Türk müfrezesinin komutanı Veysel Bey ve Kızıl Ordu'nun bölgedeki tugay komutanı arasında da konuşulmuştur. Veysel Bey, görüşmede bu meselenin Nahçıvan ve Türkiye'de çok kötü etki yaratacağını, devrim karşıtlarının eline koz verileceğini belirtmiş, yarım milyon aç insanın yurtlarına dönmek, karınlarını doyurmak ümidiyle çöllerde süründüğü bir sırada bunlara bir çare bulunamayarak Ermenilerin isteklerinin Bolşeviklere güvensizlik yaratacağı hakkında açıklamalar yapmıştır. Sovyet tugay komutanı ise bu işin kendisinde de endişeler uyandırdığını, bununla birlikte Moskova'nın barıştan yana olduğunu dünyaya göstermek istediğini, diğer taraftan bu ateşkesi feshettirecekler durumlar baş gösterirse bu durumları düzeltmeye çalışmakta olduğunu ve Taşnakların bundan şımararak bir saldırıda bulunup Ruslarla savaşa sebebiyet vereceğini ve demiryolu hattı meselesinin dikkate değer olmadığını söylemiştir.³⁴²

³³⁸ Upmal'in Sovyet Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Karahan'a yazdığı anlaşılan 8 Kasım 1920 tarihli ve "Gizli" ibaresi taşıyan raporu için bkz.: **RGASPI** fond 5 liste 1 dosya 2158 yaprak 1-15.

³³⁹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 940.

³⁴⁰ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 144-145.

³⁴¹ **A.e.**, s. 145.

³⁴² Veysel Bey'in Sağ Cenah Grup Komutanlığı'na yolladığı 7/8 Eylül 1920 tarihli yazısı için bkz.: **ATASE** klasör 924 dosya 1-6 fihrist 4'ten aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 121.

Antlaşmanın ele alınışı Taşnaklar açısından da farklı değildir. Taşnak hükümeti, bu antlaşmayı geçici bir ateşkes olarak değerlendiriyordu. Böylece esas antlaşma yapılana kadar güçlenmek, Müttefiklerden yeni yardımlar alarak ordusunu silahla donatmak, tüm gücünü seferber etmek ve Bolşeviklere karşı savaşa devam etmek için zaman kazanılacaktı.

Taşnak hükümeti, bu antlaşmaya rağmen Sovyet Rusya'ya karşı düşmanca politikasına devam etti. Erivan, RSFSC'nin elçiliğinin ülkeye girmesini engellemiş, bir süre sonra izin verdikten sonra bazı çalışanlarını tutuklamış, diplomatik postalarını açmış, Sovyet Azerbaycanı'yla olan sınır bölgelerinde çatışmalar kışkırtmıştı. Hatta Türkiye'nin askeri harekâtı başladıktan sonra Taşnak hükümeti, RSFSC'nin temsilcilerinin Ermenistan'a girişinin yasaklanması konusunda önlem alınmasına dair emir vermiş ve Gürcistan'la Bolşeviklere karşı ittifak imzalamaya uğraşmıştı.³⁴³

Yerasimos, bu antlaşmanın Sovyet Dışişleri için o günün olanaklarıyla yapılabilecek en iyi anlaşma olduğu düşüncesindedir. Çünkü herhangi bir çatışmayı gerektirmeden bir ulaşım yolu açılmaktadır. Yerasimos, buna kanıt olarak da İngiliz temsilcisi Luke'un antlaşmayla ilgili şaşkınlık ve kızgınlık içeren Curzon'a gönderdiği 11 Ağustos 1920 tarihli belgeyi gösterir. Fakat bu durum, en kısa sürede büyük çapta bir yardım gereği duyan ve bunun için demiryolunun açılmasını gerekli gören Ankara için de büyük bir hayal kırıklığı olmuştur.³⁴⁴

G. Taşnak İktidarının Umudu: Sevr Antlaşması

Sevr Antlaşması da Taşnak Ermenistanı-Sovyet Rusya Antlaşması'yla aynı gün 10 Ağustos 1920'de imzalanmıştır.³⁴⁵ Şahtahtı-Culfa yolunun kapanması, aynı

³⁴³ R. V. Kazancyan, **a.g.e.**, s. 205-206.

³⁴⁴ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 169.

³⁴⁵ "Vatansız ve vicdansız üç serserinin yine kendileri gibi millet ve vatanla alâkası olmayan birkaç kişi namına sulh muahednamesini imza ettikleri ajansta gördük. Mücadele-i Milliyemizde daha büyük bir azim ve iman ile devamını tekiden ahdedtiğimizi arz eyeriz. İstanbul'da teşekkülünü evvelce duyduğumuz şûra-yı saltanatta Türkiye'nin hayat ve mevcudiyetini söndüren bu zulüm muahedesinin imza edilmesine karar ve rey veren asamisi malûm eşhasın ve muahedenameye vaz'-ı imza edenlerin ihaneti vataniye ile itham olunması ve haklarında hükm-i giyabî verilmesini ve bu vatansızların isimlerinin her yerde lanetle yad edilmesini ilân ve tamim olunmasını arz ve teklif eyerim." Kâzım Karabekir'in 16 Ağustos 1920 tarihinde BMM Başkanlığı'na gönderdiği telgraf için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 941-942.

gün Sevr Antlaşması ile Ermenistan sınırlarının Türk topraklarını kapsamı özellikle Doğu Cephesi açısından büyük sıkıntı yaratmıştır.

Antlaşma'nın Doğu Cephesi'ni, dolayısıyla Ermenistan konusunu ilgilendiren düzenlemeleri 88-93. maddeleri kapsamaktadır. Madde 88'le Osmanlı devletinin "(...) Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını" bildiriliyor, madde 89'da ise sınırlar konusu ele alınıyordu:

"Öteki Bağıtlı Yüksek Taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan da, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini ABD başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır."³⁴⁶

Böylece Müttefikler, bu sınırın saptanmasını Wilson'a bırakmakla birlikte, gerek Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkmasını gerekse Osmanlı'nın sınırını askersizleştirmesini karara bağlamış ve ABD Başkanı'na ne yapması gerektiğini satır arasında yeterince belirtmiştir. Madde 90'da ise verilecek kararın Osmanlı devleti tarafından "şimdiden kabul edilmiş" sayılacağını hükme bağlamaktaydı.

Antlaşma, Büyük Ermenistan'ın yanında, diğer taraftan Kürdistan devletini de öngörüyordu.³⁴⁷

Sevr Antlaşması, Türk devletini parçalayıp tamamen ortadan kaldırırken Sovyet iktidarı açısından da ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Bu antlaşmayla İtilaf Devletleri, "bağımsız Kürdistan" ve "Büyük Ermenistan" görüntüsü altında Rusya'nın güneyinde ve Kafkasya'da müdahalelerini sürdürme olanağı buluyordu.³⁴⁸

³⁴⁶ **Türk Dış Politikası**, C.I, s. 132.

³⁴⁷ **A.e.**, s. 130-133. Ayrıca Sevr Antlaşması'nın Türk Ordusu'yla ilgili düzenlemeleri üzerine bir çalışma için bkz.: Ali Arslan, "Sevr Antlaşmasına Göre Osmanlı Ordusu", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev**, İstanbul, Kitabevi, Mayıs 2008, s. 473-480. 1922 yılında Kızıl Ordu'nun askeri akademisinin yayın organında çıkan Sevr Antlaşması'yla ilgili bir inceleme için bkz.: K. Vasilevskiy, "Krah Sevrskogo Dogovora", **Krasnaya Armiya**, No:18-19, Eylül-Ekim 1922, s. 149-164.

³⁴⁸ A. Şemsutdinov, Y. A. Bagirov, **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, İstanbul, Bilim Yayınları, Şubat 1979, s. 134; SSCB Bilimler Akademisi, **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi**, C.I, İstanbul, Bilim Yayınları, Temmuz 1978, s. 50; A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 122.

Antlaşma, cephenin diğer tarafında Ermeni kamuoyunda büyük heyecan yaratmış ve Taşnaklar, zafer çılgınlıkları atmaya başlamışlardı. Taşnakların İstanbul'da çıkan yayın organı Çakatamart Sevr Antlaşması'nı şu satırlarla kutluyordu:

“On Ağustos, yakın tarihte yeni bir dönem açıyor. Artık eski Türkiye yok! Asırlardır onun boyunduruğunda ıstırap çeken halklar kendi kaderlerinin sahibi oldular ya da öyle olmak zorundalar. Osmanlı İmparatorluğu ise şanını kaybedip ve farklı kavim ve halkların acılarından zevk alma imkânını yitirip saf Türk sınırlarında kalmalı.”³⁴⁹

Çakatamart, genç Ermenistan Cumhuriyeti temsilcilerinin Sevr Antlaşması'nı Müttefik devletlerle eşit konumda imzaladığına dikkat çeker. Ermenistan Cumhuriyeti, inanılmaz kurbanlar pahasına kurulmuştur ve bundan sonra Türk boyunduruğu altında bulunan “vilayetlerin” resmi sahibidir. Çakatamart, Kilikya konusunun çözüme kovuşturulmamasından şikâyetçidir. Tarihsel hakları saklı kalmakla birlikte Kilikya'nın Ermenistan'a katma imkânını vermemişlerdir. Çakatamart, Ermenistan Ordularının kendisine verilen toprakları gerekli anda işgal edeceğini belirtmeyi de ihmal etmez.³⁵⁰

Tiflis'teki Ermeni burjuvazisinin gazetesi Slovo, Sevr Antlaşması'yla Türkiye'nin birleşik Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ve ABD Başkanı'nın belirleyeceği üzere Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerindeki haklarından tamamen veya kısmen vazgeçtiğini yazmaktadır. Böylece Sovyet Rusya'yla aynı anda 10 Ağustos'ta Türk hükümeti, Türk devletiyle bağlarını koparma kararlılığındaki Ermeni halkının iradesini sonunda kabul etmiştir.

Slovo, Sovyet Rusya'nın ve Türk hükümetinin Ermenistan'ı tanımasıyla Ermeni hükümetinin görevinin bitmediğinin altını çizer. Çünkü başka bir Rusya (Beyaz Ordular) ve resmi Türkiye dışında teslim olmayan Kemalist Türkiye de vardır. Kendi ülkelerinde iktidarı ele geçirme şansı olan bu iki gücün de Ermenistan'ın bağımsızlığına tavrı önemlidir. “Gönüllü”³⁵¹ Rusya'sı daha General Denikin zamanında Ermeni hükümetini de facto olarak tanımıştır. Kemalistler de

³⁴⁹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 27 arkası.

³⁵⁰ RGVA fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 27 arkası, 28.

³⁵¹ Beyaz Ordu komutanı Denikin'in “Gönüllü Ordusu”na atıf yapılmaktadır.

topraklarını Batum Antlaşması'yla belirlenmiş sınırlarla daraltarak Ermenistan'ın bağımsızlığına ilkesel olarak karşı değildir.

Slovo, Ermenistan'ın Batum Antlaşması sınırları çerçevesinde tanınmasını ironik olarak değerlendirmiştir. Öyle ki Ermenistan'ın bu kadar küçük topraklarda yaşama ve bağımsız kalma imkânı yoktur. Ancak Kemalistler, çok iyi bilmektedir ki, iktidara gelseler bile Batum Antlaşması'nı hayata geçirmeyi ciddi olarak düşünemeyeceklerdir.³⁵²

Ertesi günkü 18 Ağustos tarihli Slovo gazetesinde ise Türkiye'ye daha düşmanca yaklaşan bir makale yayımlanmıştır. "Türkiye Yok Oldu-Ermenistan'ın Mutluluğu" başlıklı yazı Taşnakların her anlamda saldırgan politikasını yansıtmaktadır:

"Barışın laneti – Türkiye artık yok. Kendi kendisini öldürdü. (...) Bu kelimeleri yazarken ellerimiz titriyor. Ve bu anlaşılır. Biz, altı asır boyunca bu korkunç despotun dişleri arasında kalan Ermeni halkının çocuklarıyız.

Milyonlarca kurbanının Akdeniz'le Hazar Denizi arasındaki ülkeyi kapladığı bahtsız halkın çocukları.

Türkiye yok oldu ve bizim buna üzülmememiz gerek.

Eğer İngiliz için öyleyse, biz, Ermeniler şunu söylememiz lazım: Türkiye yok oldu ve biz, tüm ruhumuzun gücüyle bunu alkışlarız. Milyonlarca kurbanımız mezarlarından çıkarak halkların celladının bu onursuz düşüşünü bugün kutlayabilirler.

Medeniyet, hiç acımadan intikamını aldı. Adalet yerini tam olarak buldu. Mustafa Kemal'in vahşilikleri boşunaydı. Onlar, ancak Türk vahşiliklerine iki yeni çizik atabilirler, ama cesedi çürümekten kurtaramazlar. Azerbaycan'daki Musavatçıların vahşi çalışmaları da boşunaydı. Rus komünizminin arkasına saklanmış olan ve onun elleriyle Ermenistan'a darbe vuran bugünkü kızıl Musavatçılığın kurtaramayacağı gibi onlar da Türkiye'yi kurtaramazdı."³⁵³

³⁵² 17 Ağustos 1920 tarihli Slovo gazetesinde çıkan yazı için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 28.

³⁵³ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 278 yaprak 27 arkası.

Slovo'ya göre “bağımsız ve birleşik Ermenistan” artık hayal değildir. Yüce Amerika Cumhuriyeti'nin başkanına güvenmemek için hiçbir neden yoktur.

Ancak yazıda bütün bunlara rağmen ihtiyatlı olunması gerektiği de vurgulanır. Daha her şey bitmemiştir. Türkiye, zamanında 1878'de Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini³⁵⁴ de imzalamıştır. Ancak Ermeniler, 40 senelik tecrübe sonucunda antlaşmanın imzalanmasının yeterli olmadığını öğrenmişlerdir. Gelecekte neyin beklediğini bilmemektedirler.

Fakat şu anki durum o zamandan çok farklıdır. Türkiye, büyük parçalara bölünmüştür ve olmadığı kadar zayıftır. Askeri gücünü, limanlarını, Boğazları kaybetmiştir. Avrupa'nın çıkarları Ermenilerinkiyile örtüşmektedir. Sadece Yunanistan'ın İstanbul'un sınırlarına kadar ilerlemesi ve İzmir'de kalması Türkiye'nin her zaman için felçli kalmasına yetecektir.³⁵⁵

Ermeni hükümetinin Paris heyetinin başkanı A. Agaronyan, Sevr Antlaşması'yla ilgili Taşnakların İstanbul'daki yayın organı Çakatamart'ın Paris muhabirine uzun bir demeç vermiştir. Agaronyan'a göre Ermeniler bu antlaşmayla ilk kez özgür halklar ailesine katılmıştır. Bu büyük bir zaferdir. Ermeniler, savaş öncesinde hayal ettiklerinden çok daha fazla toprak almaktadır. Ancak Agaronyan, daha devletin örgütlenmesi gerektiği durumda toprakların boyutuna özel bir önem vermemektedir. Mesele ülkenin boyutlarında değil, Ermeni devletinin hangi temellerde güçleneceğindedir.

Agaronyan, Sevr Antlaşması'yla devletlerinin yaşaması için zorunlu olan birleşik Ermenistan'ı elde ettiklerinin altını çizer. Agaronyan, ayrıca Wilson'un Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkartacağından da şüphe etmemektedir.

Agaronyan, kendi ifadesiyle uzun senelerden gelen tecrübesine dayanarak Türklere öğütler de verir. Eğer Türkler akıllıysa antlaşmanın hayata geçirilmesini samimi bir şekilde sağlamalıdır. Onların geleceği ve barışçıl gelişmesi buna bağlıdır. Yoksa herkesten önce mahvolacaklardır. Mağlup, demoralize haldeki Türkiye'nin

³⁵⁴ Berlin Antlaşması'yla Ermeni meselesi Osmanlı devletinin bir iç meselesi olmaktan çıkıp uluslararası bir karakter kazanmıştır. Antlaşma'nın 61. maddesi Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform yapılmasını ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğinin sağlanmasını öngörmektedir. Bkz: Mehmet Perinçek, **Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması**, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2007, s. 44-45.

ihtiyacı, eğer özgür bir millet olarak yaşamak istiyorsa, her şeyden önce örgütlenme ve inşa çalışmasıdır. Bu da ancak antlaşmanın akılsızca ve ölümcül bir savaşa değil, barışçıl yollarla uygulanmasıyla mümkündür. Türkler, ayrıca Başkan Wilson'un Ermenilere verdiği topraklardan sorun çıkarmadan çekilmelidir ve yeni Ermenistan topraklarının nüfusu arasında her türlü entrikadan vazgeçmelidir.³⁵⁶

1 Ekim 1920 tarihli Slovo gazetesinde de Sevr Antlaşması üzerinden kaleme alınmış bir yazı çıkmıştır. “Türkiye'nin Zor Durumu” başlıklı yazıda, Sevr Antlaşması'nın sadece Türk devleti için değil, Türk halkı için de ölümcül bir darbe olduğu ifade edilmektedir. Türkiye'nin iç durumu günden güne daha da kötüye gitmekte ve kaotik bir hâl almaktadır. Sevr Antlaşması, Türkiye'nin can çekişmesi için uzun bir “modus”³⁵⁷ yaratmaya çalışan bütün örgütlü güçleri dağıtmıştır.

Gazete, Damat Ferit Paşa hükümetinin hiçbir gücü ve otoritesi bulunmadığına ve Sevr Antlaşması'na uygun bir siyasi programda ısrar edemediğine dikkat çeker. Slovo'nun ifadesiyle Mustafa Kemal'in bol keseden vaatlerle dolu açıklamaları ve maceracı adımları Damat Ferit'in ve az sayıdaki destekçisinin ellerini kollarını bağlamıştır. Diğer taraftan Türk İstanbul basını vatansever çıkışlar yapmakta, o ya da bu akımın temsilcilerini vatan haini ilan etmektedir. Açıklamalarıyla, gürültüsüyle ve pasif rolüyle basın, oluşan durumun karmaşıklığını daha da arttırmaktadır. İstanbul'daki karmaşık ve sallantılı durum, Mustafa Kemal'in “isyancı” ve “devrimci” hükümetine de yansımıştır. Mustafa Kemal'e bağlanan umutlar da boşa çıkmaktadır.³⁵⁸

Taşnaklar, görüldüğü üzere Sevr Antlaşması'yla büyük heyecana kapılırken ilerleyen süreçte hayal kırıklığına uğrayacaktı. 1922 yılında Amerikan Ermenistan'a Yardım Komisyonu'nun üyesi P. Gibbons, Sevr Antlaşması'nın imzalandığı günlerde meseleye Türkiye'nin cezalandırılması gibi bakıldığını ama o zaman kimsenin Ermenilere gerektiği anda fazla diplomatik bagaj gibi gemiden denize atılabileceklerini anlatmadığını söyleyecektir.³⁵⁹

³⁵⁵ RGVA fond 109 liste 3 dosya 278 yaprak 28.

³⁵⁶ 5 Eylül 1920 tarihli Slovo gazetesinin aktardığı Çakatamart'ın Paris muhabirinin Agaronyan'la yaptığı mülakat için bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 35, 35 arkası.

³⁵⁷ Tarz, usul, yöntem.

³⁵⁸ Yazının tamamı için bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 38, 38 arkası.

³⁵⁹ Nation, 22 Haziran 1922'den aktaran: R. V. Kazancyan, a.g.e., s. 196.

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıyla Kâzım Karabekir, o sırada Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey üzerinden Çiçerin'e bir mesaj göndermiştir. 30 Ağustos 1920 tarihini taşıyan belgede Milli mücadele hareketinin kararlılığı vurgulanmaktadır:

“Onursuz ve vatansız üç maceracının aynı türden bir takım maceracılar adına barış antlaşması imzaladıklarını öğrendik. Türkiye'nin sonu anlamına gelen bu insafsız antlaşmayı nefretle reddediyoruz ve bu antlaşmanın imzalanmasının sadece sonuna kadar mücadele azim ve kararlılığımızı pekiştireceği inancını bu vesileyle size yeniden bildiriyoruz.”³⁶⁰

Halil Paşa da Sevr Antlaşması'yla ilgili Azerbaycan Devrim Komitesi Başkanı Nerimanov'a ve Türkiye Komünist Fırkası'nın lideri Mustafa Suphi'ye bir telgraf göndermiştir. Telgrafta İtilaf Devletleri tarafından dikte edilen barış antlaşmasının bazı satılmış kişiler tarafından imzalandığı, tek yetkilinin devrimci Ankara hükümeti olduğu ve İtilaf Devletleri'yle tüm güçleriyle savaşmaya devam edecekleri vurgulanmıştır.³⁶¹

H. Ermenistan Harekâtı'na Giden Süreç

1. Harekâtın Zamanı Üzerine Tartışmalar

Sonbahar gelirken bütün bu gelişmeler artık Türkiye'nin Ermenistan üzerine harekâtını zorlamaya başlamıştı.

Ermenistan harekâtı, ilk kez Mustafa Kemal'in Kafkas Seddi tahlilini yaptığı 5 Şubat 1920 tarihli yazısıyla gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu yazısında Doğu Cephesi'nde seferberlik ve icap ederse harekâtı uygun görüyordu.³⁶² Kâzım Karabekir ise Bolşeviklerin Kafkasya'nın güneyine inmedikçe Ermenistan'ın yalnız kalmış olmayacağını, İngiliz güçlerinin hâlâ Kafkasya'da bulunduğunu, vaktinden önce bir harekâtle kendi güçlerini ezdireceklerini ileri sürüyordu.³⁶³ Buna karşılık

³⁶⁰ AVPRF fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 1 yaprak 11.

³⁶¹ AVPRF fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 1.

³⁶² Bkz.: *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.VI, s. 268-269.

³⁶³ Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, C.I, s. 510.

Mustafa Kemal Paşa, Dağıstan ve Kafkasya'yla daha sıkı bir irtibat kurulmasını istiyordu.³⁶⁴

Konu, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgali günü tekrar gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e bir telgraf çekerek taarruz hakkında mütalaasını sormuştur.³⁶⁵ Karabekir, doğa şartlarının ağır olmasından ve Bolşeviklerle de irtibat sağlanmadığı için Türklerin yalnız başlarına kalkışacağı bir taarruzun diplomatik ve askeri açıdan mahzurları olacağından o dönemde harekâta karşı çıkmıştır. Karabekir'e göre Bolşevikler Kafkas dağlarını ve Azerbaycan'ı geçip Türklerle temasa gelmedikçe, yapılacak bir harekât vaktinden önce olacaktır. Bu da harekâtın İtilaf Devletleri tarafından ezilmesi sonucunu doğurabilecektir.³⁶⁶

Aynı dönemde Bolşeviklerle görüşülerek Türk Ordularının Bolşeviklik namına Ermenistan'ı işgal etmesi, Sovyet iktidarı kurulmadan önce Azerbaycan'da bulunan İttihatçı Türk subayları tarafından da önerilmiştir. Bu harekât, Sovyet Rusya'nın onayı dâhilinde yapılacağından Türk emperyalizmi adına olmadığı hakkında propaganda yürütülebilecektir. Böylece harekâtın emperyalist hükümetler tarafından "Türk mezalimi" tarzında dünyaya ilan edilmek suretiyle dünya inkılâbı taraftarı bulunanlar üzerinde kötü etki yapması önlenmiş olacaktır.³⁶⁷

O dönemde taarruz kararı alınmasa da halkı psikolojik yönden savaşa hazırlamak maksadıyla 15. Kolordu Komutanlığı bir beyanname yayımlamıştı. Beyannamede İstanbul'un işgalinden ve Ermeni tehdidinden bahsedilirken halka moral vermek amacıyla Kuzey Kafkasya'da Bolşeviklerle savaşan İngiliz idaresindeki kuvvetlerin³⁶⁸ perişan oldukları da söylenmekteydi.³⁶⁹ 18 Nisan 1920 tarihli başka bir tamimde de içlerinde İslam kolorduları dahi bulunan Bolşevik Ordularının Kafkas Dağları'nın güneyine sarkmaya ve buzların çözülmesiyle Volga nehrinde bulunan filolarını Hazar Denizi'ne indirmeye başladıkları vurgulanıyordu. Tamime göre yakında bu ordularla irtibat sağlanacak, Ermenistan'ın ortadan

³⁶⁴ Mustafa Kemal'in 14 Şubat 1920 tarihinde Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgraf için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VI, s. 328. Karabekir'in ertesi gün verdiği cevabı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 517.

³⁶⁵ Bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VII, s. 120.

³⁶⁶ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 598.

³⁶⁷ 3. Fırka Kumandanı Rüştü'nün Kâzım Karabekir'e 11 Nisan 1920 tarihli yazısının ilgili bölümü için bkz.: Fethi Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 278; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 681.

³⁶⁸ Beyaz Ordular kastedilmektedir.

³⁶⁹ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, c.III, s. 66.

kalkması suretiyle Kafkasya'daki Müslümanlar hürriyet bulacaktı. Sonrasında da şüphesiz ordular batıya dönecekti.³⁷⁰

1920'nin Mayıs ayında bu sefer Kâzım Karabekir, Ermenistan üzerine harekât konusunda birkaç kez ısrarcı olmuştur. Karabekir, harekât fikrini Türk hükümetinin Sovyet hükümetine sunduğu 26 Nisan 1920 tarihli teklifnameye dayandırmaktadır. Azerbaycan'da Sovyet iktidarı ilan edilmiştir. Karabekir'e göre Bolşevikler iki ülke arasında engel teşkil eden Gürcistan üzerine harekâta başlamış, Türkiye ise bunlar karşısında Ermenistan'a doğru harekete geçmeyerek borçlu kalmıştır. Ermenistan üzerine Türkiye'nin yapacağı harekât Bolşevikler tarafından iyi karşılanacaktır. Zira Ermenistan harekâtını ilk önce onlar teklif etmiştir.

Karabekir, diğer taraftan İtilaf Devletleri'nin barış şartlarını Türkiye'nin milli çıkarlarına uygun olarak belirleyeceğine dair emarelere de dikkat çeker. Karabekir'e göre İtilaf Devletleri'nin bu yöndeki teklifleri sırf Bolşeviklerin Kafkasya'ya hâkim olmaları ve yakında Türklerle temasa gelecekleri korkusuna dayanmaktadır. Dolayısıyla Bolşeviklerin Ermeni-Gürcü mukavemetini kıramamaları halinde İtilaf Devletleri'nin programı, yine eskisi gibi Türkiye'yi paralamak ve imha etmekten ibaret olacaktır. Dolayısıyla biran evvel Bolşeviklerle temas edilmesi gerekmektedir.

Ayrıca Taşnakların Moskova'da Sovyet yetkilileriyle görüşmelere başladıkları haberleri gelmektedir. Kâzım Karabekir, Ermenilerin de dâhil olduğu “tekmil Kafkas akvâmının³⁷¹” Bolşeviklerle anlaşmasından çekinmektedir. Bunun sonucunda bir de Türk Orduları işgal edilmiş bölgeleri geri almadan Ermenistan'da Sovyet iktidarı ilan edilirse Türkiye'nin eli kolu bağlı kalacaktır. Türkiye'den hiçbir hak, emek ve fedakârlık görmeyen Bolşevikler Türklere “Pek geç kaldınız!” diyeceklerdir.

Bunlarla birlikte gittikçe şiddetlenen Müslümanlara yönelik katliamlar herkeste güvensizlik ve ümitsizlik uyandırmaktadır. Bolşevik Ordularının Azerbaycan'a girmesine rağmen Türk Ordularını atıl durmasına anlam

³⁷⁰ Tamim için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 718-719.

³⁷¹ Kavim.

verilememekte, doğal olarak Bolşevik harekâtının doğruluğu tartışma konusu olmaktadır.³⁷²

Ancak Mustafa Kemal ve Ankara, Bolşeviklerle anlaşıp karşılıklı harekât ve ilişkileri belirlemeden evvel harekâtın yapılmasına karşı çıkmıştır. Diğer taraftan fiili askeri yardımın yapılması, yani Azerbaycan veya Gürcistan yönünden de bir baskının gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Oysa Bolşevikler Leh cephesinin kızışması sebebiyle Kafkasya'daki kuvvetlerinin bir kısmını oraya kaydırmıştır. Bunlar dışında Ermeni meselesi konusunda Batı kamuoyunun tepkisini çekmemek için de harekâtın zamanının gelmediği Karabekir'e bildirilmiştir.³⁷³

Görüldüğü üzere Rusların Türklerin harekâtına karşı çıkış nedenlerinden biri de mazlum bir Türkiye'nin dünya kamuoyunda zalim olarak görüneceği endişesidir. Ermenistan'ın Avrupa ve Amerika işçileri nezdinde mazlum konumda bulunması Moskova'nın bu hükümete karşı ihtiyatla hareket etmesine vesile olmaktadır.³⁷⁴

2. Harekâtın Önündeki Engel: Sovyet Rusya'nın Lehistan Cephesi

Fakat bundan daha da önemlisi Lehistan Cephesi'ndeki gelişmelerdir. Polonya ve Bolşevik kuvvetleri 1919 Şubat'ından beri savaş halindedirler. Polonya devletinin başında bulunan Mareşal Pilsudski, 25 Nisan 1920'de Bolşeviklere karşı ciddi bir saldırı başlatmıştı. Bolşevikler, Polonya Ordusu'nun Ukrayna içlerine doğru hızla ilerleyişi karşısında 6 Mayıs'ta Kiev'i boşalttılar ve ertesi sabah Polonya kuvvetleri kenti ele geçirdiler. Polonya ile yürütülen savaş sonraki altı ay boyunca da 12 Ekim'de Riga'da bir ateşkes ve ön barış antlaşması imzalanana dek Sovyet Ordularını meşgul edecekti.³⁷⁵

³⁷² Kâzım Karabekir'in TBMM Başkanlığı'na gönderdiği 6 Mayıs 1920, 9 Mayıs 1920, 15 Mayıs 1920, 30 Mayıs 1920, 4 Haziran 1920 tarihli yazıları için bkz.: **A.e.**, s. 789-790, 799-803, 851-852, 860-863.

³⁷³ Mustafa Kemal'den Kâzım Karabekir'e 6 Mayıs 1920, 10 Mayıs 1920, 12 Mayıs 1920 ve 1 Haziran 1920 tarihli yazılar için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VIII, s. 176, 209, 214, 271-273.

³⁷⁴ Halil Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya 4 Haziran 1920 tarihli mektubunun ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 892. 15/16 Haziran 1920'de 3. Tümen Komutanı Rüştü'nün Mustafa Kemal'e yazısının ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** klasör 586 dosya 34-114 fihrist 37-4'ten aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 138. Halil Paşa'nın "Yoldaş Halil" imzasıyla 2 Ağustos 1920 tarihinde Doğu Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği mektubun ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 937.

³⁷⁵ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 105.

Bu sebeple Lenin, daha 27 Şubat ve 11 Mart 1920 tarihlerinde Troçki ve Orconikidze'ye gönderdiği telgraflarında azami askeri gücün Batı Cephesi'ne aktarılmasını emretmişti.³⁷⁶ Rusya, böylece Kafkasya'daki ordularının bir kısmını Polonya sınırına kaydırmak zorunda kalmış ve Ermenistan'a yönelik saldırıları ertelemişti. Dolayısıyla Moskova, yeterli gücünün olmadığı bir bölgede kontrol dışı gelişmelerin yaşanmasını da engellemek istiyor, Türkiye'nin harekâtına soğuk bakıyordu. Sovyet Rusya açısından Kafkasya için geçici de olsa barışçıl bir çözüm bulunması gerekiyordu.

Rusya'nın Lehistan'la savaşıacağı haberleri Doğu Cephesi'nde de endişeyle karşılanıyordu. Çünkü bu durum Rusların Kafkasya'da işleri gevşetmesine ve Türk Ordusu'nun harekâtını ertelemesine yol açacaktı.³⁷⁷

Bu sebeplerle Doğu Cephesi komutanlığı Bolşeviklerin Beyaz Ordular ve Polonya karşısındaki başarılarını mutlulukla karşılamış ve bu haberleri tamimlerle duyurmuştur.³⁷⁸ Hatta Karabekir, Moskova telsizinin propaganda maksatlı bazı gerçek dışı haberlerini ferahlık verdiği gerekçesiyle uygun bir şekilde neşrettiğini de yazmıştır.³⁷⁹

Kâzım Karabekir, Kızıl Ordu'nun Polonya'ya karşı zaferinin ardından yayınladığı emirde Sevr Antlaşması'na ve Ermenistan'a karşı yürütülen mücadeleyle müttefik Kızıl Ordu'nun başarısı arasında bağ kuracaktır:

“Müttefiklerimiz, emperyalist Leh devletinin son umudu Brest Litovsk'u aldı. Kurtarılan bölge Bolşevik ordusuna katılıyor.

Bu olgu, İtilaf Devletleri eşkıyalarını umutsuz bir duruma soktu. Sovyet iktidarının Polonya tarafından tanınması Avrupa için yeni bir dönem. Polonya üzerinde gerçeğin güneşi doğmaya başladı.

Yerkürede bütün yağmacıların ve müttefikleriyle İngilizlerin yıkılacağı an artık geldi. Bu yağmacılar arasındaki, zavallı halka tecavüzler eden Ermeni

³⁷⁶ Telgraflar için bkz.: V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.LI, s. 146, 159.

³⁷⁷ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 767, 931.

³⁷⁸ Örnekler için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 591; C.II, s. 740, 912-913.

³⁷⁹ **A.e.**, s. 913.

Taşnaksutyun Partisi de yok edilmelidir. Bunu Anadolu, düzeni yeniden sağlamak için istiyor.”³⁸⁰

Ardından metinde müttefiklerin barış antlaşması adı altında halka zorla kabul ettirmek istedikleri bir paçavra sunduğu, ancak askeri kayıplar pahasına da olsa bunun yırtılıp suratlarına vurulacağı vurgulanır. Karabekir’in emrinin son cümleleri ise şöyle olur:

“Müttefik Kızıl Ordu’nun Polonya Cephesi’nde insanlık adına elde ettiği zaferin Anadolu’nun her yerinde kutlanmasını emrediyorum.

Nihai başarı ve saadete ulaştığımızı herkes öğrenmiş olsun.”³⁸¹

Aynı şekilde 16 Kasım 1920’de Kırım’ın Beyaz Orduların elinden kurtarılması da Anadolu hareketi tarafından sevinçle karşılanacaktır. Fevzi Paşa’nın Vrangel ordusunun dağıtılmasından dolayı tebrik telgrafı göndermesi boşuna olmayacaktır.³⁸² Batı’daki gelişmeler hemen Kafkasya’ya da yansımaktadır.

Türk ve Sovyet devrimcileri, iki ülkede yaşanan iç savaşları ve dış emperyalist güçlere karşı mücadeleyi tek bir cephe olarak değerlendirmişlerdir. Beyaz Orduların ya da Polonya’nın zaferi sadece Sovyet Rusya’yı değil, Türkiye’yi de vurmaktadır. Sovyet Rusya’nın iç ve dış cephelerdeki başarıları aynı zamanda Türkiye’nin Doğu Cephesi’ni de rahatlatmaktadır. Örneğin Karabekir, İngilizlerin ve Denikin’in Kafkasya’da kesin yenilgiye uğraması sonucunda İstanbul’un işgal edildiğini, böylece doğu vilayetlerinin Ermenistan’a teslim ve bu suretle Musul üzerinden İngiliz birlikleriyle irtibatı temine ve Ermenileri Bolşeviklerin imhası tehlikesinden kurtarmaya çalışıldığını belirterek büyük fotoğrafı ortaya koymaktadır.³⁸³ Bütün gelişmeler, iç içe geçmiş, bir domino taşının devrilmesi gibi birbirini etkilemektedir.

³⁸⁰ RGVA fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 246.

³⁸¹ RGVA fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 246.

³⁸² Bkz.: AVPRF fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 1 yaprak 47.

³⁸³ Kâzım Karabekir’in 16 Mart 1920 tarihli tamiminin ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 591.

Bu yüzden Kâzım Karabekir'in İstanbul hükümetinin silahlı kuvvetlerini Türk Denikini ordusu olarak nitelemesi manidardır.³⁸⁴ Karabekir Paşa'nın ayrıca Milli Mücadele ile Bolşeviklerin Lehlere ve Beyaz Ordulara karşı savaşını bir görmesi de şaşırtıcı değildir:

“İşte bugün emperyalist itilaf hükümetlerinin gaddarâne ve savletlerine³⁸⁵ göğüs geren Anadolu halkı bilfiil kapitalizm ve emperyalizm kanunlarına artık bir daha esir ve tâbî olamamak, onların kanlı ve müstebid³⁸⁶ pençelerini vatanı üzerinden kaldırmak ve kırmak için kan dökmekte ve can vermektedir. Bu mücadele Lehistan ve Kırım cephelerinde çarpışan Bolşevik Rusya amale ve çiftçileri mücadelesi kadar şerefli ve esaslı beşerin halâsı³⁸⁷ ve saadet-i ammesinin temin ve tatbikine aynı derecede müessir ve hâdimdir.”³⁸⁸

3. Türkiye'nin Rusya'yı İkna Çabaları ve Sovyet Tarafındaki Tartışmalar

Rusların bu sebeplerle Türk harekâtına destek vermemesi üzerine Karabekir'in üst üste gelen teklifleri Ankara tarafından ret edilmişti. Ancak Ankara, 6 Haziran'da “müdafaa vaziyetimizi ıslah maksadıyla” sınırlı bir harekâta izin verecektir.³⁸⁹ 13/14 Haziran 1920'de Ermeni Komutanlığına hitaben askeri harekâtın gerekçeleri belirtilip gereken uyarılar da yapılmıştır.³⁹⁰ Aynı gün 15. Kolordu Komutanlığı, Doğu Cephesi Komutanlığı unvanını almış, Kâzım Karabekir Paşa da bu komutanlığın başına atanarak yetkileri genişletilmiştir.³⁹¹

Doğu Cephesi Komutanlığı, Doğu halkını silâh altına çağırarak amacıyla 18 Haziran'da bir beyanname yayımlamıştır. Kendi halkına yönelik bu beyanname de Bolşeviklerle işbirliğine vurgu yapılmaktadır:

³⁸⁴ Karabekir'in 10 Mart 1920'de Mustafa Kemal'e gönderdiği yazının ilgili bölümü için bkz.: **A.e.**, s. 573.

³⁸⁵ Saldırılarına.

³⁸⁶ Despot.

³⁸⁷ Kurtuluşu.

³⁸⁸ Kâzım Karabekir'in 3 Ağustos 1920 tarihli Bakû Doğu Halkları Kurultayı'na gidecek olan Türk delegelerine verdiği talimatın ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** kutu 912 gömlek 6 belge 6 -1, B 6-1a, B 6-2'den aktaran: Emel Akal, **a.g.e.**, s. 211.

³⁸⁹ Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 6 Haziran 1920 tarihli telgrafı için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VIII, s. 287.

³⁹⁰ **A.e.**, s. 314.

³⁹¹ **A.e.**, s. 314.

“İmdatımıza yetişmek için bizimle beraber dinimizi, vatanımızı kurtarmak için Asya'nın en uzak yerlerinden kalkan Müslüman orduları³⁹², işte bugün bize elverecek kadar yakınımıza geldiler. Düşmanlarımızı düşman bilen Bolşevikler de, bu Müslüman ordularıyla beraberdir.”³⁹³

9. Kafkas Tümeni'ne seferberlik ilanından önce verilen özel toplanma emrinde de Ermenilerin Bolşevik ve Azerbaycan kuvvetlerinin baskısı altında sıkıştığı ve çok fena duruma düştüğü ifade edilmektedir.³⁹⁴ Doğu Cephesi Komutanlığı, Türk-Sovyet askeri işbirliğini sadece maddi güç anlamında değil, moral gücü yükseltmek bakımından da kullanmıştır. Hatta bunun aleyhinde dedikodu üretenler, Bolşevik harekâtının yalan olduğunu söyleyenler, halkı iğfal ettikleri gerekçesiyle Harp Divanı'na verilmiştir.³⁹⁵

Fakat Mustafa Kemal'in 26 Nisan 1920 tarihli mektubuna cevaben Çiçerin'den gelen mektup üzerine 23 Haziran'da başlaması belirlenen harekât 21 Haziran 1920'de yine ertelenmiş, ilk önce yolda bulunduğu belirlenen Bolşevik heyeti ile temas edilmesine karar verilmiştir.³⁹⁶

Mustafa Kemal'in Sovyet hükümetine 26 Nisan 1920 tarihli mektubuyla Ermenistan'a karşı ortak bir harekât yapılmasını ve bunun sonucunda da Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulmasını teklif ettiği, daha önceki bölümlerde belirtilmişti. Bu mektubun Sovyet yetkililerin eline geçmesiyle Orconikidze, 23 Mayıs günü Lenin, Stalin ve Çiçerin'e gönderdiği telgrafta Taşnak iktidarında Ermenistan üzerinden Türklere yardım edilmesinin imkânsız olduğunu, Ermenistan'ın sovyetleştirilebileceğini, ancak bunun da ciddi iase yükü getireceğini belirtmiştir.³⁹⁷ Orconikidze, ertesi gün Bakû'den Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı

³⁹² Müslüman ordularından kastedilen XI. Kızıl Ordu'dur. Moral yükseltmek ve propaganda amacıyla bu şekilde ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bkz.: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 94.

³⁹³ ATASE arşiv 4/6663 klasör 710 dosya 2 fihrist 19'dan aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 93-94.

³⁹⁴ ATASE arşiv 4/6663 klasör 710 dosya 2 fihrist 14'ten aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 96.

³⁹⁵ Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 851.

³⁹⁶ Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 21 Haziran 1920 tarihli telgrafı için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VIII, s. 349. Bunun yanında Anadolu'da yer yer ayaklanmaların çıkmasını, Yunanların taarruza geçecekleri şüphesini ve İngilizlerin henüz Kafkasya'dan kuvvetlerini geri çekmemesini harekâtın ertelenmesindeki ikincil sebepler olarak sayabiliriz. Bkz.: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 560.

³⁹⁷ RGASPI fond 5 liste 1 dosya 2436 yaprak 39.

Karahan'a da benzer fikirleri dile getirmiş ve Taşnakların Kızıl Ordu'nun geçişine ve Türkiye'yi silahlandırmasına izin vermeyeceğini yazmıştır. Orconikidze, Karahan'ın Ermenistan'dan Kızıl Ordu'nun Türkiye sınırına gelmesi için geçişini talep etme önerisinin de Ermeni kitlelerinde öfke uyandıracakını ifade etmiştir. Orconikidze, Ermenilerin Rusya'nın aracılığıyla Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunları çözme önerisinin gerçekleşmesi durumunda Ermenistan'ın Sovyet Rusya'nın Türkiye ile serbest bir şekilde temasına onay verebileceğini de eklemiştir.³⁹⁸ O sıralarda Sovyet tarafında Ermenistan'a yönelik bir harekâtın ötesinde ülkenin sovyetleştirilmesine de kıtlık nedeniyle soğuk bakıldığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin talebinin karşılanmasının Taşnak hükümetiyle anlaşarak sağlanabileceği fikri tartışılmaktadır. Zaten 25 Mayıs günü Sovyet Politbürosu, Ermeni tarafıyla başlayan müzakereleri devam ettirme ve Rus ordularının yardımıyla Ermenistan'ın sovyetleştirilmesine hemen girişilmemesi kararını almıştır.³⁹⁹

O dönemde Rusya Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi, Taşnak Ermenistanı ve Menşevik Gürcistanı ile barış ve uzlaşma politikasını benimsemiştir. Amaç, diplomatik yolla İtilaf Devletleri'nin ayağının altındaki zemini kaydırmaktır. Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi de bu yönde fazla gücün ayrılamamasından dolayı zamansız görülmüştür.⁴⁰⁰

Sonuç olarak Çiçerin, bu temelde bir mektup kaleme almış ve Mustafa Kemal'e göndermiştir. Sovyet hükümeti, Türkiye'nin bağımsızlığını tanıırken, milletlerin kendi kaderini tayin hakkının altını çizmiş ve Ermenistan'la yaşanan sorunda aracılık teklifinde bulunmuştur. Ancak ortak harekât konusundan söz

³⁹⁸ Kopyasının Lenin ve Stalin'e de gönderilen 24 Mayıs 1920 tarihli telgrafın tamamı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 3/C dosya 1 yaprak 2-6.

³⁹⁹ M. A. Volhonskiy, V. M. Muhanov, **Rossiya Na Kavkaze. Pyat Vekov İstorii: Naučno-publitsistiçeskie Oçerki**, Moskva, Obyedinennaya Redaktsiya MVD Rossii, 2009, s. 287.

⁴⁰⁰ Çiçerin'in Orconikidze'ye 19 Haziran 1920 tarihli telgrafı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 2/C dosya 4 yaprak 5; Çiçerin'in Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu'na 22 Haziran 1920 tarihli yazısı için bkz.: **RGASPI** fond 5 liste 2 dosya 314 yaprak 10. Bu süreçte 1920'nin Haziran ayında XI. Kızıl Ordu bünyesinde İtilaf Devletleri'ne, işbirlikçilerine ve feodal unsurlara karşı savaşta kullanılmak üzere Yakın Doğu Halkları İşçi-Köylü Ordusu kurulması kararı da alınmıştır. Bu ordunun idari ve askeri yapısıyla ilgili ayrıntıların belirlenmesine rağmen tasarının hayata geçirilmediği anlaşılmaktadır. Yakın Doğu Halkları Ordusu'nun kuruluşuyla ilgili bazı belgeler için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 4 dosya 21 yaprak 3-5. Ayrıca Politbüro, Genelkurmay Akademisi Doğu Dairesi bünyesinde Türkiye'nin de içinde bulunduğu bir takım ülkeler için özel kadroların hazırlanması kararı almıştı. 14 Genelkurmay yetkilisi Dışişleri Halk Komiserliği'nin emrine verilmişti. Bkz.: **RGASPI** fond 5 liste 2 dosya 314 yaprak 1; fond 17 liste 3 dosya 92 yaprak 8.

edilmemektedir.⁴⁰¹ Ankara da Moskova'nın aracılık teklifini benimseyecektir. Bununla birlikte Taşnakların yaptığı kırımlara son vermek üzere bazı bölgeleri işgal için askeri harekât yapmaya karar vermek zorunda kalmalarına rağmen mektubun gelmesiyle harekâtı ertelediklerini Rus tarafına bildirecektir.⁴⁰² Çiçerin'in mektubuyla Ermeni meselesinin barış yoluyla çözümlenmesi için Sovyet hükümetinin aracılık teklifi kabul görmüş olur. Bu süre zarfında Taşnakların saldırılarına karşı taarruza geçilmemiş, savunmayla yetinilmiştir.⁴⁰³

Çiçerin'in mektubunun gelmesiyle Doğu Cephesi Komutanlığı'nın harekâtın geri bırakıldığını 22 Haziran 1920'de birliklerine bildirdiği emri de Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin incelenmesi açısından ilginçtir. Emirde Çiçerin'in mektubu şöyle yorumlanmaktadır:

“Bolşevik Ordusu'nun Kafkasya'ya gelerek Doğu meselelerini halletmek istediği bir sırada, Ermeniler ve Gürcüler muhalefet ve mukavemet göstermişlerdi. Biz de Bolşeviklerle ve doğudaki Türklerle birleşmemize engel olmak isteyen Ermenilere yol açtırmak için sınırlarda toplandık. Fakat birkaç gün önce Bolşevik hükümeti Dışişleri Bakanı Çiçerin'den, Ankara'da Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gelen resmi yazıda; Ermenileri yola getirdikleri için tarafımızdan harekâta lüzum kalmadığı, istediğimiz gibi sınırlarımızın tayin edileceği, halkının çoğu Müslüman olan arazinin Türkiye'ye verileceği ve Türklere her türlü yardımın yapılacağı bildirilmiş olduğundan, Büyük Millet Meclisi de harekâtın geri bırakılmasını emretti. Bu sebeple, biz de durumu bekleyerek ve her türlü hazırlığımızı tamamlayarak sınırlarımızda kuvvetli ve emin bir şekilde bulunacağız. Ermenilerin öteye beriye sarkıntılık etmemelerini, en büyük Ermeni komutanına

⁴⁰¹ Mektubun aslı Fransızca yazılmıştır. Bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 6-7; fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 7. Rusçası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 4-5; fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 5-6; **İzvestiya**, 9 Haziran 1920. Türkçesi için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 875-876.

⁴⁰² Mustafa Kemal'in Çiçerin'e 20 Haziran 1920 tarihli mektubu için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VIII, s. 344-345. Bekir Sami Bey'in Çiçerin'e 23 Haziran 1920 tarihli mektubu için bkz.: Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 242-243.

⁴⁰³ “Temmuz-Ağustos 1920 Moskova görüşmeleri sırasından Sovyet hükümeti, Moskova'da bulunan Türk heyetiyle Taşnak temsilcileri arasında uzlaşma sağlamaya devam etti. Uzlaştırma çabaları başarıya ulaşmasa da Sovyet hükümetinin barışçıl önerileri daha uzak görüşlü Türk siyasetçilerin tavrını etkiledi. Onlarda Türk milli kurtuluş hareketinin Doğu'da cephe gerisini güvence altına almak ve İtilaf emperyalistlerinin ordularının saldırısını püskürtmek için bütün kuvvetlerin Batı Cephesi'ne gönderilmesinin ilk dereceden önemi konusunda doğru bir düşünce vardı.” Bkz.: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 128.

yazdım. Şayet Ermeniler, buna rağmen sözlerinde durmayarak Müslümanlara tecavüz ederlerse, şüphesiz, biz de gereken harekâta girişeceğiz.

İnşaallâh şerefli ve mesut günlerimiz artık pek yakındır. Subay ve erata bu hususun ve hepsinin gözlerinden öptüğümün duyurulmasını.”⁴⁰⁴

Çiçerin’in mektubuna Mustafa Kemal de Meclis’in 3 Temmuz 1920 tarihli gizli oturumunda yaptığı konuşmasında değinmiş ve Misakı Milli’yle karşılaştırarak değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴⁰⁵

Karabekir, Çiçerin’in mektubunun ardından Ermenistan harekâtıyla ilgili Sovyet tarafını ikna etmek üzere Halil Paşa’ya bir dizi mektup da göndermiştir. Harekâtın ertelenmesinden birkaç gün sonra 24 Haziran 1920 tarihinde Karabekir, Halil Paşa’ya doğuda Bolşeviklik ve Müslüman yolunun açılmasının her işten ve her teşebbüsten öncelikli olduğunu bildiriyordu. Ne yapılıp ne edilip Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki engel kırılmalı ve doğu yolunun açılması temin edilmeliydi.⁴⁰⁶

Karabekir, 23 Temmuz’da Halil Paşa’ya “Yoldaş” şeklinde hitap ederek yeni bir mektup daha kaleme almıştır. Karabekir, namussuz İngilizlerin emperyalizminin Yunanları Türkiye’nin başına musallat ettiğini ve Yunanların Bursa’yı işgal ettiğini ifade eder. Sıra Ankara’ya gelmiştir. Karabekir, bu durumda Batı Cephesi’ne yardım edemediklerine dikkat çeker. Zira vicdansız Taşnaklar, müttefik Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye yardım etmesini engellemektedir. Karabekir Paşa, Bolşeviklerin Türklerden emin olmaları gerektiğinin, düşüncelerinin Türk birliği değil, Türk-Rus birliği olduğunun altını çizmiştir.

Karabekir’e göre Doğu yolunun açılmaması İngiliz emperyalistlerinin Anadolu’yu daha çok istila etmesi ve Türkiye’nin imhasına yardım edilmesi demektir. Rus Sovyet hükümeti Türkiye’yi öz kardeşi gibi tanımalı ve Türkiye’nin emel ve menfaatinin Türk-Rus ittifakında olduğunu kabul ederek doğunun tren yolunu açmalı ve doğudan barışın ve sükûnetin sağlanması için batıda ve güneyde İngiliz emperyalistlerine “yumruk” vurması için Türk Ordularını serbest

⁴⁰⁴ ATASE arşiv 4/6663 klasör 710 dosya 1-A fihrist 11’den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 103-104.

⁴⁰⁵ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.VIII, s. 390-391.

⁴⁰⁶ Mektubun tam metni için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 902.

bırakmalıdır. Bunun için Azerbaycan'ın yeni ordusu ile Rus Sovyet Ordusu ve Türk Ordusu derhal harekete geçmelidir.⁴⁰⁷

Karabekir, kısa bir süre sonra Halil Paşa'ya tekrar yazacak ve ısrarla XI. Kızıl Ordu'yu Taşnak engelini ortadan kaldırmak için talep edecektir.⁴⁰⁸

Türk tarafının bu girişimlerinin sonuç verdiği görülmektedir. Stalin, 8 Temmuz 1920 günü Orconikidze'nin telgrafının üzerine şu notu düşer:

“Bence sonsuza kadar zikzak çizerek iki taraf arasında oynamakla bir yere varılamaz, taraflardan birini, bu durumda elbette ki Türkiye ile Azerbaycan'ı kesin şekilde desteklememiz lazımdır. Ben Lenin'le görüşüm, o da itiraz etmedi.”⁴⁰⁹

31 Temmuz 1920'de Rusya Komünist Partisi'nin Politbürosu Çiçerin'in önerisini kabul ederek sovyetleştirilerek Ermenistan üzerinden Türkiye'nin devrimci kitleleriyle yakın temas sağlanmasını kabul eder.⁴¹⁰ Parti'nin Kafkasya Bürosu, bu öneriye karşı çıkarak Türkiye'yle bağın sovyetleştirilerek Gürcistan üzerinden kurulması gerektiğini ileri sürer. Kafkasya Bürosu'na göre Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Terek ve Kuban karşıdevrimcilerinin üssü ortadan kaldırılmış olacak ve Tiflis'in Vrangeli'e yardımı engellenecektir. Ayrıca Türkiye'yle bağın Gürcistan üzerinden kurulması Karadeniz'in güvenliği açısından da önemli rol oynayacaktır. Bunlara ek olarak Ermenistan'ın Avrupa ve Amerika'yla bağı kopartılarak teslim olması ve iktidarın Ermeni komünistlerine verilmesi sağlanacaktır. Bu şekilde Türkiye'ye ikinci bir yol da açılmış olacaktır. Diğer tarafta askeri stratejik açıdan Gürcistan'ın işgali Ermenistan'a oranla daha kolaydır.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Mektup için bkz.: **A.e.**, s. 914-915. Mektubun Sovyet arşivlerindeki Rusça kopyası için bkz.: **RGASPI** fond 495 liste 181 dosya 135 yaprak 1. Ayrıca bkz.: Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi**, s. 267-270. Mektubun Rusça kopyasındaki tarih 23 Temmuz 1920 değil, 23 Ağustos 1920 gözükmektedir.

⁴⁰⁸ Türkiye'de rastlamadığımız bu mektubun Sovyet arşivlerindeki Rusça kopyasında tarih olarak 31 Ağustos 1920 gösterilmektedir. Ancak içeriği ve bir önceki mektuptaki hata da göz önünde bulundurulduğunda mektubun tarihinin 31 Temmuz 1920 olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.: **RGASPI** fond 495 liste 181 dosya 135 yaprak 7. Ayrıca bkz.: Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s. 271.

⁴⁰⁹ **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 4018 yaprak 1-2; **GARF** fond 130 liste 4 dosya 496 yaprak 142a.

⁴¹⁰ **RGASPI** fond 17 liste 3 dosya 99 yaprak 1. Bu önemli bir tavır değişikliğidir. Çünkü daha 30 Haziran 1920 tarihli Politbüro oturumunda Rus ordularının Ermenistan üzerine ilerlemesinin durdurulması ve buna bağlı olarak Türk saldırısının kıskırılmasından kaçınılması için Kafkasya'daki Bolşevik yetkililerin azami dikkati göstermeleri konusunda uyarılması kararı alınmıştır. Bkz.: **RGASPI** fond 17 liste 3 dosya 93 yaprak 1.

⁴¹¹ Rusya Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi Kafkasya Bürosu'nun Lenin, Troçki, Krestinskiy ve Çiçerin'e 3 Ağustos 1920 tarihli telgrafı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 8 dosya 23 yaprak 192-193.

Kafkasya Bürosu'nun bu önerisi Merkez Komitesi tarafından kabul edilmez. Fakat aynı zamanda Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi planı da ertelenir. Moskova, önceliği Vrangel'in tasfiyesine vermiştir. Ancak ondan sonra Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasına geçilecektir.⁴¹² Zaten tam o sırada da Ermenistan'la yukarıda konu ettiğimiz 10 Ağustos 1920 tarihli antlaşma imzalanmıştır.

4. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların Süreci Değerlendirmeleri

Diğer taraftan Ağustos ayında Türk tarafı Ermenistan harekâtını ve Sovyetler'le askeri ilişkilerin durumunu hararetle tartışmaya ve sürecin bir muhasebesini yapmaya başlamıştı. Aşağıda Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların uzun olması pahasına aktarılan değerlendirmeleri aslında şimdiye kadar anlatılan bölümün bir özeti mahiyetindedir. Konunun pekiştirilmesinde yardımcı olacaktır.

Kâzım Karabekir, 4 Ağustos 1920 tarihinde seferber halindeki birliklerine bir tamim yayımlar. Bu belge, Türk komutanın savaşa hazırlanan asker ve subaylarını nasıl motive ettiğini ve bilinçlendirdiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Karabekir, bu tamimin bir subay tarafından askerlerin yüzüne okunması, parça parça izah edilmesi ve ardından erlerden biri tarafından umûma tekrar edilerek anlatılması emrini vermiştir:

“Fedakâr arkadaşlarım:

Dünyanın birçok yerlerinde kızgın ve büyük harpler oluyor. Bir taraf, masum ve mazlum milletleri esaret zinciri ile bağlamak, bu milletlerin serveti ile hazineler doldurmak ve yine onları zorla, kahırla kullanarak kendilerine saraylar, saltanatlar kurmak istiyor. Bu tarafın başında İngiltere ile Fransa ve ayarttıklarının içinde de bize en çok zararı dokunan Yunanistan ve Ermenistan vardır. Diğer taraf, zulüm ve esaret altında inleyen milletleri kurtarmak, dünyanın bütün insanlarını bir tutmak ve herkesi kendi yurdunda sulh ve rahat içinde ve insanca yaşatmak istiyor. Bu tarafın başında da Rusya vardır. O Rusya ki; kendini zulme boğan Moskof Çarlığını yıkmış

⁴¹² Rusya Komünist Partisi Merkez Komite Sekreteri Krestinskiy'in Merkez Komitesi adına yazdığı 11 Ağustos 1920 tarihli yazı için bkz.: **RGASPI** fond 17 liste 109 dosya 15 yaprak 97.

ve kavuştuğu hürriyeti zulüm altında inleyen insanlara da kazandırmak için bütün istilâci devletleri kendisine düşman tanımıştır. (...)

Milletimizi zulme, esaret ve hattâ neticede mahva çalışan İngiltere ve hempaları ve bizi hayattan, rahattan mahrum eden emelleri Bolşevik Rusların da düşmanı olduğundan bütün islâmlar gibi milletimiz de Bolşeviklere el verdi, İngiltere Bolşevikler ile dost olduğumuzu biliyor ve onlarla birleşince İngiltere ve yordakçılarının bütün ümit ve saltanatlarının mahvolacağını açıkça görüyordu. Bizi Kafkasya tarafından da sıkıştırmak, Bolşeviklerle birleştirmeyip her taraftan büsbütün sarmak istiyorlardı. Bu vazifeyi de Ermenistan'a verdiler. Ermeniler bu vazifeyi aldıklarından itibaren Ruslarla aramızdaki yolları açmamaya, bizi Rusların para, silâh ve cephaneye gibi yardımlarından mahrum etmeye ve bir çok müşkilât çıkarmaya başladılar. Bunun üzerine Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, dostumuz Rusya Şûra hükümeti ile birlikte bir hareketle Ermeni Taşnak çetelerini tedip ederek Şark yolunu açmak için seferberlik ilân ederek sizleri hududa topladı. Fakat tam bu zamanda, İngilizlerin ve bunların hesabına çalışanların tertibi ile Azerbaycan'da Bolşevikleri müşkilâta sokacak kıyâmlar çıktı.⁴¹³ Bir taraftan da İtilâfın hilesi uğruna kurban olan Lehistan muharebesi kızıştı. Bolşevikler kuvvetlerinin çoğunu Leh cephesine sevke mecbur oldular. Bolşevik ordusu ile birleşmemiz çıkan kıyâmlar yüzünden bir buçuk ay kadar geri kaldı. Fakat artık Azerbaycan'daki işler bitti, her tarafa sükûnet yerleşti. Nihayet Bakû'deki 11. Bolşevik Kırmızı ordusunun fırkaları ileri harekete başlayarak Ermenilerin en çok güvendikleri Zengezor'u işgal ettiler. Buradaki Taşnak Ermenilerinden 10.000 silâh toplayarak ve ileri gelenlerini kâmilen yakalayarak Nahçıvan hududuna ve 28 Temmuz'da da Nahcivan'a geldiler. Taşnak Ermeni hükümetini yirmi günden beri Vedi ve Şahtahtı İslâm mıntıklarına yaptıkları taarruzları işittiler, ahalinin uğradığı sefalet ve perişanîyi gördüler, nutuklarında pek yakında Taşnak Ermenilerinin mahvedilerek senelerdenberi kan ve ateş tufanına boğulan bu masum İslâm diyarlarına artık tamamen sulh ve rahat geleceği açıkça söylediler. Dostluğumuzu kuvvetleştirerek ordumuza samimî selâmlar gönderdiler. Bu suretle birleşmemiz, göklere yükselen İslâm âlâm ve figânını dindirmek ve yapılan zulüm ve cinayetlere nihayet vermek zamanını çok yakınlaştırdı. Cephemizde bir daha çok kanlar döktürecek, hanumanlar söndürecek bir tehlike kalmayınca buralarda işlerimiz bitmiş olacaktır. Bu zaman ise pek yakın ve bu aylar

⁴¹³ Nuri Paşa'nın başında bulunduğu bu isyanlar üzerinde ileriki bölümlerde durulacaktır.

içerisindedir. Çünkü İtilâfın son silâhı olan Lehistan can çekişmekte ve her tarafında Sovyet idareleri teessüs etmektedir. Bunun ardından Ermenistan ve Gürcistan mes'elelerinin halli pek kısa sürecektir. Zaten bir kaç aydan beri dâhili inkılâplar büsbütün başka bir şekil alacak ve artık Taşnak komitacılarının kafaları ezilecektir. İşte şarkın bu yakın neticesi memleketimizin her tarafını birden kurtaracaktır.”⁴¹⁴

Kâzım Karabekir, 11 Ağustos 1920 tarihinde de Erzurum'dan Ankara'ya bölgedeki genel siyasi ve askeri durumu bildiriyordu. Karabekir, raporuna Rus devrimini ele alarak başlamaktaydı. Karabekir'e göre Dünya Savaşı'nın sonuncu senelerinde Rusya'da infilak eden Bolşevik inkılabı insanların mutlak çoğunluğunu teşkil eden fakir halk içinde, bilhassa bu halkın en çok cefa çeken amele kısmı arasında eski zamandan beri vücut bulmuş olan sosyalistliğin hakiki maksadını ve gayesini ilan eden ve insanlığın emperyalist ve kapitalist idarelerin zalimane tahakküm ve zorbalığından kurtulması ve saadeti için mücadeleyi hedefleyen ve bu hedef ve gayeyi bütün dünya insanlarına yaymaya ve uygulamaya azmeden ve girişen şiddetli bir safha tezahürüydü. Eski zorba ve şiddetli Çar idaresinin dayanılmaz zulmüne uğramış olan Rusya halkı özellikle Dünya Savaşı'nın son senelerine doğru katlanma haddini aşan açlık ve sefalet ıstırabının acı ve tahripkâr darbeleri tesiriyle ve Rusya'nın diğer Avrupa hükümetleri arazisine oranla neredeyse sınırsız olan arazisinin genişliği ve ikliminin sakinlerine bahşettiği mutlak emniyet ve müsaadesi gibi coğrafi ve tabii etkenlerin yardımıyla en evvel bütün dünya emperyalizm ve kapitalizmi aleyhine cihat ilanı ihtiyaç ve kuvvetini duymuş ve dünya çapındaki bu büyük inkılabı ilk olarak başlamış ve düşmanlarının bugüne kadar mümkün olan kuvvet ve vasıtalarla kendilerine saldırmalarına rağmen bu inkılabı yaşatabilmiştir.

Karabekir, Lehistan karşısındaki başarıları söz konusu inkılabın pek mühim bir zaferi ve gelecek hayatı için pek ümit verici bir kurtuluş teminatı olarak görmektedir. Karabekir'in ifadesiyle İslamiyetin en yüce ve en esaslı kural ve kanunlarını ihtiva eden bu büyük inkılabın geldiği yer, aynı düşmanlar karşısında mevcudiyet ve hayatını kurtarmaya çalışan Türk milleti için de şüphesiz son derece sevinç ve şükranla kabule değer mesut bir hadisedir. Doğunun kayıtsız ve şartsız sahibi ve kullanıcısı olmayı mağrur kafalarına yerleştirmiş ve hayatlarının idamesini

⁴¹⁴ Tam metni için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 927-929.

ancak bu sahiplik ve kullanıcılıkta görmüş olan İtilaf hükümetleri, bir taraftan ellerindeki vasıta ve kuvvetlerin imkân ve kudreti dâhilinde Türkleri ezmeye ve yeryüzünden kaldırmaya çalışmakta, diğer taraftan da acı çeken insanlığı kurtarmaya uğraşan Bolşevizmin mazlum ve kahrolmuş Türk milletine el uzatamamasına akıl ve servetlerinin kuvvet ve nüfuzuyla çabalamaktadır. Bundan dolayı Bolşevikler, gerek bizzat kendi mevcudiyet ve hayatlarını muhafaza endişesi ve gerek Türkiye'nin ve neticede İtilaf elinden kurtarılacak dünya çapındaki inkılabı en büyük ve en kuvvetli destek ve yardımın elde edilmesinin temini arzusuyla Anadolu hareketiyle bağ kurulmasına ve ittifaka karar vermiştir. Karabekir, raporunda Bolşeviklerin Lehistan harekâtından önce Kafkas cephesine tahsis ettikleri X. ve XI. Kızıl Ordularla harekâta başlayarak Türk subaylarının da etki ve yardımıyla Azerbaycan'a kolaylıkla girdiklerine, İtilafçıların sadık beslemeleri olan Gürcistan ve bilhassa Ermenistan hükümetleri aleyhine savaşa hazırlandıklarına da dikkat çekmiştir.

Raporda ancak o dönemde Bolşevikler aleyhine gittikçe önem kazanan ve büyüyen Lehistan Cephesi'nin zorlaması üzerine Kafkasya'daki kuvvetlerden de söz konusu cephede istifade ihtiyacı doğduğu ve X. Kızıl Ordu'nun tamamen kuzeye alındığı ve hatta XI. Kızıl Ordu'nun da Süvari Kolordusu'nun Kafkas harekât merkezinden alındığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu harekât merkezinde yalnız kalan XI. Ordu'nun cephe gerisi olan Gence ve Terter havalisinde İngilizlerin ve adamları olan eski Azerbaycan Musavat hükümeti reis ve mensuplarının ve Taşnak Ermeni komitelerinin tesir ve teşvikleriyle Azerbaycan'da karşıdevrim ortaya çıkmış ve Gürcü-Ermeni sınırlarına kadar dayanarak Türkiye'ye el vermeye yaklaşmış olan Kızıl kıtalar kendi menzili üzerindeki bu acı hadiseleri bastırmak ve Azerbaycan dâhilindeki harekâtın emniyetini sağlamak ve elde edilen inkılâbı yaşatmak üzere geri dönmeye ve pek çok kanlı çarpışmalar ve fedakârlıklarla mevcudiyeti muhafaza kısıtlamalarına mecbur kalmıştır. Bu hususta sarf ettiği kuvvet ile Kafkasya'da zayıf düşen Bolşeviklik, Lehistan harekâtının neticelerini bekleyerek Haziran sonundan raporun yazıldığı Ağustos ayına kadar Azerbaycan'daki vaziyet ve konumunu tedbirli bir siyasetle muhafaza mecburiyetinde kalmıştır. Gürcistan'la dahi Türkiye'ye ait olarak kabul ettiği Batum havalisine dair taahhütlerde bulunarak yapmayı başardığı bir antlaşmayla⁴¹⁵ söz konusu bölgedeki İngilizleri Gürcülere kovdurmuş ve kendi ilkelerine hiç uymayan şartlar altında Gürcü hükümetini idare

⁴¹⁵ Gürcistan'la Sovyet Rusya arasında imzalanan 7 Mayıs 1920 tarihli antlaşmadan bahsedilmektedir.

eylemiştir. Taşnak liderlerinin cezalandırılacağını telsizle ilan ve Azerbaycan'a aidiyeti sebebiyle Karabağ'ın tahliyesini 24 saat süreyle Ermeni hükümetinden şiddetli bir ultiमतomla talep eden Bolşevik hükümeti, aynı hadiseler ve harekât neticesinde Ermeni hükümeti delegelerini Moskova'ya çağırarak hiç olmazsa kendi aleyhine Ermenistan'ı İngiliz siyasetine büsbütün kaptırmamak niyetiyle mevcut Ermeni hükümetiyle dahi müzakerelere girişmek mecburiyetinde kalmış ve kuvvetle elde edemeyeceğini anladığı bugünkü Kafkas vaziyeti ve Türkiye ile halen tesis edebildiği irtibatı kısmen kuvvet ve kısmen siyasetle bu sayede temini başarmıştır.

Ancak Kâzım Karabekir'in Lehistan'ın o günkü uygun vaziyetinden istifade edecek olan Bolşevik hükümetinin pek yakında Kafkas cephesine tahsis edebileceği, amaca uygun ve yeterli kuvvetlerle Mayıs sonlarındaki niyet ve teşebbüslerine döneceğinden şüphesi yoktur. Karabekir, Moskova'nın gerek Gürcistan ve gerek Ermenistan hükümetlerini mevcut Azerbaycan Sovyet Hükümeti gibi tamamıyla Sovyet idaresi şeklini kabule kuvvetle zorlayacağını ve bu suretle İngilizlerin Kafkasya'daki son ümit ve dayanaklarını da ortadan kaldıracağını ve Türklerle doğrudan temasa geleceğini düşünmektedir.

Karabekir, raporunda Nahçıvan buluşması sonrasındaki durumu da özetler. Bütün dünyanın izlediği Lehistan harekâtını ve başarılarını Ermeni ve Gürcü hükümetleri de takip ettikleri ve inceledikleri için, son zamanlarda Nahçıvan'da ortaya çıkan vaziyet karşısında Ermeniler oldukça ihtiyatlı davranmaktadır. Taşnaklar, başından beri Bolşevik ve Azerbaycan Sovyet kuvvetleriyle kendi aleyhine Türklerin işbirliği yapacağına ve ortak hareket edeceğine kanaat getirdiğinden harekâtında ağır davranmaya başlamıştır. Ermeniler, bir taraftan Rusların Polonya cephesindeki başarılarını, diğer taraftan Nahçıvan'daki Türk-Rus işbirliğini dikkate alarak aceleci davranışlardan uzak durmaktadır. Gürcistan'daki durum da Ermenistan'da olduğu gibidir. Bu iki hükümet, Ruslarla geçici anlaşma yapmalarına rağmen Türklerden daha fazla Ruslardan çekinmektedir.⁴¹⁶

Mustafa Kemal Paşa ise 14 Ağustos günü Kâzım Karabekir'in yukarıda geniş olarak aktarılan 11 Ağustos 1920 tarihli raporu çerçevesinde TBMM'de bir konuşma yapmıştır. Konuşmadaki ifadeler ve konunun anlatım sırası neredeyse Karabekir'in

⁴¹⁶ Raporun ilgili kısımları için bkz.: ATASE arşiv 1/4282 klasör 586 dosya 115 fihris 31'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 306-308.

raporunun birebir aynısıdır. Ekim Devrimi'yle ilgili değerlendirmeler, Lehistan'la savaşın Kafkas Cephesi'ne etkisi, X ve XI. Kızıl Orduların rolü, Azerbaycan'daki Gence İsyanı, Güney Kafkasya'daki cepheleşme konusundaki tespitlerin Karabekir'in raporundan alındığı anlaşılmaktadır. Karabekir'in bu konudaki fikirlerinin Ankara tarafından da onaylandığı görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesi hakkında ayrıntılı bilgi verdiği konuşmasını son olarak şu şekilde özetleyecektir:

“Efendiler; bütün bu tafsilatı tekrar özetlemek lazım gelirse, şu noktalara işaret koymak istiyorum: Anlaşıyor ki, Bolşevik hükümeti bizimle irtibat ve temas yapmak için fiilen teşebbüslerde bulunmuştur. Ordu göndermiştir. İkincisi; vaziyetin bir iki aydan beri Doğu'da ihmal edilmiş, muğlak kalmış olması, Lehistan vaziyetinden ileri gelmiş oluyor. Lehistan'a kuvvet gitmiş olmasıyla Ermenilerin, Gürcülerin, Azerilerin mahalli muhalif ve karşı hareketleri buna sebebiyet vermiş olur. Üçüncüsü; bütün bunlara rağmen, burada kalan kızıl kuvvetlerin zaafına rağmen Azerilerin, Gürcülerin, Ermenilerin mukavemet ve taarruzuna rağmen yine Kızıl Ordu yol, vasıta buluyor ve imkân buluyor. Nahcivan'a kadar gelip bizimle teması arıyor ve buluyor. Bu üç nokta ortak düşmanları neticede mağlup etmek için azmetmiş olan iki milletin, iki hükümetin gelecekteki münasebetlerinin de arzu edildiği yönde olacağına dair bir güven verebilir. Özel bir bakımdan da Ermenilerin bütün mütecaviz hareketleri durdurularak onlara daima hâkim bulunduğumuz görülüyor.

(...) Efendiler, Bolşevikler, siyasi ve hatta toplumsal bakımdan –çünkü bilirsiniz ki, Batı ve Amerika amelesi nezdinde Ermeniler mazlum tanıtılmışlardır– Ermenilere ehemmiyet atfetmişlerdir. Himayekâr bir siyaset takip eder görmüşlerdir. Fakat bugün bu Ermeniler onlara dahi nankörlük etmiştir. Onların kuvvetine dahi fiilen tecavüz etmiştir. (*Kahrolsun sesleri.*) Pek ziyade muhtemel ve beklenmektedir ki, bu defa Bolşevik Cumhuriyeti artık bu küstah milletin haddini tanıtmak için şiddetli ve kati kararını verecektir ve pek ziyade beklenir ki, Lehistan muvaffakiyetlerini müteakip Bolşevikler bizim ile maddeten vücuda getirdikleri bağı takviye edeceklerdir.”⁴¹⁷

⁴¹⁷ Konuşmanın ilgili bölümleri için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.IX, s. 170-176.

Gerçekten de Mustafa Kemal ve Karabekir Paşaların geleceğe yönelik tespitlerini doğrulayacak gelişmeler olur. Kâzım Karabekir, Azerbaycan ve Karabağ'da toplanmakta olan Kızıl Ordu'nun Ermenistan'a karşı muhtemelen 21-25 Ağustos arasında taarruza karar verdiğini Ankara'ya bildirir. Halil Paşa, Türk Ordusu'nun da bu harekâta katılarak Kızıl Ordu'ya yardım lüzumunu Kızıl Ordu komutanına iletmiştir. Ancak İtilaf Devletleri'nin desteklediği Beyaz Ordu komutanı Vrangel'in Kırım'a çıkarılması nedeniyle bu harekât gerçekleşmemiştir.⁴¹⁸

Yine de Ermenistan harekâtının zemini oluşmaktadır. Harekâtın öncesinde askeri işbirliğinin havası Anadolu basınına da yansımıştır. Konya'da yayımlanan Ögüt gazetesinde 8 Eylül 1920 günü şu satırlar yer almıştır:

“Kızıl Ordunun Kafkasya'ya gelmesinden beri ümitlerimiz yükseldi. (...) Türkiye'nin siyaseti kararlaştırılmıştır. Asya'ya dayanmak, Bolşevik Rusya ile beraber yürümek.”⁴¹⁹

Buna paralel olarak gün geçtikçe Sevr Antlaşması'nın Taşnaklarda yarattığı havanın dağıldığı da görülmektedir. Taşnak Ermenistanı'nın Washington elçisi Garo Pastırmacıyan⁴²⁰, bir Amerikan gazetesine yaptığı açıklamada Türk-Bolşevik işbirliği karşısındaki endişesini dile getirmiş ve Batı'nın yardım taleplerine karşılık vermemesinden yakınmıştır:

“Durumumuz günden güne kötüleşiyor. Türk milliyetçileri, Bolşeviklerle Ermenistan üzerinden kendi aralarında birleşmek amacıyla ortak çalışıyor. Tatarlar⁴²¹, bize kuzeyden, milliyetçiler-Türkler ise güneyden saldırıyor.”⁴²²

Pastırmacıyan, Müttefiklerden istedikleri silah ve askeri mühimmatı da alamadıklarını belirtir. Türkler ve Tatarlar, Ermenilerin güçsüzlüğünü görüp daha da

⁴¹⁸ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 146-147.

⁴¹⁹ Bkz.: Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.III, Ankara, Öğretmen Yayınları, Ocak 1986, s. 202.

⁴²⁰ 1896 yılında Osmanlı Bankası Baskını'nda yer almış, 1908 Devrimi'nden sonra Mebusan Meclisi'ne seçilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulmasında faal olarak çalışmıştır. 1920 yılından itibaren Taşnak Ermenistanı'nın ABD elçiliğini yapmıştır. Bkz.: **Entsiklopediya “Armyanskiy Vopros”**, Yerevan, Glavnaya Redaktsiya Armyanskoy Entsiklopediya, 1991, s. 33. Pastırmacıyan'ın Ermeni meselesi konusundaki kitabı için bkz.: G. Pastermadjian, **Why Armenia Should Be Free: Armenia's Role in The Present War**, Boston, Hairenik Publishing Company, 1918.

⁴²¹ O dönemde Azerbaycan Türkleri bu şekilde adlandırılmaktaydı.

⁴²² **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 35 arkası.

cesaretlenmektedir. Yapılan yardımlar konusunda müteşekkirdirler, ancak ordularının ihtiyaçları çok daha fazladır.⁴²³

İ. Doğu Halkları Kurultayı ve Bakû'de Yaşanan Tartışmalar

Bölge hızla Türk-Taşnak Savaşı'na doğru giderken Türk Ordusu'nun Ermenistan harekâtını motive edecek ve taşlarını döşeyecek bir takım gelişmeler de Bakû'de yaşanır. Bunlar içerisinde konu açısından en önemli olay, Komünist Enternasyonal (Komintern) tarafından Doğu Halkları Kurultayı'nın 1 Eylül 1920'de Bakû'de toplanmasıdır. Kurultay için Türkiye, Ermenistan ve İran halklarına doğrudan yapılan çağrıda şu vurgular dikkat çekmektedir:

“Ermeni işçi ve köylüleri! Uzun yıllardır yabancı kapitalistlerin, Ermenileri Kürtlerin kırdığına dair söylemlerinin kurbanı olan sizler, onlar tarafından Sultan'a karşı mücadeleye teşvik edildiniz ve onunla sizin mücadelenizden kendilerine yeni avantajlar elde ettiler. Yabancı kapitalistler, savaş boyunca size yalnız bağımsızlık vaat etmediler, aynı zamanda sizin öğretmen, din adamı ve tüccarlarınızı kullanarak Türk köylüsüne ait toprakları almanız için sizi tahrik ettiler. Bu sayede Türk ve Ermeni halkları arasında bitip tükenmeyen mücadelelerin devam etmesini sağlayarak ve Türkleri Ermeni isyanıyla, Ermenileri ise Kürt katliamları ile korkutarak kendileri için sürekli menfaatler elde ettiler. (...)

Ermenistan köylüleri, verdiği bütün vaatlere rağmen Antanta, sizleri açlıktan ölmeye mahkûm etti ve böylece sizi kendi elinde daha iyi tutmayı başardı. Siz, Antanta kapitalistlerinin yardımı ile bu durumdan kurtulmayı ümit etmenin akılsızlık olduğunu çok daha iyi anlıyorsunuz.”⁴²⁴

Komintern'in önde gelen isimlerinden Karl Radek de Kurultay'ın ikinci oturumunda okuduğu raporunda Batılı devletlerin Ermenileri yıllarca Türkler ve Kürtlerle çarpışmaya kışkırttığını ifade etmiştir. Fransızlar, Maraş'ta Türklerle karşı savaşmak üzere Ermenilerden gönüllü birlikler oluşturmuş, geri çekildikten sonra

⁴²³ 15 Eylül 1920 tarihli Slovo gazetesinin aktardığı açıklama için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 35 arkası, 36.

⁴²⁴ **Kommunističeskiy İnternatsional**, 1920, No:12, s. 2259-2263 ve **ARSPİHDA** fond 7 liste 1 dosya 1 yaprak 246'dan aktaran: Yavuz Aslan, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakû)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2007, s. 39-40.

onları ortada bırakmıştır. Radek, konuşmasında İngiltere ve Amerika'nın Ermenistan'a niçin asker göndermediğine de değinir. İngiliz sermayesinin fikirlerini güden Manchester Guardian gazetesi açıkça ifade etmiştir: "Ermenistan'da petrol yoktur. Ermenileri kurtaracak bir şeyi yoktur."⁴²⁵

Kurultay'da yapılan konuşmalarda Batı'nın "Kafkas Seddi" projesi de vurgulanmıştır. Komintern'in ve Sovyet Rusya'nın önde gelen şarkiyatçılarından Mihail Pavloviç, Avrupa emperyalizminin Taşnak Ermenistanı'nı ve Menşevik Gürcistanı'nı silah, para, eşya ve erzakla desteklemesini bu iki ülkeyi tampon bölge olarak kullanma ve bununla devrimci Rusya'yı ve Kafkasya'yı Türkiye'den, İran ve Hindistan'dan ayırma isteğine bağlamaktadır. Pavloviç'e göre emperyalizm her yerde bu suni engelleri ve ayırma setlerini vücuda getirmektedir.

Pavloviç, Ermeni meselesinde Avrupa solunun ve II. Enternayonal'in ikiyüzlü politikasını da eleştirmiştir. Onlar, gazetelerinde Türkiye Ermenilerine yönelik katliam haberleriyle ilgili öfkeli ve dehşetli makaleler yayımlamışlardır. Fakat bunların hepsi sermaye hükümetlerinin yararını hedeflemiştir. Çünkü bu hükümetler, Türkiye'nin içişlerine karışmak için fırsat kollamaktadır. Ancak aynı sosyalistler, Fas'ta, Cezayir'de ve Hindistan'da ahalinin kasten kesilip biçilmesine ses çıkarmamışlardır. Pavloviç, bütün sömürgeler politikasının aleyhine, Türkiye'nin ahalisini de ezip boğma zulmüne karşı sözle değil, işle savaşılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Pavloviç, Taşnakların Büyük Ermenistan projesini de mahkûm etmiştir:

"Ermenistan Karabağ'ı ve Zengezor'u kendi malı diye ilan ediyor. (4 Ağustos 1920'de bunların işgali hakkında General Dro'nun mektubu malumdur.)

Sonra Ermeni emperyalistleri öyle yalanlar ortaya koyuyorlar ki, bunlar ancak aklını kaçırmışların işi olabilir. Hülyaları Van'ı, Trabzon'u, Bitlis'i, Diyarbakır'ı denize çıkan yerlerle birlikte ele geçirmektir: Ermenistan Büyük Akdeniz devleti olmayı kuruyor ve öyle bir ülkeye sahip olmak istiyor ki, ancak yüzde 50'si Ermenidir.

⁴²⁵ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 77-78. Radek, Kurultay'dan birkaç ay önce de Cemal Paşa'ya "Ermeni Sınır Sorunu" nun biran önce halledilmesini tavsiye etmiştir. Radek, Ermeni sınır sorunu çözümlenmese de Türkiye'ye yardım etmeye ve bu iş için birlikte çalışmaya hazır olduklarını, ancak Ermeni sorunu ortadan kalkarsa yapacakları yardımların "kadir ve ehemmiyetleri" nin yüz misli artacağını söylemiştir. Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya 11 Haziran 1920 tarihli mektubunun ilgili kısmı için bkz.: Hüseyin Cahit Yalçın, **a.g.e.**, s. 347.

Ermeni gazeteleri Venizelos'a Trabzon'u işgal etmesini teklif ediyorlar ki, bu gerçekten fesat ocağını körüklemektir.”⁴²⁶

Türk Ordusu'nun Taşnak Ermenistanı üzerine yürümesini uluslararası kamuoyu açısından meşru kılacak çıkışlar Kurultay'ın Ermeni katılımcıları tarafından da yapılmıştır. Ermenistan İşçi ve Köylüleri Vekilleri Beyannamesi, Batılı istilacıların kendi yağma siyasetlerini yürütmek ve Türkiye'ye sahip olmak için iki millet arasındaki düşmanlığı körüklediğinin altını çizmiştir. Bunun için bu dünya canavarları milli düşmanlığa kuvvet vermekte, kanlı çarpışmalar doğurmakta, mazlum milletler içindeki bölücü milli akımlara arka çıkmaktadır. Türkiye'yi kendilerine sömürge yapmaya çalışan birbirine rakip haydutlardan biri sultanlık iradesini ve iktidarını para zoruyla kendi yararına kullanmak için ele geçirmeyi başarınca, ötekileri kendi nüfuzlarını genişletmek için küçük milletlerin varını yoğunu hile ile ellerinden kapıp milli akımlarına sahte teşvikler göstermektedir.

Beyanname, emperyalizm çağında milli meselenin özüne yönelik bu tespitleri ortaya koyduktan sonra bu çerçevede Taşnak Ermenistanı'nın rolünü gözler önüne sermektedir:

“Türkiye Ermenistanı İngiliz sermayesinin ücretli uşağı olan Ermeni burjuvazisine fiilen veriliyor. Bu burjuvazi, Rus Ermenistanı'nda kendine özel bir memleket ve özel bir hareket üssü yapmaya muvaffak olmuştur. İtilaf Devletleri, inkılâp yoluna girmiş olan Doğu'nun göbeğinde inkılâp karşıtı ocak kurmuştur ki; inkılâbın kaynağı olan Bakû ile çarpışarak Azerbaycan işçi kitlelerini öz galibiyetleriyle ele getirdikleri toplumsal Sovyet nimetlerinden mahrum etsin. (...)

Ermeni sermayesinin karnından çıkmış olan ve onu savunan kanlı Taşnak Partisi birçok seneler Türkiye ile savaş ediyordu. Despot Rusya'nın ve Batı Avrupa sermayedarlarının yardımlarını Türkiye Ermenistanı'ndan Ermeni Türkiye'si yapmak ve Mevera-yı Kafkasya'daki iki başlı kartal sayesinde olduğu gibi saltanat sürmek için istiyordu. Bu savaşın kurbanları Türk ve Ermeni işçi ve rençperleri oldu.

Mavzerli haydutlar kuvvetiyle Türkiye Ermenistanı'nın işçi ve rençperlerini Taşnak Partisi diri diri mezara gömdü. Böyle mezaristanı şimdi de Mavera-yı Kafkas işçi ve rençper kitlelerine, Mavera-yı Kafkas Ermenistanı'na yapıyor.”⁴²⁷

⁴²⁶ Pavloviç'in konuşmasının ilgili yerleri için bkz.: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 99, 103, 109-110.

Beyannamede Taşnakların karşıdevrimci siyasetini kılıç ve ateşle, demir ve kanla yürüttüğü, Zengezor, Karabağ, Akbaba ve Zengibasır'ın Taşnakların istila siyasetlerine canlı şahit oldukları da belirtilmektedir. Ayrıca bağımsız ve birleşik Ermenistan namına, kan içen vahşilerden oluşmuş Taşnak hükümetinin iktidarı altında Müslüman kitlelerinin katledildikleri de vurgulanmıştır.⁴²⁸

Kurultay'ın Delican vekilleri de Taşnaklara adeta ateş püskürmüştür:

“(…) Taşnaklar en vahşi tedbirlere giriştiler. Türkiye'den Ermenistan'a büyük birçoklukla gelmiş Ermeni muhacirlerinden istifade ederek kıyama manen kuvvet veren Bolşevik fikir ve akidesini yok etmeye hırs ile hiddet ile çalıştılar. Muhacirler, Taşnak hükümetinin vasıtasıyla Amerika unu, erzak ve elbise aldıklarından ve pek cahil adamlar olduklarından sermayeye fiilen ücretli uşak oldular. Bundan başka Taşnaklar, Ermenistan'a sığınan birçok Denikin subaylarından istifade ettiler. Bu subaylar, askeri kuvvetleri en baştan Müslüman ve Rus köyleri üzerine Mihayilofka, Delican köylerine kıyam etmiş Ermeni köyleri ve özellikle Şemseddin kazası üzerine sevk ettiler.”⁴²⁹

Delican vekillerinin Kurultay'a sundukları önergede Taşnakların kendi halkına yaptığı zulümlere de değinilmiştir. Bolşevizme meyil edenler baş aşağı asılmakta, işkenceler yapılmakta, kadınlara ve kızlara karşı tecavüzler gerçekleştirilmektedir. Can ve ceset düşmanı Taşnaklardan kurtulmak, çaresiz Ermenistan için de hasret çekilen bir nimettir. Delican vekilleri, son olarak Kurultay'dan Kızıl Ordu'yu Ermenistan'a gönderip yerli ahaliyi dışarıdan gelen ve Amerikan ekmeğine vicdanını satmış Türk Ermenilerinin elinden kurtarmasını talep etmiştir.⁴³⁰

Kars ve Batum vilayetleri vekilleri de Taşnakların ve Gürcü Menşeviklerin Müslüman nüfusa yönelik şiddet eylemleri üzerinde durmuştur. Onlar da Kurultay'dan Taşnak hükümetinin ortadan kaldırılmasını istemişlerdir.⁴³¹ Taşnak Ermenistanı'na yönelik Türk-Sovyet askeri müdahalesinin zemini bu şekilde döşenmiş olmaktadır.

⁴²⁷ A.e., s. 143.

⁴²⁸ Beyannamenin tamamı için bkz.: A.e., s. 142-145.

⁴²⁹ A.e., s. 146

⁴³⁰ Delican vekilleri tarafından sunulan önergenin tam metni için bkz.: A.e., s. 146-148.

⁴³¹ Kars ve Batum vilayetleri vekillerinin önergesi için bkz.: A.e., s. 148-149.

Ermenistan ahvaline dair Kurultay'a verilen başka bir önergede da Ermeni burjuvazisinin eskiden beri hasret çektiği denizden denize Ermenistan idealinin Taşnakların en büyük düşman unsuru tanıdıkları Müslüman rençperlerinden Ermenistan'ı temizlemek vasıtasıyla Müslüman köylerini kılıca ve ateşe havale etmek tedbirleriyle vücuda getirildiğinin altı çizilmektedir.⁴³²

Zinovyev ise Kurultay'ın kapanış konuşmasında hain ve cellat Taşnakların ve burjuva Ermenistan'ının lanetlere layık olduğunu vurgulamıştır. Zinovyev'in bu sözleri katılımcılar tarafından uzun süre alkışlanmıştır.⁴³³ Katılımcıların bu tepkisi, Kurultay'ın yarattığı havayı anlamak açısından önemlidir.

Amerikalı yazar John Reed'in Kurultay'da okunmayan, ancak tutanaklarına eklenen bildirisinde de ABD'nin Ermenistan politikası eleştirilmiş ve ülkeye yapılan Amerikan yardımlarının altında yatan gerçek sebepler anlatılmıştır.⁴³⁴

Bunlara karşılık Ermenistan ve Gürcistan'daki hâkim güçlerin basını da Bakû Doğu Halkları Kurultayı'nı hedef alan yayınlar yapmıştır. Kurultay'ın Kafkas Seddi'ne karşı tavrı ve Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ortak askeri işbirliğine yol veren atmosferi Taşnaklar ve Menşevikler tarafından hemen algılanmıştır. Tiflis'te Ermenice olarak çıkan Nor Aşhatavar gazetesi, Bakû Kurultayı'nı şöyle nitelemektedir: “Maalesef Bakû Kurultayı, yalnız kötü bir politik spekülasyon değil, aynı zamanda aşağılık bir komedidir.”⁴³⁵ Taşnakların Araç gazetesi ise “Sovyetler bir yandan Doğu halklarına, kendi içlerindeki milliyetçi partilerin sözlerini dinlememelerini, yalnız komünist partilerin sözlerine güvenmelerini isterken, diğer taraftan Mustafa Kemal çetesine ve diğer şovenist teşkilatlara el uzatmaktadır. Bolşevikler kendi maksatlarına ulaşmak için bu durumu bir araç olarak kullanmaktadırlar” diye yazmakta ve şöyle devam etmektedir:

“Türkiye'nin Türk halkı ve özellikle Anadolu, dünya ideallerini (Bolşevizmi) hayata geçirmek için değil, kendi milliyetçi maksatları için Bolşevizmden faydalanmak istiyor.

⁴³² Önergenin ilgili bölümü için bkz.: **A.e.**, s. 150.

⁴³³ Konuşma tutanaklarının ilgili bölümü için bkz.: **A.e.**, s. 166.

⁴³⁴ Bildirinin ilgili kısımları için bkz.: **A.e.**, s. 388-390.

⁴³⁵ **Nor Aşhatavor**, 5 Eylül 1920'den aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 196.

Mustafa Kemal, Küçük Han⁴³⁶ ve Sultanların temsilcilerinin katılımıyla Enternasyonal teşkil etmek olmaz.”⁴³⁷

Taşnakların yayın organı Araç, Bakû Kurultayı’nı Azerbaycan’ın Türkiye ile ilişki kurmak ve Ermenistan’ı ortadan kaldırmak için ortaya atılmış ustaca bir girişim olarak da değerlendirmiştir. Araç’a göre Kurultay, insanlığın önüne yeni savaşlar kapısı açmaktadır. Kurultay’a son verilmeli ve Ermeni halkının haklarının çiğnenmesi bırakılmalıdır.⁴³⁸

Çağdaş Ermeni milliyetçileri de Doğu Halkları Kurultayı’nı çok sert bir şekilde eleştirmektedir. Onlara göre Kurultay’da Türk-Ermeni ihtilafıyla ilgili iki karar alınmıştır: Birincisi; ne pahasına olursa olsun, hatta en olağanüstü araçlarla sönmekte olan Türk milli hareketinin yükselişe geçmesini sağlamak. İkincisi; bu amaca, Türk Ordularının Taşnak boyunduruğunu yıkma bayrağı altında Ermenistan’a saldırısıyla ulaşmak.⁴³⁹ Ermeni milliyetçi çevrelere göre Kurultay, Azerbaycan işçi-köylü sınıfını selamlamış ve “kanlı Ermeni emperyalizmini” lanetlemiştir. Aynı çevreler, ayrıca Bakû’de Birinci Doğu Halkları Kurultayı devam ederken, tüm Ermenistan-Türkiye sınırında savaş anlamına gelebilecek çatışmaların başladığını, Eylül başında da XI. Kızıl Ordu’nun Şarur, Dereleğez, Basargeçer ve Kazah hattında saldırıları kendini gösterdiğini iddia etmektedir.⁴⁴⁰

Gürcistan hükümeti ise Kurultay’a Gürcistan adına katılarak memleketlerine dönen kişileri tutuklamıştır.⁴⁴¹ Tiflis’te çıkan Mitiliani Sahartvelo gazetesi de Kurultay’a önem vermemelerinin sebebini Türk-Sovyet işbirliğine bağlamaktadır:

“Çünkü bu kongrede, gerçekte Mustafa Kemal ve onun milliyetçi siyaseti durmaktadır. Gerçekte Doğu ülkelerindeki aile ve gruplar arasındaki iç mücadeleler

⁴³⁶ O dönemde Sovyet Rusya’yla işbirliği içinde olan İranlı devrimci lider. Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya’yla ilişkileri üzerine Sovyet arşivlerinden bir belge derlemesi için bkz.: **Persidskiy Front Mirovoy Revolyutsii: Dokumenti o Sovyetskom Vtorjenii v Gilan (1920-1921)**, Moskva, Kvadriga, 2009.

⁴³⁷ **Araç**, 1 Eylül 1920 ve **Gruziya**, 9 Eylül 1920’den aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 196-197.

⁴³⁸ **Araç**, 1 Eylül 1920 aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 197.

⁴³⁹ Bkz.: Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 66.

⁴⁴⁰ Aşot Ayrapetyan, “Kak Turki i Bolşeviki v 1920 Godu Raspravilis s Armeniyey”, **Pro Armenia**, No:6, 1992, s. 38.

⁴⁴¹ Bkz.: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 197. Sayın Prof. Dr. Yavuz Aslan, bu bilgiyi Slovo gazetesinin 1 Eylül 1920 tarihli sayısına dayandırmaktadır. Ancak Kurultay’ın açılış tarihi 1 Eylül’dür. Dolayısıyla o sayıda böyle bir haberin yayımlanması mümkün değildir. Gazetenin tarihi konusunda bir hata yapıldığı anlaşılmaktadır.

durmaktadır. Ve gerçekte Kızıl Ordu'nun yeniden gelmesini sağlamak için Doğu halkları arasında birlik meydana getirilmesi durmaktadır.”⁴⁴²

Kurultay, Taşnaklar ve Menşeviklerde bıraktığı izlenime karşı Türk katılımcılarında “bugün Rusya’da bir Türk kadar hiçbir millet mazhar-ı hürmet ve itibar değildir” düşüncesini yaratacaktır.⁴⁴³

Kurultay, Avrupa’da ise endişeyle karşılanmıştı. İngiliz Daily Herald, İtilaf Devletleri’ni yetersizlikle ve cimrilikle suçlamış, Bakû’nun alınması için ilk planın Gürcistan ve Ermenistan’ın kullanılmasını öngördüğünü, oysa yapılması gerekenin Kemal’i tanıyarak ve ona tazminat vererek Kızılları Bakû’den atmaya onu ikna etmek olduğunu yazmıştır.⁴⁴⁴ Fransız Tan gazetesi ise Lenin’in propagandasının Çar Ordularının asla yapamayacağı şekilde Boğazın kıyılarına kadar emin adımlarla ilerlediğini, çünkü Lenin’in Müslüman dünyasının duygu ve arzularına karşılık verdiğini, oysa Çarların onların duygularını sadece aşağıladığını belirtmiştir. Önceleri Avrupa açısından Çarla anlaşmak mümkündür. İran’ın yarısı, Türkiye’nin bir kısmı Rusya’ya verilir, gerisini Avrupa kalırdı. Ama artık Bolşevikler buna yanaşmamaktadır.⁴⁴⁵ Manchester Guardian ise Doğu Halkları Kurultayı ile Batı Avrupa’ya kutsal savaş ilan edildiğine dikkat çekmiştir.⁴⁴⁶

Kurultay’ın katılımcıları arasında Moskova’dan şehre gelmiş olan Enver Paşa da bulunuyordu. Enver Paşa’nın Kurultay’a katıldığını öğrenen Kâzım Karabekir, 3. Tümen Kumandanlığı vasıtasıyla ona bir mektup göndermişti. 7 Eylül 1920 tarihli “Pek aceledir. Dakika geçirilmeyecektir.” ibareli mektup, Türkiye’nin Kafkasya meselesi konusunda Kurultay’dan beklentisini de ortaya koyuyordu.

Mektupta Enver Paşa’dan Bakû Kurultayı’nda doğu yolunun açılması, doğu ile irtibatın sağlanması, Ermeni meselesinin milli menfaatler doğrultusunda halli ve doğuda sulh ve sükûnetin kurulması yolunda çalışmalar yapmasının arzu edildiği belirtilmektedir. Doğu meselesinin çözümünde ve Ermeni hududunun tayininde ‘93

⁴⁴² **Mitiliani Sahartvelo**, 2 Eylül 1920’den aktaran: Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 198-199.

⁴⁴³ Kurultay’ın Trabzon murahhasları Abdülhalim ve Ali Kemal Efendilerin 28 Ekim 1920 günü Açıksöz gazetesinde yayımlanan mülakatının ilgili kısmı için bkz.: Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 396; Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 360.

⁴⁴⁴ İ. M. Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.**, s. 208.

⁴⁴⁵ **A.e.**, s. 207.

⁴⁴⁶ **A.e.**, s. 207-208.

Harbi hududunun hiçbir tarafından bir karış yerin bile Ermenilere terk edilemeyeceği ve Ermenilerin artık Türkiye için zararlı bir orduya malik olamamalarının temini de vurgulanmaktadır.

Böylece Anadolu hükümetinin doğudan alacağı kuvvet ve göreceği muavenetle Batı Cephesi'ni takviye ve ıslah etmesine fırsat ve imkân verilecektir. Bunun için Enver Paşa'nın Hindistan ve Afganistan işini erteleyerek, yukarıdaki işler tamamıyla halledilinceye kadar Bakû'de kalması istenmektedir.

Mektupta ayrıca Bakû'de kalacağı bu süre içerisinde Türkiye'ye yardıma gelecek kuvvetli bir ordu vücuda getirmesi için çalışmalar yapmasının gerekli olduğu ifade edilmektedir. Diğer taraftan Türkiye'nin içinde bulunduğu güç durum hakkında bilgi verilerek, Sovyetler'den başka hiçbir yerden yardım umudu olmadığı hatırlatılıp, bu yüzden Rus ve Azerbaycan Sovyet hükümetlerini kuşkulandıracak hareketlerden, özellikle milliyet prensiplerinden kaçınılmasının zaruri olduğu kaydedilmektedir.⁴⁴⁷

Enver Paşa da Kurultay'da okunan bildirisinde Kızıl Ordu ve Türk mücahitlerinin mazlumları savunmak için kanlarını döktüklerine vurgu yaparak iki ordu arasındaki ortaklığın altını çizmiştir.⁴⁴⁸

Karabekir, 12 Eylül günü ise yedi farklı yere bir telgraf göndermiştir. Telgrafın alıcıları, Neriman Nerimanov, Bakû'deki XI. Kızıl Ordu karargâhı, Doğu Halkları Kurultayı'na katılan Türk temsilciliği, Moskova'daki "Türk Komünist heyeti"nin⁴⁴⁹ başkanı Bekir Sami Bey, Bakû'de bulunan Halil Paşa, 28. Tümen komutanı ve 28. Süvari Tümeni'nin Nahçıvan'daki tugay karargâhıdır.

Karabekir, telgrafında Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancanyan'ın Tiflis'te Ruslarla imzalanan 10 Ağustos 1920 tarihli anlaşma gereğince Culfa'ya kadar olan

⁴⁴⁷ Mektubun tam metni için bkz.: **ATASE** arşiv 1/4280 klasör 549 dosya 16-A/4 fihrist 3, 3-1'dan aktaran: Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, s. 167-168 veya Yavuz Aslan, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakû)**, s. 251-253. Mektubun Enver Paşa Moskova'ya dönmeden önce Bakû'deyken eline geçmiş olma ihtimalinin çok az olduğunu belirtmek gerekir.

⁴⁴⁸ Enver Paşa'nın bildirisinin tam metni için bkz.: **A.e.**, s. 260-264. Bildirinin Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde bulunan Türkçe metnin kopyası ve transkripti için bkz.: **Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA)** klasör 32 fihrist 1168'den aktaran: Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a**, İstanbul, Bağlam Yayınları, Temmuz 1995, s. 283-285. Bildirinin Rusçası için bkz.: **RGASPI** fond 544 liste 2 dosya 17 yaprak 3-8.

⁴⁴⁹ Belgede bu şekilde geçmektedir.

demiryolunu işgal edeceklerini açıkladığı bilgisini verir. Karabekir, bu antlaşmadan dolayı Sovyet Azerbaycanı'nın önde gelen isimlerinden Şahtatinski'nin 15 Ağustos 1920 günü Sovyet Rusya'yı protesto ettiğini örnek gösterir ve bu türden protestoların gerekliliğine işaret eder. Öyle ki bu antlaşmadan sonra Kulp ve Kağızman'a saldırmışlar, halkı katletmişler, kurtulanları da yurtlarından etmişlerdir. Karabekir, telgrafında ardından şöyle devam eder:

“Eğer Taşnaklar, Culfa'ya kadar olan yolu işgal edeceklerse, görevi Kızıl Rus Ordusu'nun Anadolu'yla bağımlı desteklemek olan Nahcivan'daki Kızıl Türk Müfrezesi, durumu dikkate alacak ve Nahvivan'da kalamayacaktır. Kars demiryolu bizim için boşaltılana kadar bütün çabanızı Culfa yolunun Ermenistan'a verilmemesi için harcayın.”⁴⁵⁰

Karabekir, benzer noktaları ertesi günkü 13 Eylül 1920 tarihli mektubunda Halil Paşa'ya da dile getirir:

“Ermenistan vaziyetinin her halde ve Bolşeviklerle müştereken halli esbabı tacil ve temin ve tafsilen görüşüldüğü vechile atiyen Kafkasya'da Bolşeviklerin daha zayıf bulunmaları gibi ihtimaller de müttelik bir Gürcü ve Ermeni tehlikesine karşı Sovyet Rusya ve Azerbaycan'ın duçar olacakları akamet ve felâketler kendilerine lâyıkıyla izah ve yapılacak hareket için mümkün olursa bilhassa Bakû Kongresinin kati teşebbüsâtı ile de teşebbüsâtımız takviye buyurulsun.

Bolşeviklerin Rusya'nın diğer cepheleleri için Kafkasya'daki kuvvetlerinden de istifade mecburiyetinde kalmaları ihtimalinin tahakkuku halinde Kafkasya'da Türk-Azerbaycan-Rus ve Gürcü-Ermeni kudret-i askeriyeleri arasında şimdilik mevcut olan muvazenenin⁴⁵¹ muhafazası ve Kafkasya'da Bolşeviklerden inhilâl edecek hâkimiyete tesahup ederek Rus, Azerbaycan ve Türk menâfiinin⁴⁵² muhafazası ancak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti için şimdiden ve Bolşeviklerin malumatı dahilinde bir ordu teşkiline ve hatta bu ordunun başına ya Enver Paşa'nın veya zat-ı âlilerinin geçmesine mütevakkıftır.”⁴⁵³

⁴⁵⁰ Telgrafın Rusçası için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 612 yaprak 37.

⁴⁵¹ Denge.

⁴⁵² Çıkar, yarar.

⁴⁵³ Bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 19.

Ankara hükümeti, İbrahim Tali'den de aynı yönde çalışmasını istemiş, Anadolu'dan gönderdiği temsilcilere de bu konularda bilgi toplamaları talimatını vermiştir.⁴⁵⁴

Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nın son günü olan 7 Eylül 1920 tarihli yedinci oturumunda, Kurultay'ın kapanmasından sonra, başlatılan çalışmalara devam etmek, Doğu'daki devrim hareketlerini teşvik ederek onları örgütlemek, Kurultay'ın yılda bir kez yapılması düşünüldüğünden, iki kongre arasındaki zaman süresi içinde propaganda ve ajitasyon gibi işleri yürütmek amacıyla Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi'nin kurulması kararlaştırılmıştır.⁴⁵⁵

Kurultay'ın hemen ertesi gününde çalışmalarına başlayan Konsey'in en önemli gündem maddelerinden biri de Taşnak Ermenistanı'dır. Halil Paşa'nın verdiği bilgiler ve Azerbaycan basınında çıkan haberler bunda etkili olmuştur.

Konsey'e seçilen Komintern temsilcisi Skaçko, Konsey Prezidyumu'na 17 Eylül günü bir rapor sunmuş ve bu raporunda Ermenistan'a karşı vakit kaybetmeden askeri harekât başlatılması gerektiğini savunmuştur. Skaçko'ya göre bu askeri harekât için Sovyet Rusya tarafından ek bir gücün kullanılmasına gerek yoktur, çünkü harekât Türk Erzurum Kolordusu tarafından gerçekleştirilecektir. İngiliz-Şah (İran) orduları gelmeden Ermenistan tasfiye edilecektir. Skaçko, harekâta dokunulmayacak olan Gürcistan'ın da bu savaşa karışmaktan çekineceğini düşünmektedir. Devamında raporun 2 ve 6. maddeleri konuyu yakından ilgilendirmektedir:

“2. İmzaladığımız ateşkes antlaşması⁴⁵⁶, Ermenistan'da Taşnak hükümeti için bizim zayıflığımızın açık bir kanıtı olmuştur. Ateşkes, bu hükümete durumunu güçlendirme ve savunmadan saldırıya geçme imkânı vermiştir. Şu an Taşnak hükümeti, İngilizlerden askeri teçhizat alarak hararetli bir şekilde bize karşı savaşa hazırlanmakta, anlaşmayla kendisine geri verilen Culfa demiryolunu İran Azerbaycanı'ndan gelen malları kontrolüne geçirmek ve Tahran'dan İran'ın kuzey sınırına geçmiş olması gereken İngiliz-Şah ordularıyla bağ kurmak için askeri güçle

⁴⁵⁴ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 315.

⁴⁵⁵ Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi'yle ilgili bkz.: **A.e.**, s. 174-179; Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, s. 87-89;

⁴⁵⁶ Sovyet Rusya'nın Taşnak Ermenistanı ile imzaladığı 10 Ağustos 1920 tarihli antlaşma kastedilmektedir.

işgal etmeye yeltenmektedir. Azerbaycan'da komünist maskesi altında çalışan Taşnak hükümetinin ajanları, özellikle Karabağ, Zengezor ve Kagah'ta yerelde Sovyet iktidarını ellerine geçirerek ve yerel Müslüman halkı silahsızlandırmaya çabalayarak Taşnak saldırısı için faal bir şekilde zemin hazırlamaktadır. (...)

6. Sovyet Rusya ve dünya devrimi için ölümcül olacak bu sonuçlardan kaçınmak için yapılması gerekenler şunlardır: a) Sönmekte olan Türkiye'deki milli hareketin en hızlı şekilde desteklenmesi ve b) İngiliz-Şah ordularının Ermenistan ve Gürcistan'la birleşmesinin engellenmesi. Bu ise sadece, kendi halkını ezen Taşnak hükümrancılığını devirmek bayrağı altında, devrimci Türkiye'yle birleşme amacıyla milli Türk ordularıyla ittifak içinde Ermenistan'a harekât düzenleyerek olur.

Bu birleşme ve bize ve devrimci Türkiye'ye düşman Taşnak hükümetinin ortadan kaldırılması, bize, Mustafa Kemal hükümetine maddi olarak yardım etme imkânını hemen vermese bile ona şu noktalarda destek olacaktır: Birincisi, Erzurum kolordusunun Ermeni sınırından alınarak Batı'ya gönderilmesini sağlayacaktır; ikincisi, cephe gerisindeki tehdidin ortadan kaldırılması, milliyetçilere örgütlenmesini ve mücadeleye devam edebilme ve sonunda başarı kazanma umutlarını kaybetmeden İtilaf Devletleri ordularının karşısında ta Kafkaslara kadar geri çekilme imkânı verecektir; üçüncüsü, Kemal Paşa hükümetinin otoritesini arttıracak, onun durumunu güçlendirecek, milli hareketin sönmeye imkân vermeyecek ve İngilizlerin avucundaki sultanın kendini Türkiye'nin tek iktidarı olarak göstermesine olanak tanımayacaktır.

Türk milli hareketinin kurtarılması dışında Ermenistan'a düzenlenecek harekât bize şu yararı da sağlayacaktır. Bu şekilde bize karşı savaşa hazırlanan düşmanla tek başımıza savaşmamış olacağız. Ermenistan, İngiliz-Şah orduları gelmeden önce kurtarılmış olacak ki, bu harekâta dokunmayacağımız Gürcistan ise savaşa karışmaktan kaçınacak. Ayrıca Ermenistan'a saldırı, ona karşı savunma yapmaktan çok daha kolay olacak. Öyle ki Taşnakların bize Azerbaycan'ın Bolşeviklerden kurtuluşu bayrağı altında saldırısı sırasında Azerbaycan halkının bir kısmı da bizim karşımızda yer alacak; ancak bizim Ermenistan'a onun Taşnaklardan kurtuluşu bayrağı altında saldırımız sırasında sadece bütün Azerbaycan halkı değil, Ermenilerin bir kısmı da bizimle olacak. Askeri operasyonlar, bizim tarafımızdan hiçbir ek güç gerektirmiyor. Operasyonlar, esas olarak Türk Erzurum kolordusu

tarafından yürütülecek. Bizim tarafımızdan saldırılar göstermelik olacak ki, bunun için yeterli gücümüz var. Ayrıca devrimci Türk hükümeti, bizim komutamız altında savaşmak üzere ordusunu vermeyi ve bazı gerekli komiserler atamayı öneriyor. Bu ordu tarafından Ermeni halkına karşı bir aşırıktan korkmaya gerek yok. (...)

Bütün verilerden çıkan temel sonuç şudur ki, savaş kaçınılmaz ve eğer biz, Ermenistan üzerine harekât düzenlemesek, iki hafta sonra onlar Sovyet Azerbaycanı'na harekât düzenleyecek. Ve bu bizim Bakû'yü kaybetmemiz anlamına gelir.

Şu an Yakın Doğu'daki durumumuz fena. Yerimizde duramayız ve geri gitmemek için ileri gitmemiz gerek. Hem de hemen. Eğer bir ay daha ağır davranırsak Doğu devrimi tam bir yıkımla sonuçlanacak. Doğu devrimini kurtarmak için Sovyet ordularının Ermenistan'a hemen harekât düzenlemesi ve Ermenistan'da Sovyet sistemini kurması şart."⁴⁵⁷

Konsey'in sekreterliğine seçilen Stasova ve Eliava da Skaçko'nun düşüncesine tamamıyla katılmışlardır. 18 Eylül günü Eliava, kendisine özgü ateşli üslubuyla Konsey Prezidyumu üyesi Pavloviç'in bu eksende bir beyanname imzalaması gerektiğini, eğer Ermenistan'a karşı iki hafta içinde hemen askeri operasyona girilmezse Pavloviç'in Bakû'de etkisiz hale getirileceğini ifade etmiştir.

Skaçko, Pavloviç'in "gücü nerden elde edeceğiz?" sorusuna "etmemiz lazım" şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Pavloviç Gürcistan'ın müdahalesinin kaçınılmaz olduğuna işaret edince Skaçko, Türkiye'yle birlikte tüm Ermenistan'ı ele geçirseler dahi Gürcistan'ın karışmayacağına kellesini koyacağını söylemiştir. Tartışmanın devamında Pavloviç, Ermenistan'a saldırının tüm Avrupa ve Amerika'yı Sovyet Rusya'ya karşı ayağa kaldıracağına dikkat çekmiştir. Eliava, Pavloviç'in sözlerine karşılık Avrupa'nın artık Sovyet Rusya'ya yaptığından daha fazla bir kötülük yapamayacağı cevabını vermiştir.

Pavloviç'e göre Eliava, Skaçko gibi isimler, bu meselede Azeri etkisinde kalmışlardır. Azerbaycan'daki Müslüman unsurlar Kızıl Ordu'yu bölge için hiçbir şey yapmayan ama ekmeğini yiyip yük olan asalak olarak görmektedir. Pavloviç, bu isimlerin Kızıl Ordu'nun bir işe yaradığını göstermek için en azından Ermenistan'a

girmesini bu sebeple de savunduğunu düşünmektedir. Pavloviç, konu üzerine Orconikidze'yle de görüşmüştür. O da hemen hemen Pavloviç'le hemfikirdir. Ayrıca yakında Bakû'de köylü haftası düzenlenecektir. Tüm ordu, kendi emeğiyle ve atlarıyla köylerde çalışacaktır. Bunun dışında her köylü ailesine belirli miktarda tuz, gaz yağı vs. verilecektir. Pavloviç, bu faaliyetten sonra Kızıl Ordu'nun rüştünü ispatlaması için Ermenistan'a girmesi gerektiği fikrinin daha az konuşulacağı kanaatindedir.⁴⁵⁸

Eliava, o günlerde Çiçerin'e, kopyaları da Lenin ve Troçki'ye iletilmek üzere bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta ana hatlarıyla Skaçko'nun tezleri dile getirilmiş ve bütün kuvvetler seferber edilerek acilen Ermenistan'ın işinin bitirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. RSFSC'nin Türkiye ve İran büyükelçiliği görevine atanan Eliava'nın Çiçerin'e 1920 yılının Eylül ayında⁴⁵⁹ gönderdiği telgrafta İngiltere'nin bütün dikkatinin Anadolu ve onun İran, Ermenistan ve Sovyet Azerbaycanı'yla ikmal hatları üzerinde yoğunlaştığı vurgulanmaktadır. Eliava'ya göre İngiltere'nin amacı Bakû'yü ele geçirmek ve Sovyet Kafkasya'sıyla bağlarını koparmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için ilk önce tüm Doğu'nun tek somut ve faal gücü ve umudu olan Kemalistlerin tam olarak bozguna uğratılması planlanmıştır.

Eliava, telgrafında Ermeni kolordusunun Anadolu'nun içlerine girmek için Adana'da toplandığını da belirtir. Doğu Cephesi'ne darbe vurmak için Trabzon'a çıkartma yapılması da beklenmektedir. Uygun bir cephe gerisiyle durumunu sağlamlaştıran, silah ve cephaneyle donatılan Ermenistan ise harekete geçmek için uygun zamanı beklemektedir. İngiltere, Mezopotamya'dan kuzeye doğru Kürt tampon bölgesi kurmaya çalışmakta, bunun için Kürt liderleriyle görüşmeler yapmaktadır. Ancak o zamana kadar bir başarı elde edememiştir. Eliava, Maku serdarının Sovyet Kumandanlığına gönderdiği mektupta dostluk yemini ettiği, ama aynı zamanda Sovyet Rusya'ya karşı ortak harekât yapmak için Taşnaklarla görüşmelerde bulunduğu bilgisini de verir.

Eliava, daha sonra uzun telgrafında Anadolu hareketinin durumuyla ilgili tespitlerine geçer. Sovyet elçisinin ifadesiyle Anadolu'daki İngiliz ajanları ve

⁴⁵⁷ **RGASPI** fond 5 liste 2 dosya 92 yaprak 31, 31 arkası, 32.

⁴⁵⁸ Pavloviç'in Zinovyev'e 30 Eylül 1920 günü yazdığı anlaşılın mektubunun ilgili yerleri için bkz.: **GARF** fond 5402 liste 1 dosya 44 yaprak 3, 3 arkası, 4.

⁴⁵⁹ Ayın günü belirtilmemiştir.

padişah, Mustafa Kemal'le ve onun müttefiki Bolşeviklerle savaş sloganı altında isyanlar çıkarmaktadır. Son dönemde Sivas, Yozgat, Uşak ve bazı Karadeniz şehirlerinde patlak veren isyanlar, Kemal tarafından şiddetle bastırılmıştır. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ve Sovyet Rusya'da bulunan Halil Paşa, devrimci Türkiye'nin kuşatılmasının bir ay daha sürmesi durumunda Türkiye'nin kritik anda Sovyet Rusya'ya doğru geri çekilmesinin ve ona dayanmasının mümkün olmayacağını, böylece Anadolu'nun tasfiyesinin daha sonbaharda kaçınılmaz gördüklerini belirtmektedirler.

Eliava'ya göre Sovyet Rusya'nın yavaş davranması, Müslümanlarda Moskova'nın zayıf olduğu fikrini uyandırmakta ve İngiltere'nin desteklediği sultanın güçlü olduğu inancını kuvvetlendirmektedir. Eliava, bu tespitlerinin üzerine birden patlak verecek Panislamizmin Sovyet Rusya'yı Bakû'den mahrum bırakabileceği uyarısında bulunmuş ve çözüm önerilerini sıralamıştır. Eliava, aşağıdaki önerilerini sunduktan sonra kabul edildiği takdirde hemen harekete geçilmesini talep etmekte, zamanın azaldığını vurgulamaktadır:

“Hemen kararlı bir şekilde Anadolu'yla Ağstafa, Delican, Karakilise, Aleksandropol, Sarıkamış üzerinden en sıkı ve kısa bağlantıyı sağlamak için harekete geçilmelidir, yani tüm Kafkas karşıdevriminin bu iğrenç ocağı Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi zaruridir. Dört bir tarafı Sovyet ülkeleriyle ve onunla müttefik olan Türkiye'yle çevrilecek olan Gürcistan, ölüme mahkûm olacaktır. Bu politikanın açıklığına rağmen Erzurum vilayetinin bir kısmını ona vermeyi kabul ederek, Şahtahtı'yı ona devrederek Ermenistan'ı teşvik ediyoruz. Onlar olmadan Türkiye'yle zayıf olan bağlantı tamamen hayali bir duruma gelmektedir. Şahtahtı-Culfa demiryolunun da Ermenistan'a verilmesi kesinlikle anlaşılır değildir. Bu, Nahcivan bölgesini işgalimizi hayali hale getirmektedir, Ermenistan'a ise zengin Kuzey İran'dan ihtiyaç duyduğu erzak alması imkânını vermektedir. İngiliz-Amerikan silahları, donatımı, İran unu bizimle savaş için bizim elimizle sağlanmaktadır. Akıl almaz bir durum. Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi şu anlama gelecektir: Birincisi; zengin canlı bir güç ve İngiltere'yle mücadelenin yükünü tabî ki teknik yardımımızla bizden kaydırmaya muktedir olan Anadolu'nun kurtuluşu. İkincisi; Azerbaycan'ın ve Dağlık hükümetinin karşıdevrimci umutlarının sonu, oralardaki Sovyet iktidarının pekişmesi. Üçüncüsü; İran Azerbaycan'ında İngiliz etkisinin

tasfiyesi, devrimci faaliyetin oraya taşınması için uygun şartlar. Dördüncüsü; Kürt tampon bölgesi kurulmasına dair İngiliz planının çöküşü.”⁴⁶⁰

O sıralarda Halil Paşa da Eliva, Nerimanov, Korkmasov gibi isimlerle Gürcistan ve Ermenistan’a karşı ortak bir harekâtın gerekliliği üzerine fikir birliğine varmıştı. Hatta Nerimanov, 17 Eylül tarihli konuşmasında Gürcistan ve Ermenistan’da yakın bir süre sonra Sovyet iktidarı kurulacağını tekrar tekrar söylemiş ve harekât hazırlığına başlamıştır.⁴⁶¹

Ancak Türk birliklerinin harekete geçtiği 28 Eylül akşamı Moskova’da Çiçerin başkanlığındaki bir Sovyet heyetiyle yapılan görüşmede Rusya’nın siyasi ve askeri durumunun Ermenistan harekâtına müsait olmadığı, fakat Türk Ordusunun Şahtahtı ile Sarıkamış’ı işgal etmesinin uygun bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Rusların Batı nezdinde Ermenilere karşı yapılacak Rus-Türk ortak harekâtının Rusya’yı zor durumda bırakacağı için bu yola başvurmamış olduğu sezilmiştir.⁴⁶²

Aynı konu, Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi’nin üyeleri Pavloviç, Korkmasov ve İsmail Hakkı’nın da katıldıkları 9 Ekim 1920 günü Lâvaşe’de gerçekleşen Dağlı Yoksulların Kongresi’nde de gündeme gelmiştir. Pavloviç’in burada yaptığı konuşmadan Taşnak Ermenistanı konusundaki fikirlerinde değişiklik olduğu görülmektedir. Sovyet liderliğinde Taşnak Ermenistanı’nın tasfiyesi ve Türk harekâtının desteklenmesi hâkim fikir olarak belirlemiştir. Pavloviç, konuşmasına “Bizlere Asyalı diyorlar. Bununla gurur duyuyoruz. Asya ve Doğu, Muhammed ve zamanının diğer devrimcileri gibi yüce insanlar yetiştirmiştir.” ifadeleriyle başlamış ve şöyle devam etmiştir:

“Gürcistan ve Ermenistan, devrimci Doğu’yu bizden ayırıyor. Ancak etkimizin önüne geçebilecek durumda olan bir güç yok.

⁴⁶⁰ Eliava’nın telgrafı için bkz. **RGASPI** fond 5 liste 2 dosya 92 yaprak 33, 33 arkası, 34.

⁴⁶¹ Halil Paşa’nın Doğu Cephesi Kumandanlığı’na gönderdiği 18 Eylül 1920 tarihli mektup için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s. 37-38. Saime Yüceer, aynı belgeye ATASE Arşivi’ne atıf yaparak değinmekte ve Nerimanov yerine Zinovjev ismini vermektedir. Yanlış okumadan kaynaklandığı düşünülebilir. Bkz.: **ATASE** klasör 588 dosya 36-118 fihrist 34, 34-1’den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 143.

⁴⁶² İbrahim Tali Bey’in 1 Ekim 1920 tarihli raporunun ilgili bölümü için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s. 61; 3. Tümen Komutanlığı’nın Müdafaa-i Milliye Vekaleti’ne 19 Kasım 1920 tarihli yazısının ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** klasör 639 dosya 151-296 fihrist 4, 4-1’den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 69.

Şu an Mustafa Kemal, Ermenistan'a doğru ilerliyor ve Kars'a yaklaşıyor. Dağıstan'ın Kemal'e elini uzatması gereken bu anda Gürcistan, bunu engellemek için sahte imamları silah ve parayla donatıyor ve Dağıstan'ın kızıl kahramanlarının dikkatini dağıtmaya çalışıyor. Ama eminiz ki Dağlılar, kendilerine, devrimci geçmişlerine sadık kalacaklar ve hainleri atacaktırlar."⁴⁶³

Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi'nin üyesi ve TKF yetkilisi İsmail Hakkı ise konuşmasına Kızıl Dağıstan'ı emperyalizme karşı ayağa kalkan Türk halkı adına selamlayarak başlamıştır. İsmail Hakkı'ya göre düşmanın ve sloganların ortaklığı Sovyet Rusya'yla devrimci Türkiye'yi yakınlaştırmaktadır. İsmail Hakkı, hemen ardından Mustafa Kemal ordularının kızıl bayrak altında savaştığının ve karşıdevrimci Ermenistan'a doğru ilerlediğinin altını çizmiştir.⁴⁶⁴

Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi, bu süreçte "Kızıl Kitap" başlıklı bir arşiv dosyası da hazırlamıştır. Dosyanın kapağındaki "Kızıl Kitap" ibaresinin hemen altında "Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti Müslümanlarına karşı Ermeni Taşnak ve Gürcü Menşeviklerin uyguladıkları insanlık dışı zulüm ve vahşet üzerine" alt başlığı bulunmaktadır. "Kızıl Kitap"ın kapağına "Doğu Halkları Propaganda ve Harekât Konseyi Prezidyum üyesi yoldaş Pavloviç ve Konsey'in Kalem Müdürü yoldaş Ryumin'in yönetiminde resmi belgelere dayalı olarak" hazırlandığı kaydı da düşülmüştür. Kızıl Kitap, Azerbaycan'da Sovyet iktidarı öncesindeki Musavat hükümetinin ve Bakû Doğu Halklar Kurultayı'nın resmi belgelerinden oluşmaktadır.

Özellikle Ermeni Taşnak çetelerinin Müslüman sivil halka karşı giriştiği katliamları ve yağmaları yalın biçimde gözler önüne seren Kızıl Kitap, emperyalist merkezler tarafından hazırlanmış olan ve Ermeni meselesinde Türkiye'ye karşı psikolojik savaşın bir aracı olarak kullanılan Mavi Kitap'a karşı hazırlanmıştır. Bolşeviklerin Kızıl Kitap'ı aynı zamanda Taşnaklar tarafından Paris Barış Konferansı'na hazırlık döneminde Ermeniler tarafından hazırlanan Kırmızı Kitap'a⁴⁶⁵ da bir yanıt niteliği taşımaktadır.⁴⁶⁶ Konsey'in bu çalışmaları Türkiye'nin

⁴⁶³ RGASPI fond 85 liste 5 dosya 23 yaprak 3-4.

⁴⁶⁴ RGASPI fond 85 liste 5 dosya 23 yaprak 4

⁴⁶⁵ Grigor Çalhuşyan, *Krasnaya Kniga*, Rostov, 1919.

⁴⁶⁶ Orijinali için bkz.: RGASPI fond 544 liste 3 dosya 20 yaprak 1-78. Türkçesi için bkz.: **Kızıl Kitap: Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi**, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Ocak 2012.

Ermenistan harekâtının uluslararası arenada ve bölgede meşruluğunun sağlanması açısından önemli olduğunun altını çizmek gerekir.

Ermenistan ve Gürcistan'ın silahla tasfiyesi konusu Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro ve Teşkilat Bürosu'nun 16 Ekim 1920 tarihli birleşik toplantısında da tartışılmıştır.

Karayev, toplantıda Kırım'dan geri çekilirken Vrangeli'yi üslerinden mahrum bırakmak için Ermenistan ve Gürcistan'ı tasfiye etmeyi teklif etmiştir.

Starua da Karayev'le aynı görüşü paylaşır. Dünya devrimi için Bakû'nün korunması ve kendi yerlerini sağlamlaştırabilmek için Anadolu isyancılarıyla birleşen Gürcistan ve Ermenistan'ı acil olarak ortadan kaldırmak ve mücadele merkezini Türkiye'ye geçirmenin tek çare olduğunu vurgulamıştır. Bundan dolayı acil olarak kuvvetler hazırlamaya başlanması gerektiğini belirten Starua, şimdiden önlemler alınmaz ise hâkimiyeti elde tutmak için bütün gerekli tedbirleri alma imkânından kışın mahrum olunacağını da ifade etmiştir.

Kasımov, Anadolu isyancılarıyla birleşmelerini önlemek için acil olarak Ermenistan ve Gürcistan'a savaş ilanını teklif ederken, en son konuşan Stasova, mevcut durum hakkında merkeze yeterli bilginin temin edilmesi hususunu belirterek, "Bilinmeli ve anlaşılmalıdır ki, yerel kuvvetlerle bu işi başarmak mümkün değildir" demektedir. Bu işin başarılabilmesi için merkezin askeri kuvvet verip vermeyeceğini sormak lazımdır. Ermenistan'ı acil olarak kurtarmak, Gürcistan için ise şimdilik beklemek gerektiği düşüncesindedir.

Bu görüşmelerden sonra Türkiye ve Yakın Doğu'da mücadeleyi kolaylaştırmak için acil olarak Ermenistan'ı sovyetleştirme kararı verilmiş, gerekli tedbirleri almak ve merkezi bilgilendirmek üzere Stasova ve Eliava'nın delege olarak Moskova'ya gönderilmesi planlanmıştır.⁴⁶⁷

Görüldüğü üzere Kurultay ve sonrasında Bakû'de yaşanan gelişmeler ve tartışmalar, Türk ordularının Taşnaklar üzerine harekâtının zeminini oluşturmuş,

⁴⁶⁷ Bkz.: ARSPİHDA fond 1 liste 1 dosya 24 klasör 4 yaprak 13'ten aktaran: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 88-89. Bu toplantıdan kısa bir süre önce 30 Eylül 1920'de Azerbaycan ve Rusya arasında "birlik" antlaşmasının imzalandığını da belirtelim. Bu antlaşma, iki ülkenin geçici bir süre için askeri teşkilat,

harekâtın haklılığını kamuoyuna anlatmıştır. Belki de Doğu Halkları Kurultayı'nın tek somut sonucu bu olmuştur.

J. Askeri İlişkilerin Odak Noktası: Türk-Taşnak Savaşı

Artık 1920 Mayıs'ından beri özellikle Sovyet Rusya'nın isteğiyle ertelenen⁴⁶⁸ Ermenistan harekâtı için uygun koşullar ortaya çıkmıştır. Sonunda Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920 tarihli şifreyle Ermenistan harekâtının emrini vermiştir. Harekâtın asli maksadı Ermeni silahlı kuvvetlerini imha etmektir. Taarruz harekâtı ani başlamalı ve daha önce Ermenileri haberdar etmekten kaçınılmalıdır. Ayrıca silahsız Ermeni ahali aleyhine her türlü tecavüzlerden kati surette uzak durulacaktır.

Heyet-i Vekile'nin aldığı bu karara göre Gürcülerin tarafsızlığını temin etmek için kendilerine müsait ve hatta arazi taleplerini tatmine ümit veren bir hareket hattı tutulması lazımdır. Kâzım Karabekir de bu maksatla Gürcülerle münasebetlere girişmeye yetkili kılınmıştır. Elviye-i Selâse'deki Gürcü işgal bölgesine de hiçbir şekilde tecavüz edilmeyecektir. Ancak buna rağmen Gürcülerin karşı harekâtı ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.⁴⁶⁹

Doğu Cephesi Komutanlığı taarruz gününü 27 Eylül 1920 olarak belirlese de 24 Eylül'de Ermeniler 9. Kafkas Tümeni Cephesi'ne taarruz ettiklerinden Ermenistan harekâtı, 28 Eylül'e ertelenir.⁴⁷⁰

Doğu Cephesi Komutanlığı, Ankara'dan gelen taarruz kararı gereğince birliklerine 24 Eylül günü cephe emrini verirken harekâtın lüzumuna Rus Sovyet hükümetinin de inandığını ifade edecektir. Bu emirde Taşnakların beyaz bayrak göstererek teslim olacakları veya "Allah, Allah" diyerek bağırımları ve Türkçe seslenmeleri gibi hilelere aldanılmaması gerektiğinin belirtilmesi de dikkat

emir ve kumanda, askeri teçhizat alanlarında da birlikte hareket etmesini öngörüyordu. Bkz.: **A.e.**, s. 86; Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 140; A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 315-316.

⁴⁶⁸ Türkiye'nin Haziran-Ağustos 1920'de Sovyet Rusya'nın isteğiyle harekâtta vazgeçtiği Taşnak kaynaklarına da yansımıştır. Kazancyan, bunlardan bazılarını atıf yapmaktadır. Bkz.: **Ermenistan SSC Merkez Tarih Devlet Arşivi** fond 200 dosya 486 bölüm II yaprak 271 ve fond 276 dosya 219 yaprak 261'den aktaran: R. V. Kazancyan, **a.g.e.**, s. 199.

⁴⁶⁹ Tam metni için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.IX, s. 364-365.

⁴⁷⁰ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 157.

çekicidir.⁴⁷¹ Bu toplu emir haricinde Sağ Kanat Grup Komutanlığı'na verilen münferit emirde de taarruz konusunda Sovyet hükümetiyle fikir birliğine varıldığı vurgulanmıştır. Aynı emirde Nahçıvan'da bulunan Kızıl Tugay'la Nahçıvan Türk Müfrezesi'nin beraberce aynı zamanda veya genel harekâttan sonra Şahtahtı'nı işgal etmeleri ve cephenin her tarafında karşı faaliyet gösterilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Ayrıca Müslüman olmayan halkın hukuk ve hayatlarının korunmasının esas olduğunun altı da çizilmiştir.⁴⁷²

1. Harekâtın Sebepleri

Harekâtın başlamasıyla Türk tarafı Sovyet makamlarını konu hakkında bilgilendirmek ve yanlış anlamalara sebep olamamak için yoğun çaba harcamıştır. Bu dönemde Doğu Cephesi Komutanlığı ile XI. Kızıl Ordu Komutanlığı arasında sağlıklı bir haberleşmenin sağlanmasına özel önem verilmiştir. Sovyet tarafı, Türk kumandanlığı ile devamlı bir iletişim hattının açık olması için Türklere ait olan Beyazıt⁴⁷³ ve Şuşa'daki radyo istasyonlarının güçlendirilmesi ve donatımının yapılması için teknik yardımda bulunmuştur.⁴⁷⁴ İlk etapta kurulan temaslarla harekâtın nedenleri ayrıntılarıyla anlatılır.

Kâzım Karabekir, Erzurum'dan 6 Ekim 1920 günü Bakû'deki XI. Kızıl Ordu Kumandanlığına gönderdiği yazıda harekâtın gerekçelerini sıraladıktan sonra askeri işbirliğine değinmiş ve Taşnak iktidarını yıkmayı teklif etmiştir. Daha önce başka bir kaynakta bulunmayan bu belgenin tam metnine yer vermek lüzumsuz olmayacaktır:

“Gösterdiğimiz hüsnü niyete ve vaki olan teşebbüsâtı hairhahanemize rağmen haris Taşnakların Oltu, Baruz, Kağızman, Kulp mıntıklarında tekerrür eden

⁴⁷¹ ATASE arşiv 4/6663 klasör 711 dosya 7 fihrist 103'ten aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 159-160; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 985-986.

⁴⁷² **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 161.

⁴⁷³ “Beyazıt'ta bir telsiz istasyonu faaliyete getirerek Erivan, Gence, Karabağ cihetlerini dinletiyordum.” Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 834.

⁴⁷⁴ RSFSC'nin İran ve Türkiye'deki Olağanüstü ve Tam Yetkili Temsilcisi ve XI. Kızıl Ordu Devrimci Askeri Konsey üyesinin (İmza tam olarak okunamamakla birlikte o dönemde Şalva Eliava'dır ve Kafkasya'da bulunmaktadır.) XI. Ordu Devrimci Askeri Konseyi'ne gönderdiği 20 Ekim 1920 tarihli, “RSFSC'nin Türkiye'deki Tam Yetkili Temsilciliği” antetli ve mühürlü yazı için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 638 yaprak 1. Gerçekten de ilerleyen süreçte iki ülke arasındaki iletişim, özellikle askeri ilişkiler açısından hayati rol oynayacaktır. Hızlı bir şekilde haberleşmenin sağlanması, yanlış anlamaların giderilmesi, alınan ortak kararların hayata geçirilmesi bakımından büyük önem taşımıştır. Kafkas Kızıl Ordusu'nun Moskova Konferansı sırasında kaleme aldığı buna ilişkin bir rapor için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 754 yaprak 62.

tecavüzat ve muhacematını durdurmak suretiyle oralardaki fakir halkı kurtarmak ve ahiren elde ettiğimiz vesaike nazaran Taşnakların en meşhur komite reislerinin de iştirakiyle ve Erzurum’u zapt etmek azim ve niyetiyle Eylül’ün yirmi dördüncü günü Bardız cephesinde umumi taarruza kalkmak suretiyle ve daima sakin kalan vaziyeti hazıramızı da tehlikeye düşürmek teşebbüslerine karşı kendi emniyetimizi istihsal etmek mecburiyetiyle Eylül’ün yirmi sekizinci günü başlayan mukabil hareket neticesinde 29 Eylül 36’da⁴⁷⁵ Kağızman-Novoselim-Merdenek hattına kadar olan mıntika tarafımızdan işgal olunmuştur. İşbu hareket esnasında tesadüf olunan İslam ve Ermeni ahali kıtalarımızın vusulu⁴⁷⁶ kendilerini Taşnak komitelerinin tazyik ve tehdidatından kurtarmış olduğu müttehiden beyan etmiştir. Ve hatta Ermeniler isterlerse Ermenistan’a geçmeleri mümkün olduğu ve buna muavenet dahi edileceği tebliğ olunduğu halde bunlarda Taşnak komitelerinin elinden kurtulmuş olduğu için son derecede memnun olduklarını ve kendilerinde kalmak arzu ettiklerini bildirdiklerinden müreffehen yerlerinde ibka edilmişlerdir.

Her zaman zulüm ve vahşetlerini kapatmak için avazları çıktığı kadar yaygara ve gürültü yapmayı itiyat edinmiş ve bu sayede şimdiye kadar cihan halkını işgal etmiş olan Taşnaklar bu defa da bizzat Ermenistan dahilindeki bütün fukarayı kasibeyi, kendilerine muarız olan diğer bütün Ermeni fırkalarını ezmek azmiyle hareketi istihlaskaranemizi Ermeni ahalisine taarruz suretiyle işaa ve ilan ederek bütün Ermenistan dahilinde derhal idarei örfiye ilan etmiş ve bu suretle memleket dahilinde bilaperva ve zalim divanı harpler vasıtasıyla mazlum fukarayı kasibeyi amali vahşiyanelerine münkad⁴⁷⁷ kılmak fırsatını kaçırmamışlardır. Aynı zamanda bugün bütün dünya fukarayı kasibesine karşı da hareketi vakıanın muhik olduğunu göstermek emeliyle harp raporlarında kanlı muharebeler yapıldığından bahisle en sarih yalanları irtikab etmiştir. Filhakika mukabil harekate başladığımız günden beri hemen hiçbir tarafta şiddetli muharebe olmamış kıtaatımız büyük bir sürat ve suhuletle salifüzzikr⁴⁷⁸ hatta vasıl olmuştur. Kan dökmekten usanmayan Taşnak zabitlerinin ve papazlarının haçlarla cebir ve teşvikleri yüzünden zavallı Ermeniler zorla hücumu sevk olunmuşlardır. Bu mazlum halkı Taşnak vahşi komitesinin

⁴⁷⁵ 1920.

⁴⁷⁶ Ulaşma, varma.

⁴⁷⁷ İtaat eden.

⁴⁷⁸ İsmi geçen.

elinden kurtarmak isteyen diğerk sulhperver ve munsıf⁴⁷⁹ Ermeni komitelerinin dahilen ezici tazyikler altında kaldığı pek muhakkaktır. Bütün beşeriyeti mazluma için bir bela-yı azim olan bu Taşnakların bir an evvel Ermenistan üzerindeki desti tahakküm ve tecebbürlerini kaldırmak için müttfikimiz Rus Sovyet Hükümeti'nin de teşebbüsâtı lazımede bulunması ve yapacağı tesirat ile bu zalim Taşnak iradesine nihayet vererek halkın hakiki ihtiyacının ve saadetinin teminini inşası ve vicdali bir fırka ile Ermenistan tarafının düzelmesine tevessül eylemesi cidden lazımdır. Türkiye İnkılap ordusu müttfikinin bu hususta yapacağı teşebbüsât ve tesirâtı her suretle teshil⁴⁸⁰ ve takviyeye hazırdır.

Kıtaatımız cephelerindeki Ermeni efradına ve yetiştikleri köylerde dost ve hakiki bir lisanı şefkat ile yazılmış beyannameler göndererek onları tenvir ve temine ve hakikatten haberdar etmeye çalışmakta ise de gaddar Taşnak rüesası bu gibi beyannameleri halka okutmak değil kimin elinde görürse o zavallıyı imha edeceği tabii olduğundan bu teşebbüsâtımızın tarafınızdan dahi tekit ve takviyesine, maksadı müşterekimizin serian istihsaline çalışılmasını rica eylerim.”⁴⁸¹

Türk hükümeti, Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey'e aynı gün 6 Ekim 1920 tarihinde bir telgraf göndererek harekâtla ilgili Türk hükümetinin görüşlerinin bildirilmesini istemiştir. Buna göre Rus hükümetine, Bekir Sami Bey, Taşnak hükümetinin ve çetelerinin gerek kendi idarelerinde, gerekse Türk sınırları içinde bulunan Türklere karşı dayanılmaz zulümler yapmalarına rağmen, Sovyet hükümetinin talep ve ısrarı üzerine yaz süresince kendilerine karşı harekete geçilmediğini, fakat bir yandan İtilaf Devletleri'nin entrikalarına alet olan, bir yandan da Yunanlara yardım etmek ve Şark Cephesindeki Türk kuvvetlerinin başka yerlerde kullanılmasına engel olmak için, durmadan tecavüzde bulduklarını, İstanbul hükümeti temsilcileri tarafından imzalanmış olan Sevr Antlaşması'ndaki hükümlere bel bağlayarak, Büyük Ermenistan'ın kurulması için doğu Türk illeri topraklarından bir kısmını işgale fırsat aradıklarını bildirerek, bu yüzden üzerlerine yürüdüğünü, Taşnaklar yenilince Ermeni milletinin akla uygun hareket edeceğini ve

⁴⁷⁹ İnsafli.

⁴⁸⁰ Kolaylaştırma.

⁴⁸¹ Belgeye Türkiye İnkılâp Kızıl Ordusu Müfrezî Kumandanlığı tarafından “Bu şifre mahlulu aslına mutabıktır” notu düşülmüş ve mühür vurulmuştur. Belgenin Osmanlıca orijinali için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 295, 295 arkası. Rusça çevirisi için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 296, 296 arkası.

Ermenistan’da Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetleri idrak eden bir hükümetin işbaşına geleceğini umduğunu, Moskova hükümetinin de bu hususta yardımının beklendiğini söyleyecektir.⁴⁸²

Ahmet Muhtar Bey de Çiçerin’e gönderdiği 22 Ekim 1920 tarihli mektupta harekâtın nedenlerini yeniden açıkladıktan sonra Taşnaklara karşı mücadelede Sovyet Rusya’nın kayıtsız manevi desteğini umduklarını belirtmiştir. Türk Hariciye Vekili, İngilizlerin kiralık yayın organlarının tüm dünyaya yaydıkları ve saldırgan Ermenileri suçsuz kurbanlar gibi tanıtarak, Türkiye’nin varlığını ve barışsever Türk ve Ermeni halklarının güvenliğini Taşnak çetelerinin kıyımlarına karşı savunan Türkleri Kafkaslar’da yeniden alevlenen savaşın sorumlusu olarak göstermek isteyen kasıtlı haberlerine karşı Rus basınının Türkiye’yi savunmasını talep etmiştir.⁴⁸³

Türk tarafı sadece yazışmalarla yetinmemiş, ayrıca yüz yüze görüşmelerde de Sovyet tarafını konu hakkında bilgilendirmiştir. 3. Kafkas Tümeni Erkân-ı Harbiye Reisi Talât Bey, 6 Ekim 1920 günü Tiflis’te RSFSC’nin elçisi Şeynman’la yaptığı görüşmede Ermenistan harekâtı üzerine bilgi vermiştir. Talât Bey, raporunda görüşme sırasında Şeynman’ın Türklerin nereye kadar ilerleyeceklerini sorduğunu, kendisinin şimdilik amacın katliam ve göçe uğrayan bölgeleri emniyet altına almak olduğunu fakat daha sonra hareketin gelişeceğini söylediğini, Rusya ile güvenilir bir yolun açılması lüzumunu belirttiğinde, Şeynman’ın bunun için Erivan’a bir Rus Sovyet memurunun gönderildiğini, Ermenilerin Türklere transit geçiş hakkını vermesi için bu memurun Ermeni hükümetini zorlayacağını ancak Türklerin bu amacı gerçekleştirmek üzere her ne yapabilirlerse yapmalarını ifade ettiğini belirtmiştir.

Şeynman, Talât Bey’e kendi dairesine serbest olarak girip çıkması için kartını da vermiştir.⁴⁸⁴

Şeynman’la bir görüşme de Türkiye’nin Tiflis elçisi Albay Kazım (Dirik) Bey⁴⁸⁵ yapmıştır. 14 Kasım tarihli görüşmede Şeynman, Ermenilere karşı

⁴⁸² Tam metni için bkz.: Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 118-119.

⁴⁸³ Tamamı için bkz.: **Echos de l’Islam**, 1 Şubat 1921’den aktaran: Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 256-258.

⁴⁸⁴ **ATASE** klasör 588 dosya 36 fihrist 32-2, 32-3, 32-4, 32-5, 32-6, 32-7’den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 576-577.

Türkiye'nin yaptığı son harekâtın Doğu'da İngiliz nüfuzunu, siyasi ve askeri kuvvetini sarstığını, çünkü İngilizlerin Ermenilerin mevcudiyetini garanti ettiğini ancak verdikleri garantilerin bu son hareketlerin bir kıymeti olmadığını gösterdiğini belirtmiş ve sözlerinin doğru olup olmadığını sormuştur.

Bu soru üzerine Kazım Bey, hayır cevabını vererek Ermeni harekâtının esas amacının bu olmadığını söylemiştir. Ermeni harekâtına Türkiye'nin mecbur edildiğini ve bunun sebeplerinin çeşitli kereler izah edildiğini belirten Kazım Bey, Ermenilerin hâkimiyetleri altındaki Müslümanlara tüyleri ürpertecek kadar vahşiyane bir siyaset uyguladıklarını, hükümetinin Ermenilere çeşitli kereler müracaat ve istirahatda bulunduğunu ancak Ermenilerin bu samimi müracaatlarını Türkiye'nin zaafı olarak değerlendirerek zulümlerini arttırdıklarını ve kendilerine Sevr Antlaşması'nın Büyük Ermenistan'ı meydana getirdiğinden bahisle, Wilson'un sınırlar hakkında kararlarına dayandıklarını ifade ettiklerini açıklar.

İngilizler her surette Ermenilere büyük çapta yardımda bulunmuştur. Ermeniler, Çiçerin'in arabuluculuğuna ise omuz silkerek Bolşeviklerin Erivan'a hâkim olamayacaklarını anlatmışlardır. Kazım Bey, Bolşeviklerin Lehistan ve Vrangal cephelerindeki durumu dolayısıyla cüretlerini büsbütün arttırdıklarını, Rusların da bildiği gibi İngilizlerin Rus Bolşevikleriyle Anadolu arasında Kafkas hükümetleri teşekkül ederek emperyalistlere sadık bir zincir oluşturmak istediklerini, işte bu yüzden Ermenilere karşı hareketin daha fazla ertelenmesinin bir felaket olacağını düşünerek bu harekâta başladıklarını ifade etmiştir.

Bunun üzerine Şeynman, Rus Sovyet ve Kemalistlerin Doğu'daki siyasi maksatlarının aynı olduğunu anladıklarını, Türklerin Ermeni harekâtından üç amaç takip ettiklerini belirtmiştir. Bunlardan birincisi; Ermeniler tarafından işgal edilmiş bölgelerdeki İslamların milli istiklâllerini sağlamak, ikincisi; Türklerle Bolşevikler arasında güvenli ve stratejik bir koridor meydana getirmek, üçüncüsü de Doğu'da İngiliz nüfuz ve kuvvetini yok ederek bunun yerine Bolşevik ve Türk milliyetçilerinin müşterek nüfuzunu kurmaktır. Şeynman, Ermenilerin Erzurum, Van,

⁴⁸⁵ Slovo gazetesinin muhabiri, Tiflis'te kaldığı Urbanit Oteli'nde yaptığı görüşmede Kazım Bey'in kalpağı ay-yıldızlı, askeri elbise giymiş, ateşli bakışlı, çabuk hareketli ve heybetli biri olarak tanımlamıştı. Bkz. **Slovo**, 21 Kasım 1920'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 592.

Muş, Bitlis'i istediklerini, bunun bir hayal olduğunu söylemesi üzerine karşılıklı gülüşmeler olmuştur.⁴⁸⁶

2. Taşnak Ordusu

Harekâtın ayrıntılarına geçmeden önce Ermenistan Ordusu hakkında bilgi vermek de tezin amacı açısından faydalı olacaktır. Türk askeri tarih yazımında bu konuya dair bilgilerin oldukça kısıtlı olduğunu belirtmek gerekir.

Ermeni Patriği Zaven Efendi, 1919 Nisan'ında Spectateur d'Orient gazetesinin muhabirine verdiği beyanatta Ermenistan ordusunun durumundan emin bir şekilde konuşmuş, hatta İtilaf ordularının desteğine ihtiyaçları olmadığını belirtmişti:

“Müsterih olunuz; korkacak hiçbir şey yoktur. Sükûn ve asayişi iade için hatta İtilaf ordusuna bile muhtaç olmayacağız. Kafkasya'da muntazam askerden mürekkep 60 000 kişilik bir ordu ile 20 000 gönüllüden mürekkep diğer bir ordumuz vardır. Böyle bir kuvvet-i müsellaha, intizamı muhafaza, vatandaşlarımızın hayatını temin için kâfi zannedirim.”⁴⁸⁷

Taşnak hükümetinin San-Remo Konferansı'ndaki temsilcisi Agaronyan da benzer bir tavır içinde olmuştur. 1920 Nisan'ında konferansta yaptığı konuşmada Kemal'in ordusunu eşkıya çetesine benzetmiş ve çok kötü durumda bulunduğu dikkat çekmiştir. Agaronyan'a göre ordunun mevcudu azdır, kötü eğitilmiş ve silahlandırılmıştır. Oysa Ermenilerin ordusu 25-30 bin kadardır ve Ruslar tarafından eğitilmiştir. İki-üç ay içerisinde de mevcudu 40 bine kadar çıkacaktır. Ermenilerin talebi silah, donatım, askeri mühimmat, subay ve Müttefik bayrağı altında savaşmak hakkıdır.⁴⁸⁸

Ancak Ermeni tarafının bütün bu beyanları İtilaf Devletleri tarafından abartılı görülmüştür. İngiliz Başbakanı Lloyd George, 29 Nisan 1920'de Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada Barış Konferansı'nda Ermeni delegelerinin

⁴⁸⁶ ATASE klasör 849 dosya 2 fihrist 32, 32-1'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 587-589.

⁴⁸⁷ Bkz.: **Alemdar**, 12 Nisan 1919'dan aktaran: Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali I-II**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Aralık 2008, s. 316.

⁴⁸⁸ David Lloyd George, **Pravda o Mirnih Dogovorah**, C.II, Moskva, İnostrannaya Literatura, 1957, s. 437.

kuvvetleri hakkında aşırı rakamlar gösterdiklerini, İngiliz delegelerine göre Ermeni kuvvetinin ancak kendi cumhuriyetini savunabileceğini, lâkin askeri gelenekten yoksun Ermeni askerlerinin istedikleri geniş araziye, askeri tecrübeye sahip bir düşmanın elinden zapt edebileceklerini ümit etmenin boş olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸⁹

Taşnak Ordusu'yla ilgili ayrıntılı ve gerçekçi bilgilere Sovyet askeri istihbarat raporları üzerinden ulaşmak mümkündür. Örneğin 1 Ağustos 1920 tarihine kadarki veriler üzerinden yazılmış, "Gizli" ibareli askeri istihbarat raporu, Taşnak Ordusu'nu ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. İstihbarat Daire Başkanı Kozin ve Askeri Komiser V. Taraskin imzalı rapora göre Ermenistan'da bir yanda düzenli ordu, diğer tarafta da hükümete bağlı "Mavzerist" olarak adlandırılan özel birlikler bulunmaktadır.

Ermenistan'ın başkomutanlığı ise Başkomutan General Nazarbekov, Savaş Bakanı General Ter-Minasyan, yardımcısı General Ahberdov, Kurmay Başkanı Albay Bagdasarov, 1. Piyade Tugayı Komutanı Tümgeneral Şakovnikov, 2. Tugay Komutanı Tümgeneral Osipyants, 3. Tugay Komutanı Tümgeneral Bagdasarov, 4. Tugay Komutanı Tümgeneral Sepo ve Süvari Tugayı Komutanı Albay Karganov'dan oluşmaktadır.

Tüm Ermeni Ordusu tiplerine göre şu şekilde ayrıştırılmıştır: Düzenli ordular, milis ve Humbapet bölükleri, "Mavzerist Alayları" ve tenkil taburları gibi özel birlikler. Ermenistan'da bunlar gibi büyük mevcutlu birlikler dışında gerilla özellikleri taşıyan birkaç müfreze de bulunmaktadır. Komutanın soyadıyla isimlendirilen bu tarz müfrezelerden bilinenleri Dro'nun, General Kazarov'un müfrezeleri ve General Silikov ve Zenkeviç'in Beyazların gönüllü ordusunun subaylarından oluşan müfrezelerdir.

Ermenistan'ın düzenli ordusu piyade, süvari, topçu ve yardımcı sınıflardan meydana gelmektedir. Yardımcı sınıflar ise istihkâm, telgraf bölükleri, teknik daire, zırhlı ve hava müfrezeleri ve sınır muhafızları şeklindedir. Ermenistan'ın askeri aygıtının en yüksek mercii Savaş Bakanlığı'dır. Başkomutan ona tabidir. Başkomutana ise sırasıyla silahlı kuvvetlerin yukarıda sayılan birlikleri bağlıdır. Ermenistan'ın düzenli ordusu 4 piyade ve bir süvari tugayından meydana

⁴⁸⁹ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 111.

gelmektedir. Her birinde topçu ve yardımcı sınıflar bulunmaktadır. Ordunun toplam mevcudu 30 bin kişidir.

Ordunun temel stratejik birliği, 4 bölükten oluşan müstakil piyade taburudur. Her piyade alayı, 3 taburdan; her tabur da 4 bölükten oluşmaktadır. Her alaya makineli tüfek takımı da verilmiştir. Bir alayın mevcudu bin kişidir ve 20 makineli tüfeği vardır. Alayların özel isimleri yoktur, sadece sıra numaraları bulunmaktadır.

Her süvari tugayında 6 alay vardır. Ancak rapora 3., 4., 5. ve 6. süvari alaylarının varlığıyla ilgili bilginin teyit edilmesi gerektiği yazılmıştır. Her alay ise 4 süvari bölüğünden meydana gelmektedir. Bölük mevcudu 400 kişidir. Her alayda 4 makineli tüfek vardır. Raporda süvari birliklerinde ciddi yetersizlik olduğunun altı çizilmektedir.

Her tugayda topçu taburu yer almaktadır. Bu taburlar, buldukları tugayın numarasını taşımaktadır. Her topçu taburu 3 bataryadan meydana gelmektedir. İki hafif, biri dağ bataryasıdır. Bataryalarda ise 4 top bulunmaktadır. Tugaylara verilen topçu taburları dışında müstakil havan topu taburu da vardır. İki dağ, biri atlı-dağ ve eğitim bataryasıdır.

Dağ topları 1914 model, hafifler 3 pusluk 1900 ve 1902 model, obüsler ise 1910 modeldir.

Yardımcı sınıflar ise iki istihkâm taburundan, bir telgraf bölüğünden ve askeri-teknik dairesinden oluşmaktadır. Zırhlı müfreze ise beş zırhlı otomobil, üç zırhlı tren (bunlar sıra numarası taşımaktadır) ve Voisin sistemli üç uçaktan oluşan hava müfrezesinden meydana gelmektedir. Filotilla da iki silahlı gemi de vardır. Bunlar Gökçe gölünün kıyılarını korumakla görevlidir.

Raporda müstakil birliklerle ilgili verilen bilgiler ise şu şekildedir: Ermenistan'ın Erivan, Gümrü ve Kars gibi büyük merkezlerinde birer tenkil taburu vardır. Her birinin mevcudu bin kişi ve 20 makineli tüfekten ibarettir.

Alay mevcuduna (1000 kişi, 20 makineli tüfek) sahip üç müstakil tabur vardır. Rapora göre bu taburların milis gücü olduğu düşünülmektedir. Raporun yazarlarının isimlerini garip bulduğu humbapet bölüklerinin üçü 400'er kişi ve 4'er

makineliden oluşmaktadır. Müstakil Humbapet süvari grubu ise 100'er kişilik 2 süvari bölüğünden meydana gelmektedir.

Mavzeristlerin adı, taşıdıkları "Mauser" silahından gelmektedir. Bu birliklerin Gürcistan'daki benzeri ise Halk Hassa Birlikleri'dir (Narodnaya Gvardiya). Bunlar hükümeti korumakla görevli özel birliklerdir. İsimleri askeri değil, daha çok siyasiydir. İki "Mavzerist Alayı" vardır. Biri 2 bin kişilik piyade, diğeri bin kişilik süvari alayıdır. Mevcutları düzenli ordu alaylarının iki katıdır. Büyük merkezlerde konuşlanmışlardır.

Milis kuvvetler, Zengezor bölgesindeki müfrezelerden oluşmaktadır. Her müfrezenin kendi karargâhı vardır. Müfrezelerin askerleri boş zamanlarında kendi kişisel işleriyle uğraşmakta ve sırayla sınırları korumaktadır. Gerilla özellikleri taşıyan müfrezeler arasında Dro'nunki 800 piyade, 200 süvari, 7 makinelili tüfek ve 4 dağ topundan oluşmaktadır. General Zenkeviç'in müfrezesi ise ağırlıklı olarak Beyazların gönüllü ordusunun subaylarından meydana gelmektedir. Bu müfrezelerin genel toplamı 4500 kadardır.

Sınır muhafızları 4 kısma ayrılmıştır. Ancak yapısı ve mevcuduyla ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır.

Raporda son olarak elde edilen bilgiler çerçevesinde Ermenistan düzenli ordusunun savaş yeteneği ve disiplin açısından özel bir ayrıcalık göstermediği ifade edilmektedir. Aralarında "Mavzerist Alayları" görece farklı bir durumdadır.⁴⁹⁰

Türk 15. Kolordusu tarafından yapılan istihbarata göre ise Ermenistan'ın silahaltındaki kuvvetlerinin toplamı ortalama 7 bin-8 bin kişiydi. Gerektiğinde bu miktarın 20 bine yükseltilebileceği tahmin ediliyordu.⁴⁹¹

Kızıl Ordu'yla Türk Ordusu arasında istihbarat alanında da bir işbirliği söz konusuydu. Kızıl Ordu Genelkurmay Başkanlığı 17 Temmuz 1920 tarihine ait Ermeni ve Gürcü Ordularına ait bilgileri 7 Ağustos günü Türk Doğu Cephesi Komutanlığı'na yollamıştı.⁴⁹²

⁴⁹⁰ Rapor için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 29 arkası, 30, 30 arkası.

⁴⁹¹ 15. Kolordu istihbaratının Ermeni Ordusu'nun oluşumuyla ilgili elde ettiği bilgiler için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 49-51, 152-153.

⁴⁹² Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 933-935.

3. Türk Ordusu'nun İlerleyişi ve Tepkiler

Harekâtın başlamasıyla Türk birlikleri, 28 Eylül'de harekete geçerek 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Eylül'de de Merdenek'i ele geçirmişti. Türk Ordusu'nun Ermenileri mağlup ederek ileri harekâtına devam etmesi karşısında Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancanyan, Çiçerin'e 30 Eylül günü bir telgraf göndermiştir. Taşnaklar, Türklerin harekâtından Moskova'yı sorumlu tutmakta, Türk Ordularından "Rusya'nın müttefiki" olarak bahsetmekte ve harekâtın durdurulmasını talep etmektedir:

"Hükûmeteyn arasında dostluk şeraitini müzakere ve tesbit etmek üzere mümessilinizin Ermenistan'a geleceği bir zamanda müttefikiniz askerlerinin hasmâne harekâta başlamaları dikkati çeken ve izaha muhtaç bir keyfiyet teşkil etmekte olduğundan bu hal dostluğunuza olan itimadımızı sarstı. Türk Kuvayi Milliyesi'nin bu taarruzu hakkında hükümetinizin malûmatı olup olmadığının ve malûmat alınmış ise harekâtın durdurulması için bir teşebbüs yapıp yapılmadığının, bir teşebbüs yapılmış ise şeklinin acilen iş'arını rica ederim. (...)

Müttefikiniz Türk Kuvayi Milliyesi harekâtının derhal tevkifini ve gelecekte ademi tekerrür esbabının teminini ve Türk Ordusunun eski hudutlara çekilmesi için var kuvvetimizle acilen yapacağımız teşebbüsâtı Rus mümessili ile hükümetim arasında cereyan etmekte ve edecek olan sulh müzakeresinin daha büyük bir samimiyet ve sükûnet içinde devamına imkân ve fırsat bahsedeceğini arzeylerim."⁴⁹³

Ohancanyan, kendi açısından pek de haksız değildir. Türklerin Sarıkamış'ı aldığı 29 Eylül günü Rusya Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi Lenin'in de katıldığı toplantıda Türkiye'ye silah ve para yardımı yapılması konusunda karar almıştır.⁴⁹⁴

Taşnaklara benzer bir tepkiyi Gürcü hükümeti de vermiştir. Gürcü Dışişleri, Moskova'ya geçtiği bir telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın, Güney Kafkasya'ya yapmakta olduğu harekâtın neden ileri geldiğini ve kendilerine yönelik bir hareket mevcut olup olmadığını sormuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın harekâtının Gürcistan'ı

⁴⁹³ Tam metni için bkz.: Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁴⁹⁴ A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 132.

da tehdit ettiği belirtildikten sonra bu harekâtın Sovyet Rusya tarafından bilinmesinin muhakkak olduğu vurgulanmıştır.⁴⁹⁵

Doğu Cephesi Komutanlığı'nın birliklerine geçtiği emirlerde vurguladığı gibi Ermenistan harekâtının Sovyet Rusya'nın bilgisi dâhilinde yapıldığı konusunda ne Erivan'ın ne de Tiflis'in kuşkusu vardır. Buna karşılık olarak Taşnak hükümeti, RSFSC'nin temsilcilerinin Ermenistan'a girişinin yasaklanması konusunda önlem alınmasına dair emir vermiştir.⁴⁹⁶ 6 Ekim'de Tiflis'teki Ermeniler büyük bir miting yaparak Türk harekâtını protesto etmişler ve Rus elçiliğine giderek Rusların Türklere yardımından dolayı şikâyetinde bulunmuşlardır.⁴⁹⁷

Türkiye'nin harekâtı Ermenistan basınında da yankısını bulmuştur. Taşnakların yayın organı Aşhatavor, Ermeni halkının zamanında Wilhelm'in⁴⁹⁸ Brest'ini⁴⁹⁹ protesto ettiğini, bugün de Lenin'in Brest'ine karşı tüm gücüyle savaşağını belirtmektedir. Gazeteye göre Sovyet Orduları'nın Kemal'in ordularıyla birleşmesi Ermenistan'ı yok etmekle tehdit etmekteydi.⁵⁰⁰

Gürcistan Sosyal-Demokrat Partisi'nin (YeSDEKOV) Ermeni seksiyonunun yayın organı Banvoni Dzayn ise Taşnakları İtilaf Devletleri'nin elinde her zaman oyuncak olmakla suçlamış ve Rusya'yla iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁰¹

Ermeni Kadetlerinin gazetesi Mşak ise Bolşeviklerin Kemal'le birleşmek için yeni bir yol elde etmek ve Ermenistan'ı paylaşmak istediğini belirtmiştir. Bu paylaşımına göre Kars bölgesi Kemalistlere, tüm gerisi ise Lenin'e kalacaktır.⁵⁰²

Harekâtın Batı'da algılanışı da pek farklı değildir. Kamuoyunda Türk-Sovyet askeri işbirliği öne çıkmaktadır. Fransız hükümetinin yarı resmi yayın organı

⁴⁹⁵ Bkz.: **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 588 dosya 118 fihrist 37'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 187-188. Türk İstiklâl Harbi'nde bu telgrafın 20 Ekim 1920 tarihinde Tiflis'ten Moskova'ya çekildiği belirtilmektedir. Ancak içeriğinden telgrafın daha önce yollandığı anlaşılmaktadır. Bu telgrafa ileride tekrar ayrıntılı olarak değinilecektir.

⁴⁹⁶ R. V. Kazancyan, **a.g.e.**, s. 205.

⁴⁹⁷ 3. Kafkas Tümeni Erkân-ı Harbiye Reisi Talât Bey'in raporunun ilgili kısmı için bkz.: **ATASE** klasör 588 dosya 36 fihrist 32-7, 32-8, 32-9, 32-10, 32-11, 32-12, 32-13, 32-14, 32-15, 32-16, 32-17'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 577.

⁴⁹⁸ Alman Kayzeri II. Wilhelm.

⁴⁹⁹ Brest-Litovsk Antlaşması kastedilmektedir.

⁵⁰⁰ Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 32.

⁵⁰¹ Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 32.

⁵⁰² Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 32.

durumundaki Le Temps, Türkiye'nin harekâtını değerlendirirken Batum civarındaki gemilerden başka Müttefiklerin bölgede kuvveti bulunmadığını, oysa, artık devir, "Nuh'un Ağrı Dağı'na yanaştığı devir olmadığı için" bu kuvvetlerden yararlanılamayacağını, tüm Doğu Anadolu'nun Müttefiklerin etki alanı dışında kaldığını işaretler, Türk milliyetçileriyle Bolşeviklerin el ele vermek üzere bulduklarını, oysa, Müttefiklerin Doğu politikasının eskiden beri bu garip yaklaşmayı önleme amacına yönelmesi gerektiğini söylüyordu.⁵⁰³ Fransız burjuvazisinin yayın organı Journal de Débats gazetesinde çıkan başka bir makalede de harekât, "Batı Anadolu'dan Yunan kılıçları altında kovulan ve diğer vilayetlerin halkları tarafından reddedilen Kemalistler, Kafkaslar ötesindeki Bolşeviklerle birleşmek için Ermenistan'a çullanmışlardır." sözleriyle yorumlanıyordu.⁵⁰⁴

Türk Ordularının başarılı harekâtıyla birlikte Taşnak Ordularının Iğdır-Gümrü-Kars-Ardahan'a çekildiği, Sarıkamış ve Kağızman önlerinde muharebelerin devam ettiği dönemde Ermenistan'da seferberlik ilan edilmiş ve 35 yaşına kadar tüm erkek nüfus askere çağırılmıştır. Ayrıca acil gönüllü kayıtları da yapılmaktadır. Bütün ülke toprakları ve demiryolları da savaş durumuna geçmiştir.

Sovyet askeri istihbarat raporlarına göre o dönemde Ermenistan'ın emekçi kitleleri savaşın tek suçlusu olarak Taşnakları görmeye başlamıştır. Ordudaki askerlerin ruh halleri de pek farklı değildir. Yüzde 80'i savaşa karşıdır.⁵⁰⁵ Ancak subaylar ve Türkiye'den gelmiş olan askerler tam tersi durumdadır. Diğer taraftan Türkiye Ermenileri düzenli birliklere girmektense yağmayı tercih etmektedir. Ermeni askerlerin Kızıl Ordu askerlerine tavrı ise oldukça olumsuzdur. Bu da Rusya'nın Türkiye'ye silah ve cephane yardımı yapmasından ve Türklerle birleşmek için Ermenistan'a saldırma niyetinden kaynaklanmaktadır. Raporda Ermenistan Ordusu'nun yiyecek, silah ve teçhizatının Amerika tarafından sağlandığı ifade edilirken Ermenistan'da iç durumun kritik olduğuna, paranın değerinin düşmesinden

⁵⁰³ **Le Temps**, 10 Kasım 1920'den aktaran: Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Genişletilmiş 2. .bs, Ankara, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 170.

⁵⁰⁴ **Journal de Débats**, 23 Ekim 1920'den aktaran: Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 171.

⁵⁰⁵ Askeri tarihçi Drogovoz, cepheden gelen Taşnak raporlarının da Ermeni askerlerinin kitlesel olarak mevzilerini terk ettikleri, Türklerle savaşmak istemedikleri bilgisiyle dolu olduğunu yazmaktadır. Bkz.: İ. G. Drogovoz, **a.g.e.**, s. 313. Türk askeri istihbaratı ise aynı dönemde Ermeni askerlerinin morallerinin iyice zayıfladığını, bu nedenle papazların askerler arasında ellerinde uzun sııklara bağlanmış büyük haçlarla olduğu halde dolaştıklarını, yüksek sesle Ermenileri taarruza teşvik ettiklerini tespit etmiştir. **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 180.

ve her türlü mal kıtlığından hayatın pahalandığına dikkat çekilmektedir. Hükümet ise halka yönelik olarak “Her şey cephe için ve herkes cepheye” çağrısını yapmıştır.⁵⁰⁶

Harekât, Sovyet tarafında da tartışılmaktadır. Orconikidze, 5 Ekim 1920 tarihinde Çiçerin’e gönderdiği şifreli telgrafta Türklerin Kars’ı alması durumunda Türklerle Ermeniler arasındaki kırımı durdurmak bahanesiyle Ermenistan hükümetine Sovyet ordularının geçişine tüm Ermenistan’ı işgal etmesi ve Türklerin ilerlemesini engellenmesi için izin vermesinin teklif edilmesini önerir.⁵⁰⁷

Çiçerin, telgrafın arkasına aldığı notta Türklere Ermenistan’ın içlerine doğru girmemeleri, aynı zamanda Batum’a saldırmamaları konusunda kararlı bir mesajın verilmesi gerektiğini belirtir. Çiçerin’e göre Türklerin harekâtı, şüphesiz İtilaf Devletleri’nin müdahalesine yol açacaktır.

Orconikidze’nin telgrafı Stalin’in elinden de geçer. Stalin, Çiçerin’in notunun altına şunları yazar: “Çiçerin’in cevabını uygun bulmuyorum. Türklerin ilerlemesi bizim değirmenimize su taşıyor. Orconikidze’nin endişesini temelsiz buluyorum.”⁵⁰⁸

Çiçerin’in Türk ordularının Ermenistan içlerine doğru ilerlemesinden duyduğu endişe, İtilaf Devletleri’ne müdahale fırsatı vereceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Hatta Çiçerin, İtilaf Devletleri’nin Gürcistan ve Ermenistan’ı kendi yanına çekip Bakû’yü alma planı olduğuna dair bilgilerin geldiğini de belirtmektedir. Çiçerin’e göre Türkiye’nin Ermenistan harekâtı buna zemin oluşturacaktır. Ermenilere arka çıkılması ve onları kurtarmak için bölgeye çıkartma yapılması Batı’da popüler hale gelecektir. Hatta Batı’daki sol çevreler de bunu destekleyecektir. Bu bakımdan Çiçerin, Türk ordusunun ilerlemesini amaca uygun görmemektedir.⁵⁰⁹

Sovyet Dışişleri, bu temelde meselenin çözümüne dair çıkış yolları aramaktadır. Ermenistan’daki RSFSC Büyükelçisi Boris V. Legran, 7 Ekim’de Tiflis’ten gönderdiği telgrafla Çiçerin’e yeni bir öneri sunar. Ermenistan hükümeti,

⁵⁰⁶ 5 Ekim 1920 ve 25 Ekim 1920 tarihinden önceki olayları kapsayan askeri raporların ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 33 arkası; fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 217 ve fond 195 liste 3 dosya 516 yaprak 19.

⁵⁰⁷ **RGASPI** fond 2 liste 1 dosya 24461 yaprak 1.

⁵⁰⁸ **RGASPI** fond 2 liste 1 dosya 24461 yaprak 1 arkası.

⁵⁰⁹ Çiçerin’in Orconikidze’ye 19 Ekim 1920 tarihli şifreli telgrafı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14 dosya 15 yaprak 5.

Sevr Antlaşması temelinde her türlü işgalci eğilimlerinden vazgeçtiğini resmi olarak açıklamalıdır. Sovyet Rusya ise Türkiye'yle sınır sorunun çözülmesinde aracılık yapacaktır ve Ermenistan'daki demiryollarını transit olarak askeri amaçlı kullanabilecektir. Legran'a göre bu şekilde Türklerden askeri operasyonları durdurmalarını ve Ermeni topraklarından çıkmalarını istemelerinin bir temeli olacaktır.⁵¹⁰ Ermeni hükümeti, derhal bu planı Tiflis'te bulunan İngiliz temsilcisi Albay Stokes'a bildirecektir. Stokes'un bu öneriyi blöf olarak değerlendirmesinden sonra Ermeniler planı geri çevireceklerdir.⁵¹¹

Ermeni kökenli olan Legran, 7 Ekim'de Çiçerin'e gönderdiği başka bir telgrafta Türk saldırılarının olduğu günlerde Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasını doğru bulmadığını belirtmektedir. Legran'a göre bu, hem halk kitlelerinin tepkisini çekecek hem de Taşnak çeteleri gerilla savaşı vererek ciddi güçlükler çıkaracaklardır. Legran, kendi güçlerinin yetmediği bu durumda da Türk kuvvetlerini kullanmanın skandal yaratacağını ifade eder.⁵¹²

Fakat Legran'ın bu görüşlerinin kabul görmediği anlaşılmaktadır. Sovyet planının reddedilmesinin ardından 13 Ekim'de Sovyet hükümeti Ermenistan'a bir ultimatom göndermiştir.⁵¹³ Bu gelişmeler Türk harekâtını ilerlemesinin de önünü açmaktadır.

O tarihlerde Moskova dönüşünde Grozni'ye gelen Bekir Sami Bey, onuruna verilen yemekte yaptığı konuşmada Kemal Paşa ordularının yakında Kızıl Ordu'yla birleşeceği mesajını vermektedir.⁵¹⁴

4. Kars'ın Alınması

Türk Genelkurmay Başkanlığı Kars üzerine yürünmesi kararını alır. Böylece Ermeni Ordusu'nun Kars'ta direnmesi halinde büyük kısmını yok etmek, askeri bakımdan buranın işgaliyle askeri durumu esaslı olarak düzeltmek ve Gürcülerin ileri harekete geçmelerini engellemek; siyasi bakımdan da Ermenilerle düşmanlığın gerek

⁵¹⁰ RGASPI fond 85 liste 14 dosya 17 yaprak 3.

⁵¹¹ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 187-188.

⁵¹² RGASPI fond 85 liste 14 dosya 17 yaprak 3.

⁵¹³ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970, s. 124.

⁵¹⁴ Bkz.: "Turetskaya Delegatsiya v Groznom", **Sovyetskiy Dagestan**, 21 Ekim 1920.

doğrudan gerekse de Bolşeviklerin aracılığı ile barış yoluyla halledilmesi imkânını sağlamak hedeflemiştir.⁵¹⁵ Taarruza 27 Ekim günü başlanması kararlaştırıldı.⁵¹⁶

Türk Orduları, 30 Ekim’de Kars’a girmişti. Kars’ın alınmasıyla Kâzım Karabekir, 1 Kasım günü Ermenilere yönelik Türkçe, Ermenice ve Rusça olarak bir beyanname de yayınlamıştır:

“Ermeni halkını tam bir mahvoluşa sürükleyen yıllarca devam eden savaşın sebebi Taşnaklardır. Taşnaklar, hükümetimizin Ermeni halkına samimi tavrını bilmekte ama sizlere söylememekte ve halka rağmen başına buyruk davranarak taleplerimizi reddetmektedir. Taşnaklar, bütün halkları ve servetlerini kendisine tabi kılmak isteyen ve ayrıca bütün halkların kölesi olmasını arzulayan emperyalistlerin hizmetkârıdır. Onlar, kendi halkının huzurunu düşünmüyor. Ermeni nüfusu, tam bir mutsuzluğu yaşayarak bunun Taşnakların eylemlerinin bir ürünü olduğunu anlayacaktır.

Bizim amacımız şudur: Hem Hıristiyan hem de Müslüman fakir nüfusu onları mahveden ve tahammül edilemeyecek bir durum yaratmak isteyen Taşnaklardan kurtarmaktır. Biz, gerek Hıristiyan gerekse de Müslüman tüm nüfusa tarafsız davranan uygar bir Ermeni hükümetin ve kendisine komşu Türk hükümetiyle dostluk içinde yaşayan bir hükümetin olmasını arzularız.

Taşnaklar, bizim güçlü ordumuza karşı direnemediler, dağılmaları ve yok olmaları hareketlerinin doğru olmadığını kanıtlıyor. Türk hükümeti, adil bir yönetim ilan ediyor ve düzeni sağlıyor. Art niyetli kişileri saklamadan bu düzeni desteklemeniz, hiçbir şekilde kanunlara karşı gelmeden onları teslim etmeniz gerekiyor.”⁵¹⁷

Anadolu’da Yeni Gün gazetesi ise Kars’ın geri alınmasını İngiliz emperyalizmine ilk darbe olarak sunmuş, “Ermenilere hiçbir düşmanlığın

⁵¹⁵ 7 Ekim 1920 tarihli Vekiller Heyeti kararı için bkz.: **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.X, s. 34.

⁵¹⁶ Doğu Cephesi Komutanlığı’nın Kars’a taarruz için 24 Ekim 1920’de verdiği emir için bkz.: **ATASE** arşiv 4/6663 klasör 713 dosya 12 fihrist 6-2’den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 315-316.

⁵¹⁷ Rusçası için bkz.: **Slovo**, 19 Kasım 1920’den aktaran: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 3 dosya 7 yaprak 18. Türkçesi için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 997. 16 Kasım günü Tiflis basını Kâzım Karabekir’in Kars’ta bir bildiri yayımladığını ve Ermenistan’ın mutsuzluğunun emperyalistlerin iradesiyle hareket eden Taşnakların suçu olduğunu, yeni Türk iktidarının hem

bulunmadığı, Türke Türk olduğu için canavarca saldıran Taşnakların İngiliz aleti olmasından dolayı düşman olunduğu” fikrini işlemiştir.⁵¹⁸

Kars'taki Amerikan temsilcisinin İstanbul'a, Amiral Bristol'e gönderdiği, Türklerin Kars'ı almasıyla şehre tam bir düzenin hâkim olduğunu ve Türklerin yabancılara karşı çok itinalı davrandığını bildiren telgrafı da Sovyet raporlarına yansımıştır.⁵¹⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında da Ermeni gönüllü birliklerinin komutanlarından, önde gelen Taşnak lideri Njde, Kars'ı kaybetmelerini dış güçlere fazla bağımlı olmalarından kaynaklanan irade yoksunluğuna bağlamıştır:

“Yenilgimiz psikolojikti, nicelik ve teknik bakımından zayıf olduğumuz için değil, ruhen zayıf kaldığımız için kaybettik.

Ermeniler, başkalarının idareleri altında eşine az rastlanır ve dövüşken savaşçılardır, ancak kendi sancağı altında çoğu defa korkak ve mağluptur.

Kars'ta ordularımızın konuşlanması gerek doğal koşullar açısından, gerekse savunma örgütlenmesi anlamında uygundu, ayrıca insan gücü olarak avantajımız vardı, askeri mühimmat bakımından daha iyi donatılmıştık, ancak bütün bunlara rağmen kaybettik, çünkü yalnız bir kişinin psikolojik kararlılığından, herhangi bir şeye tek başına erişebilme imkânına inançtan yoksunduk. Kaybettik, çünkü millet olarak yükümlülüğümüzü sadece kısmen idrak ettik, durumun gerçek koşullarını kısmen anlayabildik, ayağa kalkmaya çalıştık, ancak birlikte ve iç güçlerin yönlendirmesiyle değil.

Kaybettik, çünkü tamamen milletin manevi gücünü kullanmak yerine hamî aramaya koyulduk.”⁵²⁰

Taşnak generali Ahverdov ise Kars önlerindeki yenilgiyi asker kaçaklarının çok olmasına bağlamaktadır. İkinci olarak, subaylar otoritelerini kaybetmişler,

Hıristiyanların hem de Müslümanların çıkarlarını savunacağını belirtmiştir. **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 25 arkası.

⁵¹⁸ **Anadolu'da Yeni Gün**, 1 Kasım 1920'den aktaran: Nurettin Gülmez, **a.g.e.**, s. 449.

⁵¹⁹ **AVPRF** fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 19. Bu telgrafı Fransızca olarak anılarında Kâzım Karabekir de aktarmaktadır. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 996.

⁵²⁰ G. Njde (Garegin Ter-Arutunyan), **Otkrite Pisma Armyanskoy İntelligentsii**, Yerevan, Armyanskaya Revolyutsionnaya Federatsiya “DAŞNAKTSUTYUN”, 1992, s. 9.

çarşımalarda askerlerin güvenlerinden yoksun kalmışlardır. Yenilginin üçüncü sebebi ise komutanların güçlü olmaması ve aciz emirleriyle askerlerin yönetime olan inancını öldürmüşlerdir.⁵²¹ Gürcistan'daki Sovyet temsilciliğinin Çiçerin'e gönderdiği 24 Kasım tarihli telgrafta ise Kars ve Iğdır'ın kolayca ele geçmesinin nedeninin Ermeni askerlerinin çoğunluğunun savaşma konusundaki gönülsüzlüğü olduğuna işaret edilmiştir.⁵²²

Kars'ın düşüşü, Gürcü ve Ermeni basınında da geniş yer bulur. Gürcü sosyal-federalistlerin organı Sahalho Sakme, 4 Kasım 1920 tarihli sayısında Kars'ın düşüşünü Kemalistlerin Bolşeviklerle birlikte Güney Kafkasya'yı köleleştirme, Doğu'yu Batı'dan koparma, İtilaf Devletleri'ni ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya bırakma planının gerçekleştirilmesi olarak değerlendirir. Yakında Azerbaycan'da yaşanan dönüşüme Ermenistan'da da tanıklık edilebilecektir. Sahalho Sakme, Ermenistan'ın Sovyetleşme ihtimaline işaret etmektedir.⁵²³

6 Kasım tarihli Ahali Komunist ise “Kemal’in harekâtı, Türkiye’yi emperyalistlerden temizlemeyi amaçlıyor. İtilaf Devletleri’nin emriyle hareket eden Taşnaklarla olan cephe gerisini sağlama almak için Erivan’daki Taşnak hükümetine karşı savaşıyor.” vurgusu yapmaktadır.⁵²⁴

Tiflis’teki Ermeni burjuvazisinin gazetesi Slovo (4 Kasım 1920) ise Kars'ın düşüşünün çok ağır sonuçlar doğurabileceğine ve her şeye hazırlıklı olmak gerektiğine vurgu yapmıştır.⁵²⁵ Gazetenin 9 Kasım tarihli sayısı ise Türk esirlerinin verdiği bilgiye göre Mustafa Kemal’in amacının Kars-Gümrü hattı üzerinden Delican’a geçmek, oradan da Bakû’deki Türk komünistleriyle birleşmek olduğunu yazmıştır. Planın devamı ise Azerbaycan’da bulunan Rus komünistlerine sunulacaktır.⁵²⁶

Aynı gün Ermeni Kadetlerinin organı Mşak, gelişmeleri “Ermenistan’ın kalesi Kars düştü.” şeklinde duyurur: “Belki Kars’ın düşüşü bizi kendimize getirir,

⁵²¹ İ. G. Drogovoz, **a.g.e.**, s. 313.

⁵²² **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 4 dosya 2.

⁵²³ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 29.

⁵²⁴ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 99.

⁵²⁵ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 29.

⁵²⁶ **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 242 yaprak 144.

talihsizliğimizin nedenlerini anlamamızı ve ülkemizin kurtuluşu için birleşmemizi sağlar.”⁵²⁷

Mşak, 6 Kasım günlü nüshasında da Kars’ın düşüşüne ihanetin yol açtığı doğrultusundaki söylentilere yer vermiştir. Bazı birlikler, Türklerle savaşmayı reddetmiştir. Mşak’a göre Mayıs ejderhasının⁵²⁸ kafasının Kars ve Gümrü’de ezilmediği görülmektedir. Mşak, açıkça Ermeni komünistlerini suçlamaktadır.⁵²⁹ Mşak, ne Bolşeviklere ne de Avrupalılara güvenebileceklerini, çok fena aldatıldıklarını belirtmiştir.⁵³⁰

Ermeni Aşhatavor gazetesi ise 5 Kasım 1920 günü Türk esirlerinin Kemalist ordularının gücünün çok olmadığı bilgisini verdiğini yazmıştır. Gazete, ayrıca, Rus Molokanlarının⁵³¹ Mazra, Akbaba ve Ani bölgelerinde Kemalistlere zemin hazırladıklarını, Kars, Gümrü ve Erivan demiryolu hattını tehdit ettiklerini ve Ermenilerin güçlerinin bir kısmını üzerlerine çekip böldüklerini belirtir. O esnada da Türkler, kızıl bayraklarla şehre girmişlerdir.⁵³²

5. Taşnakların Batı’ya Başvuruları ve Yaşanan Hayal Kırıklığı

Türkiye’nin Ermenistan harekâtına başlaması ve başarılı bir şekilde ilerlemesiyle Taşnaklar, Batı’dan gelmesini bekledikleri yardıma çok daha fazla ihtiyaç duymaya başlamış ve bu konudaki girişimlerini hızlandırmışlardır. Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra İngiltere’nin Güney Kafkasya’daki komiseri Stokes Erivan’a gelmiş ve Başbakan Hatisyan’la görüşmeler yapmıştır. Stokes, Hatisyan’a İngiltere’nin artık Ermenistan’a fiili yardımda bulunabilecek durumda

⁵²⁷ RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 29.

⁵²⁸ Ermeni Bolşeviklerinin 1920 Mayıs’ındaki başarısız ayaklanması kastedilmektedir. Mayıs Ayaklanması’yla ilgili bkz.: A. Gukovskiy, **a.g.e.**, s. 9-11.

⁵²⁹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 29.

⁵³⁰ RGVA fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 98 arkası.

⁵³¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarından sonra Kars bölgesinin Rusya’nın hâkimiyetine girmesiyle bu bölgeye göç ettirilen Molokan mezhebine bağlı Ruslar. Bkz.: Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Mart 2002, s. 24. Kâzım Karabekir, Molokanları sakallı, iri, içki ve tütün içmeyen, askerlik yapmayan, savaşta dahi kan dökmek dinlerinde cinayet olan, iyi ziraat yapan ve hayvan yetiştiren, çalışkan, temiz kişiler olarak tanımlar. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 842, 1010, 1021.

⁵³² RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 29, 29 arkası. “Kars şehrinde Ermeniler hâkim iseler de etrafındaki Akbaba, Zaruşat, Çıldır havalisindeki islâmlar şimdiye kadar içlerine hiçbir Ermeni sokmamışlar ve mezkûr havalide mekûn Malakanlar ile ittifak vücutte getirmişlerdir.” Kâzım Karabekir’in 4 Ocak 1920 tarihli Harbiye Nezareti Başkanlığı’na gönderdiği yazısının ilgili bölümü için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 470.

olmadığını söylemiştir. Ayrıca Taşnakların önerdiği üzere Trabzon'u bombalamak veya almak mümkün değildir, çünkü İngiltere Türk kıyılarına ülkenin içlerine ilerleyecek kadar büyük bir çıkarma yapamayacaktır.⁵³³

Taşnakların Kars'ın düşüşünden sonraki yardım talebi Stokes tarafından tekrar geri çevrilmiştir. Ermenistan'ın Tiflis temsilcisi Bekzadyan'la görüşmesinde Stokes, İtilaf Devletleri'nin yardım edemeyeceğini ya da etmek istemediğini beyan etmiştir. Stokes'a göre Ermenistan'ın durumu çıkmaza girmiştir ve artık düşmanları Türklerle anlaşma hakkına sahiptir. Bekzadyan, bu tavrı karşısında dahi samimi cevabından dolayı Stokes'a teşekkür etmekten geri durmamıştır.⁵³⁴

Ekim ayı boyunca Paris'teki Ermeni heyeti, üç kez (6, 12 ve 21 Ekim) Milletler Cemiyeti'ne başvurmuş ve müdahale edilerek Sevr Antlaşması'nın uygulanmasını talep etmiştir. İngiliz hükümeti, 10 Kasım günü verdiği cevapta Erivan'ın doğrudan askeri ihtiyaçlarına yönelik yakıt ve mühimmat temini için ellerinden geleni yaptıklarını belirtmiştir. Sevr Antlaşması'nın uygulanması meselesinde ise topu ABD'ye atmış ve Wilson'un Türkiye-Ermenistan sınırının belirlenmesindeki hakemliğine gönderme yapmıştır.⁵³⁵ Diğer taraftan Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan'la ilgili özel komisyonunun raporunda Ermenilerin kendilerini Türklerin saldırılarına karşı koruyamamasının sebebi düşmanın niceliğinin onlardan fazla olması değil, Ermenilerde askeri ve siyasi örgütlenmenin olmayışı gösterilmiştir.⁵³⁶ Artık Türkiye'nin ve Sovyet Rusya'nın iç ve dış cephelerdeki askeri başarılarıyla Batı'nın Ermenistan'dan ümidi kestiği ve onu bir kenara atacağı süreç hızlanmıştır.

Wilson ise Milletler Cemiyeti'nin 24 Ekim 1920 tarihli talebine ancak 30 Kasım'da cevap vermiştir. Cevabında Ermenistan'a yardım amacıyla ABD'nin askeri gücünü kullanmakla yetkili olmadığını, herhangi maddi yardımın da Kongre'nin onayını gerektirdiğini ve o anda da Kongre'nin çalışmadığını belirtmiştir.⁵³⁷ Ayrıca 5 Kasım'da Taşnak hükümetinin yaptığı yardım talebi bu sefer de Kafkasya'daki

⁵³³ **Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi** fond 68/200 dosya 312 yaprak 390'dan aktaran: A. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 34; A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 139.

⁵³⁴ Bekzadyan'ın 3 Kasım 1920 günü hükümetine gönderdiği rapor için bkz.: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 142; **Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi** fond 68/200 dosya 867 yaprak 72'den aktaran: A. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 34.

⁵³⁵ Bkz.: Kamalya İmranlı, **a.g.e.**, s. 143-144.

⁵³⁶ Bkz.: **A.e.**, s. 144.

Amerikan konsolosu tarafından reddedilecektir. Moser, Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanımış olmalarına rağmen hiçbir zaman savunma ve Ermeni halkına askeri destek gösterme anlamında bir yükümlülük üstlenmediklerini, dolayısıyla bu krizde bir sorumluluk alamayacaklarını hatırlatmıştır.⁵³⁸

Bütün bu gelişmelerle ortada bırakıldığını gören Taşnak hükümeti, Wilson'un cevabından da önce ileride görüleceği üzere 17 Kasım'da Türk kumandanlığına ateşkes için başvuracaktır.

Batılı ülkelerin Ermenileri kendi sömürgeci amaçları çerçevesinde kullanıp daha sonra yalnız bırakması Ermenilerde tepkilere yol açmıştır. Örneğin Karakilise'de bir grup Ermeni Müttefiklerin misyonunu basmak istemiştir.⁵³⁹ Sert tepkiler Ermeni basınında da gelmeye başlamıştır. Sevr Antlaşması'nı imzalayan İtilaf Devletleri'nin Kemalistlerin harekâtına duyarsız kalması, Ermenistan'ın mutsuzluğunun ana sebebi olan Müttefiklerin Erivan hükümetini uyarmadan Kemalistlere baskıyı hafifletmesi temel şikâyet konusudur. Ne Bolşeviklere ne de kanlı düşmanları Türklere güvенеbileceklerdir. Herkes tarafından yalnız bırakılmışlar ve çok fena aldatılmışlardır.⁵⁴⁰

3 Kasım 1920 günü Slovo gazetesinde "Avrupa'ya Güvenmek İmkânsız Mı?" başlığıyla bir yazı çıkmıştır. Avrupalı siyasetçiler, diplomatlar, finans merkezleri ve ekonomistler Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine sempatilerini yoğun olarak ifade ettikleri ve finansal-ekonomik açıdan pembe tablolar çizdikleri bir dönemde bölge halkları büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Medeni Kafkas halklarına en korkunç tehlike güneyden gelmektedir. İtilaf Devletleri'nin, Avrupa kültürünün, Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığının düşmanı Kemalistler, haftalardır medeni dünyanın gözü önünde Ermenistan'a saldırılar düzenlemekte, bütün cephelerden üzerine yüklenmekte ve Doğu Anadolu'nun tüm karanlık Müslüman unsurlarını seferber etmektedir.

⁵³⁷ Bkz.: A.e., s. 144-145.

⁵³⁸ Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi fond 68/200 dosya 532 yaprak 11'den aktaran: A. Elçibekyan, a.g.e., s. 35.

⁵³⁹ Tiflis'teki Sovyet Basın Bürosu'nun 16 Kasım 1920 tarihli bülteninin ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 20 arkası.

⁵⁴⁰ Tiflis'teki Sovyet Basın Bürosu'nun 6 Kasım 1920 tarihli bülteninin ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 20 arkası.

Gazeteye göre sadece sempati duymak, sözlü ya da belgeli sözler vermek, Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin tam bağımsızlığını tanımak yeterli değildir. Müttefikler en az Güney Kafkasya halkları kadar, Türkler de Bolşevikler de bilmektedir ki olayların gerçek gidişatında ve milletlerin kaderinde sadece olgular rol oynamaktadır, her türlü söz ve belgeler ise bazen “unutulmuş dosyalar” arşivine konmaktadır.⁵⁴¹

Taşnakların yayın organı Aşhatavor, 17 Kasım 1920 tarihli sayısında Sevri Antlaşması'nın bir kâğıt parçasına dönüştüğünü ve İtilaf Devletleri arasında siyasi bir birliğin olmadığını yazmaktadır.⁵⁴² Gazete, ertesi günkü sayısında İngiltere ve Fransa'nın temsilcilerini batan gemiyi terk eden farelere benzetmekte ve Ermenistan'dan sıvıştıklarını ifade etmektedir.⁵⁴³

Aşhatavor, 4 Aralık 1920 günü daha kısa bir zaman önce ümitler bağlanan ABD Başkanı Wilson için şunları yazacaktır:

“Wilson, politikalarıyla Ermeni halkına büyük bir darbe vurdu. Sözünü geçirebilecek gerçek bir gücü yok. Zavallı Wilson'un zavallı araçları Avrupa emperyalizminin tam iflas noktasına geldiğini herkese kanıtladı.”⁵⁴⁴

Mşak ise 17 Kasım günü İtilaf Devletleri'nin Ermenileri haince ortada bıraktığını belirtirken İngiltere'nin Ermenistan'ın Türkiye'den daha büyük düşmanı olduğunun altını çizmektedir.⁵⁴⁵

İtilaf Devletleri, savaş günlerinde bolca Ermenilere manevi destekten bahsetmiş, “kahraman Ermeni askerlerine” güvenlerini dile getirmiş, ancak bunun ötesine geçmemişti.⁵⁴⁶

Bu durum Tiflis tarafından da görülmüş ve haliyle onlarda da endişeye sebep olmuştur. Gürcü Menşeviklerinin lideri Jordaniya, Tiflis'te 20 Kasım 1920 günü Sovyet Azerbeycanı'nın Dışişleri Halk Komiseri M. D. Huseynov'la yaptığı

⁵⁴¹ Yazının tamamı için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 20 arkası, 21.

⁵⁴² **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 20 arkası.

⁵⁴³ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 20 arkası.

⁵⁴⁴ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 4.

⁵⁴⁵ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 20 arkası.

⁵⁴⁶ İ. G. Drogovoz, **a.g.e.**, s. 313.

görüşmede İngiltere'nin Ermenistan'ı sattığını, aynısını Gürcistan'a da yaptığını ifade etmiştir.⁵⁴⁷

6. Stalin'in Bakû Ziyareti

Bu süreçte yaşanan diğer önemli bir gelişme de Stalin'in Kafkasya'ya görevlendirilmesidir. Stalin, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin aldığı karar üzerine Kuzey Kafkasya'daki durumu yatıştırmak ve Sovyetler'in Kafkas ve Doğu politikalarını bir düzene sokmak için 2 Kasım günü Bakû'ye gelmiştir.⁵⁴⁸ Ertesi gün buradan Çiçerin'e şu telgrafi gönderecektir:

“Uyarıyorum, ilk olarak, Türklerin Ermenilere saldırılarının boyutlarıyla ilgili söylentiler, İtilaf Devletleri ajanları tarafından kasıtlı olarak abartılmaktadır. Bu yüzden söylentilere serinkanlı yaklaşmak gerek.”⁵⁴⁹

4 Kasım'da da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ile Rusya Komünist Partisi'nin Kafkasya Bürosu'nun ortak toplantısı gerçekleşir. Toplantıya Stalin, Orconikidze, Stasova, Şeynman, Nerimanov, Kaminskiy, Huseynov, Yegorov, Legran, Ter-Gabrielyan ve Karayev katılır. Sovyet Rusya'nın Erivan elçisi Legran, 28 Ekim 1920 tarihli Ermenistan Cumhuriyeti'yle antlaşma taslağını sunar. Stalin ve Nerimanov'un ağırlıklarını koymasıyla taslak rafa kalkar. Toplantıda Zengezor ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a bağlanmasının ne siyasi ne de stratejik açıdan doğru olduğu” kararı alınır. Legran ve Ter-Gabrielyan bu karara karşı oy kullanmıştır.⁵⁵⁰

Stalin, Bakû'deyken Mustafa Suphi'nin de bulunduğu ortamda Ankara hükümetinin temsilcisi Memduh Şevket Bey'le de bir görüşme yapmıştır. İki saat süren görüşmede Stalin, “Anadolu harekâtı başladıktan sonra, Kızıl Ordu'nun bitaraf kaldığı hakkındaki sözlerin müessir olmadığı, bugün Nahçıvan cephesindeki harekât

⁵⁴⁷ A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 148.

⁵⁴⁸ C. B. Guliyev, **Borba Komunističeskoy Partii Za Osuşestvlenie Leninskoy Natsionalnoy Politiki v Azerbaycane**, Baku, Azernesr, 1970, s. 563. Stalin'in Bakû'ye gelişi sebebiyle Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin yayınladığı 4 Kasım 1920 tarihli bildiri için bkz.: A. Gukovskiy, **a.g.e.**, s. 12.

⁵⁴⁹ **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 1985 yaprak 4.

⁵⁵⁰ Bkz.: Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 67.

mühimce kuvvetleri işgal ettiği gibi, Kırım işi girer girmez, ilk plânda Kafkasya harekâtına kuvvet verileceği”ni bildirmiştir.⁵⁵¹

Bunlarla birlikte Stalin, 6 Kasım günü Bakû Sovyeti’nde yaptığı konuşmada Türkiye’den “Doğu’da devrimci bir çekirdek” olarak bahsetmiştir.⁵⁵² Stalin, Kafkasya’dan Moskova’ya döner dönmez “Azerbaycan’ın kurtuluşu İtilaf Devletleri’nin Kafkasya’daki konumunu epeyce zayıflattı. Türkiye’nin İtilaf Devletleri’yle savaşı da aynı sonuçlara yol açtı. Ancak İtilaf Devletleri pes etmeyecek ve Kafkasya’da ağlarını örecektir.” tespitini yapacaktır.⁵⁵³

Stalin’in Moskova’ya dönmesiyle (23 Kasım 1920) Rusya Komünist Partisi’nin Merkez Komitesi Politbürosu da toplanmıştır (27 Kasım 1920). Bu toplantıda Lenin’in önermiş olduğu kararlar kabul edilir. Buna göre Gürcistan, Ermenistan, Türkiye ve İran’a karşı mümkün olan en uzlaştırmacı politika izlenecek, savaştan kaçınılacak ve hiçbir askeri harekâta girilmeyecektir.⁵⁵⁴ Bu karar, Stalin’in Bakû ziyaretiyle ilgili verdiği rapor üzerine Türkiye’nin geldiği safha göz önünde bulundurulduğunda Ermenistan harekâtına ses çıkarılmayacağı şeklinde algılanmıştır.

Stalin’in Bakû ziyareti çağdaş Ermeni milliyetçisi tarihçiler tarafından düşmanca ele alınmıştır. Bunlardan biri olan Konstantin Zaharyan’a göre Stalin, buradan gönderdiği yalan telgraflarla Çiçerin’i ve Moskova’yı yanıltmıştır. Ayrıca Bakû’de bulunan Türk milliyetçileriyle Ermenistan topraklarının işgali konusunda gizli bir antlaşma yapmıştır.⁵⁵⁵ Stalin, Bakû’den de ancak Türkiye ve Ermenistan arasında kendisine ve Kemal’e uygun bir ateşkes imzalanacağı ortam doğunca ayrılmıştır (18 Kasım 1920). Zaharyan’ın iddiası Stalin’in Moskova’ya döndükten sonra Politbüro’ya sunduğu Kafkasya’daki durumla ilgili raporla dezenformasyon faaliyeti yürüttüğü ve Moskova’yı Ankara’nın lehine hareket etmeye yönlendirdiği şeklindedir.⁵⁵⁶

⁵⁵¹ Mustafa Suphi’nin Kasım 1920’de Mustafa Kemal’e gönderdiği mektubun ilgili kısmı için bkz.: Mete Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 567

⁵⁵² Konuşmanın ilgili bölümü için bkz.: İ. V. Stalin, “Tri Goda Proleterskoy Diktatürü: Doklad Na Torjestvennom Zasedanii Bakinskogo Sovyeta, 6 Noyabrya 1920 g.”, **a.g.e.**, C.IV, s. 393.

⁵⁵³ A. Gukovskiy, **a.g.e.**, s. 16.

⁵⁵⁴ Bkz.: V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.XLII, 5. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1970, s. 47.

⁵⁵⁵ Zaharyan, bu gizli anlaşmanın 1920 Eylül’ünde Bakû Doğu Halkları Kurultayı sırasında veya Stalin’in Eylül sonunda Bakû’ye geldiği zaman da yapılmış olabileceğini ifade etmektedir.

⁵⁵⁶ Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 67-69.

7. Gümrü'nün Alınması ve Ateşkes

Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye'nin harekâtı daha emin ve kararlı bir şekilde ilerlemektedir. Genelkurmay Başkanlığı, Kars'ın alınmasının ertesi günü 31 Ekim'de Doğu Cephesi Komutanlığı'na verdiği emirde kazanılan zaferden faydalanılarak, kesin sonuç alınması lüzumunu belirtir. Ermenileri silahtan tecrit ve mümkünse barışa mecbur edinceye kadar harekâta aralıksız devam etmek gerektiğini ileri sürer. Genel durum bakımından, Doğu Ordusu'nun önemli kısımlarının biran önce serbest bırakılması gerekmektedir. Özellikle Ermenilerden alınacak silah ve cephaneye batıda çok ihtiyaç olacaktır.⁵⁵⁷ Bu sebeplerle 3 Kasım 1920'de Gümrü üzerine harekâta başlanması kararlaştırılır. Bu taarruzun neticesinde Türk Orduları 8 Kasım'da Şahtahtı'nı ele geçirecektir. Bu süreçte Nahçıvan'da bulunan Kızıl Ordu birliği de Ermenistan'la imzaladıkları 10 Ağustos 1920 Antlaşması'na uyar gibi gözükse de Türk Ordularıyla işbirliği içinde bulunmuştur.⁵⁵⁸ Örneğin Şahtahtı üzerine yapılan taarruza Kızıl Ordu tugayı da katılmıştır.⁵⁵⁹ Türk Ordusu'nun bu taarruzundan sonra ele geçirilen Ermeni esirlerin bir kısmının Taşnakların elindeki Rus esirlerle takası da söz konusu olmuştur.⁵⁶⁰

Bu dönemde Taşnakların Erivan'daki yayın organı Araç, tüm ülkenin askeri kamp haline geldiği, hükümetin emriyle yeni bir seferberlik ilan edildiği, ak saçlı dedelerin dahi orduya katıldığı propagandasını yapmaktadır. Yoksa Ermenistan, gelecekteki tarihçileri için ilginç olabilecek bir coğrafi terime dönüşecektir.⁵⁶¹ Kasım başında Ermenistan Milli Eğitim Bakanlığı ve Taşnak yetkilileri yaptıkları ortak toplantıda 15 yaşına kadar çocukların izci müfrezelerine, 15 yaşından büyük olanların öğrenci birliklerine kaydedilmelerini ve askeri düzeni öğrenerek hükümetin emri altına alınmalarını kararlaştırmıştır.⁵⁶²

Ancak bu propaganda faaliyeti ve orduyu takviye etme çalışmaları fayda getirmeyecektir. Şahtahtı'nın ele geçirilmesinden hemen önce 6 Kasım günü

⁵⁵⁷ ATASE arşiv 4/6663 klasör 1219 dosya 23 fihrist 56'dan aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 214.

⁵⁵⁸ Harekâtın ve muharebelerin ayrıntıları için bkz.: **A.e.**, s. 215-222.

⁵⁵⁹ ATASE klasör 714 dosya 13-13 fihrist 4'ten aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 109.

⁵⁶⁰ ATASE klasör 924 dosya 1-6 fihrist 23-1'den aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 128.

⁵⁶¹ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 31.

Gümrü'deki Ermeni komutanı, mütareke ve barış talebinde bulunmuştur. Türk tarafı, aynı gün mütareke şartlarını Ermeni tarafına iletmişti. Buna göre Ermeni kuvvetleri Gümrü'yü boşaltacak, Türk Ordusu Gümrü'yü işgal etmemekle birlikte Gümrü Kalesi'ni ve istasyonu elinde bulunduracaktı.⁵⁶³ Ermeniler, yukarıda özetlenen mütareke şartlarını ertesi gün aynen kabul eder.

Taşnak hükümeti, ateşkes şartlarını kabul etmesinin gerekçesini Aga Babin bölgesindeki Müslüman nüfusun yayılan isyanı sebebiyle cephe gerisinden saldıran isyancılara karşı Türk cephesinde savaşan bazı birliklerin isyan bölgesine kaydırılması olarak göstermiştir.⁵⁶⁴ Bu arada verilen emrin hilafına görevlerini bırakıp kaçan Gümrü yerel yönetiminin başı Leon Sarkisyan'ın, şehir ve demiryolu polisi müdürünün ve birçok yetkilinin Taşnak hükümeti tarafından tutuklanması emri verilmiştir.⁵⁶⁵

Ateşkesin kabulüyle birlikte Türk Doğu Cephesi Komutanlığı, birliklerine yayınladığı hazırlık emrinde cins ve mezhep gözetmeksizin bütün halkın ırz, namus, can ve malları gibi her türlü haklarının emniyet altında bulundurulacağı, hiçbir kimse tarafından adi bir şeye bile el sürülmeyeceği, bunun aksine en ufak bir harekette bulunanların kim olursa olsun en ağır şekilde cezalandırılacağı, bütün bölgede ve özellikle Gümrü'de talan teşebbüsünde bulunanların her kim olursa olsun idam edileceği belirtilmiştir.⁵⁶⁶ Türk tarafının Ermenilere yönelik olabilecek aşırılıkları engellemek açısından özel bir ihtimam gösterdiği görülmektedir.

Ateşkesin ilan edilmesiyle Tiflis'teki Ermeni basınında Karabekir kuvvetlerinin Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne kaydırılmasına karar verildiği, Ermenistan'la sınırları Kürtlerin koruyacağı şeklinde haberler de çıkmıştır.⁵⁶⁷

⁵⁶² 4 Kasım 1920 tarihli Novosti gazetesinin haberi için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 31.

⁵⁶³ **ATASE** arşiv 4/6663 klasör 719 dosya 13 fihrist 93'ten aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 223. Ayrıca Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey de Ermenistan Dışişleri Bakanı'na sulh şartlarıyla ilgili 8 Kasım 1920 günü bir şifre göndermiştir. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 999.

⁵⁶⁴ Tiflis'teki Sovyet Basın Bürosu'nun Ermenistan'ın diplomatik temsilciliğinin resmi açıklamasına dayandırarak 8 Kasım 1920 günü geçtiği ve XI. Kızıl Ordu istihbaratının verdiği bilgi için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 29 arkası.

⁵⁶⁵ 10 Kasım 1920 tarihli askeri istihbarat bilgisi için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 30, 30 arkası.

⁵⁶⁶ Hazırlık emrinin ilgili kısmı için bkz.: **ATASE** arşiv 4/6663 klasör 714 dosya 13 fihrist 116'dan aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 224.

⁵⁶⁷ Slovo'nun 9 Kasım 1920 tarihli haberi için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 20.

Menşevik Gürcistanı da ateşkes talebiyle aynı gün 6 Kasım 1920'de Türk-Taşnak savaşında tarafsızlığını ilan etmiştir.⁵⁶⁸ Taşnak Ordularının hezimetini ve Sovyet tarafının Türklere desteği Gürcü hükümetini Türkiye'ye yönelik politikasında daha dikkatli davranmaya yöneltmiştir. Böylece daha bir gün öncesinde Fevzi ve Kâzım Karabekir Paşalar arasındaki yazışmaya yansıyan Gürcülerin Kars üzerine harekâta geçeceğine dair endişe de esasen ortadan kalkmış olacaktır.⁵⁶⁹

Bu gelişmeler, Sovyet tarafının duruma müdahil olma çabalarını da hızlandırmıştır. RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği, 7 Kasım günü Korkmasov, Mdivani ve Şahtahtinski'yi TBMM hükümeti temsilcileriyle Türkiye ve Ermenistan arasındaki askeri harekâtların durdurulması konusunda görüşmeler yapmak ve antlaşma imzalamak üzere yetkilendirmiştir.⁵⁷⁰ Ayrıca bu heyet, Batı'dan umudu kesmesiyle Ermenistan'ın Sovyet Rusya'ya aracılık teklifi üzerine Legran'la birlikte Taşnak hükümetine Sovyet Rusya'nın aracılık şartlarını bildirmek için de görevlendirilmiştir. Ermenistan hükümetinin cevabına göre Türklerle görüşmelerin içeriği belirlenecektir.⁵⁷¹ Hemen ardından Mdivani, Moskova tarafından iki ülke arasındaki savaşın son verilmesi konusunda arabulucu olarak atanacaktır.⁵⁷²

Doğu Cephesi Komutanlığı, Ermenilere kabul ettirdiği mütareke şartlarına paralel olarak bir gün sonra yeni askeri istekler bildirmiştir. Yeni şartlar içinde en dikkati çekenler Ermenilerin belirtilen miktardaki silah, askeri teçhizat ve cephaneyi Türklere teslim etmesidir.⁵⁷³ Kâzım Karabekir'in Taşnak hükümetine verdiği 8 Kasım 1920 tarihli ateşkes şartları Rusça olarak o sırada Bakû'de bulunan Stalin'in bilgisine de sunulmuştur.⁵⁷⁴

Ermenistan, Türkiye'nin ileri sürdüğü yeni şartları kabul etmez. Gerekçe olarak ellerindeki silahları alınca ordu personeli arasında zaten mevcut olan propaganda ve teşviklere Bolşevikler tarafından daha çok hız verileceği, böylece

⁵⁶⁸ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 344; A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 325; İ. G. Drogovoz, **a.g.e.**, s. 312.

⁵⁶⁹ 5 Kasım 1920 tarihinde yapılan karşılıklı yazışma için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 998.

⁵⁷⁰ Çiçerin'in RSFSC'nin Azerbaycan temsilcisine telgrafı için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 1 dosya 21 yaprak 314; fond 64 liste 2 dosya 4 yaprak 314.

⁵⁷¹ Çiçerin'in Legran'a 8 Kasım 1920 tarihli, "Gizli" ibareli telgrafı için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 1 dosya 21 yaprak 219.

⁵⁷² Çiçerin'in 11 Kasım 1920 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya, Kâzım Karabekir'e ve Ermenistan hükümetine notası için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 229.

⁵⁷³ Şatların tamamı için bkz.: **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 589 dosya 121-H fihrist 23'ten aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 225.

Ermeni hükümetini devirmeye çalışacakları ve anarşi çıkması ihtimali gösterilir.⁵⁷⁵ Türk Ordusu'nun güneyden taarruzu Taşnak rejiminin yıkılma ve Sovyet iktidarının kurulma sürecini hızlandırmaktadır.

Ermeni komutanlığı, 9 Kasım 1920 günü saat 22.00'da bütün birliklerine emir verir. Emirde 7 Kasım'da daha fazla kan dökülmesini engellemek ve Ermeni halkını esirgemek için Gümrü'nün geçici olarak devri pahasına ateşkes imzaladığı, ardından Türklerin daha ağır yeni şartlar ileri sürdükleri ifade edilir. Emirde bu yeni şartların tartışılıp bunların Ermenistan Cumhuriyeti'ni nihai yok olmaya götüreceğinin ve ileride daha ağır tipik Türk taleplerinin önlerine getirilmeyeceğini garanti etmediğinin anlaşıldığı, Türklerin mütareke şartlarındaki değişikliğinin kabul edilmediği ve onlarla savaşın son imkâna kadar kararlı bir şekilde sürdürüleceği belirtilmiştir. Ermenistan için başka çıkış yoktur. Halk, varlığının kurtuluşu için kendisi ayağa kalkmalıdır. Bu girişten sonra askeri birliklerin tek tek nerede ne yapacakları emredilmektedir.⁵⁷⁶

Taşnak hükümeti, ayrıca yaptığı açıklamada Türklerin şartlarının kabul edilemez olduğunu, kabul edildiği takdirde Ermenistan'ın savunması için en gerekli mevziyi kaybedeceğini ve teslim olmak zorunda kalacağını belirtmiştir. Açıklamada düşmanın küçük bir güçle ilerlediği, zaferinin Ermenistan'ın zayıflığının bir sonu olacağı, Ermenistan hükümetinin düşmana karşı geri dönmeksizin savaşma kararı verdiği de ifade edilmiştir.⁵⁷⁷

Türk Orduları, 14 Kasım 1920'de yeniden taarruza geçer. Ermeni hükümeti, 17 Kasım 1920'de daha önce kendisine bildirilen mütareke şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır.⁵⁷⁸ O gün Türk Ordusu'nun Doğu Cephesi karargâhına gelen bir Ermeni yüzbaşı, Ermeni Başkumandanı ve Dışişleri Bakanının bu konuya dair mektubunu getirmiştir. Ertesi gün de Ermeni İçişleri Bakanı, bir yüzbaşı ile Kâzım Karabekir'in yanına gelmiş Bolşeviklik ihtilalinden kurtulduklarından barış görüşmeleri başlar başlamaz istenilen silahları vereceklerini belirtmiştir. Ermeni

⁵⁷⁴ Bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14B dosya 24 yaprak 1, 1 arkası, 2.

⁵⁷⁵ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 225-226.

⁵⁷⁶ Sovyet askeri istihbaratı tarafından ele geçirildiği anlaşılan "Gizli" ibareli emir için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 311.

⁵⁷⁷ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 30 arkası.

⁵⁷⁸ Taarruzun ve muharebelerin ayrıntıları için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 226-230.

bakan, hafif makineli tüfekleri az olduğundan parça parça vermeleri konusunda izin istemiş, Kâzım Karabekir de kabul etmiştir.⁵⁷⁹

Bu arada Ermeni Bolşeviklerinin anlattıklarına göre Türklerin Gümrü'ye saldırıya geçmesiyle Taşnaklar şehri terk etmişlerdir. Bunu fırsat bilen Ermeni Bolşevikleri hapishanedeki siyasi tutukluları serbest bırakmış ve şehirde Devrim Komitesi oluşturmuşlardır. Bunu öğrenen Taşnak komutanlarından Sepuh'un birliği Gümrü'ye geri dönerek şehri geri almıştır. Bunun üzerine askeri gücü bulunmayan Ermeni komünistleri, kızıl bayraklarla 20 verst uzaklıktaki Kemalist Orduları karşılamaya gitmiştir. Ermeni Bolşevik liderleri, Taşnakların Bolşevik-Kemalist ittifakı üzerine kendi yaptıkları propagandanın Bolşeviklerin müttefiki olarak Mustafa Kemal'e karşı savaşmama eğilimini güçlendirdiğini itiraf ettikleri bilgisini de verir. Ayrıca Türklerin işgal ettikleri bölgelerde kırım da yoktur.⁵⁸⁰

Başka bir Sovyet raporu da Gümrü halkının Kemalistleri tuz ve ekmekle, komünistlerin ise kızıl bayraklarla karşıladığını kaydetmektedir.⁵⁸¹ Benzer olaylar Taşnak raporlarına da yansımıştır. Taşnak hükümeti ordusu komutanı tarafından firar eden askerleri aramak üzere Eçmiadzin kazasından Gümrü köylerine bir subay görevlendirilir. Bu subayın ifadelerine dayanarak komutanı, Taşnak hükümeti ordusunun genel karargâhına 14 Kasım 1920 tarihinde şu bilgileri rapor etmiştir:

“Gümrü bölgesi Ermenileri Taşnak subayını düşmanca karşılamış ve hatta birkaç defa Türklere teslim etmeye kalkmışlar. Birçok köyde halk tepkili ve askeriyeyi düşman olarak görüyor. İlhiab ve Kapanak köylerinde kızıl bayraklar çekilmiş. (...) Subayım, M. Kapanak köyünde çiftçi Ermenilerinden oluşan atlıların eşliğinde Türk süvari devriyesiyle karşılaşmış. Türkler, ekmek ve tuzla karşılanmış.

⁵⁷⁹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1001. Ermeni Ordusu'ndan mütareke şartı olarak alınan silahların Garp Cephesi'ne ilk hediye olarak gönderileceğinin bildirilmesinden sonra Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın Kâzım Karabekir'e gönderdiği 9 Aralık 1920 tarihli telgraf şöyledir: “Sıhhatim iyidir. Milletimize, tarihimize hediye ettiğin muzafferiyet ile istikbalimizi açtın. Herkesin sıhhatine ve ümidine verdiğin nur ve kuvvet bende on kat fazladır. Nasıl iftihar ve nasıl tebrik edeceğimi bilmem. Allah seni vatanımıza bağışlasın. Bu tarafa ne vakit geleceksin. Ne kadar malzeme göndereceksin, gözlerinden mütehassirane öperim. Ben her zamandan daha meşgul ve bilhassa dalgın bir haldeyim. Beni daima ara sevgili kardeşim.” Bkz.: **A.e.** s. 1002-1003.

⁵⁸⁰ Orconikidze'nin Stalin'e 22 Kasım 1920 tarihli telgrafı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14 dosya 30 yaprak 2-3. Türk Ordularının hareketi sırasında Anadolu'daki Ermenilerin de bir sorun yaşamadığı dönemin kaynaklarına yansımıştır. İstanbul'da çıkan Journal d'Orient gazetesi, 11 Ekim 1920 tarihli sayısında Trabzon'daki Ermeni piskoposunun Ermeni patriğine raporunda Trabzon'da durumun tamamen normal olduğunu, Hristiyanlara yönelik aşırılıkların gözlemlenmediğini bildirdiğini yazmaktadır. Bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 3 dosya 7 yaprak 74.

⁵⁸¹ **RGASPI** fond 64 liste 1 dosya 137 yaprak 27 arkası.

Köylerde kadınlar kazanlarda yemekler hazırlamışlar. Subayım, yemeği kimin için hazırladıklarını sorduğunda şöyle cevap vermişler: ‘Tabii ki Türkler için, sizin için değil.’”⁵⁸²

Gümrü komünistlerinin yayın organı Komünist gazetesinde Türk ordusunun harekâtıyla ilgili yazılanlar da tabloyu tamamlamaktadır:

“Kemalist hareketin bugün Taşnaksutyun’a karşı savaşının uluslararası karakteri şüphesiz bir iç savaş karakteri de taşımaktadır ve ezilen Ermeni kitlelerinin önünde yeni bir çığır açmaktadır.”⁵⁸³

Ayrıca 13 Kasım 1920’de Gümrü’de yapılan mitingde Taşnaklar lanetlenmiş, ezilen, fakir Ermenistan halkını komünizmin kurtarabileceği açıklanmış, insancıl duygularla hareket ettiğini fiilen kanıtlayan Türk Ordusu’nun harekâtı, mazlum Ermeni işçi ve köylüsünü yüceltme harekâtı olarak anlaşılmış ve alkışlanmıştır. Türk Ordusu, aleyhine suçlamalarda bulunan Taşnaklardan olan Ermeni papazı ise halk tarafından dövülerek kovulmuştur.⁵⁸⁴

Gümrü’deki komünistlerin bu tavrına karşılık Türk tarafı da Devrim Komitesi’ni savunmuş ve iktidara gelmesine yardımcı olmuştur.⁵⁸⁵ Gümrü’ye giren Türk birliklerindeki birçok subayın kızıl pazubent takması da dikkate değerdir.⁵⁸⁶

Sovyet askeri istihbaratının elde ettiği bilgilere ve Sovyet tarafına kaçan Ermeni subaylarının verdiği ifadelerle göre Gümrü’nün işgali sırasında 4700’e yakın asker ve 92 subay esir alınmış ve bunlardan 25 tanesi kurşuna dizilmiştir. Ermeni Ordusu’nda disiplin neredeyse yok gibidir. Kemalistlerin başarıyla ilerleyen harekâtlarına bağlı olarak ordudaki moral bozukluğu had safhaya çıkmıştır. Bu

⁵⁸² Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi fond 68/200 dosya 867 yaprak 278’den aktaran: A. M. Elçibekyan, **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1957, s. 209.

⁵⁸³ **Kommunist (Aleksadropol)**, No:1, 21 Kasım 1920’den aktaran: A. M. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 208.

⁵⁸⁴ **Anadolu’da Yeni Gün**, 19 Kasım 1920 ve 25 Kasım 1920’den aktaran: Nurettin Gülmez, **a.g.e.**, s. 449-450.

⁵⁸⁵ Bekir Sami Bey’in Ermenistan SSC Dışişleri Halk Komiseri Bekzadyan’a 5 Şubat 1921 tarihli notası için bkz.: **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, C.III, Moskva, Gospolizdat, 1959, s. 487-488.

⁵⁸⁶ Gümrü’deki Çeka başkanının 7 Mart 1921 tarihli raporunun ilgili kısmı için bkz.: **Ermenistan SSC Merkez Ekim Devrimi Devlet Arşivi (TsGAOR ArmSSR)** fond 114 liste 2 dosya 43 yaprak 16’den aktaran: Oganess İncikyan, “Armyanskiy Vopros i Sovyetsko-Turetskie Otnoşeniya”, **Vestnik Obşestvennih Nauk AN ArmSSR**, No:6, 1998, s. 7.

bilgiler farklı kaynaklardan teyit edilmektedir.⁵⁸⁷ Sovyet tarafına kaçmış olan Taşnak subayı Yüzbaşı Kaçaturyants'ın 29 Kasım günü verdiği ifadeye göre Ermeni alaylarının sayısı Türklerle savaş sürecinde 10'dan 13'e çıkmıştır. Ancak verilen büyük kayıplardan ve asker kaçaklarından dolayı mevcutları oldukça azalmıştır.⁵⁸⁸

Novosti Dnya gazetesi ise 2 Aralık günlü sayısında Türk birliklerinin işgal edilmiş bölgelerde Ermeni köylerini dolaşarak gençleri kaydedip Kars'a gönderdiğini yazmaktadır.⁵⁸⁹

Türkiye'nin Gürcistan temsilcisi Kazım (Dirik) Bey, süreci 21 Kasım 1920 tarihli Slovo gazetesinde değerlendirmiş ve Türkiye'nin saldırısına Taşnak iktidarının davetiye çıkardığını belirtmiştir. Kazım Bey'e göre Ermenistan Türkiye'nin göğsünde tarihi eser aramakla uğraşmaktadır. Taşnaklar, tarihe karşı gelmektedir. Ermenistan hükümeti, Türk Ordusu'nun harekâtına karşı protestosunu bildirirken, aynı zamanda Sevr Antlaşması'yla Ermenistan'a verilen Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon ve Muş'tan bahsetmektedir. Ütopyalara dalarak doğru düşünme yeteneğini kaybeden Taşnak hükümeti, Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis için savaşmaktadır.

Kazım Bey'in ifadesiyle Türk hükümeti ise 6-7 ay boyunca Ermenistan'a duyduğu barışçıl, dostane duyguları dile getirmek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Türkler, Ermenilere iki tarafın da istekleri temelinde, gerçek çıkarların çerçevesinde kalarak konuşmak ve anlaşmak için doğrudan yalvarmışlardır. Ancak Türklerin bu türden önerilerinin hepsi, özellikle de Çiçerin'in Türkleri ve Ermenileri uzlaştırmak için aracılık teklifi kendileri tarafından samimiyetle kabul edildiği zaman reddedilmiştir. Ermeni hükümeti, ne yazık ki katliamlara ve sürgünlere hız vermiştir. Kazım Bey'in "müttefikimiz" dediği Sovyet Rusya'nın öğütlerine kulak asmamışlardır. Saldırgan emperyalist politika, Kafkas Ermenistan'ının, Büyük Ermenistan'ın ve Kilikya Ermenistan'ının kurulması, özellikle ülkeyi kana boyamak amacını taşıyan Anadolu Türkiye'sinin topraklarının yarısını ele geçirme politikası yaşanan sonuçlara yol açmıştır. Eğer Ermenilerin yaptıkları katliamlardan şüphe

⁵⁸⁷ 20-29 Kasım 1920 tarihleri arasında farklı kaynaklardan gelen istihbarat bilgileri için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 18 arkası.

⁵⁸⁸ 4 Aralık 1920 tarihli askeri istihbarat bülteninin ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 4; 7 Aralık 1920 tarihli cepheden gelen istihbarat raporunun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 376 arkası.

⁵⁸⁹ **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 376 arkası.

edenler varsa Taşnak hâkimiyetinden yeni kurtulmuş Müslüman bölgelerinden geçerlerse kendi gözleriyle görecekler ve yıkılmamış tek bir köy sönmemiş tek bir ocak bile bulamayacaklardır. Kazım Bey, bu bölgelere örnek olarak Harugal'ı, Karakurt'u, Kağızman'ı, Sarıkamış'ı, Kulp'u, Şarur'u, Sorj'u, Sürmeli'yi ve Kazıkent'i sayar. Böyle bir trajedi yaşayan her halk, Türklerin yaptığını yapacaktır.

Kazım Bey, Ermeni hükümetinin diğer yandan tüm dünyada Türkleri ezen, kendilerini ise ezilen göstermek için propaganda faaliyeti yürüttüğüne dikkat çekmiştir. Ancak gerçek, gürültü ve yaygarayla insanlığın gözünde değişmemektedir. Kazım Bey, daha çeyrek yüzyıl önce Ermenistan'la Türkiye'nin dost olduğuna, ancak hayalci emperyalistlerin bu dostluğu kan ve ateşe attığını vurgulamıştır. Bütün bunlara rağmen Türkler Ermeni halkına değer vermekte ve onları ciddi, çalışkan ve yaratıcı bulmaktadır. Kazım Bey'in sözlerine göre eğer Ermenilerin kafasında bu türden korkunç siyasi fırtınalar esmeseydi, bağımsızlıklarını üç sene önce tanıdıkları Ermeniler, sakin ve mutlu olabileceklerdi. Ermeniler, kaderlerini sağlıklı düşünen kimselere teslim ettikleri takdirde çok kısa zamanda yeniden mutlu ve refah bir yaşama ulaşabileceklerdir. Türkler, sınırları konusunda Türkiye'ye samimi olacak Ermenistan'ın bağımsız varlığına her zaman saygı gösterecektir. Türkiye, Ermenilerle Türkler arasındaki meselelerin dostane ve her iki tarafın da çıkarlarına çözülecek bir zemin yaratacaktır. Kazım Bey, Slovo gazetesine verdiği mülakatta Müslüman kanı dökmedikleri ve Türkiye'yle barış ve kardeşlik içinde yaşadıkları takdirde Erivan hükümetine Ankara hükümeti adına Ermenistan'ın bağımsızlığının ve milli haklarına sahip olacaklarının garantisini de vermektedir.⁵⁹⁰

Kazım Bey, Ermenistan Halk Partisi temsilcisi Arutyunyan (Kadet) ile yaptığı görüşmede de yenilgiye uğrayan Ermeni hükümetinin değişmesi gerektiğini belirtmiştir. Eğer Ermeni hükümeti Türklere baskı politikasını değiştirmek isterse ve İtilaf Devletleri ve üçüncü bir gücün müdahalesi olmadan görüşmelere başlarsa olumlu sonuç alacaklardır. Kazım Bey'in sözlerine göre Türklerin elindeki savaş esirleri de Ermeni hükümetinin başkaları karışmadan görüşmelere başlamasını ve barış antlaşmasını imzalamasını istemektedir. Kazım Bey, Gümrü'nün Ermenilere

⁵⁹⁰ Bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 19 arkası, 20.

geri verileceğini de sözlerine ekler. Sınırlar meselesi ise konferans sürecinde çözülecektir.⁵⁹¹

Taşnakların Araç gazetesi ise 20 Kasım'da yayımlanan "Ateşkes Meselesi ve Yönelimimiz" başlıklı makalede Ermenistan'ın kurtuluşu için tek yolun komşusu Türkiye'yle dolaysız ortak bir dil bulması olduğunu yazıyordu. Gazeteye göre Ermeni halkı yaşamak ve devletini ve fiziki varlığını sürdürmek istiyorsa Rus değil, Türk yönelimini benimsemeliydi.⁵⁹² Taşnaklar, savaşı kaybettiklerini gördüklerinde İngiliz temsilcilerinden Türklerle bağ kurmak için arabuluculuk yapmalarını da istemişlerdir. Amaçları, İngiliz, Ermeni ve Türk çıkarlarını bir noktada buluşturmaktır. İngilizler de Taşnakların Bolşeviklerle anlaşmaları yerine Ankara'yla uzlaşmalarını tercih etmiştir.⁵⁹³

17 Kasım 1920 tarihli Tiflis'teki Ermeni burjuvazisinin gazetesi Slovo ise Türk Ordusu'nun ilerleyişinde Sovyet Rusya ve Avrupa'yı suçlamaktadır. Ezilen Doğu halklarının koruyucusu olduğunu söyleyen Sovyet Rusya, bütün çatışmalarda değişmez biçimde tavrını Türkiye'den yana koymuştur. Ermeni halkı, Rusya'nın en azından ülkenin derinliklerine doğru ilerleyen Türk akınlarına kayıtsız kalmayacağına inanmak istemektedir. Ancak Moskova hükümeti, Kars ve Gümrü'nün işgalini kıpırdamadan izlemiştir.

Ermeni halkı, Avrupa demokrasisinin Doğu'nun küçük demokrasilerinden biri üzerinde uygulanan Kemalist tecavüzler karşısında susmayacağını sanmıştır. Batı'dan üzüntülerini dile getiren ne bir söz, desteğe yönelik ne bir adım gelmiştir. Sevr Antlaşması'nın altına imza atan hükümetler, Ankara hükümetinin bir kâğıt parçası gibi bu antlaşmayı nasıl ezdiğini müdahale etmeden izlemektedir. Slovo, Ermeni halkının kendini yalnız ve bir köşeye atılmış hissetmesinin şaşırtıcı olmadığını, artık sınırlarını korumayı değil, ancak fiziksel varlığını sağlamayı düşündüğünü yazmaktadır. İşte bu yüzden Sarıkamış önlerindeki kahramanca savunmadan, Kars önlerindeki savaştan sonra Ermeni askerleri ve gönüllüleri mevzilerini terk edip Gümrü'ye kadar çekilmiştir.

⁵⁹¹ Tiflis'teki Sovyet Basın Bürosu'nun 28 Kasım 1920 tarihli bülteninin ilgili kısmı için bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 25, 25 arkası.

⁵⁹² T. P. Agayan, **Velikiy Oktyabr i Borba Trudyaşihnya Armenii Za Pobedu Sovyetskoy Vlasti**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1962, s. 31; A. A. Lalayan, **Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mart 2006, s. 94

⁵⁹³ Bkz.: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 148-149.

Slovo, böyle bir durumda Ermenistan hükümetinin suçlanamayacağını kendini yalnız hissettiğinden ve halkının geçici bir umutsuzluğa sürüklendiğini gördüğünden en ağır şartlardaki mütarekeyi imzalamak zorunda kalmıştır.⁵⁹⁴

Ermeni Kadetlerinin yayın organı Mşak ise Birinci Dünya Savaşı'ndan o güne kadar yaşanan 6 senelik süreci şöyle özetlemektedir:

“Batı Ermenileri⁵⁹⁵ yok edildiler, şimdi de Doğu Ermenileri yok ediliyorlar. Kimse, ne Avrupalı, ne Asyalı, ne medenisi, ne yabanisi halkımızın yok edilmesine iştirak etmediğini söyleyebilir. Kılıçlı ya da kılıçsız hepsi bizim cellâdımızdır: Kürt, Çarlık Rusları, Enver-Talât, Almanlar, Fransızlar, Bolşevik Ruslar, Müslümanlar, Hıristiyanlar, marksistler ve komünistler, hepsi, bizim ölümümüzün kanlı sofrasında gururla oturmaktadır.”⁵⁹⁶

Mşak, daha fazla kimseye inanmayacaklarını, herkesi aynı tarlanın mahsulü olarak göreceklerini belirtir.⁵⁹⁷

Bu arada İstanbul basını da Ermeni basınından farklı değildir. Sovyet askeri istihbaratının İstanbul basınına da yakından takip ettiği raporlarından anlaşılmaktadır. Sevr Antlaşması'nı kâğıt parçasına çeviren ateşkes şartları İstanbul basınında hedef olmuştur. Ermeni basını dahi Avrupa'nın Sevr Antlaşması'ndan geri adım attığını görürken İstanbul'dakiler Avrupa'nın Sevr'in ihlalini bir savaş nedeni olacağını söyleyerek Anadolu hükümeti aleyhine psikolojik savaş yürütmektedir.

23 Kasım 1920 tarihli Peyam-ı Sabah⁵⁹⁸ gazetesinde çıkan yazılarda milliyetçilerin (Ankara hükümeti) Kars ve Gümrü'yü alması ve Ermeni hükümetiyle Brest Litovsk Antlaşması temelinde bir ateşkesin imzalanması Türkiye'nin yeni ve yararsız maceralara sürüklenmesi ve tehlikeye atılması olarak değerlendirmiştir. Gazeteye göre siyasette en büyük hizmet, daha doğrusu borç, geleceği önceden görmek ve bugünden bütün faydalı işaretleri çıkarmaktır. Ancak Doğu Cephesi'nde

⁵⁹⁴ RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 18 arkası, 19.

⁵⁹⁵ Osmanlı Ermenileri kastedilmektedir.

⁵⁹⁶ RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 19.

⁵⁹⁷ RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 19.

⁵⁹⁸ Kâzım Karabekir, Bolşevik hareketinin cihana sirayetinden endişe eden İngiliz ve Fransızların İstanbul'daki birlikleri tecrit ettikleri gibi para kuvvetiyle de Ermeni ve Rum gazeteleri ile Peyam-ı Sabah gibi gazeteleri de iştirak ettirdiklerini ve bazı namussuz insanları satın aldıklarını belirtmekte ve başyazarlığını Ali Kemal'in yaptığı Peyam-ı Sabah için “soysuz” nitelemesinde bulunmaktadır. Bkz.: Kâzım Karabekir, a.g.e., C.II, s. 666-667, 678.

yaşanan olaylar, İtilaf Devletleri'nin Türkiye'den talep ettiği Sevr Antlaşması'nın uygulanmasının reddedildiğini göstermektedir. Bununla da sınırlı değildir. Brest Litovsk Antlaşması'nın canlandırılmasıyla Türkiye ve İtilaf Devletleri hükümetleri arasında savaş durumu yaratılmaktadır.⁵⁹⁹

Aynı gün çıkan başka bir yazıda da Millicilerin Kars ve Gümrü'yü işgali ve Erivan'ı kuşatması, diğer taraftan İnegöl, Yenişehir ve belki de Simav'ın geri alınması, zafer gibi gözükse de yeni acıların ve mutsuzlukların kaynağı olabileceği ifade edilmektedir. İstanbul hükümeti, ılımlı politikasını koruyarak Avrupa kamuoyunu Türkiye'nin lehine değiştirebilecektir. Siyasete duygular karıştırılmamalı, ülkenin silahla kurtarılacağı fikrine inanılmamalıdır. Yazı, İstanbul'daki iktidarın halkın son umudu olduğu ve halkın geleceğinin onun kaderine bağlı bulunduğu ifadeleriyle son bulmaktadır.⁶⁰⁰

23 Kasım'da İleri gazetesinde çıkan yazılarda Ermenistan'la Türkiye arasında imzalanan mütarekenin barış getireceğinin bir garantisi olmadığını ve Brest Litovsk Antlaşması'nın yeniden hayata geçirilemeyeceğini vurgulanmaktadır. Ermenistan'ın çektiği acılar ifade edilmekte ve savaşa son verilme çağrısı yapılmaktadır.⁶⁰¹

Tiflis'teki Sovyet Basın Bürosu'nun ifadesiyle Mütteliklerin parasıyla yayım yapan İstanbul basını, o dönemde Sevr Antlaşması'nın kabul edilmemesi durumunda Türkiye'nin bölüneceği şeklinde Kemalistleri korkutmaya çalışmaktadır.⁶⁰² İstanbul hükümetinin de İstanbul basınından bir farkı yoktur. İstanbul hükümeti, şifreli muhaberelelerin menî ve seferberlik emrine itaat edilmemesi için tamim yayımlamıştır.⁶⁰³

Bağdat'taki İngiliz Sivil Komiseri, İngiltere'nin Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği gizli telgrafta Gümrü'nün Kemalistlerce işgalinin Türklerle Rusların birleşmesine ve Suriye'de Fransızlara ve Musul'da İngilizlere karşı harekâta geçmelerine neden olması olasılığına değinerek şöyle demişti:

⁵⁹⁹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 19 arkası.

⁶⁰⁰ Bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 19 arkası.

⁶⁰¹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 20.

⁶⁰² Bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 19 arkası.

⁶⁰³ Kâzım Karabekir, a.g.e., C.II, s. 1215.

“Kemalistlerle Rusların ittifak kurması bizi epeyi güç durumda bırakacaktır... Irak'ta bize karşı saldırılar başlamıştır... İstanbul ve Ankara'daki ılımlıları birleştirmeye ve Ruslara karşı bir parti kurmaya özendirmeye çalışmalıdır. Buna karşılık olarak, Bağlaşıkların, Türkiye'nin Azerbaycan Cumhuriyeti üzerindeki vesayetini tanıyacağı onlara bildirilmelidir.”⁶⁰⁴

İngiliz Times gazetesi ise Türklerin Ermenistan'daki asıl hedefinin Müttefiklere ve Amerika'ya Yunanların Anadolu harekâtını durdurmak için etki etmek olduğunu yazmaktadır.⁶⁰⁵

K. Ermenistan Harekâtında Zafer: Gümrü Antlaşması

Ateşkesin ilan edilmesinin ardından 22 Kasım 1920'de başında Hatisyan'ın bulunduğu Ermeni heyeti Gümrü'ye gelir. 25 Kasım 1920'de Türk ve Ermeni tarafları arasında görüşmeler başlamıştır.

Bu arada 24 Kasım 1920 günü saat 11'de daha o gün Gümrü'ye gelmiş olan Çiçerin'in Türk-Ermeni görüşmelerinde arabulucu olarak atadığı Mdivani'yle Kâzım Karabekir arasında bir buluşma gerçekleşir. Karabekir, Ankara hükümetinin Rusya'nın arabuluculuğunu gereksiz gördüğünü ifade eder. Zaten Ermeniler, Türklerin bütün şartlarını kabul etmişlerdir. “Aracının hukuki vaziyeti, düşmanları bir araya getirmekten ibaret olduğu, buna ise artık gerek kalmadığı” vurgulanır. Karabekir, görüşmeleri doğrudan Ermenilerle yürütmesi konusunda Ankara'dan talimat aldığını da ekler. Karabekir, görüşmenin devamında Moskova'nın Türk kumandanlığına Sovyet ordularının Azerbaycan tarafından eş zamanlı olarak harekâta geçeceği sözünü verdiğini, ancak bunun ne yazık ki yerine getirilmediğini de belirtir.

Ermeni heyetinin gelmesiyle kesilen görüşmenin sonunda Kâzım Karabekir, Türklerin Ermenilerle müzakerelerinde Rusların bulunmamasının aynı amaca yönelmiş iki dost olarak Ruslarla Türklerin doğrudan görüşmelerini

⁶⁰⁴ FO 371/5231/E 14306'dan aktaran: Salâhi R. Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C.I, s. 812.

⁶⁰⁵ 24 Kasım 1920 tarihli Slovo'dan aktaran: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 19 arkası.

engellemeyeceğini de ifade etmiştir.⁶⁰⁶ 1 Aralık'ta Hatisyan, Bolşeviklerin ilerlemesine karşılık Türklerin bir şey yapıp yapmayacağını sorması üzerine de Kâzım Karabekir, "Bolşevikler bizim dostumuzdur, bizim işgal ettiğimiz mıntıkaya geleceklelerini tahmin etmem" yanıtını verecektir. Karabekir, Ankara'ya çektiği telgrafta Taşnakların Bolşeviklerin gelişile kaçacak delik aradıklarını ifade etmiştir.⁶⁰⁷

Bu arada Legran, bu görüşmeler sırasında Mdivani'yi Türk heyetinin etkisi altında kalmak ve Türkiye yanlısı bir çizgi izlemekle eleştirmiştir.⁶⁰⁸ Kâzım Karabekir ise Mdivani'yi "pek zeki" bulmuştur.⁶⁰⁹

Benzer suçlamalar Türk tarafında Karabekir'e de yöneltilir. Görüşmeler için tayin edilen BMM heyetinin diğer üyeleri Erzurum mebusu Süleyman Necati ve Erzurum Valisi Hamit Bey, Karabekir'in Ermeni Devrim Komitesi'yle birlikte gelen TKF heyetiyle görüşmesini, Mdivani ile sıcak ve yakın ilişkiler içinde bulunmasını, söyleminin Bolşevik Rusya'ya, Bolşevik Ermenistan'a saygılı olmasını hoş karşılamamıştır. Öyle ki çektikleri telgraflarla Karabekir'in uygulamalarını Mustafa Kemal'e şikâyet ederek, Karabekir'in Bolşevik olduğunu, sürekli komünizm propagandası yaptığını, Mdivani'nin toplantılara katılmasında bir sakınca görmediğini Mustafa Kemal'e bildirmişlerdir: "Paşa, Bolşevikleri müzakerelere iştirak ettirmekte ısrar eylemiş, tarafımızdan vuku bulan kesin muhalefet ve hariciyenin üst üste talimatı üzerine bunda muvaffak olamamıştır." Karabekir'in Mdivani'nin etkisi altında kaldığını, onun açık bıraktığı yoldan Kızıl Ordu'nun yine Türkiye'nin "muvafakat ve yardımıyla Ermenistan'a" girdiğini yazmaktadırlar.

⁶⁰⁶ Legran'ın Çiçerin'e 24 Kasım 1920 tarihli telgraftı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14 dosya 17 yaprak 24; fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 245. Türk heyetinin üyelerinden Hamit Bey'in hatıralarının ilgili kısmı için bkz.: Halit Eken, **Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Şubat 2008, s. 594.

⁶⁰⁷ **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 589 dosya 6/121-A fihrist 95-1'den aktaran: İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 101, 123.

⁶⁰⁸ Legran'ın Orconikidze ve Çiçerin'e 26 Kasım 1920 ve 28 Kasım 1920 tarihli telgrafları için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 249 ve fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 255-256. Karabekir, Gümrü görüşmeleri sırasında Mdivani'nin kendisine "Niçin hududu Arpaçay'ı istiyorsunuz, daha fazla isteyiniz." dediğini aktarmaktadır. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1127. Ermeni tarihçi Hovannisian da Mdivani'nin bu süreçte Çiçerin'le ters düştüğünü, tamamen Karabekir'in etkisi altına girdiğini, Türk ve Ermeni tarafının tekrar bir araya gelerek Gümrü Antlaşması'nı gözden geçirmektense, Ermeni meselesinin Moskova'da çözümlenmesinden yana olduğunu ileri sürmektedir. Bkz.: Emel Akal, **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, s. 463.

⁶⁰⁹ 24 Kasım 1920 tarihinde günlüğüne düştüğü not için bkz.: Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 716.

Ayrıca Karabekir Paşa, İran'ın Maku Hanlığı'nda Bolşevik teşkilatı yapması için o bölgede bulunan fırka kumandanına emir vermiştir.⁶¹⁰

Aynı cereyandan etkilendiği anlaşılan ve Mustafa Kemal'e yazılan mektuplardan haberi olan Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey de benzer görüşleri 22 Ocak 1921'de Meclis kürsüsünden dile getirmiştir. Hüseyin Avni Bey, Kâzım Karabekir'in İslamiyet'le Bolşeviklik arasında pek az fark gördüğünü, "Bugün iki siyaset vardır. Garp, şark siyaseti. Bizim garpla, İngilizlerle anlaşmamız kabiliyeti var mıdır? O halde bizim şark ile anlaşmamız zaruridir, şark siyasetini takibe mecburuz" dediğini belirtmiştir.⁶¹¹ Mustafa Kemal, gizli oturumda verdiği cevapta bir taraftan Hüseyin Avni Bey'in yapılan gizli yazışmalardan nasıl haberi olduğuna tepki gösterirken, diğer yandan da şunları ifade etmiştir:

"Yine buyurdular ki, Gümrü'de Kâzım Paşa, kendi eliyle Ermenileri komünist yaptı. Kâzım Paşa ile aramızda bir hafta haberleşme cereyan etti. Ermeni meselesinin halli söz konusu olduğu sırada şunu mu yapalım, bunu mu yapalım diye muhtelif meseleler söz konusu olduğu zaman, o münakaşada bulunmuş olsaydınız takdir ederdiniz ki, en faydalı olan şey, zaten komünist olmayan serseri Ermenilere komünist dedirtmek için ve Taşnak mevcudiyetini bir an evvel yıkmak için yapmıştır."⁶¹²

TBMM Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey de Sovyetler'in Kafkas Cumhuriyetlerini "Komünist yapma çabalarını" kötü görmediklerini TBMM kürsüsünde ifade etmiştir.⁶¹³

Gümrü görüşmelerinde Sovyet tarafı, Mdivani dışında TKF'den Süleyman Nuri, Hilmioğlu Hakkı ve Abid Alimov'u da Karabekir'in yanına gönderir. Onlar üzerinden de aradaki anlaşmazlığın giderilmesine çalışılmıştır.⁶¹⁴

Tarih, 27 Kasım'ı⁶¹⁵ gösterdiğinde Ermeniler Sevr Antlaşması'ndan imzalarını geri çekmişlerdi. Kâzım Karabekir, seneler sonra "İstiklâl Harbimiz"de

⁶¹⁰ Halit Eken, **a.g.e.**, s. 594-598.

⁶¹¹ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, Ankara, TBMM Basımevi, 1980, s. 331-332.

⁶¹² **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.X, s. 310.

⁶¹³ Bkz.: Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru 1921-1922**, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s. 5.

⁶¹⁴ Emel Akal, **a.g.e.**, s. 322.

⁶¹⁵ Heyfets, 26 Kasım tarihini vermektedir. Bkz.: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 327-328.

“Bu günü bu meş’um muahedenin yırtıldığı bir gün olarak tes’id ettik⁶¹⁶. Ve Ankara’ya müjdeledim.” şeklinde yazacaktır.⁶¹⁷ Ertesi gün İsmet Paşa’dan Eskişehir’den gelen cevap, Doğu Cephesi’nin Batı Cephesi’nde nefes almak için hayati önemde olduğunu ortaya koymaktadır:

“Şark harekâtı bizi ve davamızı ihya etti. O kadar sıkışmıştık idik, o kadar daralmış idik ki vaziyetin nefes alacak bir menfeze⁶¹⁸ ihtiyac-ı katisi vardı. (...)

Mahaza şark nazik bir safhaya girmiştir. Mümkün olur da bu cihet bir neticeye ererse, necat⁶¹⁹ yolu fiilen açılmış olur. Nasıl ne suretle olacak burada münakaşasına sebep yok, zaten iş yürüyüp gitmektedir.

Garpta sıkıntıdayız Kâzım. Malzeme, anarşi, entrika sıkıntıları, en mühimi tabii malzemedir.”⁶²⁰

Görüşmelerde Ermeni heyetinin başında bulunan Hatisyan, Karabekir’e Amerikalı Harbord’un⁶²¹ “Paris’e gideceğinize Erzurum’da anlaşınız” sözünü dinlemediklerinden felâkete uğradıklarını söyleyecektir.⁶²² Karabekir ise Hatisyan’a “Avrupa devletleri kendi çıkarları çerçevesinde sizden faydalandı ve sizi attı, artık onlar için yararsızsınız.” diyecektir.⁶²³

Sonuçta 2 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması Türk ve Ermeni heyetleri tarafından imzalanacaktır. Antlaşmaya göre Ermenistan, işgal ettikleri arazinin hepsini geri vermek zorunda kalmıştır.

Antlaşmanın 4. maddesi, Ermenistan’da zorunlu askerliğin kaldırılması ve Ermenistan’ın iç güvenliğini sağlayacak ücretle tutulacak olan bin beş yüz askerden oluşan bir birlikten fazla bir askeri kuruluşun teşekkül edemeyeceğini öngörmektedir.

⁶¹⁶ Kutladık.

⁶¹⁷ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1001.

⁶¹⁸ Delik.

⁶¹⁹ Kurtuluş.

⁶²⁰ **A.e.**, s. 1003.

⁶²¹ ABD Başkanı Wilson’un Ermenistan mandası konusunda vereceği karara yardımcı olması için Doğu Anadolu’da ve Kafkasya’da incelemelerde bulunmak üzere görevlendirdiği General Harbord Heyeti’yle ilgili bkz.: Kamil Necdet Ar, **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ağustos 2011, s. 215-262.

⁶²² Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 850.

⁶²³ Y. Sarkisyan, “Armyanskiy Vopros i Velikie Derjavı”, **Literaturnaya Armeniya**, No:6, Haziran 1965, s. 73.

10. maddede, Erivan hükümeti Sevr Antlaşması'nı hükümsüz saymakta, bu konuda Avrupa ve Amerika'da bulunan emperyalist hükümet ve siyasi çevreler elinde bir kışkırtma aracı olarak kullanılan heyetleri geri çekeceğini taahhüt etmekteydi.

12. maddeye göre ise emperyalist devletlerin resmi olmayan heyetlerinin iki ülkeye girme ve sızmalarına taraflar engel olacaktı.

Son maddede ise Gümrü Antlaşması'nın bir anlaşmazlık çıktığında geçerli metninin Türkçe olduğu saptanmıştır.⁶²⁴

Gümrü Antlaşması yeni kurulan Sovyet hükümetinin onaylamamasına rağmen yeni Türk devletinin ilk, Erivan hükümetinin de son imzaladığı antlaşma olarak tarihe geçmiştir.

Böylece Mondros Mütarekesi sınırı ilk kez geçilmiş ve Sevr Antlaşması'nın geçersizliği de fiilen kanıtlanmıştır. Türkiye, vaktiyle kaybettiği Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır'ı yeniden topraklarına katmıştır. Böylece Misakı Milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü '93 Harbi'nin öncesi çizgisinin Ermenistan kesimi gerçekleşmiştir. Bu antlaşmada tespit edilen hudut hattı sonradan Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla tescil edilecektir. Bu sınır halen de güncelliğini korumaktadır.

Bunların yanında çok sayıda silah ve cephane de ele geçirilmiştir. Bu antlaşma sonunda Türk kuvvetlerinin bir kısmı ile yüksek miktarda silah ve cephanenin Batı'ya kaydırılması fırsatı da doğmuştur. Diğer taraftan Sovyet Rusya ile ulaşım olanağı da elde edilmiştir.

Kastamonu'da çıkan Açıksöz gazetesi, Gümrü Antlaşması'yla ilgili şöyle yazıyordu:

“(…) Avrupa emperyalist ve kapitalistleri ne kadar uğraşırlarsa uğraşınlar iş cilk çıktı. Ermeni toprağı veyahut İngiliz kapitali için Avrupa fukarası kanını dökmek istemiyor.

⁶²⁴ Gümrü Antlaşması'nın tam metni için bkz.: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 19-23.

Allah'a bin kere şükür edelim ki artık emperyalist, kapitalist Avrupa'nın zulmünden şarkın ve bütün Asya'nın kurtulacağı gün yaklaşmıştır. İtilafçılar son kozlarını da oynuyorlar. Rus inkılâbının önüne geçebilmek için, destekledikleri Ermeni hükümeti ve Denikin'in orduları gibi kaleler birer birer yıkıldı. Batıda meydana getirmek istedikleri "Büyük Yunanistan" çitiltıları da kulaklar doldurmağa başladı, o da sallanıyor; inşallah yakın bir gelecekte yıkılıp yerin dibine geçeceğine eminiz. Son ümitleri olan Taşnak hükümetinin de bu suretle görünmez olması Avrupa emperyalizmi için büyük bir tehlikedir.

Ermeni sulhunun en büyük önemi iki dost ve kardeş milletin arasındaki dağların birleşmesidir."⁶²⁵

Sömürgeci İngiliz çevrelerinin yayın organı Near East (13 Şubat 1921) ise Gümrü Antlaşması'nı yeni bir Türk-Rus savaşının fırsatı olarak gördüğünü gizlememiştir:

"Aleksandropol'de imzalanan antlaşma, Ermenistan'dan çok Rusya'ya karşı. Yeni Ermenistan hükümeti, şimdi antlaşmanın gözden geçirilmesi isteğiyle Ankara'daki Milli Meclis'e başvurdu. Türkler, zor bir durumda. Reddetmeleri halinde Rusların açık düşmanlığını üzerlerine çekeceklerini öngörmek zor değil. Kim bilir, belki de 1914 yılındaki trajik olaylara yol açan yeni Rus-Türk savaşının tanıkları olacağız."⁶²⁶

Ancak Sovyetler'in ilk dönem önemli Türkologlarından A. F. Miller'in de belirttiği gibi İngiliz emperyalistlerinin bu umutları suya düşecektir. Sovyet Rusya ve Türkiye'nin emperyalizme karşı savaşta ortak çıkarları, iki hükümeti anlaşmaya götürecek ve aralarında öngörülen bir savaşa engel olacaktır.⁶²⁷

1920 yılını ele alan İngiliz Yıllık Raporu'nda da Gümrü Antlaşması ve sonrasında Kafkaslar'daki gelişmeler değerlendirilirken de İngiliz hâkim çevrelerinin Türk-Rus Savaşı beklentisinin boşa çıktığı açık olarak görülmektedir:

⁶²⁵ **Açıksöz**, 9 Aralık 1920'den aktaran: İskender Yılmaz, **a.g.e.**, s. 116-117.

⁶²⁶ Bkz.: A. F. Miller, **Oçerki Noveşey İstorii Turtsii**, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1948, s. 131.

⁶²⁷ **A.e.**, s. 131.

“Bu olayların hiçbiri, İstanbul hükümetinin Sevr Antlaşması’nı onaylamak suretiyle idam ipini boynuna geçirecek türden olaylar değildi. Üstelik Milli Mücadele yanlılarını Müttefiklerle ortak bir zeminde buluşturacak nitelikte hiç değildi. Rusya ve Kafkaslar’daki gelişmeler, Ankara hükümetiyle Bolşeviklerin yakın fiziki temasa girmelerini sağlamıştı. Bu durum bazı anlaşmazlıklara yol açsa da, her iki taraf da değerlendirmemize konu olan dönem süresince ilişkilerini belli bir uyum içerisinde sürdürmeyi başarmışlardır. Bu uyumu belgeleyen pek çok rapora rağmen tam bir ittifakın sağlanamamış olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal, destekçilerinin büyük bir kısmının Bolşeviklere olan güvensizliğini de hesaba katmak durumundaydı. Buna rağmen, yine de Milli Mücadele’nin liderleri bir bütün olarak, Bolşevik hareketi Ankara’nın yararına görme prensibiyle hareket ettiler.”⁶²⁸

L. Ermenistan’da Sovyet İktidarının İlanı

Gümrü’de görüşmeler sürerken diğer yandan da Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulması süreci hız kazanmıştır. 27 Kasım 1920 günü verilen emirle Bakû’de bulunan XI. Kızıl Ordu harekete geçer. 20. Avcı Taburu kumandanı M. D. Velikanov’un komutanlığında Erivan’a girecek olan özel bir ordular grubu oluşturulur. Ayrıca öncü birlikler de hazırlanır. Sovyet Orduları üç farklı hat üzerinden ilerler. 29 Kasım sabahı ilk öncü grup, Ermenistan sınırını geçmiştir.⁶²⁹ Stalin, Türk Ordusu’nun bir yanlış anlamasına yol açmamak için azami dikkatin gösterilmesi emrini vermiştir.⁶³⁰ Benzer bir emir Kâzım Karabekir’den de gelecektir. Emirde Kızıl Ordu’nun Taşnak hükümeti aleyhine harekete geçmesine olumlu yaklaşılırken karşılaşılan durumlarda Kızıl Ordu’ya karşı samimi, dostça ve iyi davranılması, arzu edilmeyen bir olayın ortaya çıkmasına kesinlikle meydan verilmemesi belirtilmiştir.⁶³¹

29 Kasım 1920’de Erivan’da Sovyet iktidarı ilan edilir.⁶³² Orconikidze, o gün Türklerin Sovyet iktidarını pekiştirmesi için Kızıl Ordu’nun Ermenistan’a girmesi

⁶²⁸ Türkçesi ve İngilizce orijinali için bkz.: **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, s. 60, 176.

⁶²⁹ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 345.

⁶³⁰ **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 3313 yaprak 1; Oganess İncikyan, **a.g.e.**, s. 11.

⁶³¹ 2 Aralık 1920 tarihli belgenin tam metni için bkz.: **ATASE** klasör 924 dosya 1-6 fihrist 23-7’den aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 91.

⁶³² Ermenistan Devrim Komitesi’nin Ermenistan’ın Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmesiyle ilgili bildirgesi için bkz.: **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii (Sbornik Dokumentov)**, Yerevan, “Aypetrat”, 1957, s. 433.

konusunda ısrar ettiğini, bunu kendi cephe gerisinin garantisi olarak gördüğünü bildirmektedir. Orconikidze'ye göre durum nettir ve risksizdir.⁶³³ 2 Aralık 1920'de RSFSC hükümeti, Sovyet Ermenistanı ile askeri ve ekonomik ittifak imzalar. Taşnaklar, bu antlaşmayla Ermenistan'da Sovyet iktidarını tanımış olur.⁶³⁴ Karşılığında da Devrim Komitesi'nde Taşnaklara yer verilir. Taşnak liderleri Dro ve Terteryan'ın bu vesileyle Komite'ye alınması kararlaştırılır.⁶³⁵ Ancak Taşnaklar, aynı günde hem Türkiye'yle hem de Sovyet Rusya'yla birbirleriyle çelişen iki ayrı antlaşma imzalamışlardır. Buradaki amacın Türk ve Rus tarafını karşılıklı bir savaşın içine çekmek olduğu açıktır.⁶³⁶ 4 Aralık'ta da XI. Kızıl Ordu'nun birlikleri Erivan'a girmiştir.⁶³⁷

V. İ. Lenin, emperyalizmin tahakkümünden kurtuluşu dolayısıyla Sovyet Ermenistanı'nı kutlarken, Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan emekçileriyle kardeşlik dayanışmasını kurmak için tüm çabasını harcayacağından da şüphe etmediğini ifade etmiştir.⁶³⁸

Stalin ise "Yaşasın Sovyet Ermenistanı!" başlıklı yazısında Taşnaklarla İtilaf Devletleri hedef alınırken Türk kumandanlığının bu son gelişmeye tavrı da aktarılmaktadır:

"Eziyet ve çok çile çekmiş, İtilaf Devletleri ve Taşnaklar tarafından açlığa ve yıkıma terk edilmiş ve kitle halinde kaçmaya mahkûm edilmiş, tüm 'dostları' tarafından aldatılmış olan Ermenistan, bugün kurtuluşu kendisini Sovyet ülkesi ilan etmekte bulmuştur. (...)

⁶³³ Orconikidze'nin Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Konsey üyesi Trifonov ile makine başındaki görüşmesi için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14 dosya 34 yaprak 1-2.

⁶³⁴ Antlaşma için bkz.: S. Vartanyan, **Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii**, Yerevan, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1959, s. 362-363.

⁶³⁵ Bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14 dosya 31 yaprak 1.

⁶³⁶ Orconikidze, Rusya'nın haber ajansının Gürcistan temsilciliğine 10 Mart 1921 günü verdiği demeçte Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasını askeri yenilgiye bağlamaktadır. Taşnaklar, kolay bir şekilde iktidarı komünistlere vererek Sovyet Rusya'yı Türkiye'yle bir savaşın içine çekmek istemişlerdir. Ancak hesapları tutmamıştır. Bkz.: **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii (Sbornik Dokumentov)**, s. 534-535. Benzer değerlendirmeler için bkz.: Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 71; S. V. Harmandaryan, "Karskaya Konferentsiya 1921 g. i Yeyo Predistoriya", **Vestnik Arhivov Armenii**, No:3 (6), 1963, s. 184; A. Gukovskiy, **a.g.e.**, s. 15.

⁶³⁷ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 345.

⁶³⁸ V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.XLII, s. 54.

İşte Ermenistan'ın sovyetleştirilmesine yol açmış olan bazı olgular. İtilaf Devletleri'nin ajanı Taşnakların zararlı politikası, ülkeyi anarşi ve sefalete sürüklemiştir.⁶³⁹ Taşnakların Türkiye'ye karşı başlattığı savaş, Ermenistan'ın içinde bulunduğu zor durumu son haddine vardırmıştır. (...) 1 Aralık'ta Devrim Komitesi, Türk kumandanlığı tarafından selamlandı. 2 Aralık'ta Orconikidze Yoldaş'ın Erivan'dan, Taşnak hükümetinin kovulduğunu ve Ermenistan birliklerinin Devrim Komitesi'nin emri altına girdiklerini bildiren bir haber geldi.

Bugün Ermenistan'ın başkenti Erivan, Ermenistan Sovyet iktidarının elindedir.

Ermenistan ile çevredeki Müslümanlar arasındaki yüzyıllara dayanan düşmanlık, Ermenistan, Türkiye, Azerbaycan emekçileri arasında kardeşçe dayanışma inşa edilerek bir çırpıda yok edilmiştir.

Eski emperyalist diplomasi kurtlarının boş yere kafa patlattığı sözde 'Ermeni meselesi'ni yalnızca Sovyet iktidarının çözebilecek durumda olduğunu, konuyla ilgili olan herkes bilmelidir.

Yaşasın Sovyet Ermenistanı!"⁶⁴⁰

Çiçerin ise Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması üzerine 9 Aralık günü Türk hükümetine verdiği notada şunları yazmıştır:

"Taşnak Ermenistanı, son güne kadar halkların kardeşliğinin sağlanmasında engeldi. Ermenistan, Türkiye ve Rusya arasında bir engel olmaktan Ermeni işçi ve köylülerinin iradesiyle Rus ve Türk halkları arasındaki bir dostluk halkasına dönüşmüştür. Ermeni emekçileri, ne Türk ne de Rus halklarına düşmanlık

⁶³⁹ Taşnaklara olan bu nefret seneler sonra da dile getirilecektir. Örneğin Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasının 40. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen törende konuşma yapan Ermenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Y. N. Zarobyan, Ermeni halkının iğrenç düşmanı ve emperyalistlerin paralı askeri Taşnakların, politikaları sonucunda Ermenistan'ın yoksulların, yetimlerin ve sınırsız zorbalığın ülkesi haline dönüştüğünü belirtmiştir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri N. S. Kruşçev de aynı törende Taşnakların işbirlikçi ve gaddar politikalarına işaret etmiştir. Bkz.: **Torjestvennoe Zasedanie Verhovnogo Sovyeta Armyanskoy SSR i TsK Kompartii Armenii Posvyaşennoe 40-Letiyyu Ustanovleniya Sovyetskoy Vlasti v Armenii Obrazovaniya Kommunističeskoy Parti Armenii (6 Maya 1961 g.)**, Yerevan, İzdanie Verhovnogo Sovyeta Armyanskoy SSR, 1961, s. 15, 37.

⁶⁴⁰ İ. V. Stalin, "Da Zdravstvuet Sovyetskaya Armeniya!", **a.g.e.**, C.IV, s. 413-414.

beslemektedir. Aynı şekilde Türk ve Rus halkları da Ermeni topraklarında dostluk ve kardeşlik dışında hiçbir şey aramamaktadır.”⁶⁴¹

Sovyet iktidarının kurulmasının hemen ardından Ermeni komünistleri de bir toplantı düzenleyerek Türkiye-Ermenistan Savaşı sırasında iktidar mevkiinde bulunan Taşnak kabinesinin izlediği çizgiyi şiddetle eleştirmiş ve Ankara hükümetiyle iyi geçinmek arzusunda bulduklarına dair hükümete tebligatta bulunmuşlardır.⁶⁴²

Ermenistan’da Sovyet iktidarının ilanı, Türk tarafına da pek sürpriz olmamıştır. Kâzım Karabekir, Genelkurmay Başkanlığı’na verdiği daha 21 Kasım 1920 tarihli cevapta Ermenistan’da vaktinden önce bir Bolşevik ihtilalinin olasılığından bahsetmiştir.⁶⁴³

Karabekir, Ermenistan Devrim Komitesi’ne “dost ve müttefik Türk Ordusu”ndan bir kutlama mesajı göndermiştir. Telgrafta acilen ilişkinin tesis edilmesi için gerekli önlemlerin alınmasının gereği bildirilmiştir.⁶⁴⁴ Doğu Cephesi’nin komutanı, Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulmasını Tiflis’te yayın yapan Bolşevik matbuatına da şöyle değerlendirdiyordu:

“Taşnakların sukutundan sonra Ermenistan’da, ya Gürcistan’da mevcut olduğu gibi sosyal demokrat veyahut Sovyet bir kabine mevki-i iktidara geçecek idi. Bizce bu ikisi de müsavidir⁶⁴⁵. Zira bunlar istilâ siyasetine muhalif olup yalnız tabii hudutları dâhilinde Ermenistan’ın istiklâlini talep ediyorlardı.

Ermenistan kabinesinin Bolşeviklerden mürekkep olması bizce mucib-i memnuniyettir. Şimdiye kadar Türkiye’yi Ermenistan’dan ayıran yegâne hâil ‘Taşnak’ fırkası idi. Zira mezkûr fırka Türkiye’nin inkişâfına mani’ olmak maksadını takip ediyordu. Fakat şimdi Ermenistan’da Bolşeviklik tesis edildikten sonra biz artık muhasamatı terk ederiz. Moskova ile kardeşane münasebetimize binaen Ermenistan’ın Bolşevik olması bizim için gayet müsait bir vaziyet tevellüt etti. Zira

⁶⁴¹ AVPRF fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 56; fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52999 yaprak 10.

⁶⁴² Bkz.: İkdâm, 9 Aralık 1920.

⁶⁴³ ATASE arşiv 1/4282 klasör 589 dosya 6/121-A fihris 66’dan aktaran: İskender Yılmaz, a.g.e., s. 78-79, 122.

⁶⁴⁴ Kommunist (Baku), 5 Aralık 1920’den aktaran: A. N. Heyfets, a.g.e., s. 159.

⁶⁴⁵ Eşit, denk.

ba'demâ⁶⁴⁶ Rusya ile bizim aramızda mevcut olan Taşnakların Ermenistan'ı izâle edilmiş oluyor. 'Taşnak'lar gibi bir komşu bizim için her vakit büyük bir tehlike idi. Şimdi ise istilâ ve hücum maksatlarını takip etmemekte olan Sovyet Ermenistan'a iyi bir komşu nazarı ile bakabiliriz."⁶⁴⁷

Kâzım Karabekir'in Çiçerin'e 6 Aralık 1920 tarihinde yazdığı satırlarda kullandığı üslup da konumuz bakımından ilginçtir:

"Kızıl Orduların Delican'a gelişini sevinçle haber aldık. Dost ve müttefik Türk Ordusu adına Delican'a gelişinizi selamlıyor ve emekçi proleteryanın refah ve mutluluğu adına emperyalizme karşı zaferimizi diliyorum. Aramızda irtibatın hemen sağlanması konusunda emir verdim."⁶⁴⁸

Ermenistan'da Sovyet iktidarının ilan edilmesi Taşnaklarla savaştan Türk askerlerinde de coşku yaratmıştı. Orconikidze, Sovyet iktidarının ilk günü Lenin ve Stalin'e Gümrü'deki Kemalist Ordunun Sovyet Rusya'ya üst düzeyde dostluk gösterdiğini bildirmişti. Askerler kızıl işaretler takıyorlar ve kendilerini Kızıl Ordu askeri gibi görüyorlardı.⁶⁴⁹

TKF Merkez Heyeti de Erivan'daki iktidar değişikliğini memnuniyetle karşılamıştı. TKF'nin Ermenistan'da Sovyet hükümetinin kurulmasından hemen sonra yayınladığı bildiride Anadolu'nun İnkılâpçı Ordusu'yla Kızıl Ordu el ele vererek, bütün Doğu'yu emperyalistlerden kurtarmak için çalışmaya davet edilmiştir:

"İtilaf Devletlerinin şekavetkârane teşebbüslerine ve bu hiyanete müsamahakâr İstanbul Hükümeti'ne karşı kıyam eden Anadolu'nun azimli ve imanlı ordusu, Antanta hesabına Anadolu'yu arkasından vurmaya hazırlanan alçak Taşnakları ezerek ve pek mühim bir fesad ocağını söndürmek kudretini gösterdiği bir sırada, Ermeni amele ve rençberlerinin kızıl inkılâp bayrağını ellerine aldıklarını görüyoruz. Ermeni amele ve rençberleri, Taşnakların hunhar ve tahripkâr idarelerine daha ziyade tahammül edemeyeceklerini ilân ederek, Erivan Hükümeti yerine Sovyetler Cumhuriyeti tesise girişmiş ve Rusya Kızıl Ordusu'nu imdadına çağırmıştır.

⁶⁴⁶ Bundan sonra, bundan böyle.

⁶⁴⁷ **Vakit**, 15 Aralık 1920'den aktaran: İskender Yılmaz, **a.g.e.**, s. 126-127.

⁶⁴⁸ **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 61.

⁶⁴⁹ A. Gukovskiy, **a.g.e.**, s. 15.

Üç sene devam eden Taşnaklar saltanatının, kendisinden memnun olmayan Ermeni işçi ve rençberlerine karşı reva gördüğü zulümler, sonra bu idarenin tasallut ettiği mesahade, müdafasız kalan Müslüman ahalinin kökünü kırmak yolunda ika ettiği cinayetler, en feci zî-hayât misalleri işte göz önünde duruyor. (...)

Ermenistan'da amele ve rençberler, hükümeti eline almakla Erivan'daki hain muhteris ve İngilizler elinde oyuncak, düşman bir hükümet yıkılmış ve onun yerine inkılâpçı, insaniyetkâr ve cihangirliğe karşı mübarezeci bir Sovyet Cumhuriyeti meydana gelmiş olacaktır. Taşnak Hükümeti, yaşadıkça tabî menfaatleri olan İnkılâpçı Anadolu ile Sosyalist Rusya'nın münasebetine engel olacak bir fesad yuvası mevcut kalacaktı. Halbuki Ermenistan'da Sovyetler teşkili, Türkiye ile büyük inkılâp dünyasının zalim emperyalizmine karşı açtığı mübareze cephesini birleştirmiş olacaktır. (...)

Onun için bugün Avrupa ve Amerika kapitalistlerine ve İstanbul Hükümeti'ne karşı açılan mübarezeyi sona kadar devam ettirmek isteyen amele, rençber ve asker ve onlarla beraber yürüyen münevver inkılâpçılar, muallimler, muharipler, zabitler bütün azim ve iradelerini, bütün kudretlerini (...) Anadolu İnkılâp Ordusu ile, Kızıl Ordu'nun el ele vererek bütün şarktan emperyalist tasallutları kırmak gayesini hazırlamağa sarf etmeliler.

Kahrolsun; hakka ve insaniyete tasallut eden emperyalist devletler! Yaşasın, hak ve insaniyeti kurtarmak üzere el ele veren inkılâpçı Türkiye ve Kızıl Rusya Ordularının kahraman askerleri!"⁶⁵⁰

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasında Türk-Sovyet askeri ilişkileri özel bir öneme sahiptir. Sovyet devletinin Doğu politikasındaki önemli isimlerden biri olan Sultan Galiyev ise 9 Ocak 1921 günü İbrahim Tali Bey'le bir görüşmesinde Sovyet Ermenistanı'nı Rusya'ya Türklerin takdim ettiğini söylemiştir.⁶⁵¹ Bekir Sami Bey de 13 Şubat 1921 tarihinde Çiçerin'e gönderdiği mektupta Ermenistan'da

⁶⁵⁰ Bildirinin tamamı için bkz.: TKF Merkez Heyeti, **Türkiye Amele ve Rençberlerine, Türkiye'nin Milli İnkılâpçı Ordusuna**, Bakû, Aralık 1920'den aktaran: Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, s. 291-293.

⁶⁵¹ **Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü**, Haz. Erdal Aydoğan, Şaban Ortak, İstanbul, Arba Yayınları, Kasım 2000, s. 42.

komünistleri kendilerinin ön plana çıkardıklarının ve onların Türklerin sayesinde iktidara geldiğinin altını çizmiştir.⁶⁵²

Komünist Partisi Merkez Komitesi komiseri ve XI. Kızıl Ordu'nun Devrimci Askeri Konsey yetkilisi Velibekov, 23 Ocak 1921 günlü raporunda Nahçıvan buluşmasından Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasına kadarki süreçte Türk-Sovyet askeri işbirliğinin oynadığı role de dikkat çekmiştir. Velibekov, Nahçıvan'a ilk gönderildiği zaman Türk birlikleriyle yakın temas etme ve Sovyet Rusya, Azerbaycan ve devrimci Türkiye arasında kardeşlik bağlarını kuvvetlendirme emrini almıştır. Çünkü Nahçıvan halkayı birleştiren en yakın halkadır.

Ardından iki ordunun ortak harekâtları olacaktır. Örneğin 7 Kasım'da Türk ve Kızıl Orduları koordineli olarak isyancılarla birlikte Şarur'a saldırmıştır ve bölge Taşnaklardan temizlenmiştir. Her taraftan darbe alan Taşnaklar çökmüş ve Ermenistan'da kızıl bayrak dalgalanmaya başlamıştır.⁶⁵³

Tiflis'te çıkan Taşnak gazetesi Aşhatavor, Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasını çekingen bir dille değerlendirmektedir. Bolşevikleri ilk etapta doğrudan karşısına almamaya çalışan, Sovyet Rusya'dan beklentilerini dile getiren bir çizgi izlerken Türk-Sovyet işbirliğine değinmeden de edememektedir. 2 Aralık günü "Şimdi güneyden Ermenistan'ın siyasi bağımsızlığını Türkler tehdit ediyor, kuzeyden de Rus güçleri ilerliyor" ifadeleri kullanılırken, 4 Aralık günü "devrimci Rusya'nın "Doğu karşıdevrimini", yani Türkiye'yi himaye etme rolünden vazgeçmesi istenmektedir.⁶⁵⁴

⁶⁵² AVPRF fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 3 yaprak 34.

⁶⁵³ Raporun ilgili bölümleri için bkz.: **Ermenistan SSC Ekim Devrimi ve Sosyalist İnşa Merkez Devlet Arşivi** fond 114 liste 2 dosya 25 yaprak 23-35'ten aktaran: A. A. Sarkisyan, "İz İstorii Dearmenizatsii Hahiçevanskogo Kraya (1920-1921 gg.)", **Vestnik Obşestvennih Nauk**, No:9 (573), Eylül 1990, s. 79-80. Türk-Sovyet askeri işbirliğinin en yakın tanıklarından biri de "İnkılâb-ı Türkiye Şark Cephesi Kızıl Müfrezesi"nin komutanı Veysel (Ünüvar) Bey'di. Ortak savunma ve harekâtlar düzenlemekten Ermenilerin zırhlı trenine el koymaya kadar varan bu işbirliğinin ayrıntılarını anılarında paylaşan Ünüvar, konunun insani boyutlarına da değinmiştir: "8 Aralık 1920 tarihine kadar Başnoraşin'da Bolşevik komutanlarıyla aynı çatı altında yaşadım. Her günümüz aynı geçiyordu. Günlük hayatımız da birbirine benziyordu: Boş zamanlarımızda her birimiz bir köşede düşünüyor, yahut salonu adımlayıp duruyorduk. O da benim gibi okuyacak kitap bulamıyordu. Kış geldi, sobamızı kim dolduracak? Tugay komutanı bir balta buldu. Bahçeden odun yapar, kucağında getirir, yerli sobanın (peç) önünde yukarıdan küüt! diye bırakır. Yan gözle de mağrur mağrur bana bakardı. Ben de kalkar sobayı doldururdum." Bkz.: Veysel Ünüvar, **a.g.e.**, s. 93.

⁶⁵⁴ RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 5 arkası.

Aşhatavor, 12 Aralık 1920 tarihli sayısında da Ermenistan Sovyet hükümetinin Taşnaklara yönelik baskı politikasını sürdürmesi durumunda Rus ve Türk süngüsü ne kadar desteklese de uzun süre iktidarda kalamayacağını belirlemiştir.⁶⁵⁵ Aynı gün çıkan ikinci bir yazıda da Bolşeviklerin Kemalistlere tatlı dil dökmesinin amacına ulaştığı ifade edilmiştir. İtilaf Devletleri, terörize olmuş vaziyette Türkiye’yi Rusya’nın etkisinden kurtarmanın çaresini aramaktadır. İtilaf Devletleri, artık Sevr Antlaşması’nı Türklerin istediği biçimde kolayca değiştirebilecektir. İtilaf Devletleri, Kemal’in Bolşeviklerle ittifakını dağıtmak için her türlü geri adımı atmaya hazırdır.⁶⁵⁶

Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulmasından bir ay sonra da Taşnaklar, Türk-Bolşevik işbirliğinden şikâyet etmeyi sürdürecektir. Taşnakların Tiflis gazetesi Aşhatavor, 11 Ocak 1921 tarihli sayısında Ermenistan Devrim Komitesi’ni “müttefik devrimci” Ankara hükümetiyle hâlâ ortak dil bulmaya çalışmakla eleştirecektir. Taşnaklara göre bütün bu çabalar boşunadır.

Ardından Taşnakların gazetesi, Bolşevik Ermeni hükümetinin ve Moskova’nın Türkiye politikasını hedef alacaktır:

“Peki bu şartlarda Ermeni Bolşevik hükümeti ne yapıyor?”

Her şeyden önce zayıflığını ve acizliğini örterek Kars ve Gümrü çevrelerindeki tecavüzleri Ermeni humblarının⁶⁵⁷, müfrezelerinin ve Taşnak ‘karşıdevrimcileri’nin hesabına yazmaya çalıştı. Ardından Ermeni ve Müslüman halkların dayanışması hakkındaki sözlerin yardımıyla Mustafa Kemal’i etkilemeye çabaladı.

Ancak ne zaman ki bu yöntemler amacına ulaşmadı, Bolşeviklere özgü gururlu dili bırakıp ricacı, yalvaran tonda konuşan Sovyet Rusya’nın Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin sahneye çıktı. [Çiçerin], Ermenistan’a dair bir dizi sorunla ilgili Ankara hükümetine cevabında şöyle yazıyor: ‘Sovyet Rusya hükümeti, kesin olarak emindir ki Sovyet Ermenistanı Türk ve Ermeni nüfusu arasında dostluk ilişkileri kuracak durumdadır ve Türk hükümeti de aynı amaçları takip ederek Türk

⁶⁵⁵ RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 5 arkası ve fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 226.

⁶⁵⁶ RGVA fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 226-227; fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 379.

⁶⁵⁷ Taşnak milis kuvveti.

Ordusu'nun Gümrü bölgesinden hemen çekilmesiyle ilgili olacaktır. Ve bu düzenli sınırlarla ilgili görüşmeler⁶⁵⁸ sırasında hiçbir zarar getirmeyecektir.'

Moskova'nın Ankara hükümetine yönelik bu siyasi çizgisi dünya ve özel olarak da Doğu politikası açısından açık ve anlaşılır, ancak bu, Ermeni emekçi kitlelerinin fiziksel varlığı için ölümcül sonuçlar doğuracaktır.

Moskova enternasyonalinin 'kızıl' politikasının Avrupa emperyalizminin politikasından ne farkı var?'⁶⁵⁹

Aynı dönemde Tiflis'teki Ermeni basını da Moskova'yı Türklerin Gümrü ve Kars bölgelerinde Ermenilere yönelik katliamlarına göz yummakla suçlamıştır. Ancak Tiflis'teki Sovyet Basın Bürosu bu yayınların propaganda amaçlı olduğunu tespit eder:

"Son zamanlarda Tiflis basını, Türklerin güya adım adım tüm Ermeni nüfusu katlettiği Gümrü ve Kars bölgelerindeki Ermenilerin korkunç durumunu anlatan 'tanıkların' hikâyeleriyle, 'güvenilir' kaynakların bilgileriyle vs. bezenmiş durumda."⁶⁶⁰

Gürcistan'ın Menşevik hükümeti de Ermenistan'daki gelişmelerde rahatsız olmuştur. Sovyet Rusya'nın Tiflis elçisi Şeynman, Moskova'ya Tiflis'in paniğe kapıldığını ve İtilaf Devletleri'yle anlaşacağını rapor etmiştir.⁶⁶¹

Gürcistan basını da Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasını tamamen düşmanca karşılamış ve Türk-Sovyet askeri işbirliğine işaret etmiştir. Gürcü hükümetinin resmi yayın organı Ertoba, 3 Aralık günü tavrını açıktan belli eder:

"Ermenistan Devrim Komitesi, Rus Ordularını Ermenistan'a saldıran Kemal'in ordularını püskürtmek için çağırıyor. Eğer ordular Kemal'e karşı çağrılıysaydı, buna karşı hiçbir şey söylemezdik. Ancak saldıran düşmanı unutup dış

⁶⁵⁸ Moskova'da toplanacak olan konferans kastedilmektedir.

⁶⁵⁹ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 364 yaprak 24 arkası, 25.

⁶⁶⁰ Tiflis basınından örnekler ve Sovyet Basın Bürosu'nun yorumu için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 364 yaprak 25, 25 arkası.

⁶⁶¹ M. A. Volhonskiy, V. M. Muhanov, **a.g.e.**, s. 297.

gücün yardımıyla hükümeti devirmeye çalışılırsa, bu vatanına, tüm demokrasiye ihanettir.”⁶⁶²

Ertoba, 4 Aralık 1920 tarihli sayısında Sovyet iktidarının kurulmasını Türk Ordularıyla ortak hareket eden Kızıl Ordu'nun tecavüzünün bir ürünü olduğunu belirtmiştir. Artık Ermenistan'ın bir kısmı kızılların, bir kısmı da Türklerin elindedir. Gazeteye göre amaca ulaşılmıştır! Ertoba, ayrıca Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasının Gürcistan açısından da önem taşıdığına, Ermenistan'ı kullanan emperyalistlerin onu bir kenara attığına dikkat çekmiştir.⁶⁶³

Sosyal-Federalistlerin organı Sahalho Sakme ise 14 Aralık 1920 tarihli sayısında Ermenistan'ın Türkiye ve Rusya tarafından paylaşıldığını vurgulamıştır.⁶⁶⁴

5 Aralık tarihli Gruzuya gazetesi da bu gelişmenin beklenmedik bir durum olmadığını ifade eder. Kemalistlerin askeri başarılarına bağlı olarak Ermenistan'ın iç durumundaki zafiyet bu üzüntü verici olaya yol açmalıydı. Gruzuya'ya göre bu durum, halk arasında yeteri kadar güçlü tarihsel zemini olmadan siyasi sezgilerin az gelişmiş olduğu koşullarda yeni bir devlet yapısının ne kadar zor olduğunun yeni bir kanıtıdır. Düşünmeden Büyük Ermenistan fikrinin peşinden koşturmak, gerçek gücünü abartmak, devamlı komşularla didişmek ve onlara zarar vermeyi istemek, bütün bunlar Ermeni yönetici çevrelerinde sağlıklı bir siyasi ve toplumsal sezginin olmadığını göstermektedir. Düşmanlık, nefret ve güvensizlik ortamında yeni bir devlet kurmak imkânsızdır. Erivan yapısının sonunun gelmesi doğaldır.

Gruzuya gazetesi, Rus Bolşevizminin ağında can veren Ermeni milli devletinin çöküşünün aynı yarım sene önce Azerbaycan'ın siyasi bağımsızlığını kaybetmesi gibi acı verdiğini belirtmektedir. Her zaman her ne kadar Gürcistan'a karşı sadık olmasalar da komşu halklara duyulan bu üzüntü, Gürcülerde bezginliğe ve gerçek gücünü görememek konusunda Erivan siyasetçilerinin durumunun tam ters ucuna sürüklemelidir.

Çünkü Gürcistan ne Azerbaycan'dır ne de Erivan Ermenistanı. O, her şeyden önce Gürcü halkının var olma, ilerleme ve insanlık idealleri için asırlardır verdiği

⁶⁶² RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 6.

⁶⁶³ RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 6.

⁶⁶⁴ RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 9 arkası.

kahramanca mücadelesinde kökleşmiş sağlam devlet temelleriyle güç kazanmıştır. Bu temeller, Rus Çarlığının Gürcistan'daki asırlık hükümranlığı döneminde bile zayıflamamıştır. Şu son üç senelik dönemde sağlıklı devlet sezgisinin Gürcü halkına büyük zorluklar içinde bağımsız milli varlığını kurmak ve sağlamak konusunda ne kadar yardım ettiğine şahit olunmuştur. Bu sağlıklı sezgi, Gürcistan'ın özgür varlığını tamamen tehlikesiz bir yolda ilerletmektedir. Gruzuya gazetesi emindir ki, ne eski güçlü Osmanlı Ordusu'nun artıklarıyla Kemal ne de Kızıl Ordu süngüleri Gürcistan ve silahlı kuvvetleri için korkunçtur.⁶⁶⁵

İleriki süreçte yaşanacaklar, her ne kadar Taşnakları bu konuda eleştirseler de Gürcistan'ın kendi gerçek gücünü görememek konusunda aynı hataya düştüklerini gösterecektir.

1. Sovyet Ermenistanı Ordusundaki Taşnaklar

Bu süreçte iki ülkenin askeri ilişkilerini etkileyen önemli bir nokta da Sovyet iktidarı ilan edilmekle birlikte ordunun hâlâ Taşnakların kurduğu ve eğittiği ordu olmasıdır. Bu ordunun başında da Dro bulunmaktadır. Kısa süre içerisinde Ermeni Kızıl Ordusu'nu oluşturmak mümkün olmamıştır. Ayrıca Rus askeri kuvvetlerini de getirme imkânı yoktur. Çünkü ülke onları besleyecek imkânlardan yoksundur. Gürcistan'daki Menşevik hükümeti, Ermenistan'a giden transit ticaret yollarını kapatmıştır. Ülkeye mal gelmesi engellenmektedir. Son olarak da Zengezor'da saklanan Njde'nin ciddi miktardaki silahlı gücü hâlâ imha edilememiştir. Bunlara ek olarak Tiflis'te Ermenistan'ı, Azerbaycan'ı ve Dağlı Cumhuriyetini Koruma Komitesi'nin kurulması ve Kafkasya'da Sovyet iktidarına karşı genel bir isyan planının ortaya çıkmasıyla Taşnak Ordusu bir süreliğine muhafaza edilmiştir.⁶⁶⁶

Özellikle Dro'nun ordunun başında bulunması hem Ankara'da hem de Bakû'de Sovyet Ermenistanı'na yönelik ciddi güvensizlik yaratmıştır.⁶⁶⁷ Ankara

⁶⁶⁵ Yazının tamamı için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 726 yaprak 20 arkası, 21 veya fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 389 arkası, 390.

⁶⁶⁶ Orconikidze'nin Rusya'nın haber ajansının Gürcistan temsilciliğine 10 Mart 1921 günü verdiği demeç için bkz.: **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii (Sbornik Dokumentov)**, s. 534-535.

⁶⁶⁷ Kamalya İmranlı, **a.g.e.**, s. 151, 157. Dro, Türk Ordusu'nun Erivan'da bulunan bir irtibat subayına Ermenilerin körü körüne emperyalist devletlerin aleti olduklarını, bundan büyük zarar gördüklerini, Türklere yakın olduklarını unuttuklarını, ancak bundan sonra kardeş olarak geçinmek istediklerini

hükümeti, Ermenistan’da Taşnak hükümetinin yıkılmasından ve Bolşevik idaresinin kurulmasından memnun olduğunu belirtmiş ancak yeni Ermeni hükümetini henüz Taşnaklara karşı esaslı bir tedbire girişmediğinden ve “Komünist esâsatı dairesinde” hiçbir ciddi işe teşebbüs etmediğinden eleştirmiştir.⁶⁶⁸

Oysa Neriman Nerimanov, 1919 Şubat’ında kaleme aldığı makalesinde Taşnaklarla ilgili bir uyarıda bulunmuştu. Nerimanov, Taşnakların Büyük Ermenistan adına her renge boyanabileceklerini ve her maskeyi takabileceklerini vurgulamıştı. Taşnaklar, Çarlık döneminde kimi zaman devrimci parti maskesi altında hareket etmiş, kimi zaman da Çarlığın Kafkasya valisinin ellerini ayaklarını öpmüştü. Türkler galip geldiklerinde onlarla dostluk yapmaya yönelmişlerdi. Nerimanov, daha 1919’da “Kafkasya’da Sovyet hâkimiyeti kurulsa, Taşnaklar eski maskelerini değiştirip komünist olacaklar, Gürcistan’da ve Azerbaycan’da yapılacak işlerin başında olacaklar... Onlar herkesten hızlı ‘komünist’ olsalar da, alttan alta kendi işlerine devam edecekler, kendi amaçlarına doğru gidecekler. Böyle bir duruma imkân vermeyelim ki, Sovyet hâkimiyeti milli meselenin haline nail olsun. [Yoksa] Sovyet hâkimiyeti bundan çok şey yitirecektir.” şeklinde yazmıştı.⁶⁶⁹ Nerimanov’un yaklaşık iki yıl önce yaptığı bu uyarının haklılığı kısa bir süre sonra ortaya çıkacaktı.

Ancak bu tepkiler sadece Türklerle sınırlı değildir. Kısa bir süre önce Ermenistan Komünist Partisi’ne katılan Ermeni enternasyonalistlerinin yayın organı Nor Hosk’ta Dro’yla ilgili bir makale çıkmış ve Dro’nun başkomutanlığa atanması değerlendirilmiştir. Gazete, Dro’yu “eşkıya” şeklinde tanımlarken Gürcistan’la girişilen maceracı savaşın suçlusu olarak lanse etmiştir. Gazeteye göre Dro Ermenistan’ın Türklerden temizlenmesi vesilesiyle generalliğe yükselmiştir. Nor Hosk, Dro’nun isminin üzerinin yakın zamanda Ermeni hükümetinin eliyle çizileceğine emindir.⁶⁷⁰

Nor Hosk, daha 29 Kasım 1920 tarihli sayısında da Ermenistan’da kabinelerin veya kişilerin değişmesinin bir anlamı olmadığını, Taşnakların politikasının iflas

ifade etmiştir. Bkz.: **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.VII, 2. bs., Haz. TBMM Zabıt Kalemi Müdürlüğü, Ankara, 1944, s. 150.

⁶⁶⁸ **A.e.**, s. 151-152.

⁶⁶⁹ N. Nerimanov, **İzbrannie Proizvedeniya**, C.II, Baku, 1989, s. 194-195’ten aktaran: Hasan Hasanov, **a.g.e.**, s. 175-176.

⁶⁷⁰ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 5 ve fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 226.

ettiğini belirtmiş ve ülkenin dış politikasının yeni fikirlerle yönetilmesi, Ankara hükümeti ve Rusya'yla dostane komşuluk ilişkilerinin kurulması gerektiğine işaret etmişti.⁶⁷¹

Gürcü milliyetçilerinin yayın organı Mitsa da Gürcü-Ermeni Savaşı'nın müsebbibi Dro'nun atanmasıyla ilgili benzer endişeleri taşımaktadır.⁶⁷²

Dönemin Ermenistan'ın İçişleri Halk Komiseri Amirhanyan ise 1958 Kasım'ında kaleme aldığı bir anı yazısında Dro'nun göreve getirilmesinde Legran'ı ve Ermenistan Devrim Komitesi'ni eleştirmektedir. Safça Dro'ya aldanmışlardır. Bu durum, Ermeni emekçilerinin kafasının karışmasına, Türklerinse bunu politik bir manevra olarak kullanmasına yol açmıştır. Sovyet Azerbaycanı'nda da Dro gibi bir Taşnak elebaşısının Ermenistan Kızıl Ordusu'nu neden komuta ettiği bir türlü anlaşılammıştır.⁶⁷³

Orconikidze'nin Ermenistan Devrim Komitesi'ne verdiği şu talimatın ardından Dro, Ocak 1921'de 1,5 ay bulunduğu görevinden alınmıştır⁶⁷⁴:

“Dro'yu avucunuzda tutmak faydalı olabilir, ancak yine de ordunun başında kalmasını siyasi olarak kabul edilemez görüyorum. Türklere silah göstermeyi veya Dro'nun varlığını onlara karşı kullanmayı siyasi bir dar görüşlülük olarak değerlendiriyorum. Eski hükümetin ruhu, yeninin ruhuna dönüşüyor. Türkler, Sovyet iktidarının şimdilik sadece sözde olduğunu söylüyorlar. Yalnız Sovyet iktidarının çıkarları adına değil, ayrıca sadece toprak meselesinin çözümü için de Dro'yu ikinci sınıf bir rolde bulundurmak lazım.”⁶⁷⁵

⁶⁷¹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 20 arkası.

⁶⁷² RGVA fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 5.

⁶⁷³ Ş. M. Amirhanyan, “Neskolko Vstreç s Sergo”, **O Sergo Orconikidze: Vospominaniya, Oçerki, Statyi Sovremennikov**, s. 76.

⁶⁷⁴ Dro'nun yerine M. V. Molkaçanov getirilecektir. Ordunun siyasi idaresinin başına da İ. Lazyan atanmıştır. Bkz.: A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 333.

⁶⁷⁵ Ş. M. Amirhanyan, **a.g.e.**, s. 76. Orconikidze daha 4 Aralık 1920'de Türklerin Ermeni komünistlerine büyük bir güvensizlikle yaklaştığını görmüş, Dro'nun Devrim Komitesi'ne girmesi kararından vazgeçebileceğini belirtmiştir. Bkz.: **RGASPI** fond 2 liste 1 dosya 16404 yaprak 1; fond

2. Gümrü Antlaşması Üzerine Tartışmalar

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Türk-Sovyet askeri ilişkilerinde ortaya çıkan en önemli sorun Gümrü Antlaşması'nın uygulanıp uygulanmayacağıdır. Sovyet tarafı, Taşnak iktidarının yıkılmasından dolayı Gümrü Antlaşması'nın geçersizliğini ileri sürmüştür. Ancak Kâzım Karabekir, yeni kurulan Sovyet Ermenistanı hükümetiyle ayrı bir barış görüşmesi yapmaktan kesin olarak kaçınır. Karabekir, Sovyet yetkililerine Ermeni meselesinin Moskova'da Ermenilerin asgari katılımıyla Türk-Rus konferansı çerçevesinde çözüleceğini ifade etmiştir.⁶⁷⁶

Türk askeri çevreleri, Sovyet Rusya'nın yeni Ermenistan'ın bazı noktaları anlamasını sağlaması gerektiğini düşünmektedir. Eğer Ermeniler, Gümrü Antlaşması'nın maddelerine saygı gösterirse Ankara milli hükümeti Ermenistan'ın gerçek dostu olarak kalmaya devam edecektir. Bu antlaşmada belirlenen sınırların hilafına her türlü talep, sadece eski çatışmaların yenilenmesine yol açacaktır. Özellikle Türkiye'de bir Ermenistan kurulması ya da Türkiye'nin topraklarından fedakârlık etmesi hiçbir şekilde kabul edilmeyecektir.⁶⁷⁷

Ancak işin ilginç tarafı bu anlaşmazlık dahi Batı'da farklı algılanabilmiştir. Taşnak Ermenistanı konusundaki Türk-Sovyet askeri işbirliği Batı'da öyle bir etki yaratmıştır ki, Moskova'nın 4 Aralık 1920'de Türk kuvvetlerinin Kars ve Gümrü dâhil olmak üzere bütün Ermenistan'dan çekilmesini içeren nota Times gazetesi tarafından sahtekârlık olarak değerlendirilmişti. Gazete, notanın Batı Cephesi'nde Yunanlara karşı genel bir taarruzda bulunmak üzere Türklerin Kâzım Karabekir'in ordusunu Yunan cephesine nakli için hazırlandığını iddia edecektir.⁶⁷⁸

Bu sorun, iki ülke arasında kimi zaman gerginliğe sebep olsa da karşılıklı diplomatik yazışmalarla soğutulabilmiştir. Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, 19 Aralık 1920 tarihli notasında Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e Taşnakların Müslüman nüfusa yönelik katliam politikasına da değinmiş ve Türk Ordularının meşru müdafaa hakkını kabul etmiştir:

85 liste 14 dosya 33 yaprak 22-23; **AVPRF** fond 04 liste 51 klasör 321a dosya 54873 yaprak 8. Ayrıca bkz.: Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi**, s. 294.

⁶⁷⁶ Legran'ın Orconikidze ve Çiçerin'e 6 Aralık 1920 tarihli telgrafları için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 271.

⁶⁷⁷ Bekir Sami Bey, 26 Aralık 1920'de Çiçerin'e gönderdiği mektup için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52999 yaprak 14.

“Sovyet hükümeti, Taşnak hükümetinin Ermenistan sınırlarında, Türk kumandanlığını kayıtsız bırakamayacak, dehşet ve zulüm hareketlerine göz yumduğunu kabul eder. Ancak bununla birlikte Sovyet hükümeti, Ermenistan’ın yeni Sovyet hükümetinin komşu uluslarına ve bunlar arasında Türk halkına da yalnızca dostluk duyguları beslediğine, Ermenistan’ın Müslüman halklarına karşı politikasını kökten değiştirmiş olduğuna ve Müslüman halkını da kendisine kardeş kabul ettiğine inanmaktadır.”⁶⁷⁹

Çiçerin, diğer taraftan aynı dostluğu Türk halkından ve ordusundan da göreceğine emindir. Ayrıca en kısa zamanda Gümrü bölgesini ve Kars’ın kuzey ve doğu tarafına doğru geçtiği sınırları boşaltmasını beklemektedir. Çiçerin, uzun notasında Londra’da İngilizlerle yapılan görüşmeler hakkında da bilgi verir. İngiltere’nin ticaret sözleşmesine Türkiye karşıtı maddeler koymak istediği bizzat İngilizlerin resmi belgesinden aktarılır. Çiçerin, bunu kabul etmemenin ötesinde tartışmayı bile reddettiklerini ifade eder.⁶⁸⁰

Ermenistan SSC Dışişleri Halk Komiseri Bekzadyan da 8 Ocak 1921 tarihli notasında Çiçerin gibi Türk tarafına güvence verir. Ermenistan, Türkiye’nin Batılı emperyalistlere karşı sürdürdüğü mücadelede sağlam bir cephe gerisi ve dayanağı olma niyetindedir. Ermeni bakanın ifadesiyle henüz tamamen yok edilmemiş milliyetçiliğin yıkıntılarından kaynaklanan güvensizlik kalıntıları eriyecek, silinecek ve birbirini devrimci görevler zemininde birleştiren devrimci ilişki ve yakınlaşma sürecinde yok olacaktır.⁶⁸¹

Ayrıca TKF ve Azerbaycan Komünist Partisi’nin teşebbüsleriyle Sovyet Rusya hükümeti, bu partilerin temsilcilerinden bir heyeti Gümrü’de bulunan Türk Ordusu karargâhına göndermiştir. Bu heyetin görevleri arasında Ermenistan’da iktidarı emekçilerin kendi ellerine aldıklarını, Kızıl Ordu’yla Türk Ordusu’nun birleşmesiyle Kafkas sınırlarında tam bir barışın kurulduğunu ve Sovyet

⁶⁷⁸ **Vakit**, 16 Aralık 1920’den aktaran: İskender Yılmaz, **a.g.e.**, s. 129-130.

⁶⁷⁹ **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 73.

⁶⁸⁰ Rusça tam metni için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 73-77; fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 83-87. Fransızcası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 78-83; fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 77-82.

⁶⁸¹ Notanın tam metni için bkz.: **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, C.III, s. 452-454.

Ermenistanı'na karşı savaşa lüzum kalmadığını Türk askeri yetkililerine anlatmak da bulunmaktadır.⁶⁸²

M. Türk Ordusu'nun Gümrü'den Çekilme Süreci

Türk Ordularının Gümrü'den çekilme süreci de Türk-Sovyet askeri ilişkileri açısından kritik bir öneme sahiptir. Türkiye tarafı, Gümrü Antlaşması onaylanmadan ve antlaşma uyarınca silahlar teslim edilmeden Gümrü'yü boşaltma niyetinde değildir. Ayrıca Taşnakların 18 Şubat'ta Erivan'ı yeniden ele geçirmesi Gümrü'nün boşaltılması konusunda Türkiye'yi frenlemektedir.⁶⁸³ Sovyet tarafı da benzer gerekçeyle Gümrü'nün Taşnakların kontrolü altına girmesine yol açmamak için Türk Ordusu'nun tahliyesi konusunda ısrarını bırakmıştır.⁶⁸⁴

Sovyet kaynakları, Gümrü'deki Türk askeri varlığının yerel halka karşı olumsuz bir tutumu olmadığını kaydetmektedir. Örneğin Ermenistan SSC Karargâhı'nın Operasyon Dairesi Komutanı, kendisine gelen 4 Şubat 1921 tarihli istihbarat raporuna atıfta bulunmakta ve Türklerin Gümrü halkına tavrının idare eder düzeyde olduğunu bildirmektedir.⁶⁸⁵

Konunun çözümüne ilişkin en önemli olay iki ülkenin üst düzey askeri yetkililerinin Gümrü'de buluşması olmuştur. XI. Kızıl Ordu Komutanı Gekker, iki ordu arasında birleşme konusunu müzakere için Kâzım Karabekir'le görüşme talebinde bulunur. İki üst düzey askeri yetkili, 4 Nisan akşamı 9. Kafkas Tümeni bölgesinde Gümrü-Karakilise demiryolu üzerindeki Akbulak istasyonunda buluşur. Gekker⁶⁸⁶, siyasi komiser Eliava, ilgili karargâh personeli ve bir takım Çeka erlerinden oluşan Sovyet heyetiyle birlikte gelmiştir. O gün samimi özel bir görüşme yapılır.

⁶⁸² Süleyman Nuri, **a.g.e.**, s. 357.

⁶⁸³ Ali Fuat Paşa'nın Çiçerin'e 7 Nisan 1921 tarihli yazısı için bkz.: **Dokümanı Vneşney Politikı SSSR**, C.IV, Moskva, Gospolizdat, 1960, s. 49.

⁶⁸⁴ A. N. Heyfets, **Sovyetkaya Diplomatıya i Narodı Vostoka (1921-1927)**, Moskva, İzdatelstvo "Nauka", 1968, s. 121.

⁶⁸⁵ **RGVA** fond 25845 liste 1 dosya 19 yaprak 36.

⁶⁸⁶ "Gekker 34 yaşında bir genç, Harb-i Umumide Galiçya cephesinde Fırka erkân-ı harbi imiş. Fransızca konuşuyor. Çok sigara içiyor. Vaz'u hali henüz bir fırka erkân-ı harbi halindedir." Bkz. Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1054. Ayrıca bkz. Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 738.

Esas görüşme ertesi gün gerçekleşir.⁶⁸⁷ Ana konu ise Gümrü'nün tahliyesi meselesidir. Özel bir vagona yapılan ve sabah 10.00'dan akşam 18.00'a kadar süren görüşmede Kızıl Ordu komutanı şu isteklerde bulunmuştur: Arpaçay'ın doğusunda kalan yerlerden, özellikle Karakilise-Erivan demiryolu bölgesindeki Türk birliklerinin geri alınması; Azerbaycanlı karşı devrimcilerin Türkiye'ye kabul edilmemesi ve Bolşeviklik aleyhine bir merkez kurmalarına izin verilmemesi; Ahıska ve Karakilise'de bulunan Kızıl Ordu İrtibat Komisyonu'nun daha serbest hareketlerine izin verilmesi; Anadolu'daki Denikin ve Vrangal Ordularına bağlı subayların serbest bırakılması; iki tarafın karşı taraf topraklarında propaganda yapmamaları; Menşevik Gürcülerin Batum'a kaçırdıkları gemilerin geri verilmesi ve Kızıl Ordu'ya yiyecek maddeleri verilmesi.

Kâzım Karabekir Paşa ise tahliye yetkisi olmadığını, bu işin hükümetler arasında karar altına alınabileceğini, Ermenilerin Moskova Antlaşması'ndaki sınırı resmen kabul ettiğini bildirmesi durumunda tahliyenin gerçekleşebileceğini, fakat demiryolu ile ulaştırma işlerinde Kızıl Ordu'ya yardımın mümkün olduğunu ve Kızıl Ordu'nun Gümrü'de bir menzil noktası kurabileceğini bildirir. Para ve ticaret maddeleri karşılığında, yiyecek maddelerinin Sivas ve Kayseri illerinden sağlanarak deniz yoluyla, otun da Erzurum'dan verilebileceğini ekler.

Kâzım Karabekir Paşa, Genelkurmay Başkanlığı'ndan daha önce aldığı talimata göre bazı siyasi düşüncelerle Gümrü'yü ve Arpaçay'ın doğusunu tahliyeye yanaşmayacaktır. Gekker'in Erivan'a trenle sevk edecekleri kuvvetleri himaye için Gümrü'nün kendileri tarafından işgalinin zorunlu bir hal aldığını söylemesi üzerine Karabekir, "Bu kadar kısa bir zamanda ve Erivan hükümetinden hudutları tanıdığını bildirmeden ve hükümetimizden de emir almadan buna imkân yoktur. Kıtaatınızın Erivan'a gitmesine bir mâni yoktur. Gümrü'de gelecek kıtaatınızı da misafir edecek yerim vardır. Ben buraları hükümetimin emriyle işgal ettim, yine oradan alacağım emirle tahliye ederim." cevabını vermiştir.

Karabekir'in istekleri ise şöyledir: Rusya'daki Osmanlı esirlerinin Türkiye'ye gönderilmeleri; Batum ve Tiflis'teki Osmanlı silahlarının ve Rusya'daki Alman

⁶⁸⁷ Görüşmenin tarihi konusunda farklılıklar vardır. Kâzım Karabekir, "İstiklâl Harbimiz"de ve günlüklerinde, Dr. İbrahim Tali Bey ise günlüklerinde 5 Nisan gününe işaret ederken "Türk İstiklâl Harbi"nin dayandırdığı belgede 6 Nisan tarihi verilmektedir.

fişeklerinin de Türkiye'ye verilmesi; kuvvetli bir telsiz istasyonu ve başka harp gereçleri verilmesi; Moskova-Bakû-Tiflis telgraf işletmesinin düzene konması⁶⁸⁸.

Görüşmeler sırasında iki komutan arasında hediyeler de verilmiştir. Karabekir, Bolşeviklerin kumandan vagonunu pek beğenmiştir. Tren gelirken lokomotif fenerlerinin üzerinde iki süngülü er uzanmış vaziyette heybet vermektedir. Kumandan vagonunun sahanlığında daima süngülü nöbetçi vardır. Bandoları mükemmel ve kalabalıktır. Kâzım Karabekir'e göre kendi vagonları bunun yanında bir hiçtir. Bunun üzerine Sovyet tarafı Karabekir'e güzel bir vagon vermeyi vaat etmiş ve daha sonra üzerinde yıldızla Karabekir'in ismi yazılmış olan salonlu güzel bir vagon göndermiştir. Görüşmelerde Türk komutanına köstekli bir saatte hediye edilmiştir. Buna karşılık Gekker'e bir Arap atı ve kâğıt kesmek için zarif saplı antika bir bıçak verilmiştir.⁶⁸⁹

Sovyet tarafı, Gümrü'den çekilme konusunda bu görüşmeden kesin bir sonuç alamayınca 13 Nisan 1921'de Tiflis'ten Türk tarafına sert bir ultiatom gönderir. Gekker, Türk Ordusundan müttefik ve dost olarak bahsetmekle birlikte Gümrü'nün boşaltılmaması durumunda Kızıl Ordu'nun ilgili bölgeye gireceğini ifade etmektedir. Gekker, hukuki bu talebinin yerine getirileceğinden emin olduğunu da kaydeder.⁶⁹⁰ 15 Nisan'da da Karabekir'e Ankara'dan Gümrü'nün tahliyesinin bir hafta zarfında icrası emri gelmiştir. Karabekir, bunun üzerine Kızıl Ordu komutanına Gümrü'yü 23 Nisan günü tahliye edeceğini bildirir ve kullandığı kaba lisandan dolayı teessürlerini ifade eder.⁶⁹¹

⁶⁸⁸ Bu istek, o dönemde Rusya'da yollar ve hatların isyancılar tarafından sık sık kesilmesinden dolayı ulaştırma ve haberleşmenin gecikmesini önlemek içindir.

⁶⁸⁹ ATASE arşiv 1/4282 klasör 590 dosya 126 fihrist 132, 132-1'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 256-257; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1054-1055; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 738, **Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü**, s. 56-57. Ermeni tarihçi Harmandaryan, Kâzım Karabekir ve XI. Kızıl Ordu'nun Komutanı Gekker'in tarih vermemekle birlikte tam o günlerde Kaltahçı istasyonunda buluştuklarını ve Moskova Antlaşması çerçevesinde Gümrü'nün boşaltılması konusunda kişisel bir anlaşmaya vardıklarını, ancak uygulanmadığını yazmaktadır. Harmandaryan'ın bahsettiği görüşme yukarıdaki ise iki kaynak arasındaki bilgi çelişmektedir. Bkz.: S. Harmandaryan, "Dokumentü Perioda Grajdanskoy Voynı v Armenii v 1921 g.", **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvennie Nauki)**, No:2, 1957, s. 97-98

⁶⁹⁰ Bkz.: **Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi** fond 4c/114 liste 1 dosya 62 yaprak 17'den aktaran: S. Harmandaryan, **a.g.e.**, s. 97-98; ATASE arşiv 1/4282 klasör 590 dosya 126 fihrist 139'dan aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 258; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1055; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 739.

⁶⁹¹ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1056; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 739.

Diğer taraftan Türkiye'yi sürekli askeri önlemler almaya zorlayan Taşnakların ileride ayrıntılı durulacak olan Şubat ayında başlattıkları isyanın bastırılması ve Erivan'ın tekrardan Bolşeviklerin eline geçmesi de Türk Ordusu'nun güvenle çekilmesinin zeminini yaratmıştır.⁶⁹²

Sonuçta Türk Ordusu, 23 Nisan 1921'de Gümrü'den geri çekilmiş, Kızıl Ordu şehre girmiştir. Hemen ertesi günü Azerbaycan hükümetinin BMM'nin açılışının birinci yıldönümü dolayısıyla Ankara'ya bir telgraf göndermesi bu gelişmeye karşılık Sovyet tarafının bir jesti gibi olmuştur. Nerimanov, Mustafa Kemal'e gönderdiği mesajında Türk Ordusu'nun kesin zaferini İstanbul'u alarak ilan edeceği günün uzak olmadığına dair inancını belirtiyordu.⁶⁹³

Türk ordularının Gümrü'yü terk etmesinden önce barut deposu havaya uçurulmuştur. Bu olay Türkiye'yle Sovyet Rusya arasında kısa süreli bir krize yol açar. Sovyet Rusya, Türk hükümetine konuyla ilgili bir nota vermiştir. Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ise Sovyet Dışişleri'ne bunun Taşnakların işi olduğunu belirtir. Sovyet Rusya, Türk tarafını suçlamakta ısrar edince Ali Fuat, tekrardan Ermeni karşıdevrimcilerine işaret edecektir.⁶⁹⁴

N. Türk Ordusu'nda Kızıl Ordu Etkileri ve Türk Kızıl Alayı

Taşnak Ermenistanı'nın ortadan kaldırılması sürecinde Türk Ordusu'nun Kızıl Ordu'yla temasları Türk tarafında bazı etkilenmelere de yol açmıştı.

Doğu Cephesi'nde Kızıl Ordu birlikleriyle işbirliği içinde 8 ay boyunca savaştan Veysel (Ünüvar) Bey'in Sovyet sistemine uygun olarak rütbelerin sökülmesiyle ilgili anlattıkları Bolşeviklerden etkilenmenin önemli bir göstergesidir:

“Emir 31 Temmuz [1920] sabahı alınmıştı. Her zaman yapılması gereken işlerden başka bir de subayların rütbe işaretleri sorunu vardı ve işittiklerimize göre, Bolşevikler apolet ve sırmaya düşmanmış. Bir bölüm asker sırmalı, ötekiler sırmasız

⁶⁹² Ali Fuat Paşa'nın Çiçerin'e 7 Nisan 1921 tarihli yazısı için bkz.: **Dokümanı Vneşney Politikı SSSR, C.IV, s. 49.**

⁶⁹³ Tamamı için bkz.: **A.e.**, s. 83

⁶⁹⁴ **AVPRF** fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 29.

olmazmış. Dostlarımızı zor durumda bırakmamak için rütbe işaretlerini çıkardık, kalpaklarımıza kırmızı bezden birer yıldız diktik.”⁶⁹⁵

Kâzım Karabekir de “İstiklâl Harbimiz”de aynı olaya tanıklığını aktarmıştır. Karabekir, ayrıca apolet meselesini tüm ordusunda kollara işleme işaret takmak suretiyle toptan halletmiş ve bunu da Ankara’ya bildirmiştir. Diğer taraftan kimi birliklerde askerler başlarına Bolşevikler gibi yıldız da takmışlardır.⁶⁹⁶

Trabzon Valisi Hamit Bey de 26 Eylül 1920’de Trabzon’a geldiğinde askerlerin şeklen dahi kızıl komşularına benzemek için formalarını yırtıklarına, kollarına birer kırmızı işaret taktıklarına şahit olur.⁶⁹⁷

Bolşevik subay işaretlerinin kullanılmasının yanında Veysel Bey’in komutasındaki birliğe “İnkılâb-ı Türkiye Şark Cephesi Kızıl Müfrezesi” adı verilmiş ve mührü yaptırılmıştır.⁶⁹⁸ Ayrıca Kızıl Ordu’nun tugay karargâhından dört beş tane Türk komünisti çağırılarak Bolşevik askerliği hakkında konferans vermeleri rica edilmiştir. Konferans konuları arasında “Kızıl Ordu’da itaat”, “Kızıl Ordu’da Disiplin Araçları ve Vazife Yapma Usulleri” gibi başlıklar bulunmaktadır.⁶⁹⁹ Nahçıvan’a gelen “bir Ermeni yoldaş”ın komünist parti oluşturmak üzere Veysel Bey’in dairesinde toplantılar düzenlediği ve orada partiye üye kaydettiği de olmuştur.⁷⁰⁰ Nahçıvan’da bulunduğu dönemde Veysel Bey’in devrimci Türklerin komünizme can attığını ve Türk devrimci müfrezesinin Nahçıvan’da Sovyet iktidarının çıkarlarını savunduğunu ifade ettiği de olmuştur.⁷⁰¹

⁶⁹⁵ Veysel Ünüvar, **a.g.e.**, s. 55.

⁶⁹⁶ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 917, 956-957.

⁶⁹⁷ Halit Eken, **a.g.e.**, s. 586.

⁶⁹⁸ Örnek bir belge için bkz. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 37.

⁶⁹⁹ Veysel Ünüvar, **a.g.e.**, s. 57, 60.

⁷⁰⁰ Veysel Bey’in 7 Eylül 1920 tarihli yazısı için bkz.: **ATASE** klasör 924 dosya 1-6 fihrist 3’ten aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 118.

⁷⁰¹ Veysel Bey’in “Türk Kızıl Müfrezesi Komutanı, Doğu Cephesi Başkumandanlığı Temsilcisi” imzasıyla yazdığı 8 Ocak 1921 tarihli mektup için bkz. **Ermenistan SSC Ekim Devrimi ve Sosyalist İnşa Merkez Devlet Arşivi** fond 114 liste 2 dosya 25 yaprak 15-16’dan aktaran: A. A. Sarkisyan, **a.g.e.**, s. 76-77.

Orconikidze de Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından Lenin ve Stalin'e gönderdiği telgrafta Türk Ordularının kızıl şapka taktıklarını ve kızıl bayrak taşıdıklarını kaydetmekteydi.⁷⁰²

Doğu Cephesi'nde Türk komutanlarının kendi aralarında yaptıkları yazışmalarda "Yoldaş", "Türk İnkılâp Hükümeti"⁷⁰³ gibi hitap ve kullanımlar sıradan hale gelmişti. Dönemin Ermeni milliyetçileri, Türk Ordularının Bolşeviklerle işbirliği içinde "kızıla boyandığı"nı söylemektedir.⁷⁰⁴

Kızıl Ordu'nun Türk Ordusu'nu etkilemesinin ötesinde Bakû'deki Türk komünistlerinden ve savaş esirlerinden Anadolu'da savaşmak için Türk Kızıl Alayı da oluşturulmuştu. Mustafa Suphilerin Bakû'ye gelmelerinin hemen ardından 1920 Haziran'ında Türkiye Komünist Teşkilâtı Merkez Bürosu'na bağlı olarak Askeri İnkılâp Komitesi kurulmuştu. Bu komitede Azerbaycan Komünist Partisi'nden iki üye de bulunuyordu. Türk Kızıl Alayı'nın ihtiyaçları ve donatımı ise Azerbaycan'da bulunan XI. Kızıl Ordu tarafından sağlanmaktaydı.

Başlatılan seferberlik sonucunda kısa süre içinde bu alayın asker sayısı bini aşacaktır. Ancak TBMM hükümetinin Moskova'daki temsilcisi İbrahim Tali Bey, Bakû'ye gelip Azerbaycan'da Türkler arasında seferberlik yaptırıldığını görünce Kızıl Ordu Kumandanlığı ve Sovyet yetkilisi Eliava nezdinde girişimlerde bulunarak Türkiye Komünist Fırkası'nın buna yetkisi olmadığı gerekçesiyle seferberliği durdurmuştu. Ama İbrahim Tali, diğer taraftan hâlihazırda toplanan Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye gönderilmesine de muvafakat etmişti.

Buna göre Türk Kızıl Alayı, Nahçıvan yoluyla Türkiye'ye gönderilecek ve Kâzım Karabekir'in emrine verilecektir. Türk Kızıl Alayı, Türkiye'ye gönderilmeden önce, 8 Ekim 1920 günü karargâh ve mitralyöz süvari bölükleri ile bir resmigeçit düzenleyerek Bakû'de bütün şehri bando eşliğinde dolaşmıştır. Türkiye Komünist Fırkası İstihbarat Şubesi tarafından Türkiye'ye gönderilen bir raporda bu merasim

⁷⁰² Tamamı için bkz. **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 3318 yaprak 1, 1 arkası, 2. Türk Ordularının Ermenistan harekâtı sırasında kızıl bayrak taşıdığına dair ayrıca bkz.: Y. Sarkisyan, "Sovyetso-Turetskie Otnoşeniya i Zakavkaze v 1920-1921 godah", **Literaturnaya Armeniya**, No:6, 1967, s. 86.

⁷⁰³ Halil Paşa'nın Bakû temsilcisi Memduh Şevket Bey'e gönderdiği 13 Aralık 1920 tarihli yazı için bkz. Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s. 254.

⁷⁰⁴ Zare Melik-Şahnazarov, **Zapiski Karabahskogo Soldata (Vospominaniya Uçastnika Sobitij 1918-1920 gg. v Nagornom Karabahe)**, Moskva, 1995, s. 69.

esnasında Bakû halkı Türk Kızıl Askerlerini her yerde alkışlamış ve bu alay, XI. Kızıl Ordu Kumandanlığı Erkân-ı Harbiyesi ve Siyasi Komiserliği tarafından teftiş edilmiştir. Daha sonrasında Kızıl Ordu Kulübü'nde okunan kararnamede Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye gittiği zaman ülkeyi İngiliz, Fransız emperyalistlerinden ve onların yordakçıları olan Yunanlar ve Taşnaklardan kurtaracağı vurgulanmıştır. Kararnamede Türk Kızıl Alayı'nın Rusya ve Türkiye arasındaki kardeşliği daha ileri götürerek silahı, hayatı ve bütün varlığı ile bütün dünya emperyalistlerine ve sömürücülere karşı savaşağının altı çizilmiştir.

Alınan bu karardan sonra Birinci Türk Kızıl Nişancı Alayı, Türkiye'ye gitmek üzere Kızıl Ordu'nun yardımıyla teçhiz edilerek, 14 Ekim 1920'de, Bakû'den Zengezur'a hareket etmiştir. Ancak bu alayın Zengezur'da Taşnak Ordusu tarafından önu kesilmiş ve burada Ermenilerle yapılan çatışmada 60 ölü ve yaralı ile fazla kayıp vererek alay geri dönmek zorunda kalmıştır.

Türk Kızıl Alayı'nın 1921 yılının Şubat ayı içerisinde tekrardan Türkiye'ye gönderileceği Kâzım Karabekir'e bildirilmiştir. Bu sırada Moskova'da bulunan İbrahim Tali Bey, yurda dönmek üzere 8 Mart 1921'de Bakû'ye geldiğinde Türk Kızıl Alayı da Türkiye'ye gitmek için hazırlıklarını tamamlamıştır. Böylece İbrahim Tali Bey, bu alayı da yanına alarak trenle Ermenistan üzerinden Türkiye'ye gelmek üzere Mart ayı ortalarında Bakû'den hareket etmiştir. Türk Kızıl Alayı, 25 Mart'ta Kars'a gelmiş ve istasyonda bu alaya karşı samimi bir karşılamada bulunulmuştur. Alay, 295 asker ve 19 subaydan oluşmaktadır. Bunların arasında da 18 Hintli, 11 Nahçıvanlı ve 4 İranlı bulunmaktadır.

Daha sonra bu alayın çoğunluğu Batı Cephesi'ne sevk edilmiş, diğer kalanları ise cephe emrine alınmış ya da memleketlerine izinli olarak gönderilmiştir. Bir kısım asker ise doğu mıntıkası ahalisinden olmakla memleketlerine terhis edilmiştir.⁷⁰⁵ Batı Cephesi'ne sevk edilen bu alayın subay ve erleri, alayı Bakû'deyken ziyaret etmiş olan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın ifadesiyle, İstiklâl Savaşı'nın sonuna kadar kahramanca savaşmışlar ve içlerinden pek çoğu şehit olmuştur.⁷⁰⁶

⁷⁰⁵ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 91-92, 116-124, 280-281, 29-295, 359-362.

⁷⁰⁶ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 163.

O. Ermeni Tarafının Gözüyle Türk-Sovyet Askeri İşbirliği

İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'nde Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin incelenmesi açısından Taşnakların bu konu hakkındaki değerlendirmeleri de eşsiz malzemelerle doludur. Çünkü iki ülke arasındaki askeri ilişkilere en yakından tanıklık etmişler ve bu işbirliğinin etkisini en sıcak şekilde bizzat yaşamışlardır. Olaya bakış açıları öznel olmakla birlikte olguları açık bir şekilde ortaya koymaları konumuzu aydınlatmak bakımından önem taşımaktadır.

Bu açıdan çalışmada ilk yararlanılacak kaynakların başında tabii ki dönemin Taşnak basını gelmektedir. Bunlardan birçok örnek tezin şu ana kadarki bölümlerinde sunulmuştur. Bunların haricinde konuya genel anlamda yaklaşan örnekler de vardır.

Taşnakların Erivan'da çıkan gazetesi Araç, 1920'nin Ekim ayında "Türk-Bolşevik Askeri İttifakı" başlığıyla bir makale yayımlamıştır. Makaleden Türk-Sovyet ittifakının Taşnakları o kadar korkuttuğu anlaşılmaktadır ki Taşnaklar Musavat güçlerini dahi savunmak durumuna düşmüşlerdir. Bu yazı, Kafkas Seddi etrafında oluşan cepheleşmeyi göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Taşnaklar, ne yapıp edip Türklerle Bolşevikleri birbirinden uzak tutmaya çalışmaktadır.

Araç, Azerbaycan'daki Müslüman nüfusun Bolşevizme düşmanca yaklaştığını, ancak silah zoruyla ayaklanmadığını iddia etmektedir. Gazeteye göre Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'dan çıkması durumunda ülkedeki Sovyet iktidarının bir gün bile ayakta kalma şansı yoktur.

Araç, Azerbaycan'da Musavatçıların halkın çoğunluğunun temsilcisi olduğunu ve Bolşevik iktidarı döneminde birkaç kez yönetime karşı başkaldırdığını belirtir. Taşnak yayın organı, bu girişimlerin, özellikle de Gence'deki isyanın ne kadar sert bir şekilde bastırıldığını çok iyi bildiklerini yazmaktadır. Müslüman kitlelerin memnuniyetsizliği her geçen gün yayılmakta ve derinleşmektedir. Genel bir patlama kaçınılmazdır.

Araç, bu girizgâhtan sonra esas konuya gelir. Bolşevikler, iktidarını korumak için Türkleri cesaretlendirmeye, onların vahşi içgüdülerini ateşlemeye ve böylece Müslümanların Sovyet Rusya'ya karşı nefretini başka bir tarafa, yani Ermenilere

karşı kanalize etmeye çalışmaktadır. Araç, bunu Çarlık rejiminin kritik günlerde cahil Rus kitlelerini Yahudilerin üstüne sürmesine benzetmektedir. Ancak Taşnaklara göre Bolşevikler hayal kırıklığına uğrayacaktır. Onların Türklere yönelik politikası iki tarafı keskin bıçak gibidir ve onu tutan Bolşeviklerin elini kesecektir.

Bolşeviklerin Rusya'daki genel durumu ise kritiktir ve Azerbaycan'da büyük kuvvetleri tutacak durumda değildir. Bu sebeple Azerbaycan Müslümanları örgütlü bir güce dayanarak Bolşeviklerin dindiremeyeceği bir isyan çıkartabilecektir. Araç'a göre bu örgütlü güç, şüphesiz yazının yazıldığı dönemde Ermenistan üzerinden Azerbaycan'a sızmaya çalışan Türk Ordusu'dur. İşte o zaman Mustafa Kemal'in ordusunun Azerbaycan Türkleriyle birleşerek Azerbaycan'da Bolşeviklerin şarkısına son vereceğini anlamak için uzak görüşe ve siyasi akla sahip olmaya gerek yoktur. Somut güçlerin bu ülkedeki oranı kesinlikle Bolşeviklerin lehine değildir.

Bunun sonucunda da Sovyet güçleri iktidardan indirilecek, 1918'de olduğu gibi yeniden Türk Azerbaycan'ı doğacaktır ya da Sovyet iktidarı bir süreliğine formaliteden kalacak, ülkenin gerçek sahipleri ise Türk paşaları olacaktır. Araç'a göre işte bu yüzden Azerbaycan'la Türkiye'yi birleştirmeye çabalayarak Bolşevikler kendi mezarını kendi eliyle kazmaktadır.

Taşnak yayın organı, Sovyet Rusya'nın Yakın Doğu'daki bu politikasını sahte komünist Türk paşalarının Bolşeviklere etkisine ve Bolşeviklerin Türkiye'deki durumdan tamamen bihaber olmasına, son olarak içinde buldukları umutsuz durumun onları her türlü maceraya sürüklemesine bağlar ve yazıyı şöyle bitirir:

“Sovyet Rusya, Doğu'da kesinlikle gerici bir politika izliyor, öyle ki dayandıkları esas güç şüphesiz gericidir. Bolşeviklerin kendi politikasını hayata geçirmek için Doğu'da kullanabileceği bu sahte ve değersiz araçlar, devrimci ve özgürlükçü amaçlara hizmet etmez.

İşte bu sebeple tamamen haklı olarak Bolşeviklerin bizde sadece karanlığın ve esaretin lehine çalıştığını iddia edebiliyoruz.

İşte bu sebeple Doğu'daki halkların özgürlüğünü ve aydınlığını isteyenler onları dostları olarak göremezler.

Bunun için Mustafa Kemal'le kanlı ittifaktan sonsuza dek hemen vazgeçilmelidir.

Bu ittifak, Bolşevizmin Yakın Doğu'daki manevi ve siyasi ölümü olacaktır.⁷⁰⁷

Benzer bir yazı aynı günlerde İstanbul'da çıkan Ermeni gazetesi Nor Aşhatavor'da da yayımlanmıştır. Bu fikrin merkezi bir kararla yayılmak istendiği anlaşılmaktadır.

Gazeteye göre Azerbaycan'da, Dağıstan'da ve Türkistan'da çıkan ayaklanmalar, Bolşeviklerin Müslümanların gözünde önemini yitirdiğini kanıtlamaktadır. Komünistler, bu durumda günlerinin sayılı olduğunu görmekte ve çıkış yolu aramaktadır. Tehlike başka bir tarafa yönlendirilmelidir. Çıkış bulunmuştur. Bütün dikkatler Türkiye'ye çevrilmiştir. Bu amaçla Kemal ileri sürülmüştür. Azerbaycan'ı cesaretlendirmek için Karabağ ve Zengezor onlara verilmiştir. Türk paşasının sempatisini kazanmak için de Kars, Ardahan ve Batum Türklere hediye verilmek istenmektedir. Böylece geçici de olsa Müslümanların sempatisi kazanılacaktır.

Nor Aşhatavor, Ermenistan'ın Bolşevikler için "şamar oğlanı"na döndüğünü yazmıştır. Panislamistler, Güney Kafkasya'yı işgal edebilecek ve bir süreliğine Rusya'yı rahat bırakacaklardır. Rusya ise bu arada diğer düşmanlarıyla hesaplaşacak, ardından "Yoldaş Paşaları"nın dizginlemek için bütün gücüyle Güney Kafkasya'ya geri dönecektir. Gazeteye göre bu ilkel plan artık çökmüştür. Rusya, hâlâ bütün düşmanlarını yenecek durumda değildir, ayrıca Panislamizm tehlikesini bertaraf etmek yerine onu kapısına kadar sokmuştur. Rusya, dar görüşlü ve maceracı politikasıyla Türk paşasının güzel gözlerinin hatırına Ermeni demokrasisinin tüm sempatisini kaybetmiştir.

Nor Aşhatavor'un ifadesiyle yarın bu korkuluk paşa İtilaf Devletleri'nin elinde bir oyuncak olunca Azerbaycanlı kardeşleriyle birlikte elde silah saf

⁷⁰⁷ Bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 37 arkası, 38.

delikanlının aklını başına getireceklerdir. Komünistler, o zaman pişmanlık duyacaklar ama artık geç olacaktır.⁷⁰⁸

23 Ekim 1920 tarihli Ermeni Kadetlerinin gazetesi Mşak da savaş günlerinde Türk-Bolşevik ittifakını hedef almıştır. Mşak, Kemalizmle sultancılık arasında gizli bir anlaşma olduğunu, bu yüzden Rusya'nın Kemal'i destekleyerek sultanların despotizmini de desteklediğini yazmaktadır.⁷⁰⁹

Türk Ordularının Doğu harekâtından ve sonrasında Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından beri Taşnak yayın organları, özellikle de İstanbul'da çıkan Çakatamart gazetesi, Ermenistan'ın siyasi başarısızlığının suçunu Ermeni komünistlere, Moskova'nın Ermenilere kötü yaklaşımına ve Ermeni meselesini bilmemesine bağlamıştır. Bu yayın organları, kurtuluşu sadece Sevr Antlaşması'nı uygulayacak olan İtilaf Devletleri'nde görmüşlerdir.⁷¹⁰

Taşnak yayınları ilerleyen yıllarda da Türk-Sovyet işbirliğini hedef almaya devam edecektir. Seneler sonra Azerbaycan Komünist Partisi'nin yayın organı Bakinskiy Raboçiy'de çıkan yazıdaki satırlar, bunlara cevap niteliğindedir:

“Taşnak heriflerinin Türkiye'ye duydukları hayvani düşmanlık ve nefret, o zamandan beri hâlâ dinmedi. Aspires⁷¹¹, o zamandan beri hâlâ ‘özgürlük sevdalıları’nın Türk dağlarında nasıl savaştıklarını, nasıl ‘fedailerin mavzer ve bombalarının Ermeni kavmi için patladığını’ bir türlü unutamıyor. O zamandan beri hâlâ bu başıbozuk gazete, dişlerini sıkarak ‘Bolşevizmin dostu’ndan, ‘geri kalmış, kültürsüz ve vahşi Türkiye’den bahsediyor. Gayet anlaşılır: Emperyalizmin yedi kere derisini yüzmek zorunda kaldığı bir halk, muzaffer oldu. Yabancı mütecavizlerin boyunduruğu altından kurtularak kendi kanı ve mücadelesiyle emperyalizmden

⁷⁰⁸ 21 Ekim 1920 tarihli Gruzya gazetesinin aktardığı makale için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 38, 38 arkası. Benzer tespitler Sovyet karşıtı Kafkas Müslümanlarının yayın organlarında da yapılmıştır. Volny Goret gazetesi, 18 Ekim 1920 tarihli sayısında son dönemde Azerbaycan'ın Bolşevik çevrelerinde endişenin hâkim olduğu anlatılmaktadır. Doğu politikalarının kaderi açısından önemli adımların atılmasının arifesindedirler. Bolşevikler, Ermenistan'ı ateşe vermek ve kılıçtan geçirmek gerekse de Kemalistlerle birleşmek istemektedir. Böylece İslam dünyasında büyük itibar kazanacaklardır. Ancak Bolşeviklerin bazı çekinceleri bulunmaktadır. Sovyet Azerbaycanı'yla Türkiye'yi birleştiren yol açılınca tüm Müslüman nüfus bir hamî arayarak Türklerin kucağına atlayacaktır. Birleşik bir Müslüman cephesi oluşacak, Komünistler ise izole edilecektir. Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 292 yaprak 52 arkası, 53.

⁷⁰⁹ Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 292 yaprak 52 arkası.

⁷¹⁰ 10 Haziran 1922 tarihinde Tiflis'te hazırlanan askeri istihbarat raporunun ilgili kısmı için bkz.: **RGVA** fond 25873 liste 1 dosya 734 yaprak 878.

⁷¹¹ Taşnakların Kahire'de (Mısır) çıkan yayın organı.

bağımsızlığını kopardı. Ülkeyi Ortaçağ döküntülerinden, utanç verici saltanattan temizledi, Türkiye'nin gelişmesinin önündeki engelleri ortadan kaldırdı. İşte bu yüzden Taşnaklar kuduruyor, 'garip mucize'den şaşkına dönüyor.'⁷¹²

Türk ve Kızıl Ordular arasındaki birliktelik savaş sırasında Taşnak Ordularının bildirilerine de yansımıştır. O dönemde Taşnaklar, Ermenistan üzerine Türk ordularıyla birlikte harekât düzenleyen Kızıl Ordu askerlerine yönelik psikolojik savaş kampanyası yürütmüşlerdir. Yukarıda örneklerini verdiğimiz gazetelerle yapılmak istenen bildirilerle de hedeflenmiştir. Bolşevik ve Anadolu güçlerini birbirinden ayırmak Taşnaklar açısından hayatidir. "Ermeni Askerin Kızıl Ordu Askerine Seslenişi" başlığıyla ve "Ermenistan Cumhuriyeti Ordusu" imzasıyla basılıp dağıtılan bildiri bunun örneklerinden biridir. Bildiri, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus Orduları adına Türklere karşı savaştığını hatırlatarak başlamaktadır:

"ASKER YOLDAŞ!

Seninle yan yana Palandöken'in tepelerinde ölen, ortak düşmanımız Türklere savaşta Erzurum'un karlarına saplanıp kalan beni, Ermeni askerini unutmadığımı biliyorum.

RUS YOLDAŞ! Herhalde benim yarı çıplak aç çocuklarımı, annemi, karımı da hatırlıyorsun... Başıbozuklar tarafından kirletilen kız kardeşimi de unutmamışsındır. (...)

Kader seni yoldaşlarınla evine götürdüğü zaman ben ailemi utançtan kurtarmak için nöbete devam ettim.

Ve işte üç sene geçti. Seninle yeniden karşılaştık.

Ancak seni tanıyamadım. Sen, beraber döktüğümüz kanı unutup benim, kendi kardeşinin üstüne yürüdün. Seni, kız kardeşlerimizi, çocuklarımızı kesmeye devam eden Tatarların⁷¹³ ve Türklerin safına, Rusya'nın tarihi düşmanlarının safına koymuşlar. Onlar senin dostun olamaz. İnanmıyorum. (...)

⁷¹² Pir., a.g.e.

⁷¹³ O dönemde Azerbaycan Türkleri Tatar olarak anılmaktadır.

ASKER YOLDAŞ! Kandırıldığını bil.

Seni kardeşinin üzerine sürüyorlar.

Bizim yanıp kül olmuş steplerimiz ve dağlarımız senin neyine gerek. (...)

Yüce Rusya'nın ne Zengezor'a ne Karabağ'a ne Nahçıvan'a ihtiyacı var.

Türkler, senin kanınla oraları almak istiyor. Oraları onlara lazım; senin kemiklerin üzerinde kendi mutluluklarını inşa etmek istiyorlar.

Yoldaş, düşmanlarını tanı.

Savaşın⁷¹⁴ zorlu yıllarını hatırla.

Unutma ki yüz binlerce Ermeni Rusya'nın yüceliği için öldü.

Onlar senden yardım bekledi, göğsüne kurşun değil.

Hâlâ geç olmadan dur, yoldaş.

Tanrı senin Ermeni askerinin kardeş kanını dökmene izin vermesin. Biliyorsun ki, o özgürlüğünü ve vatanının bağımsızlığını kimseye satmaz.

Elveda, yoldaş.”⁷¹⁵

Başka benzer bir bildiri ise “Rus Sovyet Ordusuna” başlığını taşımaktadır. Bildiri, bir yandan Taşnakların gözüyle dönemin Türk-Sovyet askeri ilişkilerini ortaya koyarken, diğer yandan Taşnakların Türk ve Müslüman nüfusa bakışını da yansıtmaktadır.

Bildirinin anlatımıyla 200 sene önce Ermenilerin ataları köylüler ve liderleri, Tatar boyunduruğuna son vermek için yardım talebiyle Ruslara başvurmuşlar ve onlara şunu söylemişlerdir: Rus otunu kemirmeye hazırız, ama Müslüman lapasını reddediyoruz. Bildiriye göre Ermenilerin bu tavırları, fakir de olsa Avrupalı gibi yaşamak istedikleri, Asyalılığı, barbarlığı reddettikleri anlamına gelmekteydi. Bunun

⁷¹⁴ Birinci Dünya Savaşı kastedilmektedir.

⁷¹⁵ Bildirinin orijinal bir örneği için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 612 yaprak 34.

üzerine Ermeniler, İran'a ve Tatar hanlarına karşı ayaklanmış, Rusya da isyancıların yardımına yetişerek Ermeni halkını Doğu despotizminden kurtarmıştır.

Ancak Rusya, o dönemde Ermenilere verdiği sözü tutmamıştır. Ermeniler, siyasi bağımsızlıklarını alamamışlardır. Romanovlar⁷¹⁶, Ermenileri kandırmıştır. Hanların siyasi iktidarına son verilmiştir. Ancak sömürücü ağaların nefesleri, hala Ermenilerin ensesinde hissedilmektedir. Ardından Büyük Rus Devrimi⁷¹⁷, 200 sene önce Rus çarlarının söz verdikleri şeyi yapmış, Ermeni halkına bağımsızlık kazandırmıştır. Bunun üzerine köylüler, Tatar ağaların ve kana susamış hanların ve beylerin iktidarına son vermek için harekete geçmiştir.

Bildiri, bu girişle birlikte esas konuya gelmekte ve Ermeni köylülerin isyanını bastırmakta yetersiz kalan han ve beylerin Türk paşalarını ve cellatlarını yardıma çağırdığını söylemektedir. Bildiri, Türkleri kastederek bu iki ayaklı vahşi hayvanların Ermenilerin vatanını kan gölüne çevirdiğini ifade etmektedir. Ancak Avrupa'nın medeni halkları, savaşta Türkiye'yi yenmiş ve Ermeni halkından geriye kalanlara yaşama ve özgür koşullarda gelişme fırsatı vermiştir.

Türkiye'nin hezimetinden sonra bu kanlı devletin ajanları, dikkatini Avrupa'nın emperyalistleriyle savaşmakta olan Rusya'ya çevirmiştir. Artık Türk paşaları ve cellatları, onurlu Rus halkını kandırmak için komünist olarak anılır olmuşlardır. Ardından kanlı Azerbaycan da sosyalist olmuştur. Bu vicdansız barbarlar, vahşi Tatarlar, bu kan emiciler ve çakallar dahi komünist olmuş, Rusya'ya ve Ruslara sonsuz sevgi beslemeye başlamışlardır. Bildiriyi yazanlara göre barbar Asyalıların sosyalist olması imkânsızdır. Bu insanla alay etmektir!

Bildiride ardından şu satırlar yer almaktadır:

“Rus Savaşçılar!

Sadece saf çocuklar, alçak ve kurnaz Tatarlara inanır. Ne sosyalizmi! Bu barbarlar, sadece demokrat olsalar Tanrıya şükretmek gerekir. Onlar, gaddar Asyalılar olarak kurnazlık ve aldatma peşindeler. Gerçek dostların, Rusların ve Ermenilerin, arasını açmak istiyorlar. Rus silahıyla yarıda kalmış kanlı işlerini

⁷¹⁶ Çarlık Rusyası'nda bahsi geçen dönemde saltanata sahip olan aile.

⁷¹⁷ Ekim Devrimi.

tamamlamak istiyorlar. Onlar, bu Tatarlar, kurnazlar, Türkiye'ye yardım etmek ve bu kanlı devleti nihai ölümden kurtarmak için Ermenistan'ı yok etmek istiyorlar. Bu yalancılara ve kurnazlara inanmayın! (...)"

Rus Savaşçılar!

Ermeni ordularıyla ve köylüleriyle savaşmayın. Silahınızı bu küstah düzenbazlara doğrultun. Zavallı, cahil Müslümanlara, köylülere ve göçebelere acıyın. Onlar ki zaten cahillikleriyle cezalandırılmışlardır. Onlar, (...) liderlerinin elinde basit birer silahtır. Dağlık Karabağ, Zengezor, Kazah, Şamşadin, Ketabes vs. Ermeni toprağıdır. Tatar yırtıcı hayvanları kovun. Varlığınızla bu yırtıcı hayvanlara kol kanat germiş oluyorsunuz. Bu alçak düzenbazların elinde silah olmayın. Azerbaycan'ı işgal edin ve Tatar köylülerini bey ve hanlarından koruyun. Ermenilerde öyleleri yok. Dışardan yardıma ihtiyacımız yok. Eğer öylelerini bulursak kendi sömürücülerimizle biz kendimiz hesaplaşırız. Bunun için uzun senelere dayanan devrimci mücadele tecrübemiz var. Bunun için örgütümüz ve sosyalist bilincimiz⁷¹⁸ var."⁷¹⁹

O dönemde psikolojik savaş için Kızıl Ordu askerlerine yönelik hazırlanan başka bir bildiri de Taşnakların yönettiği Ermenistan İşçi-Köylü Komitesi imzalıdır. Bildiride Türk emperyalistlerinin kendi güçleriyle Ermenistan'ın özgür halkını yok edemeyeceğini anlayınca bunu Rus işçi ve köylülerinin yardımıyla yapmaya karar verdiği vurgulanmaktadır. Türkler, Rusya'yla ittifak imzalamak için devrimci olduklarını ve işçilerle köylülerin haklı davası için mücadele verdiklerini söyleyerek Rusları ve komiserlerini⁷²⁰ aldatmışlardır.

Bildiri ardından şöyle devam etmektedir:

"Rus yoldaşlar! Bu yalana teslim olmayın. Bilin ki siz bize Ermenistan'a kendi değerli kanınızı Türk emperyalistleri ve karşı devrimcileri adına dökmek ve kardeşlerinizi, Ermenistan'ın işçi ve köylülerini yeniden köle yapmak için geldiniz. (...)

⁷¹⁸ Taşnak Partisi, faaliyetlerini devrim mücadelesi olarak adlandırmakta ve sosyalist bir parti olduğu iddiasındadır. Taşnaksutyun, Ekim Devrimi ve Sovyet Rusya'nın liderlerinin de emperyalist devletlere hizmet etmekle çok sert eleştirdiği ve siyasi mücadele verdiği II. Enternasyonal'in üyesidir. Taşnakların "sosyalistliği"yle ilgili eleştirilerin de yer aldığı Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin Taşnaksutyun maddesi için bkz.: Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s. 38-44.

⁷¹⁹ Bildirinin tamamı için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 20, 20 arkası, 21.

⁷²⁰ Sovyet halk komiserleri (bakanlar) kastedilmektedir.

Yoldaşlar! Sizi Ermenistan'ın üzerine sürerek sinsice kandırıyorlar. Ermenistan'ın işçi ve köylüleri özgürdür ve sizin yardımınıza ihtiyaç duymamaktadır. Sizin kanınız da işçi-köylü Ermenistan'ının özgürlüğünü boğmak için sadece Türk ve Rus emperyalistlerine, kan içicilere ve karşı devrimcilere lazım. (...)

Yoldaşlar. Rus çarlarının, ağaların ve beylerin sizi sürükledikleri ve şu an da Türk ve Rus emperyalistlerinin ve kan içicilerinin kızıl bayrağın altına saklanarak sizleri kandırıp sürüklemek istedikleri bu kanlı yoldan ilerlemeyin.⁷²¹

Bu temelde Ermeni basınında da yazı ve haberlere yer verilmiştir. Tiflis'te Ermenilerin çıkardığı Slovo gazetesi, 18 Eylül 1920 tarihli sayısında Ermeni askerlerin Ruslara bakışını kaleme almıştır. Gazetenin ifadesiyle Bolşeviklerin Karabağ ve Zengezor'a doğru ilerlemesi Ermeni askerlerin psikolojisine yansımıştır. Ermeni askerler, artık Kızıl Ordu askerlerini İslamizmin ve Türkizmin tohumlarını ekenler olarak görmektedir. Artık onlar, Ermenilerin gözünde asla Rus kültürünün taşıyıcıları değildirler.

Gazete, Kızıl Ordu askerlerinin Ermeniler için artık Rus askeri değil, yıkım getiren düşman ve işgalciler olduğunu yazar. Ermeni askeri, böyle bir düşmana karşı güçlerinin sonuna kadar savaacaktır. Gazetenin söylediği Şahtahtılı Ermeni askerler, Kızıl kültür taşıyıcıların icraatlarını dinleyince böyle konuşmuşlardır.⁷²²

Benzer duyguları Kızıl Ordu askerleri de Taşnaklara beslemektedir. XI. Kızıl Ordu askerleri arasında Taşnakların Müslüman nüfusa yönelik yaptığı katliam ve yağmalara da büyük bir nefret oluşmuştur. Harekâtlar sırasında karşılıklarına çıkan Ermenilere bu konuda sert tepkiler göstermişlerdir. Dönemin Ermeni milliyetçilerinin yakındığı temel noktalardan biri bu fikrin Kızıl Ordu askerlerinde kökleşmiş olmasıdır.⁷²³

Taşnaklar, Türk-Sovyet askeri işbirliğinden yakınmalarını uluslararası planda da dile getirmişlerdir. Türklerin Ermenistan'a saldırısını protesto etmek amacıyla başında O. Tumanyan ve V. Çerkezov'un bulunduğu bir komite kurulmuştur.

⁷²¹ Bildirinin tamamı için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 21 arkası ve 22.

⁷²² **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 34.

⁷²³ 1918-1920 yıllarında Karabağ'da yaşanan olayların içinde olan Ermeni milliyetçisi Melik-Şahnazarov'un anılarının ilgili bölümü için bkz.: Zare Melik-Şahnazarov, **a.g.e.**, s. 68-70, 74.

Komite, Ekim ayında Milletler Cemiyeti'ne, tüm dünyanın parlamentolarına, sosyalist ve işçi örgütlerine ve partilerine, eğitim ve kültür kurumlarına ve basınına bir bildiri yayımlamıştır.

Bildiri, iki sene önce biten Dünya Savaşı'nın Doğu'da, özellikle de Güney Kafkasya'da ve Ön Asya'da tekrardan ateşlendiği vurgusuyla başlar. Pantürkist Mustafa Kemal ve Enver'in yönettiği Türk milliyetçilerinin silahlı kuvvetleri Batı'dan Ermenistan'a saldırıya geçmişlerdir. Doğu'dan ise Bolşevizm bayrağı altında Azerbaycanlı fikirdaşları ve silah arkadaşları Ermenistan topraklarında onlarla birleşmek üzere hemen harekâta girişmiştir. Ermenistan'ı bitirip birleşecek olan Pantürkist güçler, Brest Litovsk Antlaşması'nı hayata geçirmek istemektedir. Ardından hemen sıra Gürcistan'a gelecektir.⁷²⁴

Taşnak yetkililerinden M. Varandian ise Avrupa solundan MacDonal'd'a 5 Aralık 1921 tarihinde Roma'dan yazdığı mektubunda bu işbirliğini şu sözlerle ifade ediyordu: "Evet, Ermenistan'a Bolşevizmi getiren Türklerdi. Müttefik Mustafa Kemal ve Lenin, Kafkasya'da zaferi bölünmüş insanların gücünü bir bir kırarak elde ettiler."

Varandian'a göre Ermenistan Kemalistler ve Bolşevikler arasında paylaşılmıştı. Taşnaklar ise birçok hata yapmış, fakat bunların içinde en önemlisi müttefikleri büyük devletlerin sözlerine inanmaları olmuştu.⁷²⁵

Bu işbirliğini TBMM'nin 2 Aralık 1920 tarihli gizli oturumunda İzmir Mebusu Sırrı Bey de Taşnakların gözüyle ifade etmişti. Ermenistan bir taraftan Türkler boğazına bıçağı dayarken diğer taraftan da Kızılların tazyiki altında kalmıştı.⁷²⁶

Türk-Sovyet askeri işbirliği seneler sonra dahi Taşnakların dilinden düşmeyecekti. Taşnaksutyun Partisi'nin delegeşi S. Sassouni, Sosyalist Enternasyonal Sekreteri Friedrich Adler'e 8 Kasım 1934 tarihli Paris'ten yazdığı mektubunda baş düşmanlarının Türk-Bolşevik ajanları olduğunu belirtiyordu.⁷²⁷

⁷²⁴ Bildirinin tamamı için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 31, 31 arkası.

⁷²⁵ İngilizce mektubun ilgili bölümleri için bkz.: **RGASPI** fond 480 liste 1 dosya 18 yaprak 17-19.

⁷²⁶ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, s. 247.

⁷²⁷ İngilizce mektubun ilgili bölümleri için bkz.: **RGASPI** fond 480 liste 3 dosya 823 yaprak 51-52.

Taşnaklar, İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte ve sırasında da SSCB'ye karşı Nazilerle işbirliği yaparken temel sebeplerinden biri olarak Bolşevikleri Türklerle birlikte iktidarlarını ellerinden almalarından dolayı Jön Türklerle bir tutmalarını sebep göstermişlerdir.⁷²⁸

Şu ana kadar Taşnak tarafının Türk-Sovyet askeri işbirliğini nasıl değerlendirdiği ele alındı. Çağdaş Ermeni milliyetçilerinin yayınları da o dönemki Türk-Sovyet işbirliğini açıktan hedef almış ve bunun baş sorumlularından biri olarak da Stalin'i göstermiştir.

Örneğin Ermeni milliyetçisi Zaharyan, 1990 yılında Güney Kafkasya'da ve Anadolu'da sınırların belirlendiği süreci (1917-1923) ele aldığı makalesinin başlığını "Çekiç ve Örs Arasında" koymuştur. Yazara göre Ermenistan, örs ve çekicin, yani Türkiye'yle Sovyet Rusya'nın arasında dövülmüştür.⁷²⁹ Zaharyan, neredeyse kitap boyutundaki makalesinde özellikle Stalin'in 2 Kasım 1920'de Bakû'ye gitmesinden duyduğu rahatsızlığını ilgili bölümde aktardığımız üzere dile getirmiştir. O dönemde Çiçerin ve Legran, Türk Ordularının önünü kesmeyi savunurken Stalin müdahale edilmemesinden yana olmuştur. Zaharyan, bu durumu "bir taraftan yardım öneriyorlar, diğer taraftan ölümcül düşmanını kışkırtıyorlar" şeklinde yorumlamaktadır.

Zaharyan, Sovyet Rusya'nın Kemalistlerle Ermenistan sınırları ve ona karşı tutum konusundaki görüşmeleri iki komiserlik üzerinden yürüttüğüne dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Çiçerin'in başında olduğu Dışişleri Halk Komiserliği, diğeri ise Stalin'in başında olduğu Milliyetler Halk Komiserliği'dir. Taşnaklar, Çiçerin'e yakın dururken Türkler de Kemalist yanlısı, otomatik Ermeni karşıtı Stalin'le⁷³⁰ meseleleri çözme arayışı içinde olmuşlardır. Zaharyan, Sovyet devletinin iki önemli isminin tavırlarının birbiriyle devamlı çeliştiğini ortaya koyar.⁷³¹

⁷²⁸ Bkz.: Eduard Abramyan, **Kavkaztsı v Abwehre**, Moskva, İzdatel Bıstrov, 2006, s. 35.

⁷²⁹ 1920 yılında Güney Kafkasya'da İngiltere'nin Yüksek Komiserliği'ni yapan Sir Harry Luke da anılarında Ermenistan'ın bağımsızlığının Kemalist Türkiye ve Sovyet Rusya arasında paylaşıldığını ifade etmiştir. Bkz.: Sir Harry Luke, **a.g.e.**, C.II. s. 200.

⁷³⁰ "Stalin şahsen pek Ermeni düşmanıdır. Kafalı, enerjik, mümkün mertebe açık sözlü, komiteci ve sevimli bir adamdır." Doktor Rıza Nur'un Kâzım Karabekir'e sunduğu 22 Nisan 1922 tarihli raporun ilgili bölümü için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1061.

⁷³¹ David Fromkin de Rusya'nın Ankara ile işbirliği yapmasında Sovyet Dışişleri Bakanlığı'nın itirazlarına karşın Stalin'in güçlü müdahalesinin etkili olduğu fikrindedir. Bkz.: David Fromkin, **a.g.e.**, s. 428. Çağdaş dönem tarihçilerden Tadeusz Swietochowski, Rusya'nın Avrupalı olmayan

Zaharyan'a göre Ankara ise kasıtlı olarak İtilaf Devletleri'yle anlaşmak üzere oldukları fikrini kasıtlı olarak yaymış, böylece Sovyet Rusya'yı Ermenistan aleyhine taviz vermeye zorlamıştır. Bu dezenformasyon faaliyeti de Ankara-Bakû-Moskova, başka bir deyişle Kemal-Mdivani⁷³²-Nerimanov-Orconikidze-Stalin hattı üzerinden yürümüştür.

Zaharyan, A. Rıbakov'un "Arbat Çocukları" isimli romanında Stalin'in ilkesi olarak ifade ettiği "İnsan demek sorun demek, insan yoksa sorun da yoktur." sözüne atıf yapar ve bunu Ermeni meselesi açısından Stalin'e uyarlar: "Ermeniler demek sorun demek, Ermeni yoksa sorun da yoktur." Zaharyan, Stalin'in bu ilkeyi soğukkanlılıkla tüm Ermeni milletine uyguladığını belirtir. Stalin, Ermenilere patolojik bir nefret beslemektedir. Zaharyan'ın ifadesiyle Ermenilerden bitmez bir kinle nefret edenler, o dönemde Türk-Rus ittifakı için çalışmıştır.

Zaharyan'ın bu tepkisinden dönemin Ermeni Bolşevikleri de nasibini almıştır. Kasyan, Mravyan, Ter-Gabrielyan vd. siyasi olarak sıfırdır, etkisiz elemanlardır. Türkiye ve Azerbaycan adına Ermenistan'ın kurban edilmesinde payları vardır. Stalin, Mdivani⁷³³ ve Nerimanov komünist olmalarına rağmen milli aidiyetlerini unutmamışlardır. Ancak Ermeni Bolşeviklerinde bu durumu görmek mümkün değildir.

Stalin döneminin tarihçilerini Ermeni meselesi konusunda yalancılıkla suçlayan Zaharyan, ders kitaplarından da şikâyetçidir. SSCB'de dokuzuncu sınıflar için hazırlanan yakın tarih ders kitabında Sevr Antlaşması'yla ilgili haritada bahtsız Türkiye'nin uğradığı bütün vahşi yağmaların kanıtları sunulmakta ancak sadece kuzeydoğusundaki yer bir sır gibi isimsiz durmaktadır. Zaharyan, Sevr haritasında Büyük Ermenistan'ın milli ihtirasları kışkırtmamak için ve sınırların ihlal edilemeyeceği ilkesinden dolayı gösterilmemesine tepkilidir.⁷³⁴

Bunlar haricinde Ermeni milliyetçilerinin abartılı olmakla birlikte bu konuya bakışını göstermesi bakımından başka bir kitaptan daha bahsedilebilir. Bilimsel bir

halklarına karşı en olumlu tavra Stalin'in sahip olduğunu ifade etmektedir. Bkz.: Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.**, s. 141.

⁷³² Ankara'da bulunduğu büyükelçilik dönemi kastedilmektedir.

⁷³³ O da Stalin gibi Gürcü kökenlidir.

⁷³⁴ Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 50, 63, 69, 71, 72, 75, 82, 92.

temelden ve üsluptan yoksun olan ama meselenin nasıl algılandığını göstermesi açısından Suren Ayvazyan'ın eseri uç bir örnek anlamında ilginçtir.

Ayvazyan'a göre Stalin, 1918 yılında Bakû'yü İngilizlerdense Türklere vermeyi tercih etmiş ve Bolşeviklere Türklerin önünü açma emri vermiştir.⁷³⁵ Türkler, Mondros Mütarekesi'nden sonra Bakû'den çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Ermenistan'ı emperyalist ilan eden Stalin'le Türkler arasında 1919 yılının sonunda bir anlaşma yapılmıştır. Daha sonra Türkler 1921 Mart'ında bu anlaşmaya atıf yapacaklardır. Stalin ise ağızından köpükler saçarak Çiçerin'e Ermenistan'ın Türklere verilmesi gerektiğini kanıtlamaya çalışmıştır. Stalin'in yoğun desteğiyle Kemal güçlerine altın ve silah yardımı yapılmıştır.

Ayvazyan'ın anlatımıyla Taşnak Ermenistanı hükümetinde Stalin'in ajanları bulunmaktadır. Bunlardan biri de Savunma Bakanı Dro'dur. Dro, Stalin'e Ermenistan'ın savunması hakkında birçok gizli bilgiler vermiş, o da bunları Kemal'e iletmiştir.

Stalin, diğer taraftan 1920 Mayıs'ında Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulabilecekken bundan kaçınmıştır. Ermeni Bolşevikleri, XI. Kızıl Ordu'nun gelmesini beklerken Stalin bunu engellemiştir. Amacı Taşnak tehdidi bahanesiyle Ermenistan'ın daha fazla toprağını işgal edip Azerbaycan'a bağlamaktır.

Ayvazyan'ın Türk-Taşnak Savaşı'na yönelik yazdıkları da tarihsel gerçekler açısından olmamakla birlikte çağdaş Ermeni milliyetçiliğinin değerlendirmelerini ortaya koymak bakımından çarpıcıdır. Ayvazyan, Ermenistan'ın 1920 Sonbaharında güçlü ve iyi donatılmış bir orduya sahip olduğu ve bu ordunun Ortadoğu'da en iyi ve en fazla savaş kabiliyetine sahip ordu olarak kabul edildiği iddiasındadır. Ayvazyan'ın ifadesiyle askeri uzmanlara göre Taşnak Ordusu, tüm Türkiye'yi baştan sona, Ağrı ve Kars'tan İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına kadar yenilmeden ilerleyebilecek düzeydedir.

⁷³⁵ Stalin, Türklere karşı İngilizlerin yardıma çağrılmasına karşı çıkmış ve Bakû'nün İngilizlerin eline geçmesindense Türkler tarafından alınmasını tercih etmiştir. Bkz.: Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 29, 75-76. Stalin, ayrıca o dönemde Rus Ordularının Türkiye sınırlarından hemen geri çekilmesini savunmuş ve bu konuda bazı Ermeni Bolşevikleriyle tartışma yaşamıştır. Bkz.: Y. Grant, "Kak Karabah Stal 'Neotyomlemoy Çastyu' Azerbaycana", **Pro Armenia**, No:2, Kasım-Aralık 1991, s. 41.

Stalin, Karabekir'in kolordusunun Ermenilere karşı dayanamayacağını görünce Ermeni Bolşeviklerine Taşnak Ordusu içinde Türklere ateş edilmemesi, silah bırakılması ve evlere geri dönülmesi konusunda ajitasyon yapmaları emrini vermiştir. “Ruslara, Bolşeviklere karşı savaştığınızı bilin!” propagandası yapılmıştır. Böylece Ermeni Ordusu yukardan aşağı paralize edilmiştir. Kimse ne olduğunu anlamamıştır: Taşnaklarla mı yoksa artık saldırgan değil, Rusların, yani Bolşeviklerin en iyi dostu olan Türklere mi savaşılacaktır?

“Devrime bağlılık”, “sosyalist fikirler”, “Rusya’ya sadakat” Ermeni Bolşevikleri için vatana ve halklarına ihanete dönüşmüştür. 40 km.’den hedefi vuran Kars Kalesi’nin ağır topları susmuştur. Kars, tek kurşun atmadan Türklere teslim edilmiştir. Bolşevikler tarafından aldatılan Ermeni subayları ve askerleri Türklerin iktidarı altına girmiştir.

Ayvazyan, Türklerin Kars’ı almasıyla “1915’te yok edilen milyonlara” bir milyon kişinin daha eklendiğini yazmayı da ihmal etmez. Bu insanlar, Stalin’in Kemal’le yaptığı cinai anlaşmanın kurbanı olmuşlardır.

Diğer yandan Türkler, Gümrü’de de yağmaya ve halka kötü muameleye devam etmişlerdir. Ancak Ermeni Bolşevikler şehirde rahatça dolaşabilmişlerdir. Bolşeviklerin palto veya ceketlerinin iç tarafında özel bir işaret bulunmaktadır. Türkler, kötü bir şey yapmak istediklerinde bu işareti göstererek dokunulmazlık kazanmaktadırlar. Türk paşasının kesin emri vardır. Halka her şeyi yapmak serbesttir, ancak Bolşevik olanlara dokunulmayacaktır. Ayvazyan’a göre Ermeni komünistlerinin ihaneti bu şekilde ödüllendirilmiştir.⁷³⁶

⁷³⁶ Kâzım Karabekir, günlüğüne Gümrü’de bulunduğu 11, 25 Kasım ve 3 Aralık 1920 tarihinde şunları yazmıştır: “Karargâhı Gümrü’ye naklettik. (...) Amele Bolşevik imiş, bize de çalışıyorlar. Gümrü Bolşevik Reisi Harputlu yoldaş Mateas kaleye geldi, görüştük. Paraları yokmuş, bir milyon Ermeni manatı vereceğiz.” “Ayrılırken hususi bir ricam var dedi Hatisyan: Sokakta Ermeni yaver konyak alırken Ermeni Bolşevikler hakaret etmiş. Sizin misafiriniziz, herhalde bizi muhafaza edersiniz dedi.” “Sabahleyin Delican’a gelen 18. Süvari Fırkası Kumandanı yoldaş Korsikof, inkılâpçı Türkiye’ye ve orduya ve bana selam yazıyor. Düvel-i muazzamanın uşakları evvela Daşnakları imha için köylü ve amelenin davasını vermeye geldik diyor. Dün ben kendilerine selam yazmıştım. Bkz.: Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 713, 716, 718. Ermeni tarihçi Hovannisian da Karabekir’in işgal ettiği yerlerde sivil yönetimde Ermeni Bolşevik komitesini işbaşına getirdiğini yazmaktadır. Bkz.: Emel Akal, **a.g.e.**, s. 322-323.

Ayvazyan, Stalin'in Türk yanlısı bir politika izlediğini belirtirken Volga kıyılarında insanlar ölürken Stalin'in Rus altınlarını Türk generalleri ceplerini doldursun diye Anadolu'ya gönderdiğini de yazmıştır.⁷³⁷

Ayvazyan, "Ekim Devrimi'nden sonra Ermeni halkının başına neler geldi?" sorusuna ise şöyle cevap vermektedir:

"1. Sovyet Rusya ordularını Kafkas Cephesi'nden çekti, Türklerin önünü açtı.
(...)

2. Birinci Dünya Savaşı'nda dağılan ve Sevr Antlaşması'nı imzalayan Türkiye, Batı Ermenistan'daki işgaline son vermeyi kabul etti, ancak Sovyet Rusya, Ermenilerle ilgili olarak bu antlaşmayı tanımadı ve Batı Ermenistan Türkiye sınırları içinde kaldı.

3. Sovyet Rusya, Kemal'e altınla, silahla, askeri uzmanlarla yardım etti. Türkiye'yi Ermenistan'da Taşnak iktidarını indirmek için kullanıp Bolşevik ajitasyonunun yardımıyla Ermeni Ordusunu tarumar etti.

4. Sovyet Rusya, 1920 yılında Türkler tarafından gerçekleştirilen ve sonucunda Ermenistan'ın Kars, Sürmeli ve Gümrü bölgelerinde yaklaşık bir milyon Ermeninin öldüğü Ermeni soykırımında dolaylı olarak suçludur.⁷³⁸

5. Sovyet Rusya, Ermenistan'ın arkasında Türkiye'yle anlaştı ve Ermenistan'ın topraklarının yarısını, Kars ve Sürmeli bölgelerini onlara verdi.

6. Sovyet Rusya, Ermenistan SSC ve Azerbaycan SSC sınırını Kura Nehri'ne çekerek Sovyet Ermenistanı'nın sınırlarını belirledi. Sonuç olarak Nahçıvan ve Karabağ, Azerbaycan lehine Sovyet Ermenistanı'ndan alındı.

7. Ermenistan nüfusu, ezelden beri yaşadığı Bakû ve Tiflis şehirlerini terk etmek zorunda kaldı. Asimilasyon ve kovulma süreci başladı."⁷³⁹

⁷³⁷ Suren Ayvazyan, **İstoriya Rossii. Armyanskiy Sled**, Moskva, KRON-PRESS, 2000, s. 491-498.

⁷³⁸ Doğu Cephesi'ndeki Türk-Sovyet askeri işbirliği dolayısıyla Rusya'nın da sözde "Ermeni soykırımı"nda sorumluluğu olduğu iddiasıyla ilgili ayrıca bkz.: Liv Nansen-Hoyer, "Narod, Zabıtyı Velikimi Derjavami", **Pro Armenia**, No:4-5, 1992, s. 49; Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 71; Mehmet Perinçek, **Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Haziran 2011, s. 352-354.

1990'lı yıllarda Taşnak Partisi'nin üst düzey yöneticilerinden Raç Tasnapetyan ise Ermenistan'ın Türk cephesinde kaybetmesinin sebebinin devletin zayıflığıyla değil, bir taraftan Bolşevik Ermenilerinin diğer taraftan Sovyet Rusya'nın vurduğu darbelerle açıklamaktadır.⁷⁴⁰

P. Taşnak Muhasebesi ve Trajedinin Sorumluları

Son olarak Taşnakların gözüyle ortaya koyduğumuz Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin Doğu Cephesi'nde olumlu sonuçlar vermesi özellikle Ermeniler arasında ciddi bir muhasebenin yapılmasına da yol açmıştır. Tabi bu muhasebeyi yapanlar arasında Taşnaklar da bulunmaktadır. 3 Aralık 1920 tarihli Taşnak yayın organı Araç, Taşnak Ermenistanı'nın son Başbakanı Vratsyan'ın parlamentoda yaptığı konuşmasını aktarmaktadır. Vratsyan'ın sözleri, verdiğimiz diğer örnekleri tamamlar niteliktedir:

“Bugüne kadar Ermenistan, İtilaf Devletleri'nin, özellikle de İngiliz politikasının etkisi altındaydı. Onların etki alanından çıktığımız bugün şunu söylemek zorundayız ki, İtilaf Devletleri'yle işbirliği bize bir hayli zarar vermiştir. Öyle ki İtilaf Devletleri'nin çıkarları için Ermenistan'ı komşularımızla bitmeyen savaşların arenasına çevirdik.”⁷⁴¹

Ancak bu konudaki en ciddi muhasebe Taşnak Partisi'nin kurucusu ve Ermenistan'ın ilk başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni'den gelmiştir. 1923 yılında Taşnak Partisi'nin konferansına sunduğu rapor etraflı bir özeleştiri niteliğindedir.

Kaçaznuni'ye göre Sevr Antlaşması, o dönemde gözlerini kör etmiştir. Oysa Sevr Antlaşması yerine Türklerle doğrudan bir antlaşmaya yanaşmış olsaydılar, çok şey kazanabileceklerdir. O zaman bunu anlamamışlardır. Kaçaznuni, raporunda savaştan kaçınmak için de hiçbir şey yapmadıklarını, tam tersine savaşa yol

⁷³⁹ Suren Ayvazyan, **a.g.e.**, s. 513-514. Benzer argümanlarla Stalin'in Ermeni meselesi konusundaki tavrını sert bir dille ele alan başka bir Ermeni tarihçinin yazısı için bkz.: Y. Grant, **a.g.e.**, s. 41-45.

⁷⁴⁰ Raç Tasnapetyan, “8 Avgusta 1990 Goda Partiya ‘Daşnaksutyun’ Zayavila o Svoyom Vozrojdennii v Armenii”, **Pro Armenia**, No:2, 1992, s. 31.

⁷⁴¹ Bkz.: **RGASPI** fond 80 liste 4 dosya 83 yaprak 136; **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 242 yaprak 225 ve fond 109 liste 3 dosya 302 yaprak 4. 1924 yılında Milletler Cemiyeti tarafından Ermeni göçmenlerle ilgili meseleler konusunda görevlendirilen F. Nansen de büyük devletlerin Ermenileri Müttefikler adına kan akıtması için kullandığını, ancak bunun karşılığında onlara hiçbir ödeme yapılmadığını belirtmiştir. Bkz.: Liv Nansen-Hoyer, **a.g.e.**, s. 44.

verdiklerini belirtir ve bunu affedilemez bulur. Türkiye'nin askeri gücünden haberdar değillerdir ve kendi ordularını tanımamışlardır. Orduları, devamlı geri çekilmiş, silahlarını bırakıp köylerine kaçmıştır.

Kaçaznuni, raporunda övünülecek hemen hemen hiçbir şey yapmadıklarının ve omuzlarına aldıkları yükün; devlet örgütlenmesinin, devlet işlerinin idaresinin; kapasitelerinin üzerinde olduğunun altını çizer. İmkânlarımızın ölçülerini bilememişler ve devlet adamı olamamışlardır.

Kaçaznuni'nin raporunun son satırları ise şöyledir:

“Taşnaksutyun'un artık yapacağı bir şey yok!

Partimiz yapması gereken her şeyi yaptı ve kendini tüketti. Yeni hayat şartları, yeni talepleri getiriyor ve bu taleplere cevap verecek yeterliliğe sahip değiliz. Demek ki, bu arenadan çekilip yerimizi bizden daha yeteneklilere bırakmalıyız. (...)

Söyledim, Taşnaksutyun'un artık yapacağı hiçbir şey yok. Doğru ifade etmedim. Son bir işimiz daha var, Ermeni siyasi hareketinin geçmişine ve kendi geçmişimize karşı bir yükümlülüğümüz daha var. Parti, kendi kararıyla bilinçli ve kesin olarak varlığına son vermelidir.

Evet, intiharı öneriyorum.

Tek onurlu çıkışın intihar olduğu durumlar olur. İşte Partimiz tam bu durumdadır.

Bunu dört-beş sene önce yapmalıydık. (...) Eğer bu kararı almazsak, ileride bizi yıkım ve şerefsiz bir son bekliyor. (...)

İşte acı gerçek! Bu gerçeği kabul etme cesaretini göstermeliyiz ve gerekeni yapmalıyız. Çözüm açık: Hayatımıza son vermek.”⁷⁴²

Kaçaznuni gibi Taşnakların önde gelen isimlerinden G. Njde (Garegin Ter-Arutyunyan) de uğradıkları hezimetin muhasebesini yapmış ve en önemli neden olarak dış güçlerin etkisi altında kalmalarını ve süreci kendilerinin

⁷⁴² Kaçaznuni'nin bu önemli raporunun tam metni için bkz.: Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 2005.

yönlendirememesini görmüştür. Njde'ye göre hasta ve mutsuz halk, mutsuzluğunu dış sebeplere bağlamakta ve kurtuluşun dışardan geleceğine inanmaktadır.⁷⁴³

Njde, 1929 yılında kaleme aldığı “Ermeni Aydınlarına Açık Mektuplar”da özellikle Avrupa karşısında düştükleri durumdan yakınmaktadır:

“Kafamız garip çalışıyor. Avrupa'ya inancımız kör bir duyguydu. Düşmana hoşgörümüz Hıristiyanlıktan. Ama böyle olmakla beraber ezilmiş ve tamamen bir kenara atılmış duruma biz düştük.

Gariptenecek bir durum yok! Ezilmiş ve bir kenara atılmış olduk, çünkü Avrupalıların karakterini hiçbir şekilde bilmiyoruz.

Avrupa'ya İsevi duygularla yaklaştık ve bizim garip mistizmimiz, bizim milli hastalığımız, bize has ruh hali sebebiyle Avrupalılara bağlandık ve onların bütün savaşları bizim kurtuluşumuz adına yürüttüklerine inandık.

Bu kendimizi kandırmamız bizi siyasi dilencilere dönüştürdü, ve zayıf kaldıkça sulu gözlü olduk.

Tüm sürecin psikolojisi olan dilencilik ve sulu gözlülük bizim tek siyasi silahımız. Ancak sulu gözlülük ruhen hamlığın veya korkaklığın bir kanıtıdır. Dilencilik ise tamamen tiksindirici. Dilenciye sadece merhamet duygusu uyanmışlar değil, çoğu zaman iğrençlikten yardım edilir.

Daha korkuncu siyasi dilenciliktir, çünkü politikada merhamet yoktur, iğrençlik daha fazladır.”⁷⁴⁴

Njde, bağımsızlık isteyen halkların her şeyden önce bu tür ruh halinden kurtulması gerektiğini vurgular. Kendi ayakları üzerinde duramayan halklar devlet kuramayacaktır. Devlet sahibi olmak bağımsız siyasi düşünceyi, savaşta kendi gücüne güveni, yönetimde inisiyatifi gerektirmektedir. Zafer, kendi inisiyatifine inancın sonucundan başka bir şey değildir.⁷⁴⁵

⁷⁴³ G. Njde (Garegin Ter-Arutyunyan), **a.g.e.**, s. 1, 6.

⁷⁴⁴ **A.e.**, s. 7.

⁷⁴⁵ **A.e.**, s. 9. İşin ilginç tarafı; Taşnak Ermenistanı'nın yıkılmasını ardından böyle bir özeleştiriyi yapan Njde, “Büyük Ermenistan” kurmak için İkinci Dünya Savaşı'nda da bu sefer faşist Alman orduları için gönüllü birlik oluşturmuş ve SSCB'ye karşı savaşmıştır. Bkz.: Mehmet Perinçek, “II. Dünya

Özellikle Ermeni komünistleri de Taşnak dönemini sert bir şekilde eleştirmişler ve böylece Taşnak iktidarının Türk-Sovyet işbirliğiyle yıkılmasını meşru görmüşlerdir. Ermenistan Komünist Partisi'nin Delican bölgesi sekreteri, 20 Şubat 1921 tarihli raporunda Taşnakların İtilaf Devletleri'nin elinde Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı bir silah olarak kullanıldıklarını ifade etmektedir.⁷⁴⁶

Ermeni Ayyastani Dzayn gazetesi 28 Kasım 1920 tarihli sayısında Taşnak hükümetinin başarısızlığını Ermenistan'ın Taşnaksutyun'un çiftliğine, devletin ise parti tekeline dönüşmesine bağlamaktadır. Birçok farklı unsur ceplerini doldurmak için Taşnakların arasına katılmıştır.⁷⁴⁷

Türkiye ile Kafkasardı Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti arasında bazı anlaşmaların⁷⁴⁸ imzalandığı 9 Temmuz 1922 günü Ermenistan temsilcisi Kasyan, yaptığı konuşmada Ermeni komünistlerinin yirmi seneden fazladır Türk ve Ermeni halkları arasında düşmanlığın olmadığını vurguladığını, aradaki sözde düşmanlığın iki halkın karakterinden ve çıkarlarından kaynaklanmadığını ve bunun Avrupa emperyalistleri tarafından kışkırtıldığını ifade etmiştir. Kaysan, daha sonra el ele ortak düşmana, Avrupa kapitalizmine karşı mücadeleden bahsetmiş ve sözlerini "Yaşasın devrimci Türk halkı!" sözleriyle tamamlamıştır.⁷⁴⁹

Taşnaklara yönelik sert eleştiriler Hınçaklar cephesinden de gelmiştir. 11 Kasım 1920 tarihli kongre metninde Taşnakların emperyalizmin elinde kör bir silah haline geldiği ve bunun siyasi bağımsızlığın ötesinde Ermenilerin varlığı sorununa dönüştüğü vurgulanmaktadır. Metinde İtilaf Devletleri'nin sömürücü politikalarının altı çizilirken, Ermeni halkının emperyalizmin kurbanı olduğu kaydedilmektedir.⁷⁵⁰

Hınçakların Tebriz'de çıkan yayın organı Zang gazetesinin 21 Eylül 1921 tarihli sayısında Taşnakların eski Dışişleri Bakanı Morses Petros eski Başbakan Simeon Vratsyan'a açık mektup yayımlamıştır. Petros, mektubunda Taşnakların

Savaşı'nda Taşnak Birlikleri", **Aydınlık**, 15 Mart 2013; Mehmet Perinçek, "Hitler'in Güdümünde Türkiye Düşmanlığı", **Aydınlık**, 22 Mart 2013; Mehmet Perinçek, "Ermeni İstihbaratının Arşivini Açıyoruz", **Aydınlık**, 29 Mart 2013.

⁷⁴⁶ RGASPI fond 64 liste 1 dosya 84 yaprak 66.

⁷⁴⁷ RGASPI fond 80 liste 4 dosya 83 yaprak 137.

⁷⁴⁸ Kars Antlaşması'ndan kaynaklanan bu anlaşmaların imzalanma süreci ve kapsamlarıyla ilgili bkz.: S. V. Harmandaryan, "Ukreplenie Mejdunarodnogo Polojeniya Sovyetskih Respublik Zakavkazya v 1921-1922 Godah", **Narodü Azii i Afriki**, No:1, 1973, 57-59; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 429, 432, 437, 443, 455.

⁷⁴⁹ Bkz.: Y. L., "Zakavkassko-Turetskaya Konferantsiya", **Zarya Vostoka**, 13 Temmuz 1922.

maceracılığının ülkeye yıkım, açlık ve milli çatışmalar getirdiği eleştirisini yapmaktadır.⁷⁵¹

Bu muhasebenin dünyadaki sol harekette yapıldığını görmek mümkündür. Fransız Komünist Partisi'nin yayın organı L'Humanité, meseleyi ele alırken “Ermenileri kurtarmak değil, bizim dini-kapitalist emperyalizmimize geleceğe ait bir garanti sağlamak söz konusu.” ifadelerini kullanmıştır.⁷⁵² Fransız Sosyalist Partisi'nin yayın organı Le Populaire ise Anadolu'dan gelen haberleri değerlendiren Phedon imzalı bir yazıda “Suç kimde?” sorusuna “Kuşkusuz bize çok sempatik olan Ermeniler, geçmişte her zaman büyük devletler tarafından feda edilmişlerdir.” cevabını vermiştir.⁷⁵³

⁷⁵⁰ **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 3 dosya 7 yaprak 41.

⁷⁵¹ Mektubun tamamı için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 1 dosya 208 yaprak 167-171.

⁷⁵² **L'Humanité**, 10 Mart 1920'den aktaran: Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 99.

⁷⁵³ **Le Populaire**, 14 Ağustos 1919'dan aktaran: Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 84.

III. BÖLÜM

GÜRCİSTAN'DAKİ GELİŞMELER VE BATUM MESELESİ

Azerbaycan ve Ermenistan'ın ardından Güney Kafkasya'da Sovyet iktidarının kurulmadığı tek ülke Gürcistan kalmıştı. Gürcistan, 1921 yılına girilirken Kafkas Seddi'nin geride kalan son kalesi durumundaydı. Gürcistan, bağımsızlığını 26 Mayıs 1918'de ilan etmişti. Hükümette kendini sosyalist olarak tanımlayan, ancak Bolşeviklerle tamamen görüş ayrılığı içinde bulunan Menşevikler yer alıyordu. Gürcü Bolşeviklerinin önemli liderlerinden Filipp Maharadze'nin verdiği bilgiye göre o dönemde Gürcistan'da 1 milyon 600-800 bin Gürcü, 400-450 bin Ermeni, 250-300 bin Rus, 70-80 bin Oset, 100 bin Abaza, 150 bin kadar da Tatar, Türk, Rum, Yahudi ve Acar yaşamaktaydı.⁷⁵⁴ Oranın da etnik yapısı oldukça çeşitliydi.

A. Gürcistan Ordusu

Gürcistan Ordusu'nun en önemli gücü ise "Halk Hassa Birlikleri"ydi. Sovyet askeri istihbarat raporlarında bu birliklerle ilgili genel bilgilere ulaşmak mümkündür. İstihbarat bilgilerine, basına ve Gürcistan'dan gelenlerin ifadelerine dayanılarak hazırlanan 25 Ekim 1920 tarihli rapora göre Gürcistan Ordusunun idari düzeni şu şekildedir:

En başta Savaş Bakanlığı bulunmaktadır. Bu bakanlığın emrinde dört taburdan meydana gelen tugaylar vardır. Her tabur da topçu takımı olan dokuz bölükten meydana gelmektedir. Askerlerin önceye oranla haleti ruhiyesi savaşma

isteğinden uzaktır. Sovyet iktidarına sempati duymaktadırlar. Son dönemde moral ve disiplin azalmıştır. Cepheye gitmeyi reddedenler çıkmaktadır. En sağlam Hassa Birlikleri ise Kutais bölgesindedir. Hükümet orduda disiplini arttırmak için sert tedbirler almaktadır.

Ayrıca belgelere göre 1 Eylül 1920 tarihinden raporun yazıldığı zamana kadarki sürede 1898, 1899 yıllarında doğanların seferberliğinde yarıya yakın asker kaçağı bulunmaktadır. Gürcistan'ın ordusundaki subay sayısı ise 3 bine yakındır. Bunlardan 2500'ü kadroludur. Silah ve teçhizat depoları ise 60 bin piyadeyi ve 15 topçu taburunu donatabilecek durumdadır.⁷⁵⁵

Türk askeri kaynakları ise Gürcü Ordusu'nun bu dönemde İngilizlerin yardımıyla kurulduğunu kaydetmektedir.⁷⁵⁶

B. Gürcistan ve Batı Emperyalizmi

Gürcistan da Kafkas Seddi'nin diğer unsurları gibi Batılı emperyalist kuvvetlerin etki ve yönlendirmesi altındaydı. Bağımsızlığının ilanının ilk dönemlerinde Almanya'nın kanatları altında kendine bir yer bulmaya çalışmışlardı.

Gürcistan, Türkiye'yle yaşadığı toprak meselesi sebebiyle Almanya'ya başvurmuş ve Gürcistan sınırlarını koruması için Alman Ordularını davet etmişti. 28 Mayıs 1918 günü iki ülke arasında imzalanan anlaşmayla bu talep hayata geçirilmiş oldu. 13 Haziran 1918 tarihinde Alman Orduları Gürcistan'a gelmişti.⁷⁵⁷

Menşevik hükümeti, işgal döneminde Alman Ordularının karşısında devamlı boynu eğik olmuştur. 26 Haziran 1918 günü Alman komutanı Kress von Kressenstein, Menşeviklerin lideri ve hükümetin başı N. Jordanya'ya Gürcü halkının Almanların gelişine tepkili olduğu izlenimi aldıklarını söylemesi üzerine bu tepkinin

⁷⁵⁴ Bkz.: Maharadze, **Diktatura Menşevistskoy Partii v Gruzii**, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1921, s. 64.

⁷⁵⁵ Bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 216 arkası. Gürcistan Ordusunun Genelkurmay Karargâhı, 2 Kasım 1920 tarihli Gruzuya gazetesinin verdiği bilgiye göre şu isimlerden oluşmaktaydı: Cugeli, Drebuadze, Vl. Cibladze, Çiabrişvili, Ruhadze, S. Parniyev, Sm. Sirobiladze, İl. Karşivadze, S. Parkosalze, M. Vardenyan, M. Mzamanişvili, Şengeliya, N. Kahiyana, V. Goginşvili, Yak. Haraş, P. Drebuadze, Glahoyan, N. Natava vd. Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 22.

⁷⁵⁶ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 51.

⁷⁵⁷ Süreçle ilgili bkz.: Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 113-116, 121-122, 144-145.

yanlış anlamadan kaynaklandığını ifade etmiştir.⁷⁵⁸ Menşevik hükümeti, o dönemde uluslararası topluma Alman işgalinin Gürcistan için ne kadar faydalı olduğuna dair mektuplar da göndermiştir.⁷⁵⁹

Alman Orduları, sık sık ülkenin içişlerine müdahale etmiştir. Kimi zaman onların izni olmadan bazı tasarruflarda bulunulmasını yasaklamıştır.⁷⁶⁰ General Lüdendorf'un Tiflis'in Berlin'in himayesini talep etmesiyle Almanya'ya Kafkasya'nın kaynaklarına Türkiye'den bağımsız olarak ulaşma ve Tiflis'ten geçen demiryollarını işletme imkânı verdiğini belirtmesi de Menşevik hükümetinin Batı emperyalizminin bölge politikalarında oynadığı rolü gözler önüne sermektedir.⁷⁶¹ Almanlar, Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesiyle bölgeden çekilmiştir.⁷⁶²

Almanların gidişinden sonra Gürcü hükümetinin emperyalist devletlerle ilişkileri bağlamında politikalarında bir değişiklik olmayacaktı. Sadece Almanya'nın yerini savaşın galibi İngilizler alacaktır. N. Jordaniya'nın parlamentoda yaptığı konuşmadaki şu sözleri bu tespitemizi doğrulamaktadır:

“Biliyorum ki düşmanlarımız, emperyalistlerin tarafında olduğumuzu söylüyorlar. O yüzden ben de burada açıklamak zorundayım: Batı'nın emperyalistlerini Doğu'nun fanatiklerine tercih ederim.”⁷⁶³

Menşevik yönetimi İtilaf Devletleri'nin yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde de Bolşevizme karşı birlikte hareket etme sözü vermişlerdir. Hatta küçük devletlerinin Müttefiklerin şanlı bayrağı altında hareket etmeye hazır olduğunu da bildirmişlerdir.⁷⁶⁴ Menşevik hükümeti, demiryollarının İngiliz generalinin başında bulunduğu bir tröste devrine de onay vermekten çekinmemiştir.⁷⁶⁵

⁷⁵⁸ **Sakartvelos Respublika**, 17 Eylül 1918'den aktaran: M. V. Tsertsvadze, “Borba Trudyşaşhsya Gruzii Za Sovyetskuyu Vlast v 1918 g.”, **Oktyabr i Grajdanskaya Voyna v SSSR**, s. 314.

⁷⁵⁹ Örneğin II. Enternasyonal'e gönderilen mektupla ilgili olarak bkz.: Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 157.

⁷⁶⁰ **Gürcistan SSC Ekim Devrimi Merkez Devlet Arşivi (TsAOR Gruz. SSR)** fond 28 liste 1 dosya 256 yaprak 40 ve fond 28 liste 1 dosya 55 yaprak 118-119'dan aktaran: M. V. Tsertsvadze, **a.g.e.**, s. 314-315.

⁷⁶¹ İ. M. Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.**, s. 152; M. V. Tsertsvadze, **a.g.e.**, s. 315; Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 144.

⁷⁶² **A.e.**, s. 158.

⁷⁶³ Bkz.: G. Haçapuridze, “Pobeda Velikoy Proletarskoy Revolyutsii v Zakavkaze”, **Partiynoe Stroitelstvo**, No:16, Ekim 1937, s. 58

⁷⁶⁴ A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s.164-165.

⁷⁶⁵ **A.e.**, s.174-175.

Dolayısıyla Gürcistan'ın Türkiye'ye yaklaşımı da Batı kampının gözlükleriyle olmuştur. Bu bakımdan Mustafa Kemal'in Kafkas Seddi'ne Gürcistan'ı dâhil etmesini doğrulayan sebeplerden birisi de Menşeviklerin Sevr Antlaşması'na bakışıdır. Turnusol kâğıdı işlevi gören bu nokta, Gürcü iktidarının yaşanan kamplaşmadaki safını ortaya koymaktadır.

Gürcü Menşeviklerinin gazetesi Borba'nın 22 Ağustos 1920 tarihli sayısında çıkan "Türkiye İçin Barışın Ağırlığı" başlıklı yazı bu açıdan dikkat çekicidir. Yazıya Sevr Antlaşması'yla Türk devletinin ortadan kalktığı, Türklerin artık siyasal değil, etnografik bir anlam taşıdığı vurgulanarak başlanmıştır. Sevr Antlaşması'nın şartları Almanlarla yapılan Versay Barışı'na göre daha ağırdır. Almanya, büyük dünya devleti olmaktan çıkarılırken, Türkiye ise devletsiz bırakılmaktadır.

Bu tespitlerin ardından Gürcü Menşevikleri, Sevr Antlaşması'nın ilerici özelliklere sahip olduğunu belirtirler. Menşeviklere göre Türk imparatorluğunun yıkıntılarında doğan Kürdistan'ın, Arabistan'ın, Ermenistan'ın ve diğer milli devletlerin bağımsızlığı kesinlikle ilerici bir durumdur. Her ne kadar yazının devamında bu devletlerin Türkiye'den kopmasının ardından Batı'ya bağlanmalarının olumsuzluğu belirtilmiş ise de küçük devletlerin bağımsızlığının savunulmasının kaçınılmaz sonucunun bu olduğu açıktır.

Gürcü Menşevikleri, Türkiye'nin İngiltere, Fransa, Yunanistan ve İtalya tarafından paylaşılmasına karşı çıkmakta, karşılığında Wilson Prensipleri'ne uygun olarak Türkler de dâhil olmak üzere Türkiye'de yaşayan bütün halkların kendi kaderlerini tayin hakkı savunulmaktadır.⁷⁶⁶

Gürcistan üzerine hazırlanmış 1 Ocak 1921 tarihli bir Sovyet raporunda ise Menşeviklerin Acaristan, Batum ve Trabzon'a yönelik gizli emperyalist emelleri olduğu ifade edilmektedir. Aynı raporda Acarların önemli bir kısmının Türkiye'ye bağlanmak ve Gürcistan'dan kopmak istediği de belirtilmiştir.⁷⁶⁷

Gürcistan, ayrıca aynı Ermenistan gibi Beyaz Ordular ve Yunanistan'la da işbirliği içindeydi. Bu işbirliğinin Sovyet Rusya ve Türkiye karşıtlığı üzerinden olduğunu belirtmek gereksiz bile olacaktır. Örneğin Menşevik hükümeti,

⁷⁶⁶ Makalenin tamamı için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 279 yaprak 29.

⁷⁶⁷ Raporun ilgili yerleri için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 35 yaprak 60, 60 arkası.

Gürcistan'da Beyaz Ordu subayları ve memurları için seferberlik ilan etmiş ve onları Beyazların Gönüllüler Ordusu'na göndermişti. Menşevikler, Beyazların kurduğu Don hükümetine de silah ve mühimmat yardımı yapıyordu.⁷⁶⁸ Bunlarla birlikte Denikin Kızıl Ordular tarafından bozguna uğratılınca Beyaz Ordu tümenlerinin artıkları Gürcistan'da barınmışlardı ve burada Kırım'daki General Vrangeli Ordusu'na katılma imkânı bulmuşlardı.⁷⁶⁹

Diğer taraftan Yunanistan, Gürcistan'da yaşayan kendi tabiiyetine bağlı Rumlarla ilgili seferberlik çağrısı yapabilecek kadar Menşevik hükümetiyle içli dışlıdır.⁷⁷⁰ Yunanistan'ın Gürcistan sınırları içinde Türkiye'ye karşı asker toplama faaliyeti yürütebilmesi, Batı ve Doğu Cepheleri arasındaki kopmaz bağı görmek açısından önemlidir. Kafkas Seddi'nin son kalesinin yıkılması, her anlamda Batı Cephesi'nde zafer kazanmak için de zorunlu hale gelmiştir.

C. Batum Meselesi

Gürcistan'ı Batı'nın Kafkas Seddi planlarında ve Türkiye ile Rusya'nın bölgesel çıkarlarında anlamlı kılan en önemli nokta Batum şehriydi. Batum'u stratejik hale getiren ise Karadeniz'e açılan limanıydı. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in ifadesiyle Batum Limanı, farklı milliyetlerden yaklaşık 12 milyon kişinin yaşadığı Kafkas cumhuriyetlerinin nefes alabildiği tek pencereydi.⁷⁷¹

İngilizlerin filosu ise burada toplanmıştı. Ayrıca Bakû petrollerinin Batı'ya gidişi Batum'dandı. Diğer taraftan İtilaf güçleri, Güney Kafkasya'daki karşıdevrimci güçlerle bu şehir üzerinden bağ kuruyordu. Tabii İngilizler, Batum'u Beyaz Ordu açısından da stratejik bir yer haline getirmişti.⁷⁷²

Anadolu'da Milli Mücadele'nin teşkilatlanmaya başladığı Erzurum Kongresi sırasında Elviye-i Selâse ile ilişkiler kurulmuş, Mustafa Kemal Paşa da Elviye-i Selâse'nin de Osmanlı toprağı olduğunu ifade etmişti. Kars, Ardahan ve Batum'un

⁷⁶⁸ G. Haçapuridze, **a.g.e.**, s. 58; **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 346.

⁷⁶⁹ S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 26.

⁷⁷⁰ 11 Aralık 1920 tarihli Borba gazetesinin yazdığına göre 1901 doğumlular 25 Aralık 1920 tarihine kadar Yunanistan'a gönderilmek üzere Batum Konsolosluğu'na başvurmalıdır. Bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 359 yaprak 23 arkası.

⁷⁷¹ 3 Ocak 1921'de TBMM'de yaptığı konuşmanın ilgili bölümü için bkz.: **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.VII, s. 157.

kurtarılması meselesi Erzurum Kongresi'nde benimsenmişti. Sivas Kongresi'nde de Batum dâhil Elviye-i Selâse milli sınırlar içerisinde kabul edilmişti. Misakı Milli ile de gerekirse yeniden halkoyuna başvurmak kaydıyla Elviye-i Selâse milli sınırlar içinde görülmüştü. Dolayısıyla TBMM'ye seçilenler arasında Batum mebusları da bulunuyordu⁷⁷³

Mondros Mütarekesi'nden sonra Batum'u işgal eden⁷⁷⁴ İngilizler ise Güney Kafkasya'yı mali nedenler ve silâhındaki askerlerin sivil hayata dönmeleri için ülkelerindeki yoğun muhalefet yüzünden boşaltmaya daha 1919 başlarında karar vermişlerdi. Mayıs ayı ortalarında bu kararı Güney Kafkasya hükümetlerine tebliğ eden İngilizler, uygulama safhasında en büyük zorluğu Batum'dan çekilme konusunda yaşadılar.

Çünkü çekilmeleri durumunda Batum komşu devletlerden birinin eline geçecek böylece zaten sorunlu olan bölge daha da karışacaktı. İngilizler, bir dönem Batum'u Denikin'e vermeyi düşünürken ve o da bu konuda istekliken Gürcüler Denikin'e karşı Azerbaycan'la ittifak halindeydi ve burayı ele geçirmesini istemiyordu. Ayrıca Batum'daki İslam ahalinin en büyük isteği buranın Türkiye'ye bağlanmasıydı ve Türkiye de İngilizlere göre gözlerini buraya dikmişti.

İngilizler, Batum'un, Bakû demiryolunun sonu ve petrol boru hattının Karadeniz'e çıkış noktası olması dolayısıyla limanın güvenilir ellerde olmasını istediği gibi Ermenistan'a da Karadeniz'e çıkması için Batum Limanı'nın bu kısmını kullanma hakkının verilmesini arzuluyordu.

Batum'un boşaltılması işinde ise İngilizlerin vardıkları en iyi çözüm yolu, buranın Milletler Cemiyeti bünyesinde serbest ve açık bir liman olarak kalmasını sağlamaktı. Ancak bu çözüm yoluna da Gürcüler sıcak bakmıyordu.

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından İngiltere, Bakû'yü kaybetmiş bile olsa en azından petrolün ihracatını denetimi altına almak istiyordu.

⁷⁷² A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 193.

⁷⁷³ Ali Arslan, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, s. 161.

⁷⁷⁴ Batum'da İtilaf Devletleri filosunun ciddi gücü bulunuyordu. Haziran 1920'de Kirov, Lenin'e Batum'da 22 binin üzerinde İngiliz subay ve askerinin, İngiliz, Amerikan, İtalyan, Yunan, Fransız askeri gemilerinin ve çok sayıda torpidonun bulunduğunu bildiriyordu. Bkz.: **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 346.

Çünkü Sovyet Rusya, petrol fazlasını ihraç edip makine, araç-gereç ithal etmek zorundaydı. Ancak yine de Bakû petrolünün Batum'a akma işinin sınırlanması İngilizler için buranın önemini biraz daha kaybettirmişti.

Sonuç olarak İngiliz kabinesinde belirlenen şartlar çerçevesinde Gürcü hükümetiyle görüşmelere başlanmış ve 28 Haziran 1920'de anlaşma sağlanmıştı. Nihayet takvimler, 7 Temmuz 1920 tarihini gösterdiğinde İngilizler Batum'u Gürcülere devretmişti. 11 Temmuz'da da şehri tahliye etmişlerdi. Ankara hükümeti ise 25 Temmuz'da Batum'un işgali dolayısıyla Gürcü hükümetine bir protesto göndermişti.⁷⁷⁵

D. Batum'da İşbirliğinde İlk Dönem

Bu süreçte Batum konusunda Türk-Sovyet ilişkileri açısından önemli gelişmeler yaşanmıştı. Milli Mücadele'nin komuta heyeti, Batum'da Sovyet iktidarının kurulmasını gündemine almıştı.

Anadolu hareketinin aynı Azerbaycan'da olduğu gibi Batum'da da Sovyet iktidarının kurulması için çalışmaya başlaması TBMM'nin açılışından öncedir. Batum'un gerek İngiliz işgalinde olması gerekse de burada 2 bin kişilik bir Ermeni teşkilatı ve İngilizlerin emrinde bin kişilik bir milis kuvvetin bulunması Türkiye'yi endişelendiriyordu.⁷⁷⁶

Doktor Fuat Bey, 7 Mart 1920 tarihli mektubunda Kafkasya Türklüğünü Gürcülerden, Ermenilerden ve emperyalizmden kurtarmak için Sovyet esasının kabulünü lazım gördüğünü, Sovyet esasatı kabul edilince Elviye-i Selâse'den başka Ahıska ve Borçalı'nın da kendi seçtiği Sovyet taraflarından idare edileceğini ve Gürcü istilasından kurtarılacağını, Türkiye haricindeki Müslümanların Bolşeviklerle çalışmaları gerektiğini yazıyordu.⁷⁷⁷

Nitekim 11 Mart 1920'de 3. Tümen Komutanı Rüştü, Kâzım Karabekir'e "Burada selamet Bolşeviklik ilanıyla mümkün olacaktır. Binaenaleyh bugün burada mümkündür. (...) Ben de bu akşam Bolşevik rüesası ile görüşeceğim. Eğer müsaade

⁷⁷⁵ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 498-499, 544-545, 550-551, 554-556; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 213.

⁷⁷⁶ **ATASE** klasör 852 dosya 13-16 fihrist 29-1'den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 83.

olunursa Bolşeviklik ilan edeceğiz.” şeklinde ilk teklifi götürecektir.⁷⁷⁸ Karabekir, ertesi gün verdiği cevapta konuya ihtiyatla yaklaşmış, Bolşeviklik ilanının vakitsiz olduğunu bildirerek meselenin araştırılmasını istemiştir.⁷⁷⁹

Ancak birkaç gün sonra İstanbul’un işgali Karabekir’in bu konudaki tavrının değişmesine yol açar. 16 Mart 1920’de Heyet-i Temsiliye’ye “Batum’da Bolşeviklik ilanıyla Bolşevikliğin Elviye-i selase⁷⁸⁰, Gürcistan ve Azerbaycan’da da gerçekleşmesi” teklifinde bulunur.⁷⁸¹ Buna Mustafa Kemal Paşa’nın cevabı gecikmez. Paşa, Aynı gün öneriyi tamamen katıldığını ve uygulamaya geçilmesi için lazım gelenin yapılması emrini verir.⁷⁸²

Mustafa Kemal’in öneriyi onaylaması üzerine Kâzım Karabekir, yine 16 Mart günü 3. Tümen Komutanlığı’na şu yazıyı gönderir:

“1. Batum’da Bolşeviklik ilanı memleketimizin geçirmekte olduğu yeni buhran içinde faydalı olacağı cihetle Heyet-i Temsiliyece de buna muvafakat ve Tesri-i icraat talep olunuyor. Binaenaleyh Batum’dan gelip Hopa’da bekleyen murahhaslarda bu suretle tebligat yapılmasını ve sahil boyunca Yeşil Ordu ile irtibat husulünü ve bunun Elviye-i selase ve Gürcistan’da intişarının pek faydalı olacağını tebliğini rica ederim.

2. Olaydan günü gününe haber almak ve gerekiyorsa harekâtında hüsnü idaresine delalet etmek üzere sizce münasip görülecek muvazzaf ihtiyat birkaç zabitin Batum’a gönderilmesi.”⁷⁸³

Bu arada Batum’dan Hopa’ya Yozaf ve Yakup isimli iki Bolşevik temsilcisi gelmiştir. Söz konusu kişilerin İngiliz casusu olup olmadıkları araştırıldıktan sora bunlara, “Emperyalizmin liderliğini yapan ve insanlığın amansız düşmanı olan İngilizlerin tahakküm ve saltanatını yıkmak için bütün İslam Dünyasının Bolşeviklere yardıma hazır olduklarını, Türkiye’nin de tam bağımsızlık şartıyla

⁷⁷⁷ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 577-578.

⁷⁷⁸ **ATASE** klasör 324 dosya 63-6/A fihrist 61’den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 83.

⁷⁷⁹ **ATASE** klasör 324 dosya 63-6/A fihrist 66’dan aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 83.

⁷⁸⁰ Kars, Ardahan ve Batum’u içine alan üç livâ.

⁷⁸¹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 594; **ATASE** klasör 324 dosya 4-9 fihrist 12-1 ve klasör 325 dosya 65-16 fihrist 4-2’den aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 83-84.

⁷⁸² Mustafa Kemal’in 15. Kolordu Kumandanlığı’na “Saniye geciktiren vatan hainidir” ibareli şifreli telgrafi için bkz.: **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.VII, s. 119.

kendileriyle işbirliği yapacaklarını ancak Bolşeviklerin biran evvel Kafkasya'yı istila ederek hudutlarımıza yanaşmaları gerektiği" yolundaki Anadolu'nun görüşü bildirilir.⁷⁸⁴

Bu süreçte Bolşeviklerle İngiliz kuvvetlerine karşı ortak çalışmak üzere Batum'a ve bölgeye Türk subayları da gönderilmiştir.⁷⁸⁵ Batum'da Anadolu hareketinin yönlendirmesiyle de Cemiyeti Hayriyei İslâmiye ile Bolşevik Kulübü İngilizlere karşı birlikte faaliyet yürütmüştür.⁷⁸⁶ Bu Cemiyet'in iki temsilcisi, kendi selametlerini Bolşeviklik ilanında gördüklerini, Batum'daki Rusların da aynı fikirde bulduklarını, mevcut ve yedek 25 bin kişilik bir kuvvete sahip olduklarını Türk askeri makamlarına bildirmişlerdir. Bunun üzerine Kâzım Karabekir, Halil ve Nuri Paşalara icabında Batum Bolşeviklerine yardım edilmesi ve Gürcistan'ın da Bolşevik zümresine katılmasının sağlanması için bir mektup göndermiştir.⁷⁸⁷

O dönemde görüldüğü üzere örgütlü ve silahlı bir şekilde faaliyet gösteren Acara ve Batumlu Müslümanlar, Batum'un kurtuluşunu sağlamak için Bolşevikliği benimsemiştir. Acaristan'daki Müslümanların Bolşevikliği kabul etmesi yönünde Karabekir'in bildirimler dağıttığı da bilinmektedir.⁷⁸⁸ Batum'da çıkan İslam Gürcistanı gazetesi ise 4 Mayıs 1920 tarihli sayısında Azerbaycan Kızıl Ordusu'nun Ermenistan üzerine yürümek ve Anadolu Türkleriyle birleşmek üzere harekâta başladığının propagandasını yapmaktadır.⁷⁸⁹

Bu çalışmalarla İngilizlere karşı kısmi başarılar da elde edilmiştir. 30 Nisan tarihinde İngilizler, Acaristan'ın merkezi olan Hula, Artvin ve Ardanuç kasabalarını

⁷⁸³ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 595; **ATASE** klasör 325 dosya 65-16 fihrist 3'ten aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 84.

⁷⁸⁴ 3. Tümen'in 15. Kolordu Komutanlığı'na 22/23 Mart 1920 tarihli yazısının ilgili bölümü için bkz.: **ATASE** klasör 324 dosya 63-6/A fihrist 103'ten aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 85. Ayrıca bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 636-640.

⁷⁸⁵ 3. Tümen Komutanı Rüştü'nün Kâzım Karabekir'e 19 Mart 1920 tarihli yazısının ilgili kısmı için bkz.: **A.e.**, s. 604. 3. Tümen Komutanı'nın Trabzon'da 2. Alay 3. Tabur Komutanlığı'na gönderdiği 7 Mayıs 1920 tarihli emrin ilgili kısmı için bkz.: **ATASE** klasör 852 dosya 13-16 fihrist 40'tan aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 87.

⁷⁸⁶ Kâzım Karabekir'in Heyet-i Temsiliye'ye 22 Şubat 1920 tarihli yazısının ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 524. Mustafa Kemal'in Sivas'taki Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne 19/20 Mart 1920 tarihli yazısının ilgili kısmı için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VII, s. 159; 3. Kafkas Tümeni Komutanı Miralay Rüştü'nün 15. Kolordu Komutanlığı'na 6 Haziran 1920 tarihli yazısının ilgili kısmı için bkz.: **ATASE** klasör 849 dosya 15-3 fihrist 29'dan aktaran: Saime Yüceer, **a.g.e.**, s. 87.

⁷⁸⁷ Kâzım Karabekir'in Halil ve Nuri Paşalara 17 Mart 1920 tarihli mektubunun ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 599.

⁷⁸⁸ Emel Akal, **a.g.e.**, s. 453-454.

tahliyeye ve bu kasabalardaki askerlerini Batum'a çekmek zorunda kalmıştır.⁷⁹⁰ Menşevik hükümetinin Türk-Sovyet işbirliği karşısında başlattığı seferberlik ise başarısız ilerlemekte ve ahali Bolşeviklik lehinde tezahürat göstermektedir.⁷⁹¹

Bu işbirliği Yunan basınına da yansımıştı. 19 Mayıs (1 Haziran) 1920 tarihli Efimeris Ton Valkanion (Balkanların Gazetesi) gazetesi, Mustafa Kemal'in Batum'da askeri örgütlenmeye gittiğini ve oluşturulan birliğin bayrağının Bolşeviklerin gönlünü almak için kırmızı beyaz olduğunu vurgulamaktaydı.⁷⁹² Gerçekten de bütün taraflar açısından Bolşevikler ve Kemalistler bir tutuluyordu. Örneğin Menşevikler, 1920'de Tiflis'teki 1 Mayıs gösterilerinde Bolşeviklere saldırırken "Vurun Bolşeviklere, Gürcistan'ın hainlerine, Enver Paşa'nın ajanlarına" şeklinde bağırıyorlardı.⁷⁹³ Fransız Tan gazetesinin özel muhabiri ise Batum'un tüm bölgenin olduğu gibi Türk milliyetçileriyle Bolşeviklerin risksiz birleşebildikleri merkez haline geldiği kanısındaydı.⁷⁹⁴

Ancak bu çabalar, o etapta sonuç vermeyecek, İngilizler Batum'daki Bolşevik kuvvetlerini dağıtacaktır. Zira Lehistan Cephesi, Sovyet Rusya'nın Gürcü hükümetine karşı fiilen müdahalesine engel olmaktadır.⁷⁹⁵ Ayrıca Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'la paralel olarak Gürcistan'da Sovyet iktidarı kurma planı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Gürcü Bolşeviklerinin Nisan ortasındaki isyanı iktidar tarafından bastırılmıştır.⁷⁹⁶ Fakat çalışmalar, yine de devam edecektir.

Novaya Gruziya gazetesi, 5 Ağustos 1920 tarihli sayısında Acaristan'daki devlet karşıtı unsurları sayarken ilk üç sıraya Türk-Sovyet işbirliğinin ana güçlerini yerleştirmiştir: 1. İttihat ve Terakki Komitesi (Jön Türkler⁷⁹⁷). 2. Azerbaycan ajanları. 3. Ajitasyon ve propaganda için 47 milyon ruble harcayan Bolşevikler.

⁷⁸⁹ Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 796.

⁷⁹⁰ Kâzım Karabekir'in 8 Mayıs 1920 tarihli tamimi içi bkz.: **A.e.**, s. 796-797.

⁷⁹¹ Kâzım Karabekir'in 9 Mayıs 1920 tarihli tamimi içi bkz.: **A.e.**, s. 798.

⁷⁹² Nilüfer Erdem, **a.g.e.**, s. 323.

⁷⁹³ Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 200.

⁷⁹⁴ **A.e.**, s. 193.

⁷⁹⁵ Halil Paşa'dan Kâzım Karabekir'e gönderilen 2 Ağustos 1920 tarihli mektubun ilgili bölümü için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 936.

⁷⁹⁶ **Bolşevistskoe Rukovodstvo. Perepiska. 1912-1927**, Moskva, ROSSPEN, 1996, s. 124.

⁷⁹⁷ Bunu Anadolu hareketi olarak anlamak gerekir.

Ayrıca bunlara Acaristan'ın yerel yönetimi de eklenmiştir.⁷⁹⁸ 14 Ağustos 1920 tarihli bir istihbarata göre de plebisit sonucunda seçilen yerel idarenin başındaki Hoskin-Zade Acaristan'ın bağımsızlığının Kemal Paşa tarafından tanınmasını talep ederken, Sovyet Rusya'dan da maddi yardım beklemektedir.⁷⁹⁹

E. Taşnak-Menşevik İttifakı Girişimleri

Türkiye'yle Sovyet Rusya'nın Gürcistan konusundaki ortak tavrı, doğal olarak karşı cephedeki kuvvetleri de birbirine yakınlaştırmıştır. Kafkas Seddi'nde ortak bir görev üstlenmiş olan Menşevik Gürcistanı ve Taşnak Ermenistanı Türk ve Sovyet tehlikesine karşı birlikte hareket etmenin yollarını da aramıştır. Çünkü kaderleri ortaktır. Birinin yıkılması, diğerini de yalnızlığa itecek ve hem Sovyet Rusya hem de Türkiye gibi iki büyük gücün tazyikine tek başına maruz bırakacaktı. Taşnaklar ve Menşevikler, bu cepheleşmede ortak düşmana karşı ortak tavır konusunda girişimlerde bulunurlar. Tabi bu süreci hızlandıran en önemli etken de Türkiye'nin Ermenistan üzerine harekâtının artık kendini hissettirmesidir.

Bunun ilk belirtisi de Nahçıvan buluşması olur. Üzerine üstlük kısa bir zaman önce Azerbaycan'da Musavat iktidarı Türk-Sovyet işbirliğiyle yıkılmıştır. 19 Ağustos 1920 tarihli Tiflis'te çıkan Ermeni burjuvazisinin yayın organı Slovo gazetesi tam da bu konuyu ele alır. Sovyet iktidarının kurulması Azerbaycan'a yaramıştır. Ancak Gürcistan ve Ermenistan için durum tam tersidir. Bu iki ülke açısından Rus Bolşevizminin Türk milli hareketiyle ittifakı en büyük tehlikedir. Slovo'ya göre bu nedenle bu iki cumhuriyet, genel bir cephe oluşturmak için ortak siyasi ve askeri zemini oluşturmalıdır:

“Tehlike artık Ermenistan'ın kapısını çalıyor. Her iki öncü ve örgütlü, Avrupa tarafından bilinen demokrasi, Gürcistan ve Ermenistan, birleşik güçleriyle tehlikeyi önlemek için işe koyulmalıdır.”⁸⁰⁰

Ermeni ve Gürcü basını, Ağustos ayının sonunda dış tehlikeye karşı Gürcistan'la Ermenistan arasında ittifakın gerekliliğini yoğun olarak gündeme

⁷⁹⁸ RGVA fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 13 arkası.

⁷⁹⁹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 272 yaprak 13 arkası.

⁸⁰⁰ Makalenin tamamı için bkz.: RGVA fond 195 liste 3 dosya 272 yaprak 14, 14 arkası.

getirmeye başlamıştır.⁸⁰¹ Taşnaklar da aynı dönemde Ermenistan'ın Sovyet Rusya'yla mücadelesine karşı pasif tutum almasına sitem etmektedir. Taşnakların Erivan gazetesi Araç, iki cumhuriyet açısından durumun kritik olduğuna dikkat çekerek Ermenistan ve Gürcistan'ın yönetici çevrelerinin Sovyet ve Kemalist hükümetlerinin emellerine karşı birlikte hareket etmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁰²

Ermeni gazeteleri, Gürcülerin gerek Tiflis'te gerek Batum'da Ermeni Ordusu için gönüllü yazdıklarını haber vermektedir.⁸⁰³ Taşnaksutyun Partisi, Gürcistan'da bütün üyelerini cepheye seferber etme kararı almış ve tüm partiyi Kemalistlerle savaşa çağırmıştır.⁸⁰⁴ Diğer taraftan Ermeniler, Gürcistan'da mitingler düzenlemekte ve Ermenistan'a yardım edilmesi konusunda propaganda faaliyeti de yürütmektedir. Ermeni basını, bir Gürcü birliğinin Ermeni sınırını geçip Artvin-Ardahan yolunu tuttuğunu belirterek Ermenilerle Gürcülerin bir ittifak yapmak üzere görüşmelerde bulduklarını da yazmıştır.⁸⁰⁵

F. Gürcistan'ın Ermenistan Harekâtına Bakışı

Menşevik iktidarı ve ordusu, Türkiye'nin Taşnaklar üzerine harekâtını düşmanca ve kendine yönelik bir tehdit olarak karşılamıştır. Türk Ordularının ilerlemesi üzerine Gürcistan, "Kemalistlerin" saldırı olasılığına karşı Batum'dan Ardahan ve Artvin bölgelerine askeri birliklerini kaydırmıştır. Bu bölgelerdeki yerel Müslüman halk da Gürcüler tarafından hızla silahsızlandırılmıştır. Öyle ki bu nüfus, Türk harekâtına oldukça sempatiyle bakmaktadır.

Gürcistan, Sovyet Rusya'nın "Kemalistlerle" birlikte Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine karşı askeri harekâta başlama olasılığı dolayısıyla da Azerbaycan SSC sınırlarını güçlendirmeye girişmiştir. Eski siperler yeniden düzenlenmiş, bazı

⁸⁰¹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 278 yaprak 26 arkası.

⁸⁰² 15 Ağustos 1920 tarihli Araç gazetesinde çıkan yazının ilgili bölümü için bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 278 yaprak 26 arkası.

⁸⁰³ **Alemdar**, 30 Ekim 1920'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 573.

⁸⁰⁴ RGVA fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 33 arkası.

⁸⁰⁵ **İkdam**, 15 Ekim 1920 ve **Peyam-ı Sabah**, 15 Ekim 1920'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 573.

stratejik köprüler havaya uçurulmuştur.⁸⁰⁶ Ayrıca 19-32 yaşına kadar seferberlik ilan edilmiştir.⁸⁰⁷

Gürcistan, bu endişelerinde haksız sayılmazdı. Ne de olsa Evliye Selâse Misakı Milli sınırları içinde kalıyordu. Diğer taraftan Tiflis'teki siyaset çevrelerinde Rus Bolşeviklerinin Türklerin kuvvetli olduğunu, Ermenistan'da olduğu gibi Gürcistan'a da bir harekât düzenlemeleri halinde Bolşeviklik ilan edeceklerini dolaylı olarak söyledikleri konuşuluyordu.⁸⁰⁸

Tiflis'in bu tavrı, doğal olarak Gürcü basınına da yansımıştır. Menşeviklerin gazetesi Borba, Türk-Taşnak savaşındaki safını hemen belirlemiştir:

“Türklerin amacı, Bolşeviklerle birleşmek için Kars üzerinden tüm Ermenistan'ı geçmek. Türklerin zaferi, Bolşeviklerin Azerbaycan'da güçlenmesi demektir. Türk-Bolşevik güçleri tarafından kuşatılmış olacak Gürcistan içinse doğrudan bir tehdit meydana gelecektir. Bu nedenle [Gürcü] demokrasisinin tüm sempatisi bu durumda Ermenistan'ın tarafında olacaktır.”⁸⁰⁹

Gürcü hükümetinin resmi yayın organı Ertoba da Kars'ın Türkler tarafından işgalinin Gümrü ve Tiflis yolunu açacağından endişe duymaktadır. Ardahan'ın işgali ise tüm Batum bölgesini tehdit edecek, aynı zamanda Tiflis yolunu da açacaktır. Dolayısıyla Ertoba'ya göre Ermeni trajedisi sadece Ermenistan'ı ilgilendirmemektedir ve Gürcistan için de ölümcül olabilecektir.⁸¹⁰

Kars'ın düşüşü Gürcistan'da da panik havası estirmiştir. Tiflis, bu gelişmeyi kendilerine yönelik bir saldırı olarak kabul etmiştir. Gürcü Menşeviklerinin yayın organı Borba, Kars'ın düşüşünü Ermenilerin ölüm kalım meselesiyle karşı karşıya kaldığı şeklinde yorumlamıştır. Ancak Ermenistan'daki olaylar, Gürcistan için de kayıtsız kalmayacak türdendir. Çünkü Kemalistlerin saldırısı, kaçınılmaz olarak tüm Güney Kafkasya'ya yansımaktadır. Borba, Gürcistan kapısına dayananın devrimci Türkiye değil, Türk emperyalizmi olduğunu belirtir. Gazetenin ifadesiyle Gürcistan halkı, Güney Kafkasya sınırlarına saldıranın Türkiye gericiliği olduğunu

⁸⁰⁶ Kızıl Ordu'nun 25 Ekim 1920 tarihli askeri istihbarat raporunun ilgili bölümü için **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 216 arkası.

⁸⁰⁷ Bkz.: Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 707.

⁸⁰⁸ **ATASE** klasör 849 dosya 2 fihris 33'ten aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 590-591.

⁸⁰⁹ **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 20 arkası.

bilmektedir.⁸¹¹ Borba, Kemal'in gözünün Gürcistan'da olduğunu, Kars ve Gümrü'den sonra sıranın Batum'a geleceğini de sayfalarında vurgulamıştır.⁸¹²

Gürcistan hükümetinin resmi yayın organı Ertoba ise 4 Kasım 1920 tarihli sayısında Borba'yla benzer değerlendirmelerde bulunur. Kars'ın düşüşünün haberi, sadece Ermeni değil, Gürcü halkının da kalbine bıçak gibi saplanmıştır. Bolşevik-Kemal bloğuna karşı Gürcü emekçi halkı cesurca harekete geçmelidir.⁸¹³

Gürcü liberal milliyetçilerinin yayın organı Sakartvelo da aynı günlü sayısında Kemal'in ordularının Gürcistan sınırına yaklaştığının ve sınırda da durmayacağını altını çizmektedir. İmkânı olan herkes Gürcistan'a yardım etmelidir.⁸¹⁴

Gürcü milliyetçisi, Zemlya (4 Kasım 1920) ise gelişmelerin Acaristan boyutuna dikkat çeker:

“Türkiye'nin saldırısıyla Gürcistan'ın etrafında oluşan askeri ve siyasi durum, esas dikkatimizi Müslüman Gürcistan'ına çevirmemizi zorluyor. İngilizlerin Malta adasına kapattığı Kars hükümetinin⁸¹⁵ eski üyeleri serbest kaldılar ve Türklerle birlikte hareket ediyorlar. Durum oldukça ağır. Acilen Acaristan'ın özerkliğini sağlamak gerekiyor. Hükümetten Müslüman Gürcistan'ının özerkliğini bugün ilan etmesini talep ediyoruz.”⁸¹⁶

Bu panik havası ilerleyen günlerde de devam eder. Gruziya gazetesi, Gürcistan'ın bağımsızlığını koruyabilmek için Rusya'ya bazı ekonomik imtiyazların sağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Gürcü basınında genel olarak İtilaf Devletleri'nin yardımına umut azdır.⁸¹⁷

Gürcü basını büyük bir endişeye kapılmışken parlamento da 5 Kasım günü Kemalistlerden yönelen tehlike konusunda toplanmıştır. Gürcü hükümeti, hem sol

⁸¹⁰ RGVA fond 109 liste 3 dosya 286 yaprak 20 arkası.

⁸¹¹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 22.

⁸¹² **Kommunist Gruzii**, 11 Kasım 1920'den aktaran: A. N. Heyfets, **Sovyetskaya Rossiya i Sopredelnie Strani Vostoka v Godi Grajdanskoy Voyni (1918-1920)**, s. 148.

⁸¹³ RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 22.

⁸¹⁴ RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 22.

⁸¹⁵ Cenubi Garbi Kafkas hükümeti kastedilmektedir. Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

⁸¹⁶ RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 22 arkası.

⁸¹⁷ RGVA fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 22 arkası.

hem de sağ kesimlerden sert eleştiriye maruz kalır ve kabinede bazı değişikliklere gidilir.⁸¹⁸ Bu toplantıda yapılan konuşmaların birinde şunlar vurgulanmıştır:

“Bir hükümetin temin-i istiklâlinin komşu hükümetin istiklaliyle mümkün olacağını takdir edersiniz. Rusya İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Ermenistan ve Gürcistan hükümetleri milli istiklâllerini temin için gayret göstermişler ve halen de göstermektedirler... Ermeni demokrasisi son zamanlarda gayet fena bir vaziyette bulunmaktadır. Ben burada Ermeni halkı ve mücadelesi hakkında uzun uzadıya konuşacak değilim de şunu söylemek isterim ki, Ermeni halkı istiklâlini mücadele yoluyla temin etmek yolundadır. Ermenistan'ın kapısı ve kalesi durumunda bulunan Kars şimdi Mustafa Kemal Paşa'nın taht-ı idare ve kumandasında hareket eden Türkiye askerlerinin işgalindedir. Binaenaleyh bir komşu memlekette meydana gelmekte olan hadiseleri itibara alarak hareket etmek mecburiyetindeyiz. Bununla beraber Kars'ı almakla kalmayacak olan Mustafa Kemal Paşa'nın nereye tecavüz edeceği meçhul olduğundan, istiklâlimizin muhafazası için meclisce tedbir alınacağına eminim.”⁸¹⁹

Yapılan konuşmalardan sonra Gürcistan parlamentosu şu kararı almıştır:

“Meclisimiz Ermenistan'ın Ermeni unsurunu tehdit eden tehlikeden muvaffakiyetle çıkacağını ümit eder. Meclisi Müessesan Kafkasya'nın sahne olduğu olağanüstü hali dikkate alarak, aynı hadisenin Gürcistan'da meydana geleceğine ihtimal vermektedir. Bir tehlike anında Gürcistan halkının birlikte omuz omuza vererek istiklâllerini koruyacağına eminiz.”⁸²⁰

Gürcistan Kurucu Meclisi, aynı dönemde Gürcü halkına bir çağrı metni de yayımlamıştır. Metin, Türkiye'yi hedef alırken Gürcü halkını da ülkelerini Türklere karşı savunmaya davet etmiştir:

“Koyu ıstıraplarla güçsüz düşen Ermenistan, Kemal Paşa'nın ordularına karşı zar zor direniş gösteriyor. Kars düştü, Aleksandrapol Türkler tarafından ele geçirildi.

⁸¹⁸ Sovyet istihbaratının elde ettiği 14 Kasım 1920 tarihli bilgi için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 295 yaprak 22 arkası.

⁸¹⁹ **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 589 dosya 6/121-A fihrist 38'den aktaran: İskender Yılmaz, **a.g.e.**, s. 68.

⁸²⁰ **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 589 dosya 6/121-A fihrist 12-1'den aktaran: İskender Yılmaz, **a.g.e.**, s. 68-69.

Ermenistan'ın zavallı durumu Gürcistan'ın bağımsız varlığını tehlikeye atıyor.

Kemal Paşa'nın yönlendirdiği tarihi düşmanlarımız, Sovyet Rusya'yla yaptığımız antlaşmayı⁸²¹ tanımıyor; onlar, Müslüman Gürcistan'ının⁸²² vatanımızla bütünleştiği olgusunu kabullenemiyorlar ve bize saldırmak için zaman kolluyorlar.

Ermenistan'daki başarılarla başı dönmüş olan Kemal Paşa, tüm gücüyle bize akın edebilir.

Cesaretini toplamış ve aç olan Türk Orduları barış içindeki şehirlerimizi ve köylerimizi yıkmanın ve ele geçirmenin hayalini kuruyor.⁸²³

Gürcü komünistleri ise Türkiye'nin Ermenistan harekâtının İtilaf Devletleri'ni geri adım attırmak amacıyla sınırlı kalması durumunda makul gördüğünü yayın organları Kommunist Gruzii'de ilan etmiştir. Gürcistan Komünist Partisi'ne göre işgal bu askeri görevin ötesine geçip emperyalist karakter taşımamalıdır.⁸²⁴

Türkiye'nin Ermenistan harekâtı, Gürcistan'da Abaza meselesinin de hareketlenmesine yol açmıştır. Tiflis'in kontrolü altındaki Abhazya Milli Konseyi, Tiflis'e bir heyet göndermiş ve Ermenistan harekâtıyla Abhazya'da olabilecek dalgalanmalar konusunda uyarıda bulunmuştur. Konsey, ayrıca Gürcü hükümetinin Abhazya'nın tam özerkliğinin tanınmasının gerekliliğine işaret etmiştir.

Sovyet askeri istihbaratına göre Abaza halkı tek başına Tiflis'e karşı gelebilecek durumda değildir, ancak iç sorunların acısını çıkarmak için dış gelişmelerin yaratacağı uygun anı beklemektedir. Abazalar, eğer Abhazya'ya kadar ilerleyebilirse Türk Ordusunu kurtarıcı olarak görebilecektir.⁸²⁵

⁸²¹ İleride değineceğimiz 7 Mayıs 1920 tarihli antlaşma kastedilmektedir.

⁸²² Acaristan bölgesi kastedilmektedir.

⁸²³ 14 Kasım 1920 tarihli Slovo gazetesinde (Tiflis) de yayımlanan çağrı metninin tamamı için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 368 arkası.

⁸²⁴ A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 145.

⁸²⁵ 7 Aralık 1920 tarihli IX. Kuban Ordusu'nun raporunun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 370.

Türk Ordularının Ermenistan harekâtının başlamasından itibaren Kasım ayının sonuna kadar Gürcü parası yüzde 150 değer kaybetmiştir.⁸²⁶ Harekât sadece siyasal ve güvenlik açısından değil, ekonomik bakımdan da Gürcistan'ı vurmuştur.

Gürcülerin bu tavrına paralel olarak Ermenistan Başbakanı Ohancanyan da Türk Ordusuna karşı Gürcistan'ı yanına alabilmek için Gürcistan'da çıkan Verçinlor gazetesine şu açıklamayı yapmıştır: “Her ne suretle olursa olsun düşmanı tarda karar verdik Zira, düşman Kars'ı işgal ederse Batum'u da işgal edecek. Şu halde biz Kars'ı müdafaa etmekle Batum'u müdafaa ediyoruz.”⁸²⁷

XI. Kızıl Ordu'nun 20. Tümen'in yetkilileri Naştadiv Tihomirov ve Zardiv Naumov da XI. Ordu'nun Harekât Dairesi Başkanı'na gönderdikleri telgrafta tespit ettikleri bu girişimleri raporlaştırmışlardır: “Ermenistan hükümeti, Sovyet Rusya ve devrimci Türkiye'ye karşı ortak hareket etmek için Gürcistan'la yakın temas eğilimi içinde.”⁸²⁸

Ermenistan'la Gürcistan arasında bir ittifak kurulması çalışmaları bizzat İngilizlerin teşvikiyle de ilerlemektedir. 3. Kafkas Tümeni Erkân-ı Harbiye Reisi Talât Bey'e göre Gürcülerin Ermenilere yardım etmesi için en çok uğraşan isim ise Tiflis'teki İngiliz temsilcisidir. Aslında Gürcüler, kesinlikle savaşmak istememekte, bilhassa Türklerle savaşmak fikrinden uzak durmaktaydı.⁸²⁹ Ancak Menşevik hükümeti, İngilizlere yaranmak için sözler vermekten de geri durmuyordu. Ekim 1920 ortalarında Londra'da bulunan Gürcü Dışişleri Bakanı Gegeçkori, Lord Curzon ile yaptığı görüşmede Gürcü çıkarları için ortak düşmanları olan Türklerden korunmak amacıyla bütün kuvvetlerini Ermenistan'a göndereceklerini, bunun tamamen hükümetlerinin görüşü olduğunu söylemişti.⁸³⁰

Gürcülerin bu tepkisi beklendiğinden Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920 tarihinde verdiği taarruz emrinde Gürcülerin tarafsızlığının temin edilmesi için kendilerine müsait ve hatta arazi taleplerini tatmine ümit veren bir hareket hattı

⁸²⁶ 7 Aralık 1920 tarihli IX. Kuban Ordusu'nun raporunun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 369 arkası.

⁸²⁷ **Peyam-ı Sabah**, 19 Ekim 1920'den aktaran: İskender Yılmaz, **a.g.e.**, s. 54-55.

⁸²⁸ **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 993 yaprak 41 arkası.

⁸²⁹ Talât Bey'in raporunun ilgili kısmı için bkz.: **ATASE** klasör 588 dosya 36 fihrist 32-7, 32-8, 32-9, 32-10, 32-11, 32-12, 32-13, 32-14, 32-15, 32-16, 32-17'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 577.

⁸³⁰ **Documents On British Foreign Policy 1919-1939**, C.II, London, 1949, s. 641-642'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 581.

tutulması gerektiğini belirtmiştir. Kâzım Karabekir de bu maksatla Gürcülerle münasebetlere girişmeye yetkili kılınmıştır. Elviye-i Selâse'deki Gürcü işgal bölgesine de hiçbir şekilde tecavüz edilmeyecektir. Ancak buna rağmen Gürcülerin kaşı harekâtı ihtimali göz önünde bulundurulacaktır.⁸³¹

Türk Ordusu'nun ileri harekâtının Tiflis'i telaşlandırması ve seferberlik ilan edilmesi üzerine Ankara, Gürcüleri yatıştırmak için harekete geçmiştir. Gürcistan'ın tarafsızlığının sağlanması için girişimler yapılmış, bu bağlamda Türk temsilcisi Hilmi Bey aşağıdaki mesajları Gürcü yetkililere iletmesi için görevlendirilmiştir:

“1. Taaruzdan amacımız; kan dökücü Taşnak çetelerini ortadan kaldırarak, bölgede barış ve huzuru süratle sağlamak,

2. Türk hükümetinin Gürcistan'a karşı hiçbir fena niyet ve maksadı olmadığını kendileriyle daima dostane münasebetler kurmak istediğini bildirmek,

3. Ermenistan'ın Türkiye aleyhine genişlemesinin Türkiye'ye olduğu kadar Gürcistan'a da zarar vereceğini anlatmak,

4. Türkiye, Ermeni ulusuna karşı olmadığını, kan dökücü Taşnak çetelerinin ortadan kaldırılmasından sonra; bağımsız, barışsever bir Ermeni ulusu ve hükümetinin varlığının arzu edilmekte olduğunu açıklamak,

5. Gürcistan'ın İngiliz müdahalesinden kurtulması arzusunu iletmek,

6. Türkiye ile Gürcistan arasında askıda kalan meselelerin çok dostane bir şekilde halledileceği, bu maksatla Ankara'ya hemen bir heyetin gönderilmesinin arzu edildiğini bildirmek.”⁸³²

Gürcü hükümeti, 20 Ekim 1920'de Ankara'ya başvurarak Ardahan ve Batum illerinin kapsadığını öne sürdükleri Gürcü sınırlarının Türk Ordusu tarafından aşılmasını istediklerini bildirdiler. Bunun üzerine Ankara, ertesi gün gönderdiği telgrafta bu istekleri kabul ettiğini belirterek Gürcülere bekledikleri güvenceyi vermişti. 2 gün sonra da Kazım (Dirik) Bey, Tiflis elçiliğine atanacaktır.⁸³³

⁸³¹ Tam metni için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.IX, s. 364-365.

⁸³² **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 189; **ATASE** klasör 587 dosya 6 fihrist 75, 75-1, 75-2'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 572-573.

⁸³³ **A.e.**, s. 581-582.

Ankara, Tiflis'le resmî ilişki kurmadan önce Moskova'ya Rusya'yla Gürcistan arasından savaş çıkacağına dair söylentilerin doğru olup olmadığını sormuştu. Türk elçisi Kazım Bey, Çiçerin'in olumsuz cevabının gelmesinin ardından Tiflis'e gitmişti.⁸³⁴

Albay Kazım Bey, Tiflis'e geldiği 13 Kasım günü Dışişleri Bakan Vekili Ramişvili ve Savaş Bakanı Lord Kipanidze ile itimatnamesini sunmak üzere bir görüşme yapar. Görüşmenin ana gündem maddesi Türk-Sovyet ittifakı olur. Lord Kipanidze, Ankara hükümetinin Bolşevik Ruslarla ittifak yapmış olmasının Gürcü halkını korkuttuğunu ve heyecana düşürdüğünü belirtir. Çünkü halk Rusların dostlarını kendileri için şüpheli görmektedir. Lord Kipanidze'nin ifadesiyle Ruslar, Kafkas hükümetlerinin teşekkülünü istememektedir. Kafkas hükümetlerine karşı kötü emeller besleyen Rusların Türklerle ittifakı Gürcü hükümetini endişeye sokmaktadır.

Kazım Bey, verdiği cevapta Bolşevik Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin hiçbir zaman diğer devletleri ve bilhassa Gürcistan'ı zarara sokacak bir safhaya girmeyeceğini, çünkü kuvvetli ve bağımsız bir Gürcistan'ı samimiyetle arzu ettiklerini ve Rus-Türk ittifakından Gürcülerin endişeye düşmesine katiyen yer olmadığını anlatmıştır.

Görüşmede Kazım Bey'in sözü Gürcü seferberliğine getirmesi üzerine Dışişleri Bakan Vekili Ramişvili, seferberlik yaptıklarını kabul ederek, bunun halkın Bolşevik ve Türk ittifakından korktuğu ve Türk Ordusu'nun Ermenistan harekâtını yaparken Bolşeviklerin bir şey yapmasından endişeli olması dolayısıyla halkın tatmin edilmesi için hükümetin seferberlik ilan ettiğini, fakat bu seferberliğin Türklere karşı bir tecavüz maksadı taşımadığını belirtmiştir.⁸³⁵ Kafkasya'daki Batı güdümlü hükümetlerin temel korkusu Türk-Sovyet işbirliği olmuştur.

Kazım Bey, RSFSC'nin Gürcistan'daki elçiliğinin basın bürosu yetkilisiyle 1920'nin Kasım ayı ortasında yaptığı görüşmede de Gürcistan'la ilişkilere değinmiştir:

⁸³⁴ Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 295.

⁸³⁵ **ATASE** klasör 849 dosya 2 fihris 32-3, 32-4'ten aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 584-586.

“Türk ve Gürcü halkları arasında tarihi düşmanlık yoktur, tam tersine Müslümanlar Gürcistan’dan birçok iyilik görmüşlerdir, o yüzdendir ki o da bizim sempaticimizi kazanmıştır. Ermeni mezaliminden kaçan Müslümanlar, Gürcistan ve Azerbaycan’dan geçerken Gürcistan’ın dostane tavrıyla karşılaşmışlardır.”⁸³⁶

Kazım Bey’in Gürcistan’la ilgili olumlu açıklamaları Menşeviklerin yayın organı Borba (20 Kasım 1920) tarafından bir diplomatın süslü sözleri olarak değerlendirilmiş, Gürcü diplomasisinin Ankara hükümetinden lafla değil, Gürcistan’a karşı saldırgan bir eğilimi olmadığını icraatla göstermesini beklediğini vurgulamıştır.⁸³⁷

Bu tür yaklaşımlar bulunsa da Sovyet askeri istihbarat raporları, Kazım Bey’in Tiflis’e gelmesiyle Menşevik hükümetinin Ankara politikasında bir değişiklik olduğuna işaret etmektedir. Gürcistan, Türkiye’yle yalnız başına savaşamayacağını anlamıştır. Bu sebeple ilk önceleri Ermenistan’ı Ankara’yla savaşa kışkırtan Gürcü hükümeti, Mustafa Kemal ile görüşmelere başlamıştır. Kazım Bey de göreve gelmesiyle Gürcü Müslümanlarını Menşevik hükümetini desteklemeye çağırmıştır.⁸³⁸

Ancak bütün bu çağrılara rağmen Sovyet istihbaratı Batum’un Acarlarla Gürcü hükümetinin arasını açmaya çalışan ve Türkiye’nin hâkimiyetine yönelik propaganda yapan Ankara ajanlarıyla dolup taşığını tespit etmiştir. Gürcü hükümeti ise Acaristan’daki bu hareketin önünü almak için baskıcı politikasını değiştirmiş ve olağanüstü komiser olarak bölgeye Türkofil Georgadze’yi atamıştır.⁸³⁹

Kazım Bey, Gürcü kamuoyunun Ermenistan harekâtı konusunda bilgilendirilmesi için Sovyet Rusya’nın imkânlarından da faydalanır. Kazım Bey, RSFSC’nin Gürcistan’daki elçiliğinin basın bürosu yetkilisiyle 1920’nin Kasım ayı ortasında yaptığı görüşmede bu konu üzerine şunları söylemiştir:

“İlk olarak Ermenistan’a saldırımızın sebebini açıklayayım: Biliyorum ki, bu mesele farklı yorumlara sebep oluyor. Saldırı kararı kendi arzumuz dışında, Ermeni Taşnakların politikası sonucunda verilmiştir. Temaslar, daha Nisan’da birçok

⁸³⁶ Görüşmenin ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 307 yaprak 18.

⁸³⁷ **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 369.

⁸³⁸ 7 Aralık 1920 tarihli IX. Kuban Ordusu’nun raporunun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 369, 370.

⁸³⁹ **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 370.

sebepden kesilmişti, ancak Rusya'nın aracılık teklifi bizi durdurmuştu. Birkaç ay önce topraklarımıza sayısız derecede çok muhacir geldi. Sayıları 100 bini buluyordu. Ermeni silahlı kuvvetlerinin saldırısı altında her şeylerini bıraktılar ve sadece hayatlarını kurtardılar. Ancak biz, tartışmalı meseleleri barışçıl şekilde çözmeyi teklif ettik ve Ermenistan'ı vahşiliklerine son vermeye ve sınırları Sovyet Rusya'nın öngördüğü üzere plebisit yoluyla belirlemeye çağırdık. Ancak Ermeniler, bunu bizim zaafımız olarak değerlendirdiler ve Avrupa'nın sözlerine dayanarak önerimizi geri çevirdiler. Bu esnada Taşnaklar, katliamlarına son vermediler, hatta Müslümanlara daha kötü eziyet ettiler, yağmaladılar ve köylerini yerle bir ettiler. İstedığınız kadar örnek gösterilebilir: Sarıkamış, Şuragel, Karakurt, Kağızman, Kulp, Sürmeli vd. harabeye döndü, nüfusun bir kısmı katledilirken, diğer kısmı ormanlara kaçtı.”⁸⁴⁰

Kazım Bey, daha önemli gördüğü diğer sebebin ise Türklerin vatan toprağı olduğunu belirtir. Ermenistan, Kafkasya Ermenistanı'yla yetinmeyip Türkiye Ermenistanı adı altında Türkler için en değerli toprakları ele geçirmek istemiştir: Sivas, Erzurum, Erzincan, Muş, Bitlis, Van ve diğerleri. Ermenistan, ayrıca Rize'yi de talep etmiştir. Bunun dışında Taşnaklar Türklerin çoğunlukta olduğu Adana çevresine de göz dikmiştir. Kazım Bey, asırlardan beri bağımsız yaşayan Türklerin savaşta kaybedebileceğinin ama asla aşağılanmayı kabul etmeyeceğinin altını çizer. Kazım Bey'in anlatımıyla emperyalist Ermenistan, Türkiye'nin tartışmalı meseleleri kardeşçe çözümü önerisine düşmanca yanıt vermiştir: “Türkiye'nin sınırları barış konferansıyla belirlendi, Ermenistan haritası ise Wilson tarafından çizilecek. Biz, sizinle ancak Sevr Antlaşması çerçevesinde görüşürüz.”

Kazım Bey, Türkiye'nin emperyalist olmadığını, Ermenistan'ı yok etmek fikrinden tamamen uzak durduklarını, bağımsız ve demokratik bir Ermenistan görmeyi arzuladıklarını vurgular. Türkiye, kin tutmamaktadır ve yakında her şeyi unutmaya hazırdır. Ermeniler, Ankara hükümetinin söylediğini yapacağını görecektir. Ermenistan, işgal edilen bölgelerde Türkler tarafından hiçbir şiddete başvurulmadığını onaylamaktadır. Eğer bunu kabul etmek istemezlerse, Kazım Bey, Kars'taki Amerikan temsilcisi Edward Decoux'un Amiral Bristol'e telgrafını sunabilecektir.⁸⁴¹

⁸⁴⁰ RGVA fond 109 liste 3 dosya 307 yaprak 17 arkası.

⁸⁴¹ Görüşmenin ilgili bölümü için bkz.: RGVA fond 109 liste 3 dosya 307 yaprak 17 arkası.

Sovyet yetkilileri de Ermenistan harekâtı sırasında Gürcüleri Türklere karşı teskin etmeye çabalamışlardır. Gürcü hükümetinin Moskova'ya Türklerin harekâtına bakışını sorması ve bilgi istemesi⁸⁴² üzerine RSFSC'nin Tiflis elçisi Şeynman, bu hareketin Türklerin sadece Ermenilere karşı bir taarruzu olduğunu, kuşkulmalarına gerek bulunmadığını, onlarla antlaşma yaptıklarını ve müsterih olmaları gerektiğini belirtmiştir.⁸⁴³

Gürcü komünistleri de yayın organlarında Menşevik hükümetinin Kemal'in Gürcistan'a sözde akını gürültüsüyle Türk topraklarını kendisine bağlamak için zemin yarattığı fikrini işlemiş ve Menşevik işçi ve köylüleri arasında Mustafa Kemal ve Doğu devrimcilerinin etkisini arttırmaya çalışmıştır.⁸⁴⁴

Bu girişimler sonucunu verecektir. İngiliz temsilcisi Stokes'un gayretleriyle Gürcistan'la bir askeri ittifak yapmak için Tiflis'e gelen bir Ermeni heyeti Gürcüler tarafından iş işten geçinceye kadar oyalanacaktır. Tabi bunda Bolşeviklerin de etkisi olmuştur. Çünkü Azerbaycan hükümeti Tiflis'e petrol satacağına söz vermiştir.⁸⁴⁵ Ayrıca Türk Ordularının başarılı ilerleyişi ve Sovyet tarafının da bunu onaylaması Menşevik Gürcistanı'nın 6 Kasım 1920 tarafsızlığını ilan etmesine yol açmıştır.⁸⁴⁶

⁸⁴² Gürcü Dışişleri Moskova'ya geçtiği telgrafta şunları belirtiyordu: "Aldığımız bilgilere göre Mustafa Kemal Paşa'nın kıtaları, Sarıkamış, Ardahan bölgesinde taarruzlarına devam ediyorlar. Mustafa Kemal Paşa kıtalarının Ardahan bölgesinde yapmakta oldukları bu harekâtı, hükümetimizin şimdiye kadar Mustafa Kemal Paşa ile koruduğu asayişini bozacak kanısındayım. Bu harekâtıyla aramızdaki siyaseti bozmak istediğini hissediyorum. Mustafa Kemal Paşa'nın, Güney Kafkasya'ya yapmakta olduğu harekâtın neden ileri geldiğini ve bize ait bir hareket mevcut olup olmadığını bildirilmesini rica ediyoruz. Mustafa Kemal Paşa'nın harekâtı, bizleri de tehdit ediyor. Bu harekâtın sizce bilinmesi muhakkak olduğundan, hükümetimiz harekâtın neden ileri geldiğini bilmek ister. Mustafa Kemal Paşa kıtaları, Gürcistan'a girecek mi? Girilecekse sebebinin bildirilmesini rica eder ve şimdiye kadar olduğu gibi, dostluk münasebetlerimizin bozulmasını arzu etmeyerek ve derhal Mustafa Kemal Paşa kıtalarıyla kendi kıtalarımız arasında bir kötülük çıkmasına sebep olmamak için gereken tedbirlerin şimdiden alınmasını hükümetimiz arzu eder ve dostça olan münasebetlerimizin devam edeceğini tasdik eder. Bu harekâtın ne sebep için yapıldığının bildirilmesini rica ederiz." Bkz.: **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 588 dosya 118 fihrist 37'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 187-188. Türk İstiklâl Harbi'nde bu telgrafın 20 Ekim 1920 tarihinde Tiflis'ten Moskova'ya çekildiği belirtilmektedir. Ancak içeriğinden telgrafın daha önce yollandığı anlaşılmakta ve Şeynman'la Talât Bey'in görüşmesinde bahsi geçen nota olduğu düşünülmektedir.

⁸⁴³ 3. Kafkas Tümeni Erkân-ı Harbiye Reisi Talât Bey'in 6 Ekim 1920 günü Şeynman'la yaptığı görüşmeyi aktardığı raporunun ilgili kısmı için bkz.: **ATASE** klasör 588 dosya 36 fihrist 32-2, 32-3, 32-4, 32-5, 32-6, 32-7'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 576.

⁸⁴⁴ Miha Tshakaya, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁸⁴⁵ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 191, 193.

⁸⁴⁶ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 344; İ. G. Drogovoz, **a.g.e.**, s. 312. Ermenistan'da Sovyet iktidarının ilan edilmesinden sonra Gürcistan'ın bu tutumu Taşnaklar tarafından eleştirilecektir. Taşnakların Tiflis'te çıkan yayın organı Aşhator gazetesi şunları yazacaktır: "Bütün bu ahval ise gerek millicilerin ve gerek Rusya'nın bugünlerde nazar-ı dikkâtlerini Gürcistan'a tevcih etmiş olduklarını gösterir. Şu halde ise bittabi' Gürcistan hükümeti de icab eden her türlü müdafaa tedbirlerine tevessül etmeye mecbur bulunuyor. Ancak Gürcistan bundan evvel Ermenistan'a

G. Batum Krizi ve Rus-Gürcü Savaşı

1. İtilaf Devletleri'nin Batum'u İşgal Edeceği İddiaları

Türk-Taşnak Savaşı'nın yaşandığı günlerde Menşevik iktidarının yıkılma sürecini hızlandıracak önemli gelişmeler olmuştur. Yine Batum merkezli olan gerilim bir süredir dingin bir şekilde sürmekte olan Sovyet Rusya-Gürcistan ilişkilerini ciddi bir krize sürükleyecektir.

1920'nin Nisan ortasında Gürcü komünistlerinin isyanının başarısız olmasının ardından Tiflis'le Moskova, 7 Mayıs 1920 tarihinde barış antlaşması imzalamıştı. Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra her ne kadar Orconikidze ve Kirov gibi Kafkasya'daki Sovyet liderleri XI. Kızıl Ordu'nun Tiflis üzerine yürümesi konusunda ısrarcı olsalar da Leh Cephesi ve Kırım'da Beyaz Ordularla yaşanan savaş buna mani olmuştu. Musavat iktidarının yıkıldığını gören Menşevikler de Sovyet Rusya'yla uzlaşma yolunu tercih etmişlerdi. Bu antlaşmaya göre Gürcistan, Gürcü toprağındaki yabancı askerlerin tahliyesi için çalışacaktı. Antlaşma, Batum'u Gürcistan'a veriyordu.⁸⁴⁷

Bu antlaşma imzalanmakla birlikte Moskova, Gürcistan'da Sovyet iktidarı kurma fikrinden vazgeçmemişti. Yukarıdaki bölümlerde ele alındığı üzere bu konuda tartımlar yürümüş, sonuç olarak biraz beklenilmesine karar verilmişti. Menşevik hükümeti ise Dağıstan ve Çeçenistan'da 1920 Sonbaharında patlak veren Sovyet karşıtı ayaklanmaları da kışkırtmakta ve desteklemekteydi.⁸⁴⁸

Ancak iki ülke arasındaki en önemli kırılma noktası, Gürcistan hükümetinin Batum'u İngilizlere 12-15 yıllığına kiraya vereceği söylentisinin ortaya çıkması olmuştu.⁸⁴⁹ İngilizler, bunu Gürcü hükümetine Türklerin Batum'u işgal etme

muavenet etmemekle büyük bir hata irtikâb etmiş oldu. Bu suretle kendi tabii menfaatini kaybeyledi. Eğer Ermenistan ile Gürcistan arasında bir ittifak akdedilmiş olsaydı o zaman Kafkasya'daki cumhuriyetlerin beynelmilel vaziyeti büsbütün başka bir mahiyette bulunurdu. Gürcistan böyle bir ittifaka yanaşmadı. Tek başına her türlü harici tehlikelere göğüs germek mecburiyetindedir. Acaba eylevm bulunduğu vahim vaziyetten ne suretle kendisini kurtarabilecektir? Bu husus yakında anlaşılacaktır." Bkz.: **Peyamı Sabah**, 24 Aralık 1920'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 605.

⁸⁴⁷ **A.e.**, s. 512-513; M. A. Volhonskiy, V. M. Muhanov, **a.g.e.**, s. 283-285; **Bolşevistskoe Rukovodstvo. Perepiska. 1912-1927**, s. 126; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 152.

⁸⁴⁸ **Grajdanskaya Voyna v SSSR, C.II**, s. 351.

⁸⁴⁹ S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 29.

tehlikesine karşı önermişti.⁸⁵⁰ Troçki ise içinde bulunduğu durumdan yola çıkarak Batum'a yönelik Türkiye'nin bir hareketliliği olamayacağı kanaatindeydi. Ona göre bu ancak Batum'a yönelik bir İtilaf çıkarmasının bahanesiydi.⁸⁵¹ Zaten Anadolu Ajansı da bu türden haberleri yalanlayacaktı.⁸⁵² Stalin, 26 Ekim 1920'de Vladikafkas'tan Lenin'e çektiği telgrafta Gürcistan'ın Batum'u İtilaf Devletleri'ne vermeye, belki de Vrangel'e geri çekilme yolunu açmaya, ayrıca Bakû'ye taarruza hazırlandığı iddiasında bulunmuştu. Lenin ise Stalin'e 29 Ekim günü verdiği cevapta bundan şüphe etmediğini, acele savunma tedbirleri alınması gerektiğini söylemişti.⁸⁵³

Bu durum, Sovyet yönetimi tarafından Gürcistan'ın emperyalist İtilaf Devletleri karşısında teslimiyeti ve kendi devlet egemenliğini korumak kabiliyetinden yoksunluğu olarak değerlendirilmişti. RSFSC'nin Tiflis'teki temsilcisi Şeynman, Lenin'in Stalin'e cevabından iki gün sonra 31 Ekim 1920 tarihinde Menşevik hükümetine verdiği notada Batum'un İngilizler tarafından işgalinin ne şekilde olursa olsun Moskova tarafından Rusya ve Gürcistan arasında imzalanan 7 Mayıs 1920 tarihli antlaşmanın açık ihlali olarak görüleceğini bildirmişti.

Gürcü Dışişleri Bakanı Gegeçkori, 4 Kasım 1920 tarihinde söylentileri yalanlasa da Moskova tatmin olmamış ve 16 Kasım'da Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı'na sert bir nota vermişti. Notada Rusya'nın İngilizlerin Batum'u almasını engellemek ve Müttefik devletlerin Rusya'yı yeni bir savaşın içine çekerek Kafkasya'da yeni bir cephe açma girişimlerini boşa çıkarmak için her şeyi yapacağı vurgulanmıştı. Notada Batum'un işgalinin hem Rusya'yı hem de müttefik Sovyet

⁸⁵⁰ RSFSC'nin Erivan Büyükelçiliği'nin danışmanı S. A. Silin'in B. V. Legran'a 13 Kasım 1920 tarihli telgrafi için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 236-237.

⁸⁵¹ Troçki'nin Çiçerin'e 26 Ekim 1920 sonu gönderdiği telgraf için bkz.: **RGVA** fond 33987 liste 3 dosya 52 yaprak 605.

⁸⁵² Anadolu Ajansı'nın bu açıklamasının Gürcistan komünistlerinin yayın organında yayımlanması ayrıca dikkate değerdir. Bkz.: **Kommunist Gruzii**, 18 Kasım 1920'den aktaran: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 153-154.

⁸⁵³ V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.LI, s. 322, 465; S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 23. Aralov, Menşevik Dışişleri Bakanı Gegeçkori'nin bu konuya bağlı olarak Londra'ya gittiğini, Batum'la bitişik bölgelerin Türkiye'ye verilmesi için gizli bir anlaşma imzaladığını yazmıştır. Aralov'a göre bundan maksat, Kızıl Ordu'nun Kemalist Türkiye ile çatışmasını sağlamaktır. Kemalist Türkiye ile Gürcistan arasında bir blok meydana getirmeye çalışan Fransa, kışkırtıcı bir rol oynamıştır. Ancak Mustafa Kemal, Fransa'nın bu teklifini reddetmiştir. Bkz.: **A.e.**, s. 29.

Azerbaycanı'nın güvenliğini tehdit edeceğinin altı çizilmişti.⁸⁵⁴ Benzer içerikli bir nota, aynı gün Gürcistan'ın Moskova elçisi Maharadze'ye de gönderilmişti.⁸⁵⁵

Çiçerin, bu notalarla yetinmeyerek 18 Kasım'da İtilaf Devletleri'nin işçi ve köylülerine yönelik bir açıklama da yayımlar. Bu açıklamada tam da Sovyet Rusya'nın hem Türkiye'ye hem de Ermenistan'a aracılık teklif ettiği ve Türkiye'nin bunu kabul ederek saldırısını durdurduğu bir dönemde Müttefik ülkeleri basının Türklerin Ermenistan ve Gürcistan'ı ezip yok edeceği şeklinde kışkırtıcı ve yalan haberler verdiğine de dikkat çekilmiştir.⁸⁵⁶

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 19 Kasım günü Moskova'nın Batum'un işgal edileceği iddiasını yalanlar. Yapılan çok kısa açıklamada Sovyet iktidarının çok iyi bildiği gibi bu iddianın hiçbir temeli olmadığı ve bu tür söylentileri ancak propaganda amaçlı yayıldığı ifade edilir. İngiliz Dışişleri'nden ikinci açıklama 24 Kasım'da gelir. Moskova'nın tekrar eden protestolarının Batum'un Sovyet Rusya tarafından tehdit altında olduğu şüphesi uyandırdığı, asıl Sovyet Rusya'nın Batum üzerinde işgalci emelleri olmadığını teyit etmesi gerektiği belirtilmiştir.⁸⁵⁷

Karabekir ise gelişmelerle ilgili sıcağı sıcağına günlüğüne şu notu düşmüştür:

“Hariciye Nazâreti'nin almış olduğu malumata nazaran İngilizler Gürcülerle uyuşarak Batum'u işgal etmek istiyorlar. Bu hale nazaran Hariciye Nâzırı Çiçerin, böyle bir Rus şehrini işgal edileceği için İngiltere hükümetini protesto etmiştir. Bu hâl hem Sovyet Rusya ve hem de Azerbaycan'a tehlike teşkil eder. Kafkasya'da yeni bir cephe açılmasına sebep olacaklardır. Protestonun bir ayı Çiçerin tarafından Gürcistan hükümetine de gönderilmiştir. Çünkü Gürcistan hükümeti ile yapılan musalahada⁸⁵⁸ İngilizlerin Batum'dan çıkması esasat-ı sulhiyeden idi.”⁸⁵⁹

Gürcü iktidarı, Çiçerin'in Batum'la ilgili notasını tehdit olarak görmüştü. Ancak tarafsız kalarak bu tehlikeyi savuşturabileceklerini düşünüyorlardı. Gürcü

⁸⁵⁴ Bkz.: Firuz Kazemzade, **a.g.e.**, s. 288-289. Ayrıca Çiçerin'in 16 Kasım 1920 tarihli notasının tam metni için bkz.: **Dokümenti Vneşney Politiki SSSR**, C.III, s. 329-330.

⁸⁵⁵ Tam metni için bkz.: **A.e.**, s. 330.

⁸⁵⁶ Açıklamanın tam metni için bkz.: **A.e.**, s. 331-332.

⁸⁵⁷ Her iki açıklama için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 388 arkası, 389.

⁸⁵⁸ Barış Antlaşması.

⁸⁵⁹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 715.

Menşeviklerinin yayın organı Ertoba, 20 Kasım 1920 tarihli sayısında Vrangel'in dağıtılmasından sonra Rusya'nın İtilaf Devletleri'yle mücadelesinin Ortadoğu'ya kayacağı ve bu mücadelede Güney Kafkasya'nın, özellikle de Gürcistan ve Batum'un büyük öneme sahip olduğu tespiti yapılmaktadır:

“Batum etrafında skandallar oluyor! Avrupa ve Rusya, onun için birbirine savaş ilan etmeye hazırlanıyor ve bunlar Batum'un tek sahibi Gürcistan'ın arkasından çevriliyor. İki taraf da Gürcistan'ı kendi yanına çekmeye çalışıyor. Siyasi çizgisini koruyabilmesi için küçük Gürcistan'ın büyük direniş göstermesi lazım. Biz, her iki tarafa da katılamayız, çünkü kapitalist ülkelerin emperyalizmi iflas etti, azınlığın diktatörlüğü deneyimi⁸⁶⁰ ise bizim küçük halkımızın omuzlarına göre değil. Bizim ilkesel tarafsızlığımız bununla açıklanmaktadır.”⁸⁶¹

Çiçerin'in notası Nasyonal Demokratlarının organı Sakartvelo'da tamamen düşmanca karşılanmıştır. Gürcü milliyetçilerine göre Rusya, Gürcistan'la savaşa bahane aramaktaydı:

“Cephelerin çokluğu komünistlerin başını döndürdü. Onlar için herhalde Gürcistan'la İngiltere'ye karşı yeni bir 'Kafkas Cephesi' ufukta. Gürcistan egemen bir devlet. Biz, Milletler Cemiyeti'ne kabul edildik! Bu dönemde eski hükümrân, emperyalist Rusya ortaya çıkıyor ve Gürcistan'ın egemenliğinden hak talep ediyor.”⁸⁶²

Sosyalist-Federalistlerin organı Sahalko Sahme ise son gelişmeleri İtilaf Devletleri'nin Yakın Doğu'da işinin zorlaştığı şeklinde yorumlamıştır. Artık Kemalistlerin harekâtları da hesaba katılmak zorundadır. Müttefikler, Sevr Antlaşması'nı gözden geçirmeyi düşünmektedir. Ermenistan'ın savaşı kaybetmesi bu düşünceyi doğrulamaktadır. Müttefikler, tabii ki İstanbul'u ve Boğazları Türklere bırakmayacaktır, ancak bunun karşılığında Mustafa Kemal'e Güney Kafkasya sunulacaktır. Güney Kafkasya, büyük olaylara gebe, Gürcistan ise tarafsızlığını korumalıdır.⁸⁶³

⁸⁶⁰ Sovyet Rusya'daki proletarya diktatörlüğü kastedilmektedir.

⁸⁶¹ RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 15, 15 arkası.

⁸⁶² RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 15.

⁸⁶³ RGVA fond 109 liste 3 dosya 298 yaprak 15 arkası. Tiflis'in tarafsız konumunu vurgulayan, 5 Aralık 1920 günü Batumskaya Jizn gazetesinde çıkan başka bir Gürcü makalesi için bkz.: RGVA fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 388 arkası, 389, 389 arkası.

2. Gürcistan'da Sovyet İktidarının Kurulması

Batum krizinin yanında Azerbaycan'da, ardından da Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Taşnak ve Musavat güçleri özellikle Tiflis'te yoğunlaşmış ve çalışmalarını buradan sürdürmeye başlamıştı.⁸⁶⁴ Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın, Dağıstan'ın ve Terek bölgesi dağlılarının karşıdevrimci unsurlarının İtilaf Devletleri'nin araçlarıyla ve Menşevik hükümetinin yardımıyla Tiflis'te toplanması ve Kafkas halkları federasyonu fikrinin propaganda edilmesi Sovyet Rusya'yı oldukça rahatsız etmişti. Stalin'in ifadesiyle İtilaf Devletleri'nin yaşlı kurtları uyuklamıyordu. Özellikle Vrangel'in bozgunundan sonra Gürcistan üzerinden düğmeye basılmıştı.⁸⁶⁵

Gerçekten de Azerbaycan ve ardından Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Gürcistan, Batı açısından bölgedeki tek dayanak noktası olarak kalmıştı. 1920 Aralık'ında Fransa'nın Gürcistan'daki Yüksek Komiseri A. Chevalier, sulhun çıkarlarının Azerbaycan'da ve Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin devrilmesini gerektirdiğini söylemiş ve Gürcistan'ın Menşevik hükümetine silahlı yardım vaat etmişti.⁸⁶⁶

Bu gelişmelerle birlikte Moskova'nın Tiflis'e bakışı oldukça olumsuz bir noktadayken Stalin, 20 Kasım günü Güney Kafkasya'dan Lenin ve Çiçerin'e Türkiye'nin Gürcistan'a başarılı bir saldırısının Rusya'ya aracı olarak müdahale imkânı vereceğini ve bunun Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulmasının en iyi yollarından biri olduğunu yazmaktadır.⁸⁶⁷

Aynı günlerde 24 Kasım 1920 tarihinde Çiçerin'in Türk-Ermeni görüşmelerinde arabulucu olarak atadığı Mdivani'yle Kâzım Karabekir arasında Gümürü'de gerçekleşen görüşmede Karabekir, Tiflis'in alınmasıyla bir emperyalist üs

⁸⁶⁴ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 346.

⁸⁶⁵ İ. V. Stalin, "Polojenie Na Kavkaze", s. 409; A. Elçibekyan, "Materialı K İstorii Turetsko-Daşnakskih Otnoşeniy v Kontse 1920 i Naçale 1921 gg.", **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoj SSR**, No:9, 1951, s. 64.

⁸⁶⁶ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 51.

⁸⁶⁷ **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 5584 yaprak 1.

olan Menşevik Gürcistanı'nın ortadan kaldırılması gerekliliğini de vurgulamıştır. Tiflis'in kim tarafından alınacağı sorusuna da Sovyet orduları cevabını vermiştir.⁸⁶⁸

Çiçerin ise Türkiye konusundaki ihtiyatlı tavrını sürdürmekte ve daha çok Batı'nın olası tepkileri üzerinden bir tavır belirlemekteydi. Çiçerin, Türkiye ile imzalanacak antlaşma için yapılacak görüşmeleri yürütecek olan komisyona verilmesi planlanan geçici talimatnameyle ilgili Politbüro'ya 30 Kasım 1920 tarihli bir öneri sunmuştur. Bu öneride Çiçerin, aynı Ermenistan harekâtında olduğu gibi Türk ordularının Gürcistan ve Batum üzerine ilerlemesinin İtilaf Devletleri'nin müdahalesini getireceğinden çekinmektedir. Çiçerin'e göre Türkiye'nin Doğu Cephesi'ne elçi olarak gönderilen Budu Mdivani, Türklerden Batum'u almamalarını, Rusların onayı olmadan ve Ruslarla antlaşma imzalanana kadar daha fazla ilerlememelerini talep etmelidir. Çiçerin, bu şartların yerinde olduğunu belirtir, çünkü İtilaf Devletleri'nin çıkarma yapması durumunda Türklerle ortak harekât ihtimal dışı değildir.⁸⁶⁹ Çiçerin, Türkiye'nin Batum'u işgal etmesine kesinlikle karşı olmakla birlikte Türk işgalini sadece İtilaf Devletleri'nin şehri almaya girişmesi durumunda kabul etmektedir.⁸⁷⁰ Çiçerin, 10 Aralık'ta Tiflis elçisi Şeynman'a gönderdiği telgrafta da Batum'un Türklerin eliyle alınmasının kabul edilemeyeceğini, Kemalistlerle dostluk politikasının sürdürülmesini ve böylece Türkler tarafından istenmeyen bir girişimin önlenmesini bildirmiştir.⁸⁷¹

Aralık ayında Sovyet liderleri arasında Gürcistan konusunda yoğun bir tartışma yaşanmıştır. Orconikidze, biran önce harekete geçilmesi konusunda tavır koymuştur. Bunun gerekçelerinden biri de bastırılmasıyla Türkiye'nin tepkisini çekecek olan Menşevik iktidarının Güney Kafkasya'daki Müslüman nüfus arasında kışkırtacağı olası ayaklanmanın bu şekilde önlenmesidir. Komünist Parti'nin Kafkasya Bürosu ve XI. Kızıl Ordu'nun komuta kademesi de Orconikidze'yle aynı görüştedir. Gürcistan sınırını geçmek için hazır olduklarını Kremlin'e 15 Aralık'ta

⁸⁶⁸ Legran'ın Çiçerin'e 24 Kasım 1920 tarihli telgraftı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 14 dosya 17 yaprak 24; fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 245.

⁸⁶⁹ Bkz.: **RGASPI** fond 5 liste 2 dosya 314 yaprak 68.

⁸⁷⁰ Çiçerin'in Legran'a 10 Aralık 1920 tarihli telgraftı için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 276.

⁸⁷¹ M. A. Volhonskiy, V. M. Muhanov, **a.g.e.**, s. 299.

bildirmişlerdir. Ancak Parti'nin Merkez Komitesi, 17 Aralık günü aldığı kararda barışçıl yolların zorlanmasında ısrarcı olur.⁸⁷²

Azerbaycan'daki XI. Kızıl Ordu'nun komutanı Gekker de tartışmaya katılır. Gekker, 1920 Aralık'ında Moskova'ya Gürcistan'ın işgalinin Türk Ordusu'nun tarafsızlığı olmadan mümkün olamayacağını rapor eder. Rapora göre Türk-Gürcü ittifakı kurulduğu takdirde Rusya'nın buna gücü yetmeyecektir. Gekker, harekâtın Türklerle anlaşma imzalanana kadar ertelenmesini önerir.⁸⁷³

1921 yılının Şubat ayında Moskova Konferansı'nın başlamasıyla Gürcü hükümeti, görüşmelere katılmak istemiş, ancak başvurusu yanıtız kalmıştı. Moskova'nın sessizliği harekâtın habercisi gibidir. Rusya'nın işgale hazırlandığı, Türkiye'nin ise ya tarafsız kalacağı ya da komünistleri destekleyeceği yönünde söylentiler çıkmıştır.⁸⁷⁴ O dönemde Menşevik ve Gürcü milliyetçilerinin yayın organları Ankara hükümetinin aleyhine yayın yaparken Gürcü komünistleri de tam tersi bir tavır sergilemektedir. Örneğin Kommunist Gruzii gazetesi 12 Aralık 1920 tarihli sayısında 29 Kasım 1920 günlü Hâkimiyet-i Milliye'den bir makaleye geniş yer ayırmıştır. Makalede Ankara hükümetinin iç politikası ve yarattığı özgürlük ortamı anlatılmaktadır.⁸⁷⁵

Sovyet tarafının Türkiye'yle ortak bir şekilde Menşevikleri yıkma konusundaki niyeti Gürcüler tarafından da çoktandır sezilmektedir. Menşeviklerin yayın organı Borba, daha 29 Eylül 1920 günü şöyle bir haber vermiştir:

“Batum bölgesi, Gürcistan hükümetinin aldığı bütün önlemlere rağmen huzurdan yoksun. Türk propagandacılar ve Bolşevikler, Komünist fikirleri hayata geçirmek üzere yorulmak bilmeden çalışıyorlar.”⁸⁷⁶

Aynı durum İtilaf güçleri açısından da geçerliydi. 11 Aralık 1920 tarihli istihbarat bilgisine göre Batum Limanı'nda iki Amerikan torpidosu, bir İtalyan kontr-torpidosu⁸⁷⁷, bir İngiliz kruvazörü ve bir nöbetçi torpido demirlemiştir. Bu gemilerin

⁸⁷² A.e., s. 298-300.

⁸⁷³ Firuz Kazemzade, a.g.e., s. 300.

⁸⁷⁴ A.e.

⁸⁷⁵ Bkz.: RGVA fond 7 liste 2 dosya 726 yaprak 30 arkası.

⁸⁷⁶ Bkz.: RGVA fond 190 liste 3 dosya 286 yaprak 28.

⁸⁷⁷ Em. Koramiral Mehmet Otuzbıroğlu, bu tip bir gemi olmadığını, ancak torpido gemilerine karşı savunma maksatlı bir savaş gemisinin kastedilme ihtimalini belirtmiştir.

Batum'da bulunma sebebi ise şehri Kemalistlerden ve Sovyet Rusya'dan korumak olduğu tespit edilmiştir.⁸⁷⁸

Bu sebeple Menşevik hükümeti, Türkiye'yle bir ittifak antlaşması imzalamak da istemekteydi. Amaç, Türkiye'yi tarafsızlaştırmaktı. Moskova'ya giden Türk heyeti Tiflis'e de uğramış, burada görüşmelerde bulunmuştu. Gürcüler, bu konudaki taleplerini heyete iletmışlerdi. Ancak Türkiye, Gürcistan'la tek başına yapılacak böyle bir antlaşmanın Rusya'yı kuşkulandıracağı ve ayrıca Batum konusunda Türklerin ve Gürcülerin isteklerinin çelişmesi dolayısıyla bundan kaçınmıştı.⁸⁷⁹ Ankara, Tiflis'in bu teklifi konusunda Moskova'yı da bilgilendirmiş ve görüşünü sormuştu.⁸⁸⁰

2 Ocak 1921'de Orconikidze ve Kirov, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne Gürcistan'ın sovyetleştirilmesinin gereklerinin sıralandığı bir rapor sunar. Gürcistan Kafkasya'daki karşıdevrimcilerin yatağı haline gelmiştir. Diğer yandan Menşevik hükümeti, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da isyanları destekleyerek ve örgütleyerek Rusya'nın dikkati kendi üzerinden çekmekte ve Sovyet Ordularının isyanları bastırmak üzere yaptığı harekâtları abartarak Rusya Müslümanlarını Rusya'ya karşı kışkırtmaktadır. Örneğin Gence İsyanı'nın bastırılmasından sonra Ankara hükümetinin Moskova'ya karşı yaşadığı soğuklukta Gürcü basınının rolü olmuştur.

Orconikidze ve Kirov, Sovyet Ermenistanı'nın Sovyet Gürcistanı olmadan Rusya'dan çok Türkiye'nin etkisinin altında kalacağına da dikkat çekerler. Çünkü Ermenistan'a giden demiryolu Gürcistan üzerinden geçmektedir. Gürcistan ise transit geçişe izin vermemektedir. Orconikidze ve Kirov, raporlarında Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulmasına Türkiye ve Ermenistan'ın da yardım edebileceğinin altını çizerler.⁸⁸¹

⁸⁷⁸ **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 368.

⁸⁷⁹ Bkz.: Yusuf Kemal Tengirşek, **a.g.e.**, s. 197-201.

⁸⁸⁰ Ahmet Muhtar Bey'in 15 Aralık 1920 günü Çiçerin'e yazdığı mektubun ilgili bölümü için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 69.

⁸⁸¹ Raporun tamamı için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 15 dosya 68 yaprak 1-6.

Ancak Kafkasya Bürosu'nun bu önerisi Parti'nin merkez Komitesi'nin 12 Ocak tarihli toplantısında ele alınır ve öneri reddedilir.⁸⁸²

Gürcistan'la Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki son önemli çatışma ise Loriy Tarafsız Bölgesi⁸⁸³ konusunda çıkar. Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte Gürcistan Loriy bölgesini işgal etmiş ve Taşnaklar da Menşeviklerin yanında yer almıştır. Gürcü iktidarı, diğer taraftan Ermenistan'a Tiflis üzerinden petrol ve un gönderilmesini de engellemektedir.⁸⁸⁴

12 Şubat 1921'de Loriy Tarafsız Bölgesi'nde Bolşeviklerin desteklediği bir isyan patlar.⁸⁸⁵ Bunun üzerine Lenin, 14 Şubat 1921'de XI. Kızıl Ordu'nun Gürcistan'da çıkan isyanı destekleme ve uluslararası kaidelere uymak suretiyle Tiflis'in işgali emrini verir.⁸⁸⁶ Zaten isyanın arifesinde A. İ. Gekker'in komutasındaki XI. Kızıl Ordu, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Gürcistan'la sınır bölgelerinde konuşlanmış durumdadır. Özellikle Gürcistan'ın 90-100 km. güneydoğusundaki Ağstafa ve Poyli tren istasyonlarında yoğunlaşmışlardır. V. N. Çernışov komutasındaki IX. Ordu ise Karadeniz kıyısında Abhazya sınırında Soçi, Adler bölgelerinde bulunmaktadır. Terek birlikleri ise Kuzey Osetya'da, Vladikafkaz'ın hemen altında yer almıştır. Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından hemen önce Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ı üç taraftan kuşattığını söylemek mümkündür.

⁸⁸² **RGASPI** fond 17 liste 2 dosya 55 yaprak 5. Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere Kafkasya Bürosu, Gürcistan'ın sovyetleştirilmesini 1920 Ağustos'unda da önermiş ve bu öneri o zaman da reddedilmişti.

⁸⁸³ 1919'un Ocak ayında İtilaf Devletleri'nin araya girmesiyle Ermenistan ve Gürcistan arasındaki tartışmalı bölgeler, iki ülke arasında paylaştırılmıştır. Ahılkelek ve Borçalı'nın kuzey bölümü Gürcistan'da kalmış, Borçalı'nın güney bölümü ise Ermenistan'a verilmiştir. Bakır madenlerinin bulunduğu merkez bölümünde ise İngiltere ve Fransız işgali altında Loriy Tarafsız Bölgesi kurulmuştur. Bkz. Artur Tsutsiyev, **a.g.e.**, s. 51.

⁸⁸⁴ "Gürcüler, Ermenistan için transite izin vermiyorlar ve son günlerde fena küstahlaştılar." Orconikidze'nin Stalin'e 8 Aralık 1920 tarihli telgrafi için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 15 dosya 64 yaprak 1.

⁸⁸⁵ S. V. Harmandaryan, "Tsenniy Dokument o Loriyskom Vosstanii 1921 Goda", **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvennie Nauki)**, No:10, 1959, s. 83-92. Konuyla ilgili 3 Aralık 1921 tarihli etraflı bir Sovyet raporu için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 58 yaprak 5-18. Ayrıca Legran'ın Mdivani'ye 8 Aralık 1920 tarihli telgrafi için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 11 yaprak 274.

⁸⁸⁶ V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.LII, s. 71.

16 Şubat sabah erkenden XI. Kızıl Ordu, Tiflis harekâtına başlar.⁸⁸⁷ 40200 kişiden oluşan ordu, 196 topa, 1065 mitralyöze, 7 zırhlı trene, 8 tank ve zırhlı arabaya ve 50 uçağa sahip durumdadır. Kızıl Ordu kuvvetlerini karşılayacak Menşeviklerin 50 bin kişilik gücü ise 122 top, 1225 mitralyöz, 4 zırhlı tren, 16 tank ve zırhlı araba ve 50 uçaktan oluşmaktadır. Sonuç olarak 25 Şubat gecesi Kızıl Ordu, Tiflis'e girmiş ve Gürcistan'da Sovyet iktidarı ilan edilmiştir.⁸⁸⁸

Kâzım Karabekir, bu süreçte Türkiye'yle Rusya'yı karşı karşıya getirme planlarına yönelik vaziyeti anlamamasından Tiflis temsilcisi Kazım Bey'i birkaç kez sert bir şekilde uyarmıştır. İtilaf Devletleri, Bolşevikleri Azerbaycan'dan atarak Türkiye'yi çember içine almaya çalışmakta, Gürcüler de Türkiye'ye bir menfaat göstermeden Türkleri Bolşeviklerin aleyhine kışkırtmaktadır. Ayrıca Karabekir, Çürüksu Müslümanlarını da emrine alarak Bolşeviklere karşı savaşacağını duyunca Kazım Bey'i "epey haşlamıştır".⁸⁸⁹

16 Şubat 1921'de Tiflis temsilcisi Kazım Bey, makine başında uzun bir şifre yazdırmış Gürcülerin himaye ve Bolşevik harekâtını durdurma önerisini iletmiştir. Karabekir, bu duruma hayret etmiştir. Oysa ona Tiflis'e giderken Rus-Gürcü Savaşı'nda tarafsızlıklarını kesin olarak muhafaza edeceklerini, Rusların yenilgisi durumunda Türkiye'yi kuşatan İtilaf çemberinin yeniden perçinlenmiş olacağını anlatmıştır. Karabekir'e göre Gürcü Menşevik hükümeti İtilaf'ın elindedir, nitekim Rusların taarruzu anlaşılincaya kadar Ankara hükümetini tanımamışlardır.

Karabekir, bu tür girişimleri çok tehlike bulmaktadır. Kafkas Federasyonu kurmak suretiyle Bolşevikleri Kafkas Dağları'nın kuzeyine attıklarında Taşnaklarla Menşevikler ve hatta Musavatçılar İtilaf Devletleri'nin emriyle Türkiye'ye karşı düşman cephede birleşebileceklerdir.⁸⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa ise Rus-Gürcü savaşını Meclis'in 21 Şubat 1921 tarihli oturumunda ele almıştır. Paşa, Gürcistan'ın tamamen sovyetleştirilebileceği öngörüsüyle Elviye-i Selâse'nin anavatan topraklarına katmanın tam zamanı

⁸⁸⁷ Kızıl Ordu'nun Tiflis üzerine yürüdüğü sırada Ermenistan'da Taşnaklar tarafından bir ayaklanma başlatıldığını da not düşelim. Bu konu üzerinde ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla duracağız.

⁸⁸⁸ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 347-349.

⁸⁸⁹ Karabekir'in 20 Şubat ve 13 Mart 1921 tarihlerinde günlüğüne düştüğü notlar için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 730, 734; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1024

⁸⁹⁰ **A.e.**, s. 1021-1022.

olduğunu vurgulamıştır. Meclis'te yapılan tartışmalardan hareketle de Kafkasya'nın İngilizlerdense Rusların denetimi altında olmasının Türkiye'nin çıkarına olduğunu da altını çizmiştir.⁸⁹¹

O dönemde Sovyet askeri istihbaratına Türkiye'nin Gürcistan ve Batum politikasıyla ilgili bilgiler de ulaşmaktadır. 14 Şubat 1921 tarihli ham bilgiye göre Ankara'da Menşevik Gürcistanı heyetiyle Mustafa Kemal Paşa arasında bir görüşme yapılmış ve Kemal Paşa, Ankara hükümetinin Gürcistan politikasını özetlemiştir:

“Gürcistan, hem Rusya'nın politikasını hem de Türkiye'nin politikasını kabul etmek zorunda. Rusya'nın kendisi emperyalistlere karşı savaşıyor. O yüzden Gürcistan'ın onlar tarafından işgali mümkün değil. Aralıksız savaşlarda yorgun düşmüş Türkler de savaşıma imkânından yoksun. Gürcistan yalandan endişe yaratıyor. [Gürcistan], samimi bir siyaset izlemeli. Türkler, Gürcistan'ın bağımsızlığını arzuluyor ve bütün meseleler barışçıl çözülmeli. Ancak milli harekete ihtiyaç var, bu sebeple Batum, Kars ve Ardahan bölgeleri Türkiye'ye katılmalı. Gürcistan, bizi askeri zorluklara sokmamak için kendi gücünü büyütmemeli. Aksi takdirde bizi Rusya'dan ayıran Gürcistan, bir anda yok olur ve biz Ruslarla birleşiriz. Bu amaca her yoldan gitmeye hazırız.”⁸⁹²

Ayrıca Sovyet askeri istihbaratı, 1921'in Ocak ayının son günlerinde Trabzon'da Batum'la ilgili yaşanan bazı gelişmelerle ilgili bilgi de almıştır. General Kotsev'in başında bulunduğu eski dağlı hükümeti, Trabzon'da bulunuyordu. General, Kemal Paşa'dan Türkiye'de bulunan bütün Dağıstanlı subayların Ankara'ya girişi için izin almaya çalışıyordu. Niyeti bir birlik kurarak Türk Ordusuna katılıp Batum bölgesi Müslümanlarına etki etmek, böylece Batum'u Kemal Paşa iktidarının altına alınmasını kolaylaştırmaktı. Rapora göre Kotsev, Batum'un önde gelen Müslüman siyasetçilerinden Fazıl Bey'le de temas halindeydi.⁸⁹³

Devrimci Askeri Konseyi bünyesindeki Sahra Karargâhı Kayıt İdaresi'nin 27 Şubat 1921 tarihli 9 nolu istihbarat raporuna göre ise Acaristan'daki emekçi kitleleri ve köylülük Menşevik hükümetine karşıydı ve Sovyet ya da Kemalist hükümetlerine

⁸⁹¹ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XI, 2. bs., Kaynak Yayınları, Nisan 2005, s. 52-56.

⁸⁹² 27 Şubat 1921 tarihli 9 nolu askeri istihbarat raporunun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 353 arkası.

⁸⁹³ 27 Şubat 1921 tarihli 9 nolu askeri istihbarat raporunun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 353 arkası.

yardım etmeye hazırdı. Acaristan'da Kemalistler Bolşevik olarak kabul ediliyor, Bolşevikler de Kemalist olarak görülüyordu. İkisi arasında fark gözetilmiyordu. Ancak dini bağlardan dolayı Kemalistlere daha büyük bir sempatiyle yaklaşıyordu. Çoğunluğun isteği, Menşevik iktidarından kurtulmak ve Türkiye'ye, olmadı Rusya'ya tabi olmaktı.⁸⁹⁴ Halk, mart ayında Kemalistler lehine gelişmeler bekliyordu.⁸⁹⁵

H. Türk ve Kızıl Orduları Batum'da

Sovyet Rusya'nın Gürcistan'la savaşa girmesi Türkiye'ye de bu durumdan faydalanıp Elviye-i Selâse'nin geri kalan kısımlarını anavatana katma fırsatını vermişti. Zaten Doğu Cephesi Komutanlığı gelişmeleri dikkatle izliyordu. Kâzım Karabekir, 14 Şubat 1921'de 11. Kızıl Ordu Komutanlığı'na bir mektup yazarak Şağalı Gürcü karakoluna yapılan baskından bahisle komşu, dost ve müttefik olmak dolayısıyla bu gibi olaylardan Doğu Cephesi Komutanlığı'na bilgi verilmesinin faydalı olacağını bildirmişti.⁸⁹⁶

1. Ardahan ve Artvin'in Alınması

Doğu Cephesi Komutanlığı, Rus-Gürcü silahlı anlaşmazlığından ileri gelen durumdan faydalanarak, Elviye-i Selâse'nin geri kalan kısmının da işgaline taraftar ise de Ruslarla bozuşmak istemediği için Batum ve dolaylarının işgali işini, sonradan Ruslarla anlaşmak üzere uygun bir zamana bırakmak, fakat Ardahan ve Artvin için şimdiden siyasi ve askeri teşebbüslere geçmek fikrindeydi. Bu fikrini de Genelkurmay Başkanlığı'na 17 Şubat 1921'de sunmuştu.⁸⁹⁷

19 Şubat'ta Sovyet Rusya'nın Gürcistan'a resmen savaş ilan etmesi üzerine Ankara hemen harekete geçmiş ve 20-21 Şubat gecesi Ahmet Muhtar Bey Ankara'da

⁸⁹⁴ “Keza ahali Gürcü himayesini kabul etmiyor. Türkiye'yi olmazsa Rusya'yı istiyor.” Benzer bir tespit olarak Rıza Nur'un 25 Mayıs 1921'den önce yazdığı raporunun ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir **a.g.e.**, C.II, s. 1072.

⁸⁹⁵ Raporun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 353.

⁸⁹⁶ **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 590 dosya 123 fihrist 49'dan aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 240.

⁸⁹⁷ **A.e.**, s. 242.

bulunan Gürcü elçisi Simon Mdivani⁸⁹⁸ ile görüşerek Ardahan ve Artvin'in tahliyesini istemişti. O günden itibaren Gürcistan üzerine sıkı bir diplomatik baskı uygulanmış ve kuzeyden gelen Rus saldırılarından bunalan Tiflis'in Türk talepleri karşısında razı gelmesine çalışılmıştır.⁸⁹⁹

Ocak-Mart 1921 tarihlerinde Anadolu'ya gelmiş olan Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit, Rusya'nın Gürcistan'a saldırmasıyla Ankara'da yaşanan havayı ve Türkiye'nin Menşevik iktidarı üzerinde kurduğu baskıyı şu şekilde aktarmaktadır:

“Rusya'nın Gürcistan Cumhuriyeti'ne saldırısı, Türkiye ve Gürcistan arasındaki Ardahan ve Artvin vilayetleri ile ilgili müzakereleri krize sokmuştu. Çar, bu vilayetleri Sultan'dan 1878 yılında savaş tazminatı olarak almıştı ve Milliyetçiler geri istiyordu. Kabine, iki gün boyunca meseleyi gizli toplantılar hâlinde gecelere kadar tartıştı. Sonra kurul hareket planını Meclis'e sundu. Meclis gizli celseye gitti ve sorunu iki gün iki gece daha tartıştı. Gürcistan'a bölgenin boşaltılması talep eden bir ultimatoma yollamaya karar vererek celseyi sonlandırdılar. Karar verilir verilmez, gerçekleştirildi. Gürcü elçisi, ertesi gün bana Dışişleri Komiserinin⁹⁰⁰ onu sabahın döndünde yataktan kaldırıp ultimatoma verdiği yakındı!”⁹⁰¹

Sonunda kurulan baskı işe yaramış, Gürcü hükümeti, Türkiye'nin ultimatomeni kabul etmek zorunda kalmış ve Ardahan ve Artvin 23 Şubat 1921'de anavatana katılmıştı.⁹⁰² Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, Çiçerin'e bu işgalin Türk Ordusu'nun kurtuluş için Menşevik hükümeti güçleriyle çatışan Gürcü işçilerine maddi bir yardım anlamına geldiğini bildiriyordu.⁹⁰³

Mustafa Kemal, 26 Şubat 1921'de Amerikalı gazeteci Streit'la mülakatında Ardahan ve Artvin meseleleri gibi Batum meselesinin de uzlaşma yolu ile Batum

⁸⁹⁸ Şeynman, Ocak 1921'de Çiçerin'e yazdığı telgrafta Simon Mdivani'nin temel görevinin Ankara hükümetiyle İtilaf Devletleri arasında aracılık yapmak olduğunu belirtmiştir. Bkz.: A. N. Heyfets, **Sovyetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka (1921-1927)**, s. 96. İlginç bir tesadüftür ki Simon Mdivani, Sovyet Rusya'nın Ankara elçisi Budu Mdivani'nin kardeşidir. Clarence K. Streit, **Bilinmeyen Türkler**, 2. bs., Haz. Heath W. Lowry, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 59.

⁸⁹⁹ Süreçle ilgili olarak bkz.: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 637-645.

⁹⁰⁰ Hariciye Vekili kastedilmektedir. O dönemde Ankara hükümeti, yabancı dillerde Sovyet Rusya'dan örnek olarak “Halk Komiseri (Commissaire du Peuple)” terimini kullanıyordu. Bkz.: Clarence K. Streit, **a.g.e.**, s. 8; A. Şemsutdinov, Y. A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 211.

⁹⁰¹ Clarence K. Streit, **a.g.e.**, s. 86.

⁹⁰² **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 242.

⁹⁰³ 3 Mart 1921 tarihli belge için bkz.: **Dokümentı Vneşney Politiki SSSR**, C.III, s. 556.

ahalisinin arzularına, Türkiye'nin meşru haklarına, ayrıca Kafkas milletlerinin çıkarlarına uygun, barışçı bir hal çaresine ulaşmasını arzu ettiğini belirtiyordu.⁹⁰⁴

Gürcistan'ın Eho Batuma gazetesi ise 24 Şubat 1921 tarihli sayısında Artvin ve Ardahan'ın ezelden beri Gürcü toprağı olduğunu iddia ederken Türkiye ile arasını bozmamak için Gürcülerin bu geri adımı attığını belirtiyordu. Ancak Eho Batuma, ileride uluslararası mahkemenin bu konuda hakkaniyetli bir karar vereceğini de söylemekten geri durmuyordu.⁹⁰⁵

Menşevik hükümetinin de bu durum karşısında ilk başvurduğu yöntem, Türkiye'yi İngiltere'ye şikâyet etmek olmuştu. Menşevikler, 23 Şubat günü Batum'da bulunan İngiliz temsilcisi Stokes'a bu konuyla ilgili bir telgraf çekmişti.

Telgrafta Ankara'nın Ardahan ve Artvin'in derhal boşaltılmasını talep ettikleri, bu olmadığı takdirde Türklerin buraları zorla işgal edeceklerini bildirdikleri, iki cephede savaşmayan Gürcü hükümetinin bu iki bölgeden vazgeçmeye zorlandığı ve Ankara'nın bu hareketinden hayal kırıklığına uğramasına rağmen boşaltma emrini verdiği bildirilmekteydi. Gürcü hükümeti, gönderdiği telgrafta ayrıca meselenin görüşme yoluyla halledilebileceğini umduğunu, bu durumda İngiliz hükümetinin ve şu anda oturumda olan Londra Konferansı'nın bu olaydan haberdar olarak Türk saldırganlığını protesto etmesini arzuladığını belirtmekteydi.⁹⁰⁶

Londra'da bulunan Taşnak Ermenistanı'nın eski başbakanlarından Hatisyan ise 2 Mart 1921 günü sabahı İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D. G. Osborne'la görüşmüş Ermenistan'ı Rusya ile Türkiye arasında bölmek için gizli bir anlaşma olduğu gibi Rusların Tiflis'i ve Türklerin de Batum'u ele geçirmeleri konusunda gizli bir anlaşmanın yapıldığı iddiasında bulunmuştur. Hatisyan, görüşmede bir süre önce Gürcistan yönetimini bu proje hakkında uyardığını da belirtmiştir. Taşnak liderine göre yakında Batum'daki Müslümanlar isyan edecek ve Türkiye de Batum'a girecektir.⁹⁰⁷

⁹⁰⁴ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.XI, s. 63.

⁹⁰⁵ Bkz.: RGVA fond 7 liste 2 dosya 35 yaprak 19.

⁹⁰⁶ Documents On British Foreign Policy 1919-1939, C.III, s. 666-667'den aktaran: Serpil Sürmeli, a.g.e., s. 657.

⁹⁰⁷ D. G. Osborne'nun görüşmeyle ilgili tutanağı hakkında bkz.: FO 371/6272/E 2961'den aktaran: Salahi R. Sonyel, Kaygılı Yıllar: Gizli Belgelerle Kurtuluş Savaşının Perde Arkası (1918-1923), s. 231.

2. Türkiye'nin Batum'u İşgal Kararı ve Sovyet Tarafının Tepkisi

Ardahan ve Artvin'in geri alınmasından üç gün sonra Sovyet Kızıl Ordusu Tiflis'e girmiş ve Gürcistan'da Sovyet iktidarı ilan edilmişti. Bu durum Türk tarafında Batum'un işgal edilmesi fikrini tekrar gündeme getirecekti. Karabekir, Kızıl Ordu Kafkas Cephesi Komutanlığı'na hazırlık niteliğinde bir telgraf göndererek İtilaf Devletleri'nin Batum'a bir çıkartma yapma tehlikesini öne sürerek Türk Ordusu'nun ileri harekât olanağından söz etmiştir. Orconikidze, bu telgrafa hemen tepki göstererek Karabekir'in yanında bulunan Kızıl Ordu irtibat subayına Batum'un Türklere bırakılmayacağını ve bu konuların başlamış bulunan Moskova Konferansı'nda tartışılacağını yazar. Ancak XI. Kızıl Ordu Komutanı Gekker ile Eliava, Karabekir'e yukarıdaki telgrafına cevap olarak gönderdikleri yazıda Türk Ordusu'nun ilerlemesine olumsuz bakmadıklarını bildirir. Bunun üzerine Orconikidze 1 Mart'ta Eliava ile yaptığı telgraf konuşmasında Türkleri Batum'a getirebilecek her türlü girişime karşı çıkılmasını yazar.⁹⁰⁸

Aynı gün Kızıl Ordu'dan üç irtibat subayı Kars'a gelir ve 2 Mart'ta Kâzım Karabekir ile görüşür. Subaylar, Kızıl Ordu'nun selam ve ihtiramatını bildirmişlerdir. Karabekir de aynı şekilde karşılık vermiştir.⁹⁰⁹

Sovyet tarafının Batum konusundaki hassasiyetini bilen Kâzım Karabekir, Fevzi Paşa'ya gönderdiği 2 Mart 1921 günlü telgrafta şehrin işgaline karşı çıkmış, Batum'un Türkiye için askeri ve ekonomik bakımdan önemli bir yer olmamasına rağmen Rusya için hayati önem taşıdığını ve bu nedenle de Türk Ordusu'nu Batum'u elde tutmasının zor olacağını söyleyerek bu durumda Çoruh ırmağının kuzeyine geçilmemesini önermiştir. Karabekir'e göre meselenin en faydalı çözümü Bolşeviklerle anlaşarak olacaktır:

“Gerek Bolşeviklere, gerek İtilaf hükümetinin de muti' nazarı ve Kafkasya ile temas noktası olmak itibariyle hükümet-i mezkûrenin vaki olacak tecavüzât ve tesellütâtına karşı pek müşkülâtla muhafazasına muktedir olabileceğimiz ve hükümetimiz için hayati ve pek büyük iktisadî ve askerî ehemmiyeti olmayan Batum'un şimdiden işgâlini be sebeplerden dolayı faideli bulmuyorum. Bilâkis şimdi

⁹⁰⁸ A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 97.

⁹⁰⁹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1026.

işgâl edib de bilâhare Bolşeviklerle anlaşarak tekrar tahliye etmek mecburiyetinde kalırsak şimdiye kadar mükerreren işgâl ve tahliyemizden zaten hatt-ı hareketimize şaşırılmış ve bu yüzden fazla zayıat vermiş olan Batum islâm ahali büsbütün ezilecek ve bu hale sebep olan siyaset ve harekâtımıza bir daha itimâd ve mutâva'at⁹¹⁰ etmeyecektir. Bu sebeple Bolşeviklerle aramızda esaslı bir İtilâf hasıl olub da bir daha ric'at etmeyecek surette Batum mes'elesini halledebilsek en faideli ve esaslı yolu bulmuş oluruz."⁹¹¹

Moskova Konferansı sırasında Binbaşı Seyfi ve Binbaşı Saffet Beylerin Yusuf Kemal heyetine sunmak üzere hazırladığı rapor da Kâzım Karabekir'in fikirleriyle örtüşmektedir. Bu rapora göre Batum, askeri önemden çok ekonomik anlam taşımaktadır. Ancak Batum, Türklerde kaldığı takdirde güvenliğinin sağlanması Türkiye'ye iktisadi yönden oldukça büyük yük getirecektir. Rapor, Batum meselesini Türk-Rus ilişkileri açısından da değerlendirir:

“Fakat bugün ve yarın Ruslar, Batum'dan iktisaden vazgeçmezler ve Batum'un ehemmiyet-i askeriyesi bugün Ruslarla imza edebileceğimiz bir muahedeyi suya düşürecek kadar hayati bir mahiyette değildir. Ruslar bâlâda arz edildiği ve harb-i umumide de görüldüğü üzere bu istikametten sahil tarikiyle ancak donanmaları sayesinde bir ufak müfreze sevk edebilirler. Halbuki donanmaları Karadeniz'e hakim oldukça (Harb-i Umumide olduğu gibi) bu donanma himayesinde istedikleri yere ihraç yapabilirler.”⁹¹²

Türk heyeti, benzer görüşleri Moskova'da Sovyet Azerbaycanı'nın temsilcisi B. Şahtatinski'ye de iletir. Görüşmede Batum konusunun artık kendilerini çok ilgilendirmedeği ve bu konudaki tartışmaların faydasız olduğu ifade edilir.⁹¹³

Türk tarafında bu tartışma yaşanırken 5 Mart'ta Ahılkelek'te de Sovyet iktidarı ilan edilir. Menşevik hükümeti, Türkiye'nin Tiflis elçisi Kazım Bey'den Türk Ordusu'nun Batum'u ve Misakı Milli sınırlarının dışında bulunan Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmesini teklif eder. Menşevikler tutunamadıkları yerlerin

⁹¹⁰ İtaat.

⁹¹¹ Bkz.: **ATASE** klasör 590 dosya 37 fihrist 64-1'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 653-654; **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 590 dosya 123 fihrist 64-1'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 243.

⁹¹² **Cumhuriyet Müzesi Arşivi** dosya VI/1 No. 3042/B'den aktaran: Saim Yüceer, **a.g.e.**, s. 138.

⁹¹³ **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 3529 yaprak 1.

bekçiliğini Türk Ordusu'na yaptırmak istemektedir.⁹¹⁴ Karabekir, Gürcülerin bu teklifinin altındaki esas sebebi görmüştür: 1. Gürcü Ordusu kalıntılarına sığınacak yer bulabilmek. 2. Kızıl Ordu'yla Türk Ordusu'nu çarpıştırmak. 3. Trabzon bölgesini zayıflatmak.⁹¹⁵

Menşeviklerin bu teklifi 8 Mart'ta kabul edilir. Ertesi gün Karabekir'e Ankara'dan Batum'u işgal emri gelmiştir.⁹¹⁶ Kâzım Karabekir, 10 Mart'ta Ankara'ya gönderdiği telgrafta Gürcü Ordusu'nun Kızıl Ordu karşısında mukavemetinin mümkün olmayacağını anlaşıldığını, askeri harekâtın süratle cereyan etmesine nazaran Gürcü Ordusu'nun tabiatıyla Batum'a çekilmesini ve bunu takiben Kızıl Ordu'nun da Türkiye'nin siyasi teşebbüsüne rağmen Batum'a girmeleri ihtimalinin şimdiden düşünülmesini ve kesin karar verilmesinin çok önemli olduğunu ifade eder. Türklerle Kızıllar karşı karşıya gelebilecektir. Karabekir, böyle bir durumda Bolşeviklerle herhangi bir çatışmadan kaçınılması gerektiğine işaret etmiştir.⁹¹⁷

Aynı gün benzer bir tartışma Sovyet tarafında da yaşanır. Orconikidze, Tiflis'ten Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne gönderdiği telgrafta Türklerin zırhlı trenlerin yardımıyla Batum'dan Kabulet tarafına atılabileceğini ama bunun savaş anlamına geleceğinden bu yola başvurmanın imkânsız olduğunu yazmıştır.⁹¹⁸

Kâzım Karabekir, Ankara hükümetinin Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in işgal altına alma kararını bir mektupla Tiflis'te bulunan XI. Kızıl Ordu Komutanı'na da bildirmiştir. Bu karara Orconikidze'nin itirazı hemen gelecektir. Orconikidze, 10 Mart 1921 günü makine başında gönderdiği yazıda Moskova'da Türk heyeti ile Sovyet Rusya hükümeti arasında tespit olunan şartlara göre Batum sancağıyla Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcistan'da kalacağını bildirmiş ve Doğu Cephesi birliklerine buna göre emir verilmesini rica etmiştir.⁹¹⁹

Buna karşı Doğu Cephesi Komutanlığı, yine makine başında ve aynı tarihte verdiği cevapta; XI. Kızıl Ordu Komutanı Yoldaş Gekker'e 9 Mart'ta ulaştırılan

⁹¹⁴ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 221.

⁹¹⁵ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 656.

⁹¹⁶ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1027.

⁹¹⁷ **ATASE** klasör 590 dosya 37 fihrist 52-4'ten aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 659-660.

⁹¹⁸ Telgraf için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 15 dosya 166 yaprak 1-3.

⁹¹⁹ **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 590 dosya 123 fihrist 80'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 248-249. Orconikidze'nin 8 Mart 1921 tarihli benzer bir telgrafı için bkz.: Sami Sabit Karaman, **a.g.e.**, s. 25-26.

mektubun TBMM'nin talimatı olduğunu, Moskova'daki Türk heyeti ile Sovyet Rusya görüşmelerinde kararlaştırılan maddelerden Türk hükümetinin bilgisi olmadığını belirtmiş ve Moskova'da alınan kararın makine başında yazdırılmasına aracı olmalarını istemişti. Karabekir, ayrıca Türkiye hükümetinin bu kararının daima Müslümanlar aleyhine pek düşmanca muamele etmiş olan Ermenilerin Gürcistan'da yapılan harekât dolayısıyla Müslümanlara karşı tekrar zulümlerine meydan vermemek maksadını güttüğünü, aynı zamanda bu bölgelerde Gürcü askerlerinin dahi bulunmalarına izin verilmeyerek geçenler olursa silahlarının alınacağını ve böylelikle dost Sovyet Kızıl Ordusu'nun görevini kolaylaştıracağını Doğu Cephesi Komutanı ile Sovyet elçisi Mdivani arasında kararlaştırıldığını ve şimdiye kadar TBMM ve Sovyet Rusya arasındaki samimi ve gerçek dostluğa sadık kalındığını eklemiştir.⁹²⁰ Karabekir'e göre bölgedeki Müslüman nüfus açısından önemli olan ilk kargaşa zamanlarıdır, düzenli Rus birliklerinin gelişinden sonra Müslümanlar açısından bir tehlike kalmayacaktır.⁹²¹

Özet olarak bakıldığında; Ankara hükümeti, Gürcü-Rus Savaşı dolayısıyla bölgedeki Müslüman nüfusu korumak adına Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmek üzere bir harekât başlatmıştı. Bu kararda Tiflis'i kaybeden Menşeviklerin Bolşeviklerin daha da ilerlemesini engellemek amacıyla Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i Türklere teklif etmesi de rol oynamıştı. Türk birliklerine Bolşeviklerle karşılaşılması durumunda bir çatışmaya yer verilmemesi konusunda emirler de verilmişti.⁹²²

Türkiye'nin bu ileri harekâtı, Gürcistan'ın tamamında Sovyet iktidarı kurma yolunda ilerleyen Bolşeviklerin itirazıyla karşılaştı. Sovyet yetkilileri, haklılıklarını Moskova'da yapılan Türk-Rus Konferansı'nın aldığı kararlara bağlıyordu. Ancak Türk tarafı bu kararlardan haberi olmadığını ileri sürüyordu.

Yaşanan bütün bu gelişmelere rağmen her iki taraf da ülkeler arasındaki dostane ilişkilere zarar vermemek için birbirine karşı oldukça özenli ve dikkatli davranıyordu. Bunun bir örneği Ahıska'da yaşanmıştı. 7 Mart'ta Türk birlikleri, ertesi gün ise bir Kızıl Ordu müfrezesi Ahıska'ya girmişti. İki taraf birlikleri aldıkları

⁹²⁰ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 249.

⁹²¹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1026.

⁹²² Bkz.: **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 590 dosya 126 fihrist 76 ve **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 590 dosya 123 fihrist 86'dan aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 246-247, 250.

talimat gereğince dostluk ve anlayış içinde kasabayı ikiye bölerek ortak bir idare kurmuşlardı.⁹²³

Nahçıvan buluşması kadar büyük çaplı olmasa da benzer bir birleşme Ahıska'da yaşanmıştır. 9 Mart günü Kızıl Ordu komutanı Gekker, bu samimi karşılaşmadan dolayı Kâzım Karabekir'e tebrik telgrafı da gönderir. Karabekir de bu kutlamaya teşekkürle karşılık verecektir.⁹²⁴

O sıralarda Tiflis'te bulunan Orconikidze, 10 Mart'ta Rusya Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'ne yazarak Türklerin her an Batum'a girebileceklerini haber verdikten sonra alınacak askeri önlemleri gözden geçirir, ancak savaştan kaçınmak gerektiği için Moskova'dan talimat ister. O gece hükümet ve Merkez Komitesi toplanarak Kızıl Ordu birliklerinin Batum'a doğru barışçıl bir yürüyüşüne karar verir. Çiçerin de Orconikidze'den Türklerle ilişkilerin kardeşçe niteliğini gözden kaçırmamasını ister.⁹²⁵ Ayrıca XI. Kızıl Ordu ve IX. Kızıl Ordu Komutanlarına ve Orconikidze'ye devam etmekte olan Moskova Konferansı'ndan dolayı Artvin ve Ardahan bölgelerinin batı ve kuzeydoğu sınırlarını geçmemeleri ve Batum'a ilerleyiş sırasında Türk Ordularıyla çatışmadan kaçınılması emri de verilmiştir.⁹²⁶ 12 Mart'ta da Stalin, Orconikidze'ye Moskova Konferansı'nın kararlarına dayanarak Türklerle çatışmadan her ne pahasına olursa olsun kaçınılması ve gerekirse Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in iki ordu tarafından birlikte işgal edilmesini yazar.⁹²⁷

11 Mart 1921 tarihinde Orconikidze, 18. Kafkas Süvari Tümeni Komutanı D. P. Jloba'ya gönderdiği telgrafta Batum üzerine yürünmesi ve şehrin işgali emrini verir. Orconikidze, telgrafında geçecekleri yollarda Müslüman halka karşı çok dürüst ve ihtimamlı olunması, Türk Ordusuna karşı ise bir müttefik orduya karşı nasıl davranılması lazımsa öyle davranılması gerektiğini belirtmiştir. Telgrafta Moskova'da toplanan Türk-Rus konferansı gereğince, Batum, Ahıska, Ahılkelek'in Sovyet Gürcistanı'na bırakıldığı da ifade edilmiştir. Jloba, XI. Kızıl Ordu Komutanı

⁹²³ A.e., s. 247-248.

⁹²⁴ Bkz.: Kâzım Karabekir, a.g.e., C.II, s. 1027; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 733.

⁹²⁵ A. N. Heyfets, a.g.e., s. 99-100.

⁹²⁶ 10 Mart 1921 tarihli telgraf için bkz.: **RGVA** fond 195 liste 11 dosya 24 yaprak 135.

⁹²⁷ **RGASPI** fond 85 liste 15 dosya 166 yaprak 7.

Gekker'den yeni bir emir alır. Buna göre Türklerle en iyi ilişkiler kurulmalı ve hiçbir çatışmaya yer verilmemelidir.⁹²⁸

Bu arada Menşevik hükümeti, 11 Mart'ta Türk Ordularının Batum'u işgaline onay vermiş, 14 Mart günü ise Moskova hükümetiyle bir mütareke imza ederek 25 Mart'ta Batum'u Kızıl Ordu'ya bırakma yükümlülüğü altına girmiştir. Menşevikler, aynı Taşnakların 2 Aralık 1920'de iki ülkeyle birbiriyle çelişen iki farklı anlaşma imzalayarak yapmaya çalıştığı gibi Türk ve Sovyet tarafları arasında çatışma kışkırtmak niyetindedir.⁹²⁹

Zaten Fransız Tan gazetesi, 12 Mart günlü sayısında Türkiye'nin Artvin ve Ardahan'ı alması ve ordularını Batum'a sokması dolayısıyla yayımladığı yazıda bu planı açık etmekteydi:

“Her ihtimalde Türkler ve Ruslar, şimdi tüm Kafkasya boyunca karşı karşıya geliyorlar, ve Müttefikler, Kemalistleri Rusların kucağına iten Sevr Antlaşması politikasından vazgeçerek iyi yaptılar.”⁹³⁰

Kafkaslar'da Ermenistan ve Azerbaycan'dan sonra Gürcistan'ın da Sovyetler'e kayması, diğer yandan Türk-Rus ilişkilerinin anlaşma seviyesine gelmiş olması gibi gelişmeler üzerine Fransız savaş gemileri Karadeniz'deki faaliyetlerini sıklaştırmıştı. Nitekim 14 Mart 1921'de Türk Ordusu Gürcistan'da ilerlerken, Gürcistan'a gitmekte olan Sovyet Ordusu sahilden Fransız savaş gemileri tarafından bombalanmıştı. Fransa, Sovyet Rusya ile Türkiye'yi ayıran engellerin ortadan kalkması ile Fransa iyice endişeye kapılmıştı.⁹³¹ Menşevik Gürcülerin hamlesi, bu çerçevede anlam kazanıyordu.

Gürcü Menşevik hükümetinin Tiflis'teki Sovyet Gürcü hükümetiyle yaptığı mütarekeyle Batum konusunda şüpheye düşen TBMM'nin Tiflis temsilcisi Kazım Bey, iktidarı Türk himayesini kabul edecek olan Gürcü Nasyonal Demokratlarına vermek üzere harekete geçmiş ve 16 Mart'ta da bu konu hakkında Kâzım

⁹²⁸ S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁹²⁹ **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 350.

⁹³⁰ Bkz.: S. V. Harmandaryan, “Karskaya Konferentsiya 1921 g. i Yeyo Predistoriya”, s. 185.

⁹³¹ Rahmi Doğanay, **a.g.e.**, s. 178; S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 32; **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 251.

Karabekir'e bir telgraf göndermiştir.⁹³² Zaten Kazım Bey, Rus-Gürcü Savaşı'nın başından itibaren Türk Doğu Cephesi'ni İngiliz planlarına uygun olarak Gürcüler yararına savaşa sokma isteğindedir.⁹³³

Ancak Kâzım Karabekir, Menşeviklerin oynadığı oyunun farkındadır. Karabekir, Kazım Bey'e cevabi telgrafında Türk himayesini arzu ettiklerini ve kendilerinin Bolşevikler aleyhine Batum'da çalışmalarına müsaade olunmasını bildiren Nasyonal Demokrat Partisi'nin Sovyet Gürcistanı'yla anlaşmamak ihtimaline karşı kendi mevcudiyetlerini temin için Türkiye'yi Sovyet Rusya ile çatıştırmak istediğine dikkat çeker. Kâzım Karabekir'e göre Batum'u Bolşevik aleyhtarlığının üssü haline getirmek Kafkasya'da ikinci bir Tiflis yaratmak anlamına gelecektir. Buna kesinlikle tahammül edemeyen ve nihayet son harekâtıyla Tiflis'teki yuvayı savaşa dağıtan Sovyet Rusya, Türkiye'nin elinde kalsa dahi Batum'da kendisine bu derece karşı olanların bulunmasına tahammül edemeyecektir. Kâzım Karabekir, Türk hükümetinin Doğu siyasetinde Rus Sovyet hükümetiyle dostluğu kabul ettiğinden Gürcü Nasyonal Demokratlarının teklifinin kabul edilemeyeceğinin altını çizer.⁹³⁴ Karabekir'e göre İtilaf donanması Karadeniz'e hâkim ve İstanbul'da orduları da hazır iken hâlâ Gürcülerin Türklerin himayesini istemeleri şüphesiz İtilaf Devletleri'nin Bolşeviklerle karşılaşmaktan korkmasından ve çarpıştırarak hem Rusları hem de Türkleri felakete düşürmek istemelerinden kaynaklanmaktadır.⁹³⁵

Ancak bu süreçte gerek Ankara'daki Gürcü elçisi Simon Mdivani'nin gerekse Gürcistan'daki Türk temsilcisi Kazım Bey'in Batum'un işgali konusundaki ısrarları üzerine Türk hükümeti Misakı Milli'nin sınırları içerisinde gösterdiği Batum'un da işgalini kabul etmişti.

3. İki Ordunun Batum'da Karşılaşması ve Yaşanan Olaylar

Türk birlikleri, 11 Mart 1921'de Batum'a girmiştir.⁹³⁶ Ertesi günün Sovyet askeri istihbaratı Türklerin gemilerdeki İngiliz ve Fransız misyonlarını tutukladığı

⁹³² ATASE klasör 720 dosya 27 fihrist 10'dan aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 673-674.

⁹³³ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 240.

⁹³⁴ Kâzım Karabekir'in telgrafi için bkz.: ATASE klasör 720 dosya 27 fihrist 10-1, 10-2, 10-3'ten aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 674-675.

⁹³⁵ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1032.

⁹³⁶ 9 Mart'ta Lenin, Çiçerin'e Türklerin Batum konusunda Moskova Antlaşması'nı imzalamayı geciktirmesinden duyduğu rahatsızlığı iletmişti. Lenin'e göre Türkler, orduları Batum'a girene kadar

hakkında söylentiler olduğunu bildirir. Ayrıca bu raporlara göre Gürcü hükümeti, şehre giren Türk kuvvetlerini Kızıl Ordu'ya karşı kullanma niyetindedir. Fakat Türk kumandanlığı Sovyet Rusya'nın arzularını gözetmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Diğer taraftan Kemalistlerin kendi aralarında yaptıkları ele geçirilen görüşmelerine göre 16 Mart'ta Türk birliklerine yerlerinde kalması ve savaşa sebep vermeden Kızılılarla dostluk ilişkilerinin korunması emri verilmiştir.⁹³⁷

17 Mart'ta da Batum'un Türkiye'ye iltihakını bildiren beyanname yayımlanır.⁹³⁸ Gürcü hükümeti, Batum'u terk etmeden önce Türklerle Rusları karşı karşıya getirme planını devreye sokar. Menşevik Gürcistanı'nın Kurucu Meclisi, "Batum'u Türklere terk etmektense, Bolşeviklerde kalması daha iyidir. Çünkü bir gün Sovyetler ortadan kalkacak, fakat bir kere Türk olan Batum daima Türk kalacaktır." şeklinde bir karar almış ve Batum'u Türklere teslim kararından son anda vazgeçmiştir.

Menşevik hükümetinin 17 Mart'ta Batum'u terki üzerine Kazım Bey, Batum'da Türk idaresini kurar. Aynı zamanda da önceden Menşeviklere bağlı bulunan Batum'daki Gürcü komutanı, Bolşeviklik ilan etmiş ve bir Devrim Komitesi meydana getirmiştir. Artık şehirde Menşevik hükümetinin artıkları, bir Gürcü Devrim Komitesi, bir Türk askeri yönetimi ve Bolşevikliği yeni kabul etmiş bir Gürcü Menşevik Ordusu vardır. Batum'un dışında ise Gürcü Sovyet hükümeti, Gürcü Kızıl Ordusu ve Sovyet Kızıl Ordusu beklemektedir. Böylece Menşeviklerin planlarına uygun olarak Batum'da çatışmanın zemini oluşur. Gürcü tarafı Türklerin Batum'u terk etmesini istese de Kazım Bey, bunu reddedecektir. Kazım Bey, ayrıca Menşeviklerin elinde olan resmi binaları alma ve Gürcü askerleri silahsızlandırma emrini verir. Bunun üzerine Gürcü Devrim Komitesi, Türk idaresinin bulunduğu

zaman kazanıyordu. Konferansa yarım saatliğine ara verilecek, Çiçerin Lenin'le, Stalin ise açık bir dille Türk heyetiyle görüşecektir. Aynı gün görüşme gerçekleşir ve 12 nokta üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Bkz.: Lenin'in Çiçerin'e telgrafının tamamı için bkz. V. İ. Lenin, **a.g.e.**, C.LII, 5. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturi, 1970, s. 92.

⁹³⁷ **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 35 yaprak 20 arkası.

⁹³⁸ "TBMM hükümeti namına Batum Valisi Kazım Bey" imzalı beyannamenin Türkçesi için bkz.: İstikbal, 21 Mart 1921 ve Vakit, 1 Nisan 1921'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 677-678. Rusçası için bkz.: **Gürcistan SSC Merkez Ekim Devrimi Arşivi** fond 13s dosya 124 yaprak 27'den aktaran: D. S. Zavriyev, **K Noveyşey İstorii Severo-Vostoçnih Vilayetov Turtsii**, Tbilisi, İzdanie Tbilisskogo Gosudartstvennogo Universiteta imeni Stalina, 1947, s. 108-109.

vilayet konağına bir saldırı düzenlemiş ve bir subay ile bir erin şehit düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca şehirde bazı sokak çatışmaları da yaşanmıştır.⁹³⁹

Ertesi gün Kızıl Ordu birlikleri Batum'a girmiştir. Aynı gün Rus Kızıl Alayı'nın komutanı ve Devrim Komitesi heyeti, Batum Valisi Kazım Bey'i ziyaret etmiştir. Kazım Bey, Batum'un Türkiye toprağı olduğunu, Devrim Komitesi'nin hükümetini tanımayacağını, Kızıl Ordu birliklerini ise ancak dost ve samimi bir hükümetin misafiri olarak kabul ve telakki ettiğini ifade eder. Görüşmede Rus komutanı ise şunları söyleyecektir:

“Siz madem hükümetinizin kararıyla hükümet ilan ettiniz, o halde Batum vilayetinin Ankara hükümetiyle alakadar ve sizi de vali olarak şimdilik tanırız. Fakat Batum meselesinin ilan edilen işbu yeni şekil üzerinde Moskova'nın karar ve mütalaası alınıncaya kadar sizin de Refkom'u⁹⁴⁰ tanımanızı ve mesa'iyeye mani' olmamanızı rica ederim ve bu vaziyet karşısında biz telaşla iki düşmanımız için tavassut rolünü ifa ederiz. Ta ki Ankara ile Moskova arasındaki muhabere netice bulana kadar.”⁹⁴¹

Bu sırada Orconikidze, TBMM hükümeti ve Kâzım Karabekir Paşa'ya 18 Mart 1921 tarihli bir telgraf çeker. Orconikidze, iki ülke arasında oluşan bu durumun ortak düşmanları açısından bir fırsat olduğunu ve Türk birliklerinin Ahılkelek, Ahıska ve Batum'u işgalinin üzüntü verdiğini ifade etmiş ve iki gün önce imzalanan Moskova Antlaşması'nı⁹⁴² hatırlatmıştır:

“Nasıl oluyor ki, Brest Litovsk Mu'ahedesini siz ileri sürüyorsunuz. Halbuki herkes biliyor ki, Brest Litovsk Mu'ahedesini, Rusya'nın büyük inkılâbı üzerine lağv olunmuştu. Ben kalilen temenni ediyorum ki, biz nasıl Brest Litovsk Muahedesini lağv etmiş isek siz de Sevr Mu'ahedesini aynı vechile lağvedesiniz ve Avrupalılar da şimdiye kadar akdedilen mu'ahedeler şayandır demesinler. Müsa'adenizle arzedeğim ki, bizim dostluk ve ittifakımızın devamını arzu ediyorsanız, aramızda yapılan mu'ahedeler bir parça kağıd üzerinde kalmasın. Arzu ediliyor ki, şimdiye

⁹³⁹ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 251; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 228-229; **İstikbal**, 27 Mart 1921'den aktaran: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 484 yaprak 247 arkası.

⁹⁴⁰ Revkom (Revolutsionniy Komitet) - Devrim Komitesi.

⁹⁴¹ **ATASE** klasör 720 dosya 27 fihrist 22'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 681.

⁹⁴² Moskova Antlaşması'na göre Batum, Ahılkelek ve Ahıska Gürcistan'a bırakılmıştır. Antlaşma'nın ilgili maddeleri için bkz.: İsmail Soysal, **a.g.e.**, C.I, s. 33.

kadar aramızda akdedilen ittifaklar dairesinde Şârk âlemini kurtaralım ve herbir harekâtımız aleyhinde bulunan Antanta⁹⁴³ yek bakalım.

Samimî ihtiramatımı Türk Kızılıordusu'na tebliğ etmenizi rica ederim. Sabık Gürcistan Menşevik hükümeti mağluben teslim olmuştur ve askerlerimiz de Batum'u işgâl ettiler ve Moskova'da akdedilen mu'ahede mucibince kıtaatımız ne hudutlara dahil oldular ve bu hususta tabi' ma'lûmatınız vardır ve Ankara'ya bildirilmiştir. Batum mes'elesi hakkında artık söyleyecek söz kalmamıştır. Düşmanlarımız, aramızda bir Batum mes'elesi çıkarmak meydana çıkarmak arzu ediyorlar. Batum ve diğer mıntikalarda bulunan kıta'atınızı geri alırsanız aramızdaki ittifakın ne kadar kuvvetli olduğunu bir kere daha cihana göstermiş oluruz."⁹⁴⁴

Kâzım Karabekir de Orconikidze'ye cevabında iyi ilişkileri bozacak bir nedenin olmadığını, yanlış anlamının Moskova Konferansı'nda bulunan heyetten gelecek talimat üzerine giderileceğini belirtmiştir.⁹⁴⁵

19 Mart'ta Jloba'nın 18. Kızıl Kafkas Süvari Fırkası, Türk köylerinin bulunduğu güneydoğu kesiminden şehre girmişlerdi. Süvariler, Batum Limanı'nı işgal ederler. Kazım Bey, Türklerin şehri daha önce işgal etmiş olduğu iddiasıyla Jloba'ya bir ültimatoma göndermiştir.

Jloba, nazik bir mektupla bu ültimatoma cevap vererek Türk komutanıyla şahsen tanışmak istediğini bildirmiştir. İki komutan buluşurlar. Jloba, Kâzım Karabekir Paşa'ya Kızıl Ordu birliklerinin yürüyüşünden bahseder ve Türk komuta heyetine ve Kemalist Türkiye'ye karşı derin dostluk duyguları beslediğini, bundan ötürü de, Türk Ordusuna karşı elverişli durumdan yararlanmadığını söyler. Jloba, ayrıca Sovyet hükümetinin ve Lenin'in genç Türkiye devletine dostça duygular beslediklerini de sözlerine eklemiştir.⁹⁴⁶

Türk Ordusu'nun 3. Fırka Komutanı, Jloba'nın Batum'a gelişi hususunda Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta Gürcülerin Bolşeviklik maskesi altında Türkiye ile Kızılların arasını bozmak için mümkün olan her şeyi yaptıklarını,

⁹⁴³ İtilaf Devletleri.

⁹⁴⁴ **ATASE** klasör 720 dosya 27 fihrist 20, 20-1'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 682. Rusçası için bkz.: **Pravda Gruzii**, 20 Mart 1921'den aktaran: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 102-103.

⁹⁴⁵ **A.e.**, s. 103.

⁹⁴⁶ S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 31-32.

bunun karşısında kendilerinin her vasıtayla Kızıl Ordu'ya Moskova'ya olan dostluklarını pek samimi bir dille ifade ettiklerini ve yanlış fikirleri düzeltmeye çalıştıklarını, hepsinin üzerinde iyi etkiler bıraktıklarını bildirir.

Jloba'nın "Biz Moskova Konferansı'nda Batum'un Sovyet Gürcistan'a bırakıldığını resmen öğrendik. Binaenaleyh burada bu maksadı ta'kim eyleyecek bir sebep yoktur" sözlerini kullandığını belirten 3. Tümen Komutanı, Devrim Komitesi'ni hiçbir şekilde tanımadığını fakat işi kötüleştirmemek ve iyi ilişkileri bozmamak için Devrim Komitesi aleyhinde icraatta bulunmadığını da belirtmiştir.⁹⁴⁷

Batum'da Türk ve Kızıl Ordu kuvvetlerinin birbirine karşı mücadeleden alıkoyan hoşgörü çabalarına rağmen şehirde Türk Ordusu ile Gürcü Devrim Komitesi ve Bolşeviklere katılan Gürcü Menşevik Ordusu arasında ölümlerin de olduğu çatışmalar da yaşanmıştır.⁹⁴⁸

Bu çatışmalar, Batum'da Türk ve Bolşevik Orduları arasında bir düşmanlık başladığına dair söylentilerin dolaşmasına neden olur. Bunun üzerine 21 Mart'ta Batum'a gelen Kızıl Ordu Komutanı N. V. Kuybışev, 22 Mart'ta bir beyanname yayımlamıştır:

"1- 20 Mart 1921 gecesi Gürcü ve Türk asâkiri arasında te'ati edilen ateşten istifade ederek Sovyet Kızılordu ile Türkler arasında harekât-ı harbiye başlamıştır gibi yalan havadis neşretmekle propaganda yapılıyor. Bu yalan havadisi kat'i surette tekzib ederek Sovyet Cumhuriyeti'nin Ankara ile kardeşcesine, dostcasına ittifak addetmiş olduğunu i'lân ve emperyalist Antanta ile beraber mücadele eden dost ve kardeş milletler arasında böyle bir harekât-ı harbiyenin asla olamayacağını beyan

⁹⁴⁷ ATASE klasör 720 dosya 27 fihrist 27'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 683.

⁹⁴⁸ **A.e.**, s. 683-685; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 735-739; **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 252-253; **İstikbal**, 27 Mart 1921'den aktaran: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 484 yaprak 247 arkası. Karabekir, Batum olayları sonunda Türk kuvvetlerinin dört subay ve 26 er şehit, yirmi altı nefer yaralı, 46 er de kayıp verdiğini yazmaktadır. Bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1033. Trabzon'da çıkan İstikbal gazetesi ise 28 Mart 1921 tarihli sayısında üç subay ve on askerin öldüğünü, 19 kişinin de yaralandığını bildirmektedir. Bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 484 yaprak 248. Trabzon'daki Rus Enformasyon Bürosu'nun verdiği bilgi ise 80'i ölü 400 kaybın olduğu şeklindedir. Yaralılar, Hopa, Rize ve Trabzon'a taşınmış, kayıpların çok olması Trabzon'da tepkiye neden olmuştur. Trabzon'da Kâzım Karabekir'i Batum'u almaya zorladıklarından ve Ankara'nın eğilimlerine uymadıklarından (Oysa Ankara hükümetinin Batum'un alınması konusunda ısrarcı olduğunu yukarıda anlatmıştık.) dolayı şehrin önde gelenleri suçlanmıştır. Bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 484 yaprak 248.

eylerim. Bu iki milletin münasebât-ı samimanelerinin bozulmamasına sarf-ı gayret ve bu yolda propaganda yapanların muhakemesiz idam edileceğini ilân eylerim.

2- Gürcü ahalisinden bazılarının dinî ve millî hissiyatını tahkir ederek şehrin Müslümanlarını tahrik ettiklerini haber aldım. Milli adaveti teşdid eden şu mu'ameleye nihayet verilmesi ve yapanların ciddi ve şiddetli mes'uliyet altına gireceklerini ihtar eylerim.

3- Şimdiye kadar Gürcü ordusunun yerli milis teşkilât efradının şehirde gezen bazı Türk ordusu efradını ve Türk teb'alarını tevkif ettikleri görülmüştür. Mumaileyhimin şehirde serbest surette gezmelerine müs'ade ederek bundan böyle tevkifâta nihayet verilmesini emrederim.⁹⁴⁹

Doğu Cephesi Komutanlığı, bu beyannameyi söylentilerin önüne geçmek için doğudaki çeşitli tümen komutanlıklarına da bildirmiş ve şayiaların dost olan Türk ve Kızıl Orduların arasını açmak ve bir hadiseye meydan vermek için bir takım düşman ve İtilaf propagandalarının bir sonucu olduğu ifade edilmiştir.⁹⁵⁰

XI. Kızıl Ordu Komutanı Gekker, Batum olayları dolayısıyla Doğu Cephesi Komutanı'nın kendisine yazdığı üzüntü telgrafına 24 Mart 1921 tarihli cevabında Batum'daki çarpışmalara Sovyet birliklerinin karışmadığını, ancak Türk birliklerinin Kızıl trene ateş ettiğini, oradaki yanlışlığın iki komutan arasında yapılmasını istediği bir buluşmada ortadan kalkacağını bildirmiştir.

Bu olayların ardından Kızıl Ordu'nun Batum Grup Komutanı, XI. Ordu Komutanı Gekker'in ve Devrimci Askeri Konsey üyesi Orconikidze'nin fikirlerine dayanarak hiçbir konuda Batum'daki Türk temsilcisi Albay Kazım ve Konsolos Fahrettin Bey ile resmi memur olarak görüşmeyeceklerini, Kurmay Yüzbaşı Talât'a bildirir. Bunun sebebi olarak iki Türk memurunun Sovyet Rusya'ya karşı Menşevik Gürcülerle açıkça işbirliği yapmış olmalarını gösterir.⁹⁵¹ Doğu Cephesi Komutanlığı

⁹⁴⁹ **İstikbal**, 24 Mart 1921; **Açıksöz**, 31 Mart 1921 ve **Vakit**, 14 Nisan 1921'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 686.

⁹⁵⁰ **ATASE** klasör 720 dosya 27 fihrist 60'dan aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 686.

⁹⁵¹ "Bizim Tiflis mümessilimiz Miralay Kâzım Bey, civar müslümanlarını da emrine alarak 24 saat zarfında aksi emir almazsa Bolşeviklere karşı İslâm kıtaları kumandanı olarak Gürcülerle müştereken harbe gireceğini ve refakatindeki zabıtlarımızı de muhtelif kumandanlıklarda kullanacağını bildiriyor! Ankara, hükümetimizin mümessili olan bu zata bir şey yazmış mı bilmem, bu hareketin oradaki İslâmları kâmilmen mahveden ve bizi de harbe sürüklemekten başka bir şeye yaramayacağını kendisine

bunu öğrendikten sonra Kurmay Yüzbaşı Talât'a açıkta kalan meselelerin dostlukla düzeltilmesi emrini vermiştir. Özellikle Türk Ordusu'nun Dünya Savaşı sonunda Batum'da bıraktığı silah ve cephanenin Türkiye'ye verilmesi ve ayrıca mümkün olduğu kadar çok sayıda silah ve mühimmat gönderilmesi işinin sağlanmasını önemle belirtmiştir.

29 Mart 1921'de Batum'a gelen XI. Kızıl Ordu Komutanı Gekker, Kurmay Yüzbaşı Talât'a yazı ile Batum'daki acıklı olayların Kızıl kuvvetler tarafından değil, Gürcüler tarafından yapıldığını; eğer Kızıllar tarafından da yanlış bir davranış olmuşsa bunun iki taraf dostluğuna en ufak leke getirmeyeceğini, silah ve cephane için Moskova'da görüşmeler yapıldığını bildirmiştir. Batum çarpışmalarında şehit düşen Türk subay ve erleri için askeri tören de yapılmıştır.⁹⁵²

Bu arada Türk konsolosu Fahri Bey ve Bolşevik askeri komiser Liyevskiy, Hopa'da buluşarak sınır meselesi üzerine bir görüşme yapmıştır.⁹⁵³ 20 Mart'ta da Moskova'daki Türk heyeti antlaşmanın imzalandığını Kâzım Karabekir'e bir telgrafla iletmiştir.⁹⁵⁴ Bu haber, özellikle Türk tarafını bu karışık ve zor durumdan kurtarmış da olmaktadır. Bunun üzerine başından beri Batum'un işgalini uygun görmeyen Kâzım Karabekir Paşa, hemen harekete geçmiş ve aynı gün Türk birliklerine sınır dışındaki hükümetlere ve işgallere son vermelerini isteyen emirler göndermişti.

Kâzım Karabekir, 2., 3., 9., ve 12. Tümen Komutanlılarıyla Çoruh ve Iğdır Grubu Komutanlıklarına ve Şahtahtı Müfrezesi'ne Moskova Antlaşması'nın imzalanmasıyla ilgili gönderdiği 20 Mart 1921 tarihli telgrafta bu antlaşma ve ittifak şerefine temasta bulunan ve karşılaşacak olan Türk ve Rus birliklerinin birbirlerini pek samimi ve dostane bir tarzda selamlayarak büyük bir dostluk göstermeleri ve tebriklerini sunmaları gerektiğini belirtmiştir. Bu husus, özellikle Ahılkelek, Ahıska ve Batum havalisinde bulunan birliklere derhal tebliğ edilerek bir yanlışığa mahal

şedit yazdım ve kendisinin Gürcü hükûmeti nezdinde bir mümessilden başka bir şey olmadığını anlattım." Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1028.

⁹⁵² **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 253.

⁹⁵³ **İstikbal**, 27 Mart 1921'den aktaran: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 484 yaprak 248.

⁹⁵⁴ Telgraf için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1033.

verilmemelidir. Karabekir, aynı emrin XI. Kızıl Ordu Komutanı tarafından da verildiğinin altını çizer.⁹⁵⁵

4. Türk Ordusu'nun Batum'dan Çekilmesi ve Karabekir'in Batum Muhasebesi

Kâzım Karabekir, 22 Mart'ta Kızıl Ordu Komutanlığı'na dost bir ağızla yazdığı telgrafta Moskova Antlaşması gereğince Gürcistan idaresine bırakılan yerlerdeki Türk birliklerinin sınır gerisine çekileceğini bildirmiş ve boşaltılan bu yerlerde kalacak Müslüman halka karşı her türlü tecavüzdten ve baskıdan uzak ve antlaşma hükmüne göre serbest yaşama imkânının sağlanmasını rica etmiştir.⁹⁵⁶ Karabekir, 23 Mart'ta da birliklerine işgal edilen bölgeleri resmen boşaltmaları emrini göndermiştir.⁹⁵⁷

Bunun karşılığında aynı gün Azerbaycan'dan bir jest gelir. 25 Mart 1921 günü Kâzım Karabekir'e gönderdiği mektupta Türkiye'nin emperyalizme karşı mücadelesini desteklediklerini ve kardeş elini uzattıklarını ifade eden Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri D. Huseynov, bunu daha önce Menşevik Gürcistanı'nın engellediğini, Azerbaycan'ın Gürcistan üzerinden Türkiye'ye yakıt göndermesine izin vermediğini, ancak Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla bu engelin ortadan kalktığını belirtir.⁹⁵⁸

25 Mart 1921'de Kızıl Ordu Komutanı N. V. Kuybışev, Türk ve Sovyet birliklerinin Batum'daki ortak çalışmalarının anısı olmak üzere bir Türk sancağını Türk Grup Komutanı'na vermiş ve bunun lütfen kabulüyle Türk milletine, TBMM'ye ve onun komutanlarına samimi duygularını arz etmiştir.⁹⁵⁹

⁹⁵⁵ Tam metni için bkz.: **ATASE** klasör 720 dosya 27 fihrist 35'ten aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 689-690.

⁹⁵⁶ **ATASE** arşiv 1/4282 klasör 585 dosya 138 fihrist 16'dan aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 254.

⁹⁵⁷ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 692.

⁹⁵⁸ **Dokümentü Vneşney Politiki SSSR**, C.IV, s. 26; **AVPRF** fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 3 yaprak 125. Mektupta ayrıca ilk yakıt gönderme işlerinin yapılmasıyla ilgili tarih ve miktarlarla ilgili bilgiler de verilmiştir.

⁹⁵⁹ **ATASE** arşiv 4/6663 klasör 720 dosya 26 fihrist 68-1'den aktaran: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 253; **Vakit**, 5 Nisan 1921'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 692; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 752.

Türk birlikleri Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i Mart sonu Nisan başlarında tamamen boşaltmıştır. Albay Kazım Bey ise 28 Mart'ta Batum'dan ayrılıp Trabzon'a dönmüştür.⁹⁶⁰

Kâzım Karabekir, 27 Mart'ta Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafta bu süreci şu şekilde değerlendiriyor ve muhasebesini yapıyordu:

“Londra konferansının içyüzünün, Rus ve Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşine saldırıp Gürcülerle bağlaşıklık olarak Ruslara karşı savaş açmak ve böylece Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek ya da hiç olmazsa Gürcülere karşı Ruslarla birlikte hareketten alıkoymak için bir oyun olduğu artık gün gibi ortaya çıktı. İtilaf'ın Kafkas oyunu çoktanberi sarıh görerek can çekişen Menşevik Gürcü hükümetiyle anlaşılmasına ve hatta Kafkas Konfederasyonu yapmaya kadar varılmasını ve Batum işgalinin de Millet Meclisince o denli alkışlanmasını, Doğu durumunu ve Rusya'nın hayati çıkarlarını bilenlerimizin az olmasına karşı bizi her taraftan saran İtilaf propagandasının dehşetine bağlıyorum. (...) Ruslar Kafkasya'ya egemen oldukları sürece onlarla dost, hatta bağlaşıklık kalmalıyız. Bu da Rusların hayati çıkarlarında gözümüz olmadığını, sözle ve davranışlarımızla onları inandırmakla olur. Çarlık Rusya zamanında fabrika ve demiryolları tümüyle Bakû kaynaklarına göre yapılmış olduğundan Rusya ne şekle girerse girsin Bakû'süz olmaz, Bakû de Butum'suz olmaz. Bu iki önemli limanı birbirine bağlayan demiryolunun korunması için gerekli (...) sınırın kuzeyinden artık Ruslar kuşkulanamamalıdır. Bunun için ilk önce Bakû ve Tiflis ve diğer yerlerdeki temsilcilerimiz karşıdevrim komitelerinin yatağı olmamalıdır. Mümessillerimiz hükümetimizin de çizdiği siyasetten şahsî hissiyatla veya sair tesiratla aykırı düşmeyecek zatlar olmalı ve ellerinde açık talimat bulunmalıdır. İtilâf Devletleri o kadar kuvvetli propaganda yapıyor ki ve o kadar masraflar ediyor ki bunların karşısında şaşırmamak için büyük dirayet ve zekâ ile beraber pek de metin bir ahlâka malik olmak lâzımdır. Aksi halde antanta kendi âmâlini bizim memurlarımıza takipte devam edecekler ve Kafkasya'da karşı inkılâb hücrelerini bizim siyasî memurlarımızın muhitinde teşkil ile Ruslarla aramızda ebedî kuşku bulunduracaklardır. Bu ise Rusların kavi olduğu müddetçe bizim için felâketli bir siyasettir.”⁹⁶¹

⁹⁶⁰ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 254.

⁹⁶¹ Tamamı için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1042-1043.

Mustafa Kemal Paşa da Karabekir'e verdiği cevapta aynı şekilde düşündüğünü ve bu hareket tarzının milli menfaatlere uygun olduğunu belirtmiştir.⁹⁶²

Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafın içeriğinden Ankara'daki Sovyet elçisi Budu Mdivani'nin de haberi olduğu anlaşılmaktadır. Mdivani, Moskova'ya gönderdiği yazısında Karabekir'in Batum'un işgalinin Türk-Sovyet dostluğuyla çeliştiğini ve Türkiye için zararlı olduğunu vurguladığı raporunun başkentte büyük etki yarattığını ifade etmektedir.⁹⁶³

Bütün bu gelişmeler değerlendirildiğinde Batum'un Sovyet tarafı lehine terk edilmesinin nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ankara'nın Batı'dan gelen tehdide karşı bir denge kuvvetine ihtiyacı vardı. Bu kuvvet ise o dönemde Sovyet Rusya'ydı.

2. Batum, Rusya için son derece önemli görülüyordu.⁹⁶⁴ Batum'un Türkiye'de kalmasını istemek bir Rus-Türk sıcak temasına sebep olabilirdi.

3. Bu sıcak temas, Ankara'nın Ruslardan istediği silah, cephane ve para yardımının gönderilmemesine sebebiyet vereceğinden milli hareketi zaafa uğratabilirdi.

4. Batum'un savunulması eğer Türkiye'ye kalacak olursa ileriki dönemde sorunlu olacağından ve Batılı devletlerle Rusya'ya karşı devamlı hazır bir kuvveti Batum'da bekletmek gerekeceğinden dolayı Ankara zorlanacaktı.⁹⁶⁵

Moskova Antlaşması'nın Meclis'e sunulmasının ertesi günü 22 Mart 1921'de Menşevik iktidarının eski Türkiye elçisi Mdivani, Ankara'dan İstanbul'a gitmiştir.⁹⁶⁶ Böylece Londra Konferansı'yla hız kazanan Sovyet Rusya'ya karşı konumlanacak olan Türkiye himayesindeki Kafkas Konfederasyonu planı da başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Batı'nın emperyalist planları, yine Türk-Sovyet işbirliğine takılmıştı.

⁹⁶² Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.XI, s. 123.

⁹⁶³ A. N. Heyfets, a.g.e., s. 104.

⁹⁶⁴ Yerasimos, Türkiye için İzmir ne önem taşıyorsa, Batum'un da Rusya için aynı önemi taşıdığını belirtir. Bkz.: Stefanos Yerasimos, a.g.e., s. 200.

⁹⁶⁵ Bkz.: Ali Arslan, a.g.e., s. 165.

⁹⁶⁶ AVPRF fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 26.

Batı'nın büyük sermayesi adına bunu dile getirmek de Gürcü Menşeviklerinin II. Enternasyonal'den dostları Fransız Sosyalist Partisi'ne düşmüştü:

“Gürcistan'ın Türk ve Bolşeviklerin ortak saldırısıyla düşmesi sırasında Fransız Sosyalist Partisi Merkez Komitesi, bu suç teşkil eden davranışı protesto etmektedir. Bu davranış genel olarak tarafsız olan ve müdahale etmeyen halkın içerisinde şuna yol açmıştır ki, Rus emperyalizmi ve Türk milliyetçiliğinin kârı için, bir milletin katledilmesine izin vermiştir.”⁹⁶⁷

Mesele Avrupa'dan böyle gözükrken bölge ülkelerinde ise tam tersi bir bakış açısı vardır. Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Kafkas Seddi de esas olarak yıkılmış ve iki ülke arasındaki sınır birliği tamamen sağlanmıştır.

⁹⁶⁷ Constantin Kandelaki, **The Georgian Question Before The Free World**, Paris, 1953, s. 28'den aktaran: Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 702.

IV. BÖLÜM

BATI'NIN TÜRK-RUS SAVAŞI ÇIKARMA ÇABALARI VE BU GİRİŞİMLERİN ENGELLENMESİ

Güney Kafkasya'da Sovyet iktidarlarının kurulmasıyla birlikte Kafkas Seddi ortadan kaldırılmış olur. Ancak bu durum, meselenin tam olarak çözüldüğü anlamına gelmemektedir. Bölgedeki Türk-Bolşevik işbirliğine karşı İtilaf Devletleri boş durmayacak ve Kemalist yönetimi Sovyetler'den koparmaya ve kendi Kafkas planlarına uygun bir çizgiye getirmeye çalışacaktır. Dolayısıyla Güney Kafkasya bu süreçte devamlı olarak bir Türk-Rus savaşı çıkartmak üzere kışkırtmalara sahne olmuştur. İtilaf Devletleri'nin haricinde iktidarını kaybetmiş olan Taşnaklar, Musavatçılar, Menşevikler ve karşıdevrimci yerel güçler de bu kışkırtmalarda rol oynamışlardır.

Diğer taraftan iki ülke arasında işbirliği olmakla birlikte kimi zaman rekabet de ön plana çıkabilmektedir. Ne de olsa iki ülke, yüzyıllar boyunca savaştıkları bir dönemden daha yeni çıkmışlardır. Bununla birlikte gerek Sovyet yetkilileri arasında gerekse de Anadolu hareketinin içinde bu işbirliğinin zorunluluğunu kavrayamayanlar, iki ülke ilişkilerine sıg bir bakış açısına sahip olanlar da vardır. Bu kişiler de ele alınan dönemde iki ülke arasında bazı kışkırtmaların yaşanmasında pay sahibi olmuşlardır. Ama tabii bütün bunlar dönüp dolaşıp İtilaf Devletleri'nin planlarına bağlanmaktadır.

A. İlk Girişimler

İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yi Bolşeviklerin üzerine sürme planı daha TBMM'nin açılmasından ve Sovyet Rusya'yla temasın kurulmasından önce de söz

konusuydu. Bununla ilgili ilk girişimlerden biri de İngiliz Albay Rawlinson tarafından gerçekleştirilmişti.

1918 Ağustos-Eylül'ünde Türk Orduları karşısında başarısız kalan Bakû savunmasında oynadığı önemli rolün ardından Rawlinson, Londra'ya dönmüştü. Rawlinson, İngiltere'de henüz üç ayını doldurmadan 1919 Şubat'ında Kafkaslar'a geri gönderilmişti. Bu kez görevi, Kafkaslar'daki İngiliz istihbaratının şefi General Beach'in emri altında "Özel Servis Görevlisi" olarak Tiflis'te üslenmekti. Savaş Kabinesi'nin Kafkaslar'daki birlikleri geri çekme kararının peşinden Rawlinson'a faaliyetlerini Kuzeydoğu Anadolu'da yoğunlaştırması bildirilmişti. Rawlinson, Kâzım Karabekir'le yaklaşık aynı zamanda geldiği Trabzon, Kars ve Erzurum arasındaki bölgede bir istihbarat ağı kurma çalışmasına girişmişti.⁹⁶⁸

Rawlinson, 1919'da birkaç kez görüştüğü Kâzım Karabekir'i Bolşeviklerin Kafkasya'ya gelmesinden dolayı vaktinden önce bir harekâta teşvik etmişti. Kars'taki İngiliz karargâhından Bolşeviklerin Kafkasya'ya indiklerine dair gerçek dışı bilgiler yayılarak Türk Ordusu harekete geçirilmeye çalışılmıştı. Oysa Bolşevikler Kuzey Kafkasya'ya dahi inmemişlerdi. İngiliz kışkırtmasını göre Karabekir, gerekli yerleri de uyarılmıştı. Rawlinson, 1920 yılının başlarında da Bolşeviklere karşı bir müdafaa hattı oluşturulması konusunda ısrar etmişti.⁹⁶⁹

Türk tarafında İngilizlerin bu planına yakın isimler de vardı. Rauf Bey, 11 Şubat 1920'de Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa ile görüşmüş, ondan "İngilizlerle açıkça konuşarak bağımsızlığımızı onaylamak şartıyla Kafkas durumuna bizim etkili olabileceğimizi ve Bolşevik akımının Kafkas Dağları kuzeyinde durdurulması olasılığını anlatmasını" istemişti.⁹⁷⁰

1920 yılının Ocak ayında Temps gazetesi, Türk milli ordusunun Bolşeviklere karşı İtilaf Devletleri'ne yardıma bulunup bulunamayacağı konusunu işlemeye

⁹⁶⁸ Bkz. A. Rawlinson, **Adventures in Near East (1918-1922)**, Londra, Jonathan Cape, 1934, s. 109, 113, 148-149'dan aktaran: Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 89-90. Rawlinson, İstanbul'un işgaline karşılık olarak Anadolu hareketinin kendi denetimleri altında bulunan bütün bölgelerdeki İngiliz subay ve personelini tutuklama kararı üzerine Erzurum'da tutuklanmıştır. Rawlinson, İngilizlerin Malta'da gözaltında tutulan Türklerle değiş tokuş edildiği 1921 sonuna dek tutuklu kalmıştır. Bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 590; Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 98-99.

⁹⁶⁹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 24-25, 522.

⁹⁷⁰ Rauf Bey'in Mustafa Kemal'e 12 Şubat 1920 tarihli yazısının ilgili bölümü için bkz.: Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 120.

başlamıştı.⁹⁷¹ Buna paralel olarak 1920'lerin başlarında, Fransız istihbaratı, Mustafa Kemal'in temsilcisi sandıkları Dr. Esat (Işık) Paşa'ya başvurarak, Anadolu'daki milliyetçilerin hangi şartlarda Bolşeviklere karşı savaşacaklarını sormuştu.⁹⁷²

Karabekir, 22 Ocak 1920 tarihinde Ankara bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği yazıda Fransızların bu girişimlerini ele almış, Bolşeviklere karşı savaşmanın vatani kendi elleriyle İtilaf hükümetine teslim etmek anlamına geleceğini ifade etmiştir. Karabekir'e göre Bolşevikler aleyhinde İtilaf Devletleri'ne yardımı taahhüt etmek İtilaf kuvvetleriyle ihtiyaç duyulduğunda yan yana harp etmektir. Bu yardım, ister Türk-Rus sınırlarında savaşarak, ister Rus sahillerine çıkarma yaparak, ister Bolşeviklere karşı durması için İtilaf Ordularına Türkiye'nin topraklarını açarak olsun her halükarda milletin ve ordunun kesin olarak dağıtılmasına ve ülkenin bir daha felah bulmayacak surette Türklerin kendi eliyle İtilaf'a işgal ettirmesine yol açacaktır. Karabekir, İtilaf Devletleri'ne yardımın taahhüt ve ortak hareket edilmesi durumunda Batı hükümetlerinden mali, askeri her türlü desteği almasına rağmen Denikin Ordularının bile başaramadığı bir istilanın kin ve düşmanlığının doğrudan doğruya Türkiye'ye yöneleceğine de dikkat çekmiştir.⁹⁷³

Şubat ayı ortalarında ise İtalyanlar silah verme vaadiyle Anadolu hareketini Bolşeviklere karşı cephe açmak için teşvik ve teklifte bulunmuştur.⁹⁷⁴

Batılı devletlerin bu yöndeki çabaları Türk-Sovyet işbirliği geliştikçe daha da artacaktır.

B. Azerbaycan Üzerinden Kışkırtmalar

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasının ardından İngiltere, bu sefer kendi güdümünde "İran-Azerbaycan Federasyonu"nun kurulmasını planlamıştır. İngiltere'nin Bakû'deki temsilcisi Stokes, Güney Kafkasya ve Orta Asya Müslümanlarından "Sünni" Türkiye'ye düşman olabilecek Müslüman devleti yaratmayı düşünmüştü.

⁹⁷¹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 488.

⁹⁷² Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul (1918-1923)**, 8. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 77.

⁹⁷³ Yazının ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s. 496.

⁹⁷⁴ **A.e.**, C.I, s. 518.

O dönemde havaalanları inşa ederek İran topraklarından Bakû'ye hava saldırıları düzenlemek de bu planın bir parçasıydı. Bakû'yü ve onun petrol bölgelerini İngiliz uçaklarından korumak için XI. Kızıl Ordu Komutanlığı özel önlemler almıştı. Buna uygun hava, top ve mitralyöz savunma tedbirleri alınmış ve birlikler kurulmuştu.⁹⁷⁵

Diğer taraftan Beyaz Ordu filosu Bakû'den İran'ın Enzeli Limanı'na taşınmıştı. Burada İngiliz askeri deniz üssü de söz konusuydu. Lenin'in talimatıyla düzenlenen harekât sonucunda İngilizler ordularını Reşt'e çekmek zorunda kalmıştı. Beyaz Ordular ise Enzeli Körfezi üzerinden İran'ın içlerine çekilmişti.⁹⁷⁶

İtilaf Devletleri, diğer taraftan Bakû'nün işgali için ilk olarak Gürcistan ve Ermenistan'dan da faydalanmayı planlamıştı. Daily Herald gazetesinin 13 Kasım 1920 tarihli sayısı bunu ifade etmekten çekinmemişti.⁹⁷⁷

Kâzım Karabekir, Sovyet Cumhuriyetleriyle ilişkiler konusunda oldukça hassastı. Karabekir Paşa, Batı'nın ve karşıdevrimci unsurların iki ülkenin arasını açacak kışkırtmalarının önüne geçmek için kimi zaman sert tedbirler almak durumunda da kalmıştır. Örneğin Karabekir "sabık Azerbaycan Musavat kabinesi zamanında Bakû'de polis müdürlüğü yapmış olan ve elyvm Azerbaycan'ın Bolşevikler aleyhindeki İngiliz siyaset ve icraatına alet olanlardan biri bulunduğu yazdıklarından anlaşılın Manastırlı Bahaeddin Efendi'nin" Türkiye'nin son zamanlardaki siyasetine "muhalif olan propagandasına nihayet verilmek için imkânın ilk müsaadesinde tevkif ve karakola gönderilmesini" emretmiştir. Karabekir'in tepkisini çeken Bahaeddin Efendi'nin 1920'nin Haziran sonunda yazdığı mektupta "Bolşevikler bizi aldattı. Ve katıyyen Anadolu'ya muavenet fikirleri yokdu." ifadeleri geçmektedir.⁹⁷⁸

Gürcü-Rus Savaşı döneminde de Azerbaycan'da kışkırtmalar yaşanmıştır. Türk Ordusu'nun Nahçıvan müfrezesinin Bolşevikler aleyhine propaganda yaptığı ve sözde 60 bin kişilik bir Türk Ordusu'nun Bolşevikler aleyhine saldırıya geçeceği

⁹⁷⁵ RGVA fond 109 liste 3 dosya 21/s yaprak 1; **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 41.

⁹⁷⁶ Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz.: **Grajdanskaya Voyna v SSSR**, C.II, s. 338-340.

⁹⁷⁷ Bkz.: **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 15.

⁹⁷⁸ Karabekir'in 25 Haziran 1920 günü BMM Riyaseti'ne gönderdiği yazı için bkz.: ATASE İSH kutu 619 gömlek 64 belge 64-1, 64-2'den aktaran: Emel Akal, **a.g.e.**, s. 112-113.

söylentisi çıkmıştır. Karabekir, Kızıl Ordu komutanını Sovyet birlikleri arasında bu söylentileri yayabilecek İtilaf ajanları konusunda dikkatli olmaya davet etmiştir.⁹⁷⁹

İleriki süreçte de Türkiye üzerinden Azerbaycan'da Sovyet iktidarını ortadan kaldırmaya yönelik girişimler olacaktır. Musavat iktidarı döneminde İstanbul'da başkonsolos olup Sovyet rejimi altında konsoloslukta kalan ve Kemalist bir ajan olan Mehmet Haşim Bey⁹⁸⁰, 31 Ekim 1921'de Musavat Partisi'nin bazı üyelerinin kendi ülkelerinde ve İstanbul'da, Azerbaycan Türklerinin ayaklanmalarına önderlik edecek güçlü bir örgüt kurmak ve ayaklanma sonrasında Ankara ile dostluk antlaşmasını feshederek İngilizleri Azerbaycan'a geri çağırmak için çalıştıklarını rapor etmişti.⁹⁸¹

Haşim Bey, diğer taraftan Sovyet Azerbaycanı hükümetini de Musavatçıların karşıdevrimci faaliyetleri konusunda bilgilendiriyordu.⁹⁸² Haşim Bey'in Sovyet Azerbaycanı adına çalışmasına da Ankara hükümetinin İstanbul'da oluşturduğu Müdafaa-i Milliye İstanbul Heyet-i Merkeziyesi aracılık etmişti. Örneğin bu teşkilatın, 10 Ocak 1922 tarihinde, İstanbul'dan Ankara'daki "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti"ne gönderdiği şifre yazıda Konsolos Haşim Bey'in Abilov'un emirlerini ancak ayın sonuna kadar yerine getirip gönderebileceğinin Abilov'a haber verilmesi isteniyordu.⁹⁸³

Fevzi Paşa, 25 Eylül 1921 tarihli belgede Haşim Bey vasıtasıyla Paris'te bulunan Ali Merdan Topçubaşiyev'le irtibat kurularak kendisinden gerek Kafkasya'ya ait gerekse de Bolşeviklere muhalif grupların çalışmaları hakkında bilgiler alınabileceğini belirtmektedir.⁹⁸⁴

Aynı dönemde Hürriyet ve İtilaf Partisi ve Musavat Partisi üyeleri tarafından desteklenen Nigehbân-ı Zabitan Cemiyeti, Azerbaycan'a Türk subayları göndermenin hazırlıklarını yapıyordu. Bu subaylar, oradaki Bolşevik hükümete karşı düzenlenecek ayaklanmaya öncülük edeceklerdi. Mehmet Haşim Bey, bu subayların

⁹⁷⁹ Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 733; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1027.

⁹⁸⁰ Haşim Bey Memmedov, Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı (Ocak 1919) heyetinde de tercüman olarak bulunmuştu. Bkz.: Vügar İmanov, **a.g.e.**, s. 138, 156.

⁹⁸¹ **Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi** 39/16686'dan aktaran: Bilge Criss, **a.g.e.**, s. 175.

⁹⁸² **ARSPİHDA** fond 609 liste 1 dosya 15 yaprak 178'den aktaran: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 208.

⁹⁸³ **Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi** arşiv III-3 dosya 14 fihrist 4'ten aktaran: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 208.

⁹⁸⁴ **ATASE** arşiv 1/4283 dosya 130/85-A klasör 1040 fihrist 89-1'dan aktaran: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 209.

kimliklerini belirlemiş ve fotoğraflarını Ankara'ya göndermişti.⁹⁸⁵ Böylece istihbarat alanında da kurulan ilişki ve TBMM'nin Sovyet Cumhuriyetlerine verdiği istihbarat desteği sayesinde Güney Kafkasya üzerinden bir Türk-Sovyet çatışması yaratma planı daha başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Kâzım Karabekir'le oldukça iyi ilişkiler kuran Azerbaycan Kars Konsolosu İslâm Hacibeyli⁹⁸⁶ de Musavatçıların doğudaki faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı raporlar kaleme almıştır. 10 Şubat 1922 tarihinde ASSC Dışişleri Halk Komiserliği'ne gönderdiği raporda Kars'ta "Rehberler" adında bir komite kurulduğuna dikkat çeker. Komite, esas olarak eski Musavat ordusunun Tatar alayının subaylarından ve Sovyet iktidarından kaçan bazı Musavat Azerbaycanı vatandaşlarından oluşmaktadır.

Rapora göre komitenin iki hedefi bulunmaktadır: Birincisi, Türkiye'ye giren ve çıkan kişileri ve Doğu Cephesi'nin 8. (siyasi) Şubesi'nin bildirdiği isimleri doğru ve sistematik olarak takip etmek; ikincisi, istihbarat görevi, yani bazı komite üyelerinin uzmanlıkları ve Güney Kafkasya coğrafyası bilgisi çerçevesinde Doğu Cephesi karargâhını bilgilendirmek ve Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetleriyle, esas olarak da RSFSC'yle savaşması durumunda kılavuzluk etmek.

Rapora göre komite, eskiden Kars'ın karşı istihbarat komutanı olan Bahattin Bey tarafından kurulmuştur. Bahattin Bey, Sovyet Cumhuriyetlerine dostça yaklaşmayan hareket tarzı yüzünden Sivas'a gönderilmiştir, raporun yazıldığı dönemde ise güvenilir bilgilere göre Kürtler arasında müfettiş olarak bulunmakta ve düzenli Kürt süvarileri oluşturmaktadır. Komitenin bahsi geçen çalışmaları, 1 Ocak'a kadar devam etmiş, ancak daha sonra aşağıda belirtilecek olan bazı gelişmelerin etkisiyle gerek üyelerinde gerekse de çalışmalarında bazı değişiklikler olmuştur.

Çoğunluğu Azerbaycan vatandaşı olan komitenin üyeleri, Sovyet Cumhuriyetlerine karşı içinde buldukları faaliyetten korkarak karargâha başvurmuş ve Türk vatandaşlığına geçmeyi ve uzmanlıklarına uygun olarak süvari birliklerine atanmayı talep etmişlerdir. Bu kişilerle karargâh arasındaki görüşmeleri eski Rus ordusu albayı Rafibekov yürütmüştür. Talepler reddedilmiş ve bütün bu kişilere iki seçenek sunulmuştur: Ya Batı Cephesi'ne gönderilecekler ya da

⁹⁸⁵ TİTE Arşivi 39/16685'ten aktaran: Bilge Criss, **a.g.e.**, s. 176.

⁹⁸⁶ Azerbaycan SSC Kars Konsoloslugu'nun açılışı ve faaliyetleriyle ilgili bkz.: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 194-198.

Türkiye'yi terk edeceklerdir. Ancak daha sonra Ahmet Bey Agayev'in (Ağaoğlu) konuya müdahale etmesiyle bu kişiler, Türk vatandaşlığına kabul edilmiş ve 6. Süvari Tümeni'ne atanmışlardır. Bu ekibin temel görevi, Sovyet Cumhuriyetlerinin askeri anlamda artı ve eksileri konusunda bilgi vermektir.

Kars konsolosu raporunda bu kişilerden önde gelenlerinin isimlerini de sıralar: Samet Bey Rafibekov, Gül Ağa Gül-mamedov, Baba Bey Fahrado, Ahmet Bey Ahmedov, Gafar Bey Rafibekov, astsubay Bakir Bey, Adil Bey Tarhovskiy, önemli sporcu süvari Mirza Bey, Safer Bey, Mamed Bey.

Bunlar dışında kılavuz olarak özel görev yapan başka kişiler de bulunmaktadır. Onlar da artık Türk vatandaşdır. Konsolosun bu minvalde saydığı isimler arasında bir Ermeni de bulunmaktadır. Eski Rus ordusu albaylarından Hosrivyani (Keşilikten atılmış olan Vartanyan) polis ajanıdır.⁹⁸⁷ “Rehberler” isimli komite ve Hosrivyani (Vartanyan), Ermenistan SSC'nin Kars Konsolosu Sarkisyan'ın⁹⁸⁸ raporlarına da yansımıştır. Vartanyan, Sarkisyan'a Ermenilere itinalı tavırlarından dolayı Türkleri övmüştür.⁹⁸⁹ Başka bir belgede de esir düştükten sonra Sarıkamış'ta serbest bırakılan Taşnak Hatisyan kabinesinin⁹⁹⁰ bakanlarından Doktor Babalyan'ın da bu komitede yer aldığı ifade edilmektedir.⁹⁹¹

İslâm Hacibeyli, başka raporlarında da Kâzım Karabekir Paşa'nın Sovyet Cumhuriyetlerine karşı teşkilatlara tavrının düşmanca olduğunu da belirtmiştir.⁹⁹²

Sovyet tarafı, Türkiye'deki Musavatçıların kışkırtıcı faaliyetleriyle ilgili uyarılarını yaptığı açıklamalarla da sürdürmüştür:

⁹⁸⁷ Raporun tamamı için bkz.: **Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi (ADTA)** fond 28 liste 281 dosya 68 yaprak 22a-23b'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, Bakı, Azatam, 2002, s. 233-236.

⁹⁸⁸ Levon Davidoviç Sarkisyan (1863-1927), yayıncı, gazeteci, toplum ve siyaset adamı. Lazeryev Enstitüsü'nü bitirdi. 1903'ten 1907 yılına kadar Murç dergisinin redaktörlüğünü yaptı. Faal olarak devrimci harekete katıldı. 1920-21 yıllarında Nahçıvan bölgesinde görev yaptı, ardından Sovyet Ermenistanı'nın temsilcisi olarak Kars'a atandı. Bkz.: A. A. Sarkisyan, **a.g.e.**, s. 91.

⁹⁸⁹ **Ermenistan SSC Ekim Devrimi ve Sosyalist İnşa Merkez Devlet Arşivi** fond 4 c/114 dosya 62 yaprak 76'dan aktaran: S. V. Harmandaryan, **a.g.e.**, s. 193.

⁹⁹⁰ A. Hatisyan, Ermenistan'da Haziran 1919-Mayıs 1920 tarihleri arasında başbakanlık yapmıştır.

⁹⁹¹ **Ermenistan SSC Ekim Devrimi ve Sosyalist İnşa Merkez Devlet Arşivi** fond 40 c/113 dosya 31 yaprak 10'dan aktaran: S. V. Harmandaryan, **a.g.e.**, s. 193.

⁹⁹² **ARSPİHDA** fond 609 liste 1 dosya 76 klasör 4 yaprak 7 ve fond 609 liste 1 dosya 15 yaprak 167'den aktaran: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 197, 207.

“Siyasal entrikacı olan Musavatçılar, kendilerini Türkiye için gözyaşı döken kimseler diye tanıtıyorlar. Halbuki onlar, zamanıyla Taşnaklar ile Türkiye aleyhine ittifak yapmışlardı. Türkiye halkı bilmelidir ki, 27-28 Nisan İnkılâbı olmasaydı, Musavat hükümeti yıkılmasaydı, Türkiye kendi düşmanları arasında şimdi kendilerine, “büyük kardeş” diyen milliyetçi Musavatçıları görürdü. İngilizler, Maverayı Kafkas’ı terk etmek zorunda kaldıklarında Azerbaycan’ın Musavat hükümeti, Gürcü Menşeviki ve Ermeni Taşnakları ile birlikte, Anadolu kıyamını boğmak isteyen İngilizlerden kalmalarını istemişlerdi. Taşnaklarla Türkiye aleyhine askeri ittifak da yapan Musavat hükümetinin politika ve duyguları da bayrakları gibi üç renklidir. (...) Musavat hükümeti, İngiliz mandasını ve Batı’nın egemenliğini istiyordu. Biz ise Azerbaycan köylü ve işçisinin mutluluğunu istiyoruz. Anlıyoruz ki, Musavat Partisi, Türkiye ile aramızı açmak istiyor. Ancak Türkiye ile dostluğumuz ortak gaye ve çıkarlara dayandığı için kimse bu kardeşliği bozamaz.”⁹⁹³

C. Ermenistan Harekâtı Dönemi ve Sonrası

Türk Ordularının Doğu harekâtı sırasında İngiltere, Türkiye ve Rusya’yı karşı karşıya getirmek için yoğun çaba harcamıştır. Bir taraftan harekâtı başarısız kılarak Ermenistan’da Taşnak iktidarını sağlamlaştıracak, diğer taraftan Türkiye ve Rusya’yı birbiriyle savaştırarak olası ittifakın önüne geçecek ve ayrıca iki ülkeyi zayıf düşürecekti.

Harekât döneminde sık sık söylentiler yayılmış ve iki ülke arasında güvensizlik ortamı yaratılmaya çalışılmıştır. Türk tarafı da bu söylentileri devamlı olarak yalanlama yoluna gitmiştir.

Ermenistan harekâtı sırasında bu türden provokasyon girişimleriyle Doktor Fuat Sabit de karşılaşmıştı. Taşnaklar ve Ermeni milliyetçileri ile Müslüman kapitalist Türklerin İngilizlerle birleştiği, Bolşeviklere karşı hareket ettikleri ve Bolşevikleri ortadan kaldırmak suretiyle Türkiye’nin bağımsızlığının tanınacağı söylentileri yayılmıştı. Söylentilere göre bundan Müslüman zenginlerin amacı kaybettikleri mallarını geri almaktı. Ermenilerin amacı ise Türklerle Bolşeviklerin arasını açmak ve Türkleri yalnız bırakmak idi.

⁹⁹³ **Anadolu’da Yeni Gün**, 14 Mayıs 1923’ten aktaran: Nurettin Gülmez, **a.g.e.**, s. 45-46.

Fuat Sabit, bu iddialar karşısında Türklerin hiçbir vakit emperyalist ve kapitalist Avrupa ile uyuşamayacağını altını çizmiştir. Ardından Fuat Sabit, Türklerin sırf kendi mevcudiyetini korumak için bazı müsaadelerde bulunabileceği kabul edilse bile kendi katilleriyle birleşip devrim aleyhine çıkmayacağını ve bugünkü esaretten kurtulsa dahi kendini ebediyen iktisadi esarete bulunduracak tecavüzi bir uzlaşmayı kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Yöneticiler buna eğilim gösterebilirler bile artık Türkiye halkının başların her dediğine kulak asar devri arkada kalmıştır.⁹⁹⁴

Bu konuda Türk ve Rus dışişleri de yoğun mesai harcamıştır. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Kafkasya'da görev yapan iki askeri komutanın, Kâzım Karabekir ve Orconikidze'nin eliyle Çiçerin'e 30 Kasım 1920 tarihli bir nota göndermiştir. Notada İngiltere'nin Müslüman dünyası ve Türkiye'yle Sovyet Rusya'nın arasını açmaya çalıştığı ve dedikodular yaydığı belirtilir. Sözde İngiltere, Türkiye'ye Azerbaycan'ı teklif etmiştir. Ahmet Muhtar Bey, hiçbir İtilaf Devleti'nden böyle bir teklif almadıklarını, bu söylentileri İtilaf Devletleri'nin ajanlarının çıkardığını ifade eder. Hariciye Vekili'ne göre Fransızlar Kilikya'da zor durumdadır ve zaman kazanmaya ihtiyaçları vardır. Söylentiler, bu sebeple çıkartılmaktadır.

Diğer taraftan Ankara hükümeti temsilcisi sıfatıyla İngiliz ve Fransız çevreleriyle İstanbul'da görüşme yapan ve kararlar alan bazı şahıslar ortaya çıkmıştır. Ahmet Muhtar Bey, bu şahısların gerçekte Ankara hükümetiyle hiçbir ilgisinin olmadığını da vurgular. İngiliz ajanları, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmak için bu görüşmeleri yaymaktadır.⁹⁹⁵

Ahmet Muhtar Bey, 2 Aralık 1920 tarihinde Ankara'dan Çiçerin'e gönderdiği notada son dönemlerde Karabekir'in Rus ve Azerbaycan Türkü yetkililerle yaptığı görüşmelerden ve Tiflis'teki Türk temsilciliğinden gelen raporlardan Moskova'nın siyasi çevrelerinde Türkiye'nin emperyalist Batı'yla birlikte Kafkasya'da antibolşevik bir cephe oluşturacağına dair bazı şüphelerin oluştuğunu öğrendiklerini belirtir. Bu söylentilere göre Sovyet Rusya'yla savaşması karşılığında Batı,

⁹⁹⁴ Doktor Fuat Sabit'in Karabekir'e 25 Kasım 1920 tarihli mektubunun ilgili kısmı için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 73.

⁹⁹⁵ Mektubun Rusçası için bkz.: AVPRF fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 53; RGVA fond 7 liste 2 dosya 726 yaprak 30 arkası.

Türkiye'ye Azerbaycan'ı verecektir. Ahmet Muhtar Bey, bu türden söylentileri birçok kez yalanladıklarının altını çizerek ve Moskova'nın Türkiye'nin müttefiki olduğunu vurgular.⁹⁹⁶

TBMM'nin Moskova'ya giden heyetinde bulunan Osman Bey de Çiçerin'e gönderdiği 10 Aralık 1920 tarihli mektupta İstanbul hükümeti ve İtilaf Devletleri'yle bir anlaşma yapıldığı söylentilerini yalanlamış ve Ankara'nın Milli Mücadeledeki kararlılığını vurgulamıştır:

“Değişen ve değişecek olan İstanbul'daki kukla hükümetler, İtilaf Devletleri'nin şımarık ve kaprisli taraftarlarıdır ve hiçbir zaman TBMM'nin kesin politikaları üzerinde en ufak bir etkileri yoktur.”⁹⁹⁷

Ahmet Muhtar Bey, 15 Aralık'ta Çiçerin'e yazdığı mektupta da İstanbul hükümeti aracılığı ile İngiltere'nin Ankara'ya sürekli olarak tekliflerde bulunduğunu ancak Sovyet Rusya'yla anlaşma imzalayacaklarını göz önünde bulundurarak, bunlara cevap vermediklerini belirtmiştir. Ahmet Muhtar Bey, Sovyet tarafına Ankara hükümetinin Amerika'nın Anadolu'nun ekonomik ve politik bağımsızlığını tanıması durumunda bu ülkeyle ticari ilişkilerini yenileyecekleri konusunda da bilgi vermiştir. Mektupta ayrıca Gürcistan'dan gelen barış görüşmeleri çağrısıyla ilgili gelişmeler aktarılmış ve Sovyet tarafının bu konudaki görüşü sorulmuştur.⁹⁹⁸ Ankara, Batı ülkeleriyle ilişkileri hususunda Rusya'ya karşı açık davranarak herhangi bir yanlış anlaşılmanın önüne geçmeye çalışmıştır.

Ahmet Muhtar Bey, Çiçerin'e 22 Aralık'ta da emperyalist devletlerin ustaca olduğu kadar haince de olan iki ülke arasına nifak tohumları ekme girişimlerinin kesinlikle boşa çıktığını yazmaktadır.⁹⁹⁹

Türkiye'nin Tuapse Konsolosu Sabri Bey de bu söylentilerle ilgili Çiçerin'e bir yazı göndermiştir. 29 Aralık tarihli belgede Mustafa Kemal'in İstanbul'a bir albay göndererek Ankara hükümetinin barış şartlarını iletmiş olduğunu yalan olduğu

⁹⁹⁶ Mektubun mühürlü Fransızca orijinali için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 54-57. Mektubun Rusçası için bkz.: **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 58, 58 arkası, 59; fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 47, 47 arkası, 48, 48 arkası. Fransızca başka bir kopyası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 49-51.

⁹⁹⁷ **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 63.

⁹⁹⁸ **AVPRF** fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 69-70.

⁹⁹⁹ **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.III, s. 436.**

anlatılmaktadır. Bu söylentiler, provokasyon olarak değerlendirilirken, halkın kafasını bulandırmak ve Türk-Rus dostluğunu baltalamak amacı taşıdığı belirtilmiştir.¹⁰⁰⁰

O dönemde Çiçerin, Kemalist kadrolar içinde bir bölünme olduğunu vurgular. Anadolu'daki hareket içinde farklı akımlar ve eğilimler olduğu fikrindedir. Çiçerin'e göre Sovyet devletinin politikası, özellikle Kafkas meselesindeki tutum konusunda sol Kemalistleri sağ Kemalistlere karşı desteklemek olmalıdır.¹⁰⁰¹

Batı'nın kışkırtmaları hakkında Ankara-Moskova arasında yaşanan trafik, Ermeni basınına da yansımıştır. Tiflis'te çıkan Ermeni burjuvazisinin yayın organı Slovo, 31 Aralık 1920 günlü sayısında Sovyet yetkililerinin son dönemdeki açıklamalarında ve Ankara'dan gelen telgraflardan hareketle Kemalizmi ve Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki politikasını ele almıştır.

Slovo, bu belgelerden iki temel çıkarım yapar: 1. Kemalizm, Kafkasya'daki Sovyet politikasının esas etmeni olmaktadır. 2. Her iki tarafın Kemalist-Bolşevik ittifakının sarsılmazlığı ve sağlamlığı üzerine kesin açıklamalarına rağmen iki müttefik gücün karşılıklı ilişkilerinde tam bir netlik yoktur.

Slovo'ya göre Kemalizm Bolşevizmle yakın temas kurdukça tartışmalı meseleler ve Ankara'yla Moskova arasındaki anlaşmazlıklar artmaktadır. Hatta Slovo gazetesi, anlaşmazlıktan bahsetmenin doğru olmadığı, iki tarafın da birbirinin amaçlarını, eğilimlerini ve siyasal-toplumsal özünü çok iyi bildiği iddiasındadır. Nihai hedef değil, geçici görevler onları birleştirmektedir. Her iki ülke, müttefiklik ilişkisinin devam edemeyeceği açıkça ortaya çıkacağı anı kollamaktadır.

Slovo, Türk-Rus çatışmasını hevesle beklerken Mustafa Kemal'in politikalarını da bu senaryoya uygun bir şekilde yorumlamaktadır. Tiflis Ermenilerinin gazetesi, Mustafa Kemal'in siyasal-toplumsal ve milli-dini ufkunun sınırlarına sadece Anadolu ve Türkiye'nin dâhil olmadığı, ayrıca Azerbaycan'ı, Dağıstan'ı, Kuzey Kafkasya'yı, Kuban Çerkezlerini, Volga Tatarlarını, Türkistan'ı,

¹⁰⁰⁰ AVPRF fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 106.

¹⁰⁰¹ Çiçerin'in 14 Aralık 1920 tarihinde Şalva Eliava'ya gönderdiği mektubun tamamı için bkz.: AVPRF fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 64-68.

tüm Orta Asya'yı da kapsadığı iddiasındadır. Bu bölgelerde Kemalizmle Bolşevizmin açıktan savaşının alev alacağı an uzak değildir.

Slovo, Volga bölgesi, Türkistan ve Orta Asya konusunda Ankara hükümetinin belirgin açıklamaları olmasa da bu bölgede Kemalistlerin çalışmalarına dair somut bilgiler bulunduğunu da belirtmektedir. Diğer taraftan Kemalist aydınların çelik çekirdeği zamanında Türkiye'ye iltica eden Volga Tatarlarından¹⁰⁰² oluşmaktadır.

Kemalist basını esas olarak bu mülteciler yönetmektedir. Böylece Rus Müslümanlarıyla Kemalistler arasında canlı ve faal bir fikirsel bağ kurulmaktadır.

Slovo, Türkiye ve Rusya'nın karşı karşıya gelmesine yönelik arzusunu gerçeklere yedirirken, bir yandan da iki ülke arasındaki ilişkilerde şu noktaya dikkat çekmektedir:

“Komünistler, Müslüman bölgelerindeki faaliyetleri hakkında Kemalistlere rapor mahiyetinde bazı açıklamalar yapma ihtiyacı duyuyor. Komünistler, Kemal'in karşısında hesap veriyor ve ona bazı sözler veriyorlar.

Kemal ise kendi tarafından Müslüman bölgelerindeki politikalarına dair komünistlere öğüt veriyor.”¹⁰⁰³

Slovo, bu durumu Mustafa Kemal'in bu şekilde Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşayan bütün Müslümanların hamisi rolüne açıktan soyunmaya başlaması şeklinde değerlendirmektedir. Sovyetler'in Doğu politikasında neopanislamizm devrimci formasyon içinde esas etmen haline gelmektedir. Moskova, bununla hesaplaşmak zorunda kalacaktır. Slovo'nun ifadesiyle Moskova'da toplanan Türk-Rus Konferansı, böyle bir çatışmaya dönüşecektir.¹⁰⁰⁴

Oysa gazetenin iddialarının aksine Mustafa Kemal, o yıllarda Turancılık ve Panislamizmden uzak durulması gerektiğini vurgulamıştır. Misakı Milli'de de dış Türklerden hiç bahsedilmemektedir. Mustafa Kemal'e göre bütün Türkleri bir araya getirmek imkânsızdır. Böyle bir düşüncüyü uygulamaya koymak isteyenler de

¹⁰⁰² Yusuf Akçura gibi isimler kastedilmektedir.

¹⁰⁰³ RGVA fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 395.

¹⁰⁰⁴ Yazının tamamı için bkz.: RGVA fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 394 arkası, 395, 395 arkası.

başarıya ulaşamamışlardır. Mustafa Kemal, bu konularda o bölgede bulunan İttihatçı liderleri de uyarmış, amaçlarının Bolşevik Rusya Cumhuriyeti ile bir olduğunu belirtmiş ve Ruslarda kuşku ve kaygı uyandıracak hareketlerden kaçınılmasında ısrar etmiştir. İstiklâl Savaşı'nın önderi, konuya anavatan odaklı bakmış, antiemperyalist ve bölge merkezli bir dış politika ortaya koymuş, dış Türklerin de kendi iç dinamikleri ile geleceklerini çizmeleri gerektiğini düşünmüştür.¹⁰⁰⁵

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Türkiye'yle Sovyet Rusya'nın artık baş başa kaldığını düşünüp aralarında çatışmanın kaçınılmaz olacağını ileri süren Sovyet muhalifi Kafkas Müslümanları da vardı. Beklentileri Rusya içindeki Müslümanlarla dışındakileri bir cephede birleştirip Bolşeviklere karşı savaşmaktı.¹⁰⁰⁶

Aynı dönemde Ermeni Kadetlerinin beklentisi de Türk-Rus işbirliğinin bozulmasıydı. Onlara göre iki ülke arasındaki ittifak resmi olarak devam etse de, gerçekte dostlukları uzlaşmaz bir çelişmeye dönüşmüştü. İngiltere ve Fransa İstanbul'dan ayrılmakta ve Kemal'i Lenin'in kucığına atan sebebi ortadan kaldırmaktaydı.¹⁰⁰⁷ Ancak olgulardan kopuk bu beklentiler de kısa bir süre içinde boşa çıkacaktı.

Neriman Nerimanov, Ermeni basınında da dillendirilen Türk-Rus çatışması meselesine hassasiyetle yaklaşmış, İbrahim Abilov'a gönderdiği mektupta Türkiye ile Rusya'nın arasını açmaya dönük faaliyetlere dikkat çekerken bu noktada Sovyet Rusya'nın Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'i de eleştirmiştir. Nerimanov, Güney Kafkasya'daki karşıdevrimcilerin ve özellikle Taşnakların Türkiye'yle Rusya'yı karşı karşıya getirerek Kafkasya'yı yeniden kan gölüne çevirmek istediğini vurgular. Bazı Türk aferistleri¹⁰⁰⁸ de bu yönde çalışmaktadır.

¹⁰⁰⁵ Atatürk'ün Asya'daki Türk dünyasına bakışıyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Barış Doster, **Atatürk, Türk Dünyası ve Mazlum Milletler**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Haziran 2004, 147-238.

¹⁰⁰⁶ Volny Goret's gazetesinde 13 Aralık 1920 tarihinde "Müslüman Dünyası ve Bolşevikler" başlığıyla çıkan yazının tamamı için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 359 yaprak 21 arkası, 22, 22 arkası.

¹⁰⁰⁷ Mşak gazetesinde çıkan ilgili makale için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 359 yaprak 22 arkası.

¹⁰⁰⁸ Dalavereci.

Diğer yandan Nerimanov, Çiçerin'in Şark siyaseti konusundaki fikirlerinin tamamen yanlış olduğunu¹⁰⁰⁹, Türkiye hakkında büyük hatalar yaptığını belirtir. Nerimanov, Çiçerin'in siyasi yanlışları konusunda büyük bir rapor hazırladıklarını ve var güçleriyle tenkit ettiklerini de ekler. Nerimanov, Abilov'a onların da bütün güçlerini buna sarf etmeleri gerektiğini ve Türkiye'nin Rusya'yla ilişkilerini bozmaması için çalışmalarını öğütlemiştir.

Nerimanov'un Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı mektubunun son cümleleri şu şekildedir:

“Hergah Türkiye doğrudan hususi menfaati için yoh umum menfaat için Şarkın hilasını istiyorsa, gerektir Rusya'ya yaklaşsın.

Biz ancak Rusya Şurası ile Şarkı hilas edebileceğiz. Frenk, İngiliz buna yol vermeyecekler...

Tek kendi menfaati için bütün Şarkı kurban ederse kendisi de kurban olup bitecektir...

Buna ben eminim.”¹⁰¹⁰

Nerimanov, Ermeni meselesi konusunda Lenin'i de uyarmıştır. Gönderdiği mektupta Türklerin kaderini İngiltere'ye karşı Bolşeviklerle birleştirme isteğinin samimiyetine kesin kanaatini ve onlar için en nazik konunun da Ermeni meselesi olduğunu belirtmiştir. Nerimanov'un ifadesiyle Türkler Avrupa emperyalizminin

¹⁰⁰⁹ “Ben, bu işe Doğu'dan başlanmasını istiyordum. Bu yolla, Avrupa kapitalizminin yağlı lokmasını elinden alarak Avrupa'da işsizliğin ortaya çıkmasını sağlamak, Avrupa'nın sanayi ve ticari hayatında bunalımı derinleştirmek ve güçlendirmek gerekiyordu. Bu yolun başarı getireceğine adım gibi inanıyordum. Çiçerin ise aksine, Doğu ile ilgilenmeden, propaganda ve Avrupa kapitalizmine yakınlaşmak yoluyla Batı'yı devrim ateşiyle alevlendirmek istiyordu.” Nerimanov'un 1923 Temmuz'unda Stalin'e yazdığı mektubun ilgili bölümü için bkz.: **Azerbaycan İlimler Akademisi Azerbaycan Tarihi Müzesi İlmi Arşivi** 2028/a'dan aktaran: Neriman Nerimanov, **a.g.e.**, s. 17. Çiçerin'e benzer eleştiriler Yusuf Kemal Bey tarafından da yapılmıştır. Ankara'da 4 Ocak 1922 günü Mustafa Kemal Paşa ve Frunze arasında yapılan görüşmede hazır bulunan Yusuf Kemal Bey, Çiçerin'in Doğu'ya oranla Batı'ya daha fazla sempati beslediğini ve açık şekilde Batı'ya eğilimi olduğunu ifade etmiştir. Frunze de bu durumun Çiçerin'in 20 yıldan fazla Batı Avrupa'da yaşamış olmasından kaynaklanabileceğini söylemiştir. Bkz. Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, s. 329-330.

¹⁰¹⁰ Mektubun tamamı için bkz.: **ARSPİHDA** fond 609 liste 1 dosya 91 yaprak 107'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 92-94. Çağdaş Ermeni milliyetçisi Konstantin Zaharyan, Neriman Nerimanov'un aynı dönemde Dışişleri Halk Komiserliği'nin Yakın Doğu Dairesi'nin başkanlığını ve Milliyetler Halk Komiseri'nin yardımcılığını yaptığını belirtir. Yani Nerimanov, hem Çiçerin'in hem de Stalin'in altında çalışmıştır. Zaharyan'a göre Nerimanov her zaman Stalin'in yanında tavr almıştır. Bkz.: Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 61.

boyunduruğunda kurtuluşun savaşçıları olarak, her geçen gün Müslüman Doğu'da popülerliğini artırmaktadır. Bu sebeple Türklerin taleplerinin reddedilmesi Müslüman Doğu'da etki kaybına yol açacak ve İngiltere'nin bunu kullanmasına yol açacaktır.¹⁰¹¹

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra Ankara'yla Erivan'ı ve dolayısıyla Moskova'yı karşı karşıya getirmek için Bolşevik casusu görüntüsü altında Türk tarafına kışkırtıcı bilgiler veren İngiliz ajanlarına da rastlanmıştır.¹⁰¹² Elviye-i Selâse'de de Sovyet ajanı kisvesiyle çalışan İstanbul hükümetinin provokatörleri de yakalanmıştır.¹⁰¹³

1920 yılının sonuna doğru Batı'nın Kafkasya'da Türkiye'yle Rusya'yı savaştırmak için giriştiği kışkırtmaların boşa çıkartılmasıyla iki ülke arasındaki dostluk daha da pekişecek ve iki devrimin liderleri arasındaki yazışma trafiği de hızlanacaktır. 1920'nin Aralık ayı başında Şahtatinski, Gümrü'de Karabekir'i ziyaret eder ve Azerbaycan'daki son gelişmelerle ilgili bilgi verir. Karabekir'in bu görüşmeleri aktarmasıyla Mustafa Kemal Şahtatinski'ye bir telgraf gönderecektir. Mustafa Kemal, Azerbaycan'daki durumun devrimci Türkiye ve devrimci Rusya'nın istediği gibi şekillenmesinin Batılı emperyalistlerin kendi hürriyetleri için mücadele eden Doğu halklarının güçlerini bölme yönündeki kışkırtmalarına son vereceğini vurgular.¹⁰¹⁴

Mustafa Kemal Paşa, Şahtatinski'yle Karabekir'in görüşmesinden yola çıkarak 14 Aralık 1920 günü bir mektup da Stalin'e kaleme alır. Paşa, Bolşeviklerle Müslümanlar arasındaki ilişkilerin güçlenmesine sevinirken, Batı'nın provokasyon girişimlerini bu sefer daha ideolojik düzlemde ele almıştır:

“Stalin Yoldaş'a

Beybut Şahtatinski Yoldaş, Bolşeviklerle Müslümanlar arasındaki ilişkileri güçlendirme lehine yaptığımız faaliyetler hakkında bizi bilgilendirdi. Avrupa proletaryası ve köleleştirilmiş sömürge halklarının ortak düşmana karşı

¹⁰¹¹ RGASPI fond 2 liste 1 dosya 24503 yaprak 1.

¹⁰¹² Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 742.

¹⁰¹³ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1058.

¹⁰¹⁴ Bkz.: RGASPI fond 85 liste 13 dosya 64 yaprak 1. Mektup, ayrıca Bakû'de çıkan Komünist gazetesinin 13 Aralık 1920 tarihli sayısında da yayımlanmıştır.

savaşmalarının hayati gerekliliğinin bilinciyle, bu tabakalar içinde dayanışma fikrini yaymak adına gösterdiğiniz çabalardan ötürü size sonsuz minnettarlığımı sunarım. Tüm dünyanın sömürücüleri bugün maalesef yapabildiklerinin aksine bu iki grup emekçiyi siyasal ve ekonomik bakımlardan karşı karşıya getiremediği gün hükümlerleri son bulacaktır. Kuşku yoktur ki, Müslüman halklara karşı uyguladığınız özgürlükçü siyaset olumlu sonuçlar doğuracak, Rusya ortak düşmanlarımızın aramıza serptiği bütün yanlış anlamaları ortadan kaldıracak ve kapitalizmin imhasının başlangıcı için zorunlu olan Batı emperyalizmini yıkmayı başaracaktır.

Bu umutla, Sayın Yoldaş, içten duygularımı sunarım.”¹⁰¹⁵

Kafkasya’daki gelişmeler iki ülkeyi daha da yakınlaştırmaya devam ederken, Batı’nın müdahale zemini de ortadan kalkmaktadır. Mustafa Kemal, 18 Aralık’ta Lenin’e yazdığı mektupta Dağıstan’ın özerkliğinin tanınmasını kutlamaktaydı.¹⁰¹⁶ Lenin’in 7 Ocak 1921 tarihli cevabında yine düşmanın entrikalarla bölge halklarını bölme çabalarına dikkat çekilmektedir.¹⁰¹⁷

Lenin, 22 Aralık’ta Sovyet hükümetinin politikalarıyla ilgili sunduğu raporda da Türkiye’yle ilişkilerin her geçen gün daha iyiye gittiğine ve güçlendiğine işaret etmektedir.¹⁰¹⁸ Lenin’in bu raporunu sunduğu VIII. Tüm Rusya Sovyetler Kongresi’nde Türkiye üzerine bir tartışma da yaşanmıştır. Bolşevik muhalifi Eserlerden¹⁰¹⁹ olan Volskiy, kongrede yaptığı konuşmada Sovyet hükümetinin dış politikasını eleştirmiş ve kongrede Mustafa Kemal gibi bir milliyetçiyle ittifakın alkışlarla karşılanmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Volskiy, devamında Kemal Paşa’nın yönettiği hareketin Kafkasya’yı Rusya’dan koparmaya ve Kafkas halklarını Türkiye’ye tabi kılmaya çalışan Türk emperyalistlerinin programını gerçekleştirmek hedefinde olduğunu belirtmiş ve Kemal hükümetiyle bağların hemen

¹⁰¹⁵ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.X, s. 160.

¹⁰¹⁶ **A.e.**, s. 171. Rusçası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 3 klasör 2 dosya 3 yaprak 56; fond 4 liste 39 klasör 232 dosya 52987 yaprak 76.

¹⁰¹⁷ Tam metni için bkz.: **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.III, s. 450-451.

¹⁰¹⁸ Raporun ilgili bölümü için bkz.: V. İ. Lenin, “Doklad Vserossiyskogo Tsentralnogo İspolnitelnogo Komiteta i Sovyeta Narodnih Komissarov O Vneşney i Vnutrenney Politike, 22 Dekabrya 1920 g.”, **a.g.e.**, C.XLII, s. 132.

¹⁰¹⁹ Rusya’da Bolşeviklere muhalif olan grup. “Sosyalist Devrimci”nin kısaltmasıdır. Bilgi için bkz.: Michael Melancon, “Socialist Revolutionaries”, **Encyclopedia of Russian History**, Haz. James R. Millar, New York, Macmillan Reference USA, 2003, s. 1419-1421.

koparılmasını önermiştir. Kongre, Volskiy'in ve Menşevik Dan'ın oylamaya sunduğu tezleri kesin suretle reddetmiş ve önerileri tek oy bile almamıştır.¹⁰²⁰

D. Gürcistan'daki Girişimler

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından Batı açısından Gürcistan'ın tek dayanak noktası olarak kalmasıyla Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya yönelik çabalar artmıştır. Bir şekilde bu işbirliğinin Gürcistan'da da tekrar etmesinin engellenmek istendiği anlaşılmaktadır. Menşevik Gürcistanı'nın yaşamasının tek şansı bir Türk-Rus savaşıdır.

Bu çabalarla birlikte Sovyet askeri istihbaratına da bu temelde birçok bilgi ulaşmıştır. Örneğin 8 Aralık 1920 günlü istihbarat bilgisine göre Gürcistan'da toplumun önde gelen isimleri, Tiflis'in Kemal'in fizyonomisini çözene kadar her türlü uzlaşmaya gitmesi gerektiğini, eğer Türkiye Sovyet Rusya'ya saldırırsa Gürcistan'ın da Moskova'ya savaş ilan edeceğini konuşmaktadır.¹⁰²¹

Diğer taraftan Sovyet askeri istihbaratı tarafından 8 Ocak 1921 günü Gürcü birlikleri arasında yapılan telefon görüşmeleri dinlenmiştir. Bu görüşmelerde Ankara hükümetiyle Sovyet Rusya arasında sorunların olduğundan bahsedilerek Türklerin Rusya'ya saldırması durumunda Gürcü tarafının da vakit kaybetmeden bunu değerlendireceği konuşulmaktadır.¹⁰²²

Aynı dönemde 7 Aralık 1920 tarihinde kaleme alınan bir askeri istihbarat raporunda Batum meselesinin doğrudan Ankara ve Türk milli hareketini Sovyet Rusya'ya karşı kullanmaya can atan İngiltere'yle doğrudan bağlantılı olduğuna dikkat çekilmiştir. İngiltere, nihai hedefi olan Bakû'yü almak için önce İngiliz askeri filosunun gözetimi altında bulunmuş ve bulunmakta olan Batum'u ele geçirmek için bu yola başvurmaktadır.¹⁰²³

¹⁰²⁰ **Vosmoy Vserossiyskiy Syezd Sovyetov. Stenografiçeskiy Otçot**, Moskva, 1921, s. 36, 52, 61'den aktaran: A. N. Heyfets, **Sovetskaya Rossiya i Sopredelie Strani Vostoka v Godi Grajdanskoy Voyni (1918-1920)**, s. 168-169.

¹⁰²¹ **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 394.

¹⁰²² **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 733 yaprak 394.

¹⁰²³ Raporun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 7717 liste 1 dosya 174 yaprak 369 arkası.

Bu çabaların ve söylentilerin Sovyet tarafını kısmen endişelendirdiği görülmektedir. Gürcistan üzerine olası harekâtların planlanmasında Türkiye'nin müdahalesi de göz önünde bulundurulmuş, bu durumda Moskova'dan Azerbaycan'daki Müslüman nüfusu kontrol altında tutmak için XI. Kızıl Ordu'ya bir piyade taburunun eklenmesi talep edilmiştir. Ayrıca cepheye en az 30 bin kişilik takviye istenmiştir.¹⁰²⁴

Ankara'nın Tiflis'teki elçisi Kazım Bey, RSFSC'nin Gürcistan'daki elçiliğinin basın bürosu yetkilisiyle 1920'nin Kasım ayı ortasında yaptığı görüşmede Gürcü basınının Ankara hükümetinin Sovyet Azerbaycanı'na yönelik düşmanca eğilimleri olduğuna dair söylentiler yaydığını hatırlatması üzerine şu cevabı vermiştir:

“Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, kardeş cumhuriyettir. Onunla Sovyet Rusya'yla olduğu gibi Batı'nın emperyalistlerine karşı ortak mücadelenin sıkı bağlarıyla bağlıyız. Sovyet Azerbaycanı'na, aynı şekilde Sovyet Rusya'ya hiçbir düşmanca eğilimimiz yok ve olamaz da. Bütün bunlar, aramızda ayrılık ve anlaşmazlık çıkartmak amacındaki ortak düşmanlarımızın kışkırtıcı uydurmalarıdır. Bunlara tek bir şeyle yanıt vereceğiz: Gelecekteki dostluk ilişkilerimizin güçlenmesiyle.”¹⁰²⁵

Kazım Bey, Aralık ayının ortasında da bu konuda kamuoyuna bir açıklamada bulunmuştur:

“Anadolu ve Sovyet Rusya hükümeti arasındaki samimi dostluk ilişkilerinden korkan düşmanlarımız, bu sağlam birliği bozmak için her türden entrikaya başvuruyor. Taşnak hükümetinin alaşağı edilmesiyle Azerbaycan'a saldırı planlarını destekleme isteğini Türkiye'nin hesabına yazarak bizim Rusya'yla aramızı açmaya çabalyorlar. Biz, Ermenistan'la barıştık. Bu kötü niyetli propaganda tamamen uydurmadır.

Anadolu, bütün halkların özgür ve bağımsız gelişimini arzuladığı derecede Azerbaycan'ın özgürlüğünü arzulamaktadır. Eminim ki önümüzdeki Sovyet Rusya

¹⁰²⁴ Devrimci Askeri Konseyi yetkilileri V. Trifanov ve V. Gittis'in Troçki'ye 30 Ocak 1921 tarihli “Çok Gizli” ibareli şifreli telgrafi için bkz.: **RGVA** fond 33988 liste 2 dosya 331 yaprak 3.

¹⁰²⁵ Görüşmenin ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 3 dosya 307 yaprak 18.

ve TBMM hükümetleri arasındaki konferans¹⁰²⁶ iki hükümeti de tatmin edecek sonuçlar verecektir.

Sovyet Rusya ve TBMM arasındaki ilişkilerin çok kalpten olduğunu ve her iki hükümetin de benzeri temelsiz söylentilere kulak asmayacağını resmen açıklamakla yetkili kılınmış durumdayım.¹⁰²⁷

Anadolu Ajansı da 21 Aralık'ta benzer bir açıklama yapmış İngiltere'nin Türkiye'nin kendisiyle anlaşma yaptığı ve bu anlaşmaya göre Bolşeviklere saldıracağı yönünde söylentiler yayarak kışkırtmalara başvurduğunun altı çizilmiştir. Bu söylentiler, İngiltere'nin Bakû'yü ele geçirip Türklere vereceği şeklindedir. Anadolu Ajansı, bu türden bir anlaşmayı kesin bir dille reddetmektedir.¹⁰²⁸

E. Sovyet Ermenistanı'nda Şubat Ayaklanması

Gürcistan üzerinden bir gerilim yaratılmaya çalışılırken paralel olarak Ermenistan'da da önemli gelişmeler olur. Loriy Tarafsız Bölgesi'nde daha önceki bölümlerde ele aldığımız olaylar yaşanırken Taşnaklar, bundan istifade ederek 13 Şubat 1921'de Erivan'da bir ayaklanma başlatmıştır. Başkanlığını Taşnak Ermenistanı'nın son Başbakanı Simon Vratsyan'ın yaptığı Vatanı Kurtarma Komitesi'nin önderliğindeki bu ayaklanma sonucunda başkenti işgal edecekler ve 2 Nisan 1921'e kadar 45 gün boyunca ellerinde tutacaklardır.¹⁰²⁹

Ayaklanmanın Batı tarafından kışkırtıldığına dair ciddi emareler de vardır. Fransız Yüksek Komiseri A. Chevalier 16 Aralık 1920 günü Gürcistan telgraf ajansına Tiflis'te verdiği demeçte tüm dünyanın çıkarlarının Ermenistan ve Azerbaycan'da Sovyet iktidarının yıkılmasını gerektirdiğini vurgulamış ve Gürcü Menşeviklerine içerden veya dışardan gelebilecek tehdide karşı silah yardımıyla bulunma sözü vermiştir.¹⁰³⁰ Hemen bundan birkaç hafta sonra da İngiliz hâkim güçlerinin yayın organı Times, 27 Ocak 1921 tarihli sayısında Taşnakların aynı ayın

¹⁰²⁶ Moskova Konferansı kastedilmektedir.

¹⁰²⁷ RGVA fond 109 liste 3 dosya 359 yaprak 20.

¹⁰²⁸ RGVA fond 109 liste 3 dosya 359 yaprak 20, 20 arkası.

¹⁰²⁹ Konuyla ilgili olarak ve ayrıca arşiv belgeleri için bkz.: S. Harmandaryan, "Dokümanı Perioda Grajdanskoy Voynı v Armenii v 1921 g.", s. 91-100; A. B. Kadişev, **a.g.e.**, s. 380-386, 421-428; Liv Nansen-Hoyer, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁰³⁰ Bkz.: A. M Akopyan, A. M. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 127.

başında Tiflis'te toplanarak Bolşevizme karşı bütün araçlarıyla mücadeleye devam edeceği kararı aldığını yazmıştır. Gazete, aynı zamanda bunun için Taşnaklara dışardan yardım edilmesinin gerekliliğine de işaret etmektedir.¹⁰³¹

Ayaklanmanın başlamasıyla Gürcü hükümeti de Taşnaklara destek açıklaması yapmış, Fransa'nın Gürcistan'a girmiş olan Bolşevik ordularını denizden bombalayarak yanlarında olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³²

Taşnakların Erivan'ı işgal etmeleriyle birlikte Sovyet Ermenistanı'nın bazı yetkilileri, müttefik olarak gördükleri Türk Konsoloslugu'na sığınmışlardı. O dönem konsolos olan Bahaidin Bey, Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasında bizzat rol oynamış ve Kafkas Bölge Komitesi'nin emri altında çalışmış bir Türk subayıydı. Konsolos, Sovyet yetkililerinin arasında bulunan yerli Türklere sığınma hakkı tanımayacağını fakat kendilerinin gece karanlığından istifade ederek hatta istedikleri zaman ve şekilde konsoloshaneden çıkabilmelerine müsaade edileceğini ve konsoloshaneden çıkıncaya kadar bu iznin geçerli olduğunu bildirmişti.

Bahaidin Bey, Taşnaklara iade etmeyerek Sovyet Ermenistanı yetkililerini ölümden kurtarmıştı. Sovyet yetkilileri, 20 gün konsoloslukta kalmıştı. Türk konsolosu, Taşnakların ısrarlı taleplerine, ardı arkası kesilmeyen nota ve ultimatolarına rağmen onları teslim etmemişti. Hatta Taşnaklar, konsololuğa gönderdikleri güzel bir kadın üzerinden Bahaidin Bey'i ikna etmeye de uğraşmışlardı. Ancak, konsolosun cevabı başından sonuna kadar "hayır" olmuştu.¹⁰³³

1. Ayaklanmayı Türkiye'yle İrtibatlandırma Çabaları

21 Şubat'ta uzun süreden beri Avrupa'da bulunduktan sonra Tiflis'e dönen Gürcü Dışişleri Bakanı Gegeçkori, makine başında Vratsyan'la haberleşerek "Komşularla, özellikle Kemal ile karşılıklı ilişkiler konusunda bilgi verin" demiş, ardından da 24 Şubat'ta "İtalya'da Ermeni ve Türk devlet adamları konferansa davet ediliyor. Londra'da Kemalilerin de geldiği İtilaf Devletleri'nin konferansı toplanıyor." şeklinde haber göndermiştir.¹⁰³⁴ Sonrasında yaşanan gelişmelerden

¹⁰³¹ Bkz.: **Byulleten NKİD**, No:66, 23 Şubat 1921, s. 30-31.

¹⁰³² A. M Akopyan, A. M. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁰³³ Süleyman Nuri, **a.g.e.**, s. 284, 382-384.

¹⁰³⁴ D. S. Zavriyev, **a.g.e.**, s. 102.

bunun bir tesadüf olmadığı anlaşılacaktır. Taşnak isyanının Türkiye tarafından desteklenmesinin sağlanması için çalışıldığı görülmektedir.

Ermenistan'da Taşnakların iktidarı tekrar ele geçirmesiyle Simon Vratsyan, Kâzım Karabekir'e Sovyet Rusya'ya karşı ortak hareket etmeye çağırmıştır.¹⁰³⁵ Vratsyan, Şubat sonunda TBMM Başkanı Mustafa Kemal'e de bir mektup göndererek Bolşeviklerin Ermenistan'a girmelerine her ne pahasına olursa olsun müsaade etmeyeceklerini, aynı suretle Ermeni milletinin mümkün olduğu kadar süratle komşularıyla ve birinci derecede Türk milleti ile dostane ilişkiler tesisine şiddetle heveskâr olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³⁶ Vratsyan, 1 Mart 1921 günü Türk hükümetine başvurarak Bolşeviklere karşı mücadelede yardım istemiştir. Bir taraftan Ermeni savaş esirlerinin Erivan'a gönderilmesi, diğer yandan askeri mühimmat ve silah talep edilmektedir. Taşnak lideri, Ermeni hükümetinin Gümrü Antlaşması'yla sağlanan dostane ilişkiler temelinde kurulduğunu ve bunun Bolşevik iktidarı tarafından ihlal edildiğini belirtmektedir.¹⁰³⁷ 15 Mart'ta da Taşnaklardan Ankara hükümetine Gümrü Antlaşması'yla ilgi bir dizi siyasi ve ekonomik sorunları hızlıca çözmek için görüşme talebi gelmişti.¹⁰³⁸ Ancak Taşnakların ısrarı kesilmez. 18 Mart 1921'de Vratsyan, malzeme temini için Türkiye'ye tekrar müracaat eder.¹⁰³⁹ Ardından 21 Mart'ta Bahaidin Bey'e yeni bir mektupla başvururlar. Mektupta bazı pratik meselelerin yerinde çözümü için Taşnak temsilcilerinin Doğu Cephesi komutanlığına ve Ankara hükümetine gönderilmesi önerilmektedir.¹⁰⁴⁰

Taşnakların Londra Konferansı'na başvurusu da bu anlamda değerlendirilebilir. Taşnaklar, 20 Mart 1921 günü İngiliz Dışişleri Bakanı'na Türkiye'yle ortak bir dil bulduklarını yazmıştır. Ayrıca Ermenistan'ın Türkiye'yle barış ve dostluk içinde yaşamak istediğini belirtiyorlar, bu sebeple Londra Konferansı kararlarının Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinde karşılıklı güvensizliğe

¹⁰³⁵ AVPRF fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 24.

¹⁰³⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 15 Mart 1921'den aktaran: İskender Yılmaz, a.g.e., s. 169.

¹⁰³⁷ Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii (Sbornik Dokumentov), s. 540. Ermenistan arşivlerindeki kaydı için bkz.: Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi fond 4/114 dosya 128 yaprak 12'den aktaran: A. M Akopyan, A. M. Elçibekyan, a.g.e., s. 144-145.

¹⁰³⁸ Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi fond 1/37 dosya 27 yaprak 65'den aktaran: A. Elçibekyan, "Materialı K İstorii Turetsko-Daşnakskih Otnoşeniy v Kontse 1920 i Naçale 1921 gg.", s. 65.

¹⁰³⁹ Bkz.: İskender Yılmaz, a.g.e., s. 170-171.

¹⁰⁴⁰ Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi fond 1/37 dosya 27 yaprak 93'ten aktaran: A. Elçibekyan, a.g.e., s. 66.

yol açmamasını diliyorlardı.¹⁰⁴¹ Ankara hükümeti, bu “oltalara” takılmayacak ve o günlerde (16 Mart 1921) Sovyet Rusya’yla Moskova Antlaşması’nı imzalayacaktır.

Taşnaklar, o günlerde psikolojik savaş yöntemlerine başvurarak Türkiye’yle iyi ilişkiler geliştirdiklerini de yaymaya çalışmışlardır. 21 Mart 1921 tarihli radyo bülteninde Türkiye’yle ticaretin yeniden başlamasını beklediğini ve Türk kumandanlığının Gümrü’den kaçanların evlerine geri dönmelerine izin verdiğini duyurmuşlardır. Ancak bu bilgiler gerçek dışıdır.¹⁰⁴²

Radyo kanalıyla geçtikleri başka haberlerde de Müslüman nüfusun yeni iktidarı mutlulukla karşıladığı, Türklerle ilişkilerin çok iyi olduğu vurgulanıyordu. Taşnakların servis ettiği haberlere göre Erivan’da camide büyük kalabalığın toplandığı bir miting olmuş, Müslüman temsilcilerinin burada yaptığı konuşmalarda Bolşeviklere karşı savaşta dayanışma duyguları dile getirilmişti. Hatta Vratsyan ve Karasasuni gibi Taşnak liderleri, alkışlar altında Müslümanları Ermenilerle bir olmaya çağırmışlardı.

Taşnaklar, isyanın tüm Karabağ’ı sardığı ve Müslümanların her yerde Ermenilerle ortak hareket ettiği propagandasını da yapıyordu. Bu haberlere göre Şarur bölgesi Müslümanları Njde’ye özel bir heyet göndermiş ve Müslümanların Bolşeviklere karşı Ermenilerle birlikte çalışmak istediklerini dile getirmişlerdi.¹⁰⁴³

Tabi bu haberlerin Sovyet karşıtı propaganda ve Türkleri (Müslümanları) kendi yanına çekmek için imal edildiği açıktır. Kısa bir dönem önce Müslümanlara yönelik katliamların yaşandığı bölgelerde Müslüman nüfusun Taşnaklarla birlikte hareket etmesi beklenemezdi.

Ancak yine de Şubat Ayaklanması’nda Kemalistlerin parmağı olduğuna dair raporlar da kaleme alınmıştır. O dönemde yazılmış olan, ancak tarihi bulunmayan “gizli” ibareli bir Sovyet raporunda bu iddia, Ankara’nın Tiflis temsilcisi Kâzım Bey’in Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra sarf ettiği bazı sözlere dayandırılmaktadır. Rapora göre Kazım Bey, Ermenistan’daki devrimin kendileri

¹⁰⁴¹ **Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi** fond 1/37 dosya 27 yaprak 116’dan aktaran: A. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁰⁴² **Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi** fond 1/37 dosya 27 yaprak 107’den aktaran: A. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁰⁴³ **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 35 yaprak 26 arkası.

için biraz beklenmedik olduğunu, ancak bunun planlarını bozmadığını, Ermenistan'da demokrat parti lehine yeni bir ihtilal hazırladıklarını ifade etmiştir. Böylece Ermenistan, Türkiye'nin himayesi altına girecektir. Ankara hükümeti de kendi çıkarlarının aleyhine de olsa Demokratik Ermenistan Cumhuriyeti'ne Karadeniz'e çıkması için Trabzon limanını vermeye hazırdır.¹⁰⁴⁴

Kazım Bey'in tutumunun çok da Sovyet yanlısı olmadığı bilinmektedir. Ancak Trabzon limanı konusundaki iddianın gerçeklik payının ciddi şüpheler taşıdığını belirtmek gerekir. Bu tür söylentilerin İtilaf Devletleri tarafından yayıldığına dair çalışmamızın birçok yerinde örnekler verilmiştir. Bunu da o kapsamda değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Fakat Taşnakların ayaklanmasında Türkiye'nin de dahli bulunduğu iddiası bu raporla sınırlı değildir. Ermenistan SSC Dışişleri Halk Komiseri, Kâzım Karabekir'e gönderdiği notasında Yüzbaşı Bahaiddin'in Taşnak isyancılara yardım ettiği konusunda şikâyette bulunmuştur.¹⁰⁴⁵ Ancak bu iddia yukarıda Süleyman Nuri'nin anılarından aktarıldığı üzere Bahaiddin Bey'in Sovyet Ermenistanı yetkililerini Taşnaklardan sakladığı bilgisiyle çelişmektedir.

Ayrıca daha isyanın ilk döneminde Kâzım Karabekir, Nahçıvan'da bulunan Türk birliği komutanı Veysel Bey'e bir telgraf çekerek Taşnak ihtilaline Türklerin iştirak edip etmediğini sormuş ve Taşnak ihtilalinin en hararetli günlerinde bölgede bulunan Rusların, ahalinin veya Taşnakların taarruzlarına karşı korunmalarını isteyerek Rusların misafirleri olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴⁶ Veysel Bey ise cevabında Türk tarafından Taşnak ihtilaline hiçbir katılım olmadığını bildirmiştir.¹⁰⁴⁷

Ayrıca Taşnakların isyanının Bolşevikler tarafından bastırılması Türk hükümeti tarafından da sevinçle karşılanmıştır. Ali Fuat Paşa, 7 Nisan 1921 günü Çiçerin'e Erivan'ın tekrardan komünistlerin eline geçmesine, karşıdevrimcilerin en kısa zamanda yok edileceğine, böylece Ermenistan'da emperyalistlere körü körüne

¹⁰⁴⁴ Raporun ilgili bölümü için bkz.: **RGVA** fond 109 liste 10 dosya 66 yaprak 26 arkası, 27.

¹⁰⁴⁵ **Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi** fond 4/114 dosya 102 yaprak 22'den aktaran: A. M Akopyan, A. M. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 134-135.

¹⁰⁴⁶ Kâzım Karabekir'in 28 Şubat 1921 tarihli yazısı için bkz.: **ATASE** arşiv 6/6686 klasör 924 dosya 1-6 fihrist 29-3'ten aktaran: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998, s. 100.

¹⁰⁴⁷ **ATASE** arşiv 6/6686 klasör 924 dosya 6-1 fihrist 29-5'ten aktaran: İskender Yılmaz, **a.g.e.**, s. 170.

itaat eden parti ve ideolojiler gibi alet ve araçların artık sonsuza dek ortadan kaybolduğuna memnun olduğunu yazmıştır.¹⁰⁴⁸

Sonuç olarak Bahaidin Bey, yukarıda sözü geçen şikâyet üzerine Türk makamları tarafından Erivan'dan geri çağrılmıştır.¹⁰⁴⁹ Bazı bireysel girişimlerin olabileceği varsayılabilirken Ankara hükümetinin bu konuda Taşnakları destekleyen bir tavrının olmadığı açıktır.

Orconikidze, Taşnakların bu süreçte birkaç kez politika değiştirdiğine dikkat çeker. Taşnaklar, ilk olarak Türklerin İtilaf Devletleri'nin emri altında hareket ettiğini düşünmüş ve Kafkasya'da Sovyet iktidarının sonunun geldiği düşüncesine kapılmıştır. O vakit Türkiye'nin güdümüne girmişlerdir. Sonra yanıldıklarını anlamış, çizgilerini değiştirmişleridir.¹⁰⁵⁰

Erivan'ın Bolşevikler tarafından geri alınmasının ardından 26 Nisan 1921'de Zengezur'da Njde'nin başkanlığında Dağlık Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuş, ancak aynı yılın Temmuz ortasına kadar yaşayabilmişti. Sovyet hükümeti karşısında yenilgiye uğrayan Taşnaklar İran'a çekilmişlerdi. Böylece Güney Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi süreci kesin olarak tamamlanmış oluyordu.¹⁰⁵¹

2. Sovyet Rusya'nın Taşnaklarla Görüşmeleri ve Sovyet Tarafındaki İç Tartışmalar

Ancak burada konumuzu ilgilendiren ilginç bir tartışma yaşanmıştı. Bu sürecin sonuna doğru Sovyet iktidarı Taşnaklarla görüşmeler yapmıştı.¹⁰⁵² Bu

¹⁰⁴⁸ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 363.

¹⁰⁴⁹ A. Elçibekyan, **a.g.e.**, s. 67.

¹⁰⁵⁰ Bkz.: **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii (Sbornik Dokumentov)**, s. 534-535.

¹⁰⁵¹ Artur Tstsiyev, **a.g.e.**, s. 56, 61; **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii (Sbornik Dokumentov)**, s. 633. Çağdaş Ermeni milliyetçileri içinde Taşnakların bu isyanını Türk-Sovyet işbirliğine ve Stalin'e bağlayanlar da vardır. Suren Ayvazyan, isyanla birlikte Moskova'da bulunan Ermeni Bolşevik heyetinin iktidarı kaybettiklerinden artık Ermenistan'ı temsil edemeyecekleri için doğrudan Türklerle antlaşma imzalamasının kasıtlı olarak engellendiği düşüncesindedir. Böylece Ermeni heyeti Moskova'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde Ermeni topraklarını ilgilendiren antlaşma Türkiye ile Ermenistan arasında değil, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanmıştır. Oysa Rusya'nın ne Ermenistan'la ne de Türkiye'yle sınırı vardır. Ayvazyan, Moskova'dan gönderilen Ermeni Bolşevik heyetinin Rostov'a varmadan Taşnak ayaklanmasının sona erdiğini belirtmektedir. Artık Ermenistan'da yeniden Kızıl Bayrak dalgalanmaktadır, Sovyet iktidarı yeniden kurulmuştur. Bkz.: Suren Ayvazyan, **a.g.e.**, s. 499.

¹⁰⁵² RKP MK heyetinin o dönemde Taşnaksutyun Partisi'yle yaptığı görüşmelerle ilgili 14 Temmuz 1921 tarihli açıklaması için bkz.: **RGASPI** fond 17 liste 86 dosya 126 yaprak 8.

görüşmeler Letonya'nın başkenti Riga'da gerçekleşmiş ve Sovyet tarafını Kafkasya meselelerinde hiçbir şekilde yer almayan ve Sovyet Rusya adına Batı'da görev yapan A. A. İoffe temsil etmişti. Görüşmelerde Sovyet tarafında Ter-Gabrielyan ve Ter-Vaganyan da bulunuyordu.

Taşnaksutyun Partisi'nin 14 Temmuz 1921 tarihli antlaşma taslağının ikinci maddesinde Ermenistan'ın bağımsız bir şekilde ekonomik ve siyasi varlığını sürdürebileceği kadar Ermenilerin yerleşik olduğu Türkiye topraklarının Ermenistan'a katılması öngörülüyordu. RSFSC de bu temelde çaba harcamalı ve hareket etmeliydi, ayrıca Türkiye'nin bu konuda onayını almak için çalışmalıydı.¹⁰⁵³

Taşnaklar, bu süreçte ikili oynuyorlardı. Bir taraftan Türkiye'yi Sovyet Rusya aleyhine kışkırtmaya çalışırken, diğer yandan Moskova'yı da Ankara'yla arasını açacak hamlelere zorlamaya uğraşıyordu. "Büyük Ermenistan" talebi yerine "ekonomik ve siyasi bağımsızlığı için yeterli miktarda toprağın" eklenmesi ileri sürülerek Sovyet Rusya'nın da teklife sıcak bakması sağlanmak istenmişti.

Sovyet heyeti, Taşnaklara verdiği cevapta öneriyi esas olarak kabul etmişti.¹⁰⁵⁴ Ancak İoffe, metni kabul ederken Moskova'ya danışmamıştı. Hatta görevlendirildiği zaman mektupla ve telgrafla talep etmesine rağmen görüşmelerle ilgili bir talimatname de verilmemişti. İoffe, bunun üzerine tamamen kendi inisiyatifıyla hareket etmiş ve antlaşma metnini görüş almak üzere Moskova'ya iletmişti. İoffe'nin ifadesiyle metin sadece kendi görüşünü yansıtmaktaydı. Onay alınana kadar konu açık kalacaktı.

İoffe, Taşnaklarla anlaşmanın amaca uygun olacağını düşünmüştü. Böylece Taşnaklar Batı güdümünden kurtarılarak Rusya eksenine çekilebilecekti. Ayrıca istenen toprak miktarı Kemalistlerin kabul edebileceği düzeydeydi.

İoffe'ye göre en fazla ezilen halk olan Ermenilerin haklarının savunulması Müslüman halk kitlelerinde ve Doğu'nun diğer ezilen devletlerinde Sovyet Rusya'ya güveni arttıracaktı. Bunlara ek olarak maddi desteğinden dolayı Ankara'nın Sovyet Rusya'ya ihtiyacı vardı. Bu ihtiyaç sadece bununla sınırlı da değildi. Mustafa Kemal'in Sovyet Rusya'yla işbirliği Ankara hükümetinin emekçi kitlelerin gözünde

¹⁰⁵³ Öneri metni için bkz.: **RGASPI** fond 17 liste 86 dosya 126 yaprak 9.

¹⁰⁵⁴ Cevap metni için bkz.: **RGASPI** fond 17 liste 86 dosya 126 yaprak 10-11.

itibarını da arttırıyordu. Dolayısıyla 2. maddeden dolayı Türkiye'yle ilişkilerin bozulmasından korkmaya gerek yoktu.

Tam tersine anlaşma sağlanamadığı takdirde Taşnaklar tüm dünyada Sovyet aleyhtarı propaganda yapabilecek ve yurtdışında Sovyet yetkililerine karşı terör eylemlerinde bulunabilecekti.

İoffe, mektubunda Ermeni meselesinin Avrupa'da ve Amerika'da çok popüler olduğunu, Gürcü Menşeviklerin ve Musavatların Avrupa'da Sovyet emperyalizminden ve baskılardan bahsederek propaganda yaptıklarını da belirtir. Bir de bunlara Taşnakların eklenmesi büyük dezavantaj yaratacaktır.

İoffe, bu sebeplerden dolayı önerilen metni parafe ettiklerini ama hiçbir resmîyetinin bulunmadığını da Moskova'ya bildirmiştir.¹⁰⁵⁵

Parafe edilmiş metnin ulaşmasıyla deyim yerindeyse Moskova'da kıyamet kopmuş, panik havası yaşanmıştır. Çiçerin, İoffe'ye gönderdiği şifreli telgrafta Taşnaklarla yapılan antlaşmanın 2. maddesinin RKP Merkez Komitesi tarafından kesinlikle reddedildiğini, antlaşmada öngörülen af meselesinin Erivan'da inceleneceğini, ancak "Türkiye Ermenistanı"yla ilgili konunun kabulünün mümkünatının olmadığını, çünkü Sovyet Rusya'nın Moskova Antlaşması'na katı bir şekilde uyduğunu, bu sebeple parafe edilmiş metnin Taşnaklarda kalmasının büyük sıkıntı yaratacağını bildirmiştir. Çiçerin, ayrıca İoffe'ye kendilerini felaket bir duruma düşürdüğünü belirtmiş ve izleri yok etmenin imkânı olup olmadığını sormuştur.

Moskova'nın bu sert tepkisi üzerine İoffe, savunmaya geçerek Parti'nin Merkez Komite Sekreteri V. M. Molotov ve G. V. Çiçerin'e 28 Temmuz 1921 tarihli bir mektup göndermiştir. İoffe, istemeden bir hata yaptıysa özür dilemekte, ancak suçlu olmadığını ileri sürmektedir. İoffe, izlerin artık yok edilmesinin ne yazık ki mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bazı sinsi oyunlarla bu "uğursuz" kâğıt Taşnaklardan geri alınsa dahi yine de "izler" duracaktır. Öyle ki görüşmeleri imha etmek mümkün değildir. Olgu, olgu olarak kalacaktır. Kâğıt yok edilse de görüşmelerde söylenenler ortadan kaldırılamayacaktır.

¹⁰⁵⁵ A. İoffe'nin Politbüro'dan Molotov'a ve Dışişleri Halk Komiserliği'nden Çiçerin'e 14 Temmuz 1921 tarihli mektubu için bkz.: **RGASPI** fond 17 liste 86 dosya 126 yaprak 1-7.

İoffe, bu girişin ardından Riga’da yapılan açıklamaların tamamen kendi görüşleri olduğunun, hiçbir yükümlülük altına girmediklerinin, metnin hukuki bir değerinin olmadığını ve hiçbir şey imzalamadıklarının altını çizer.

İoffe, aynı zamanda görüşmelerle ilgili hiçbir bilgi ve emir almadığını, dolayısıyla neyin zararlı, neyin yararlı olduğunu bilmediğini vurgulamış, görüşmeler sırasında da sessiz kalmanın mümkün olmadığını, zaten öyle bir durumda da görüşmeden söz edilemeyeceğini izah etmiştir.

İoffe, Doğu politikalarına kesinlikle hâkim olmadığını ve hatta Moskova Antlaşması konusunda ancak şimdi bilgi sahibi olduğunu da eklemiştir. İoffe, Taşnaklarla görüşmelerde yeni bir şey söylemediğini, Brest’te¹⁰⁵⁶ Hakkı Paşa’yla¹⁰⁵⁷, Berlin’de Talât Paşa’yla ne konuştuysa aynısını tekrar ettiğini yazacaktır.

İoffe, ayrıca yanlış bir şey söylemediği iddiasında ısrar etmiş, genel siyasi durumdan ve kendi Avrupa bakış açısından hareket ettiğini belirtmiştir. İoffe, kendi ifadesiyle her zaman olduğu gibi Taşnaklarla görüşmelerin ve antlaşmanın özellikle büyük kapitalist ülkelerdeki proleter kitlelerin üzerinde yaratacağı etkiyi hesaba katmıştır.

İoffe, mektubunda bunun Moskova Antlaşması’nın ihlali olarak değerlendirilmesine anlam veremediğini de yazmıştır. İoffe, Taşnaklara verilen cevabın hükümetin değil, RKP Merkez Komitesi’nin ilkesel görüşü olarak Ankara’ya iletilmesini ve Türklere RSFSC hükümetinin Moskova Antlaşması’na sıkı sıkıya bağlı olduğunun, ne Türkiye’nin ne de Ermenistan’ın iç işlerine karışacaklarının açıklanmasını önermiştir.

İoffe, Ankara hükümetinin Moskova’nın arkasından iş çevirdiği iddiasındadır. Taşnaklar, İoffe’ye Ankara’yla görüşmeler yaptıklarını, Ermenistan’da Sovyet iktidarının devrilmesi karşılığında toprak sözü aldıklarını söylemişlerdir. İoffe, böylece Mustafa Kemal’e iyi bir ders verileceğini de belirtmiştir.

İoffe, meseleye Doğu bakış açısıyla göz atmasının yerinde bilgi sahibi olmadığından imkânı bulunmadığını da yazar. Ancak Kemalistlere yapılacak her

¹⁰⁵⁶ Brest Litovsk Antlaşması öncesinde toplanan konferans kastedilmektedir.

¹⁰⁵⁷ Osmanlı delegesi Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa. Brest Litovsk Barışı ve müzakereleri için bkz.: Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, Dergâh Yayınları, Mayıs 1988.

türlü münasebetsizliğin kendi çıkarlarına olmadığını da kabul eder. İslam dünyasıyla iyi ilişkiler kurabilmek için bazı şeyler feda edilebilecektir. Eğer Doğu’da gerçekten böyle bir politika gerekliyse Riga’da büyük hatalar yapmışlardır. Ancak İoffe’ye göre suç kendilerini önceden uyarmayanların üzerindedir. İoffe, en sonunda hatanın düzeltilmesi gerektiği sonucuna varır. Diğer taraftan da hâlâ “eğer hataysa” şeklinde kayıt düşmeyi de ihmal etmez.

Ancak Taşnaklara 2. maddenin kabul edilemez olduğunu bildirilmesi de hata olacaktır. O zaman Taşnaklar ve Ermenistan Cumhuriyeti’nin resmi temsilciliği olarak kabul edilen yurtdışındaki organları gürültü koparacaktır. Böylece Ankara hükümeti görüşmelerden haberdar olacaktır. İoffe, bu yüzden Taşnakları Moskova’dan cevap gelmediği gerekçesiyle oyalamayı önerir. İoffe, Moskova’ya gelecek, aralarında konuştuktan sonra cevap vereceklerdir.

Kemalistlere ise Taşnakların RKP’yle görüşme yapmak istediği, bu görüşmelerde Ermeni meselesinin gündeme geldiği, RKP heyetinin konuya ilkesel olarak yaklaştığı ve bunun sonucunda 2. maddenin ortaya çıktığı, ancak Moskova Antlaşması’na sadık olan RSFSC hükümetinin RKP’ye bu metni imzalamaması için etki yaptığı bildirilecektir.¹⁰⁵⁸

Ancak İoffe’nin bu önerileri kabul görmeyecek ve Riga’da izlenen çizgi tamamen reddedilecektir. Yapılan ön anlaşmanın sonuçsuz kalması Taşnakların İstanbul’da çıkan gazetesi Çakatamart’ın sayfalarına yansırken fatura, Ermeni komünistlerine kesilecektir:

“Kars’ın düşüşüyle [Ermeni] komünistler, Türkiye’yle birlikte Ermenistan’a galiplerin şartlarını dayatmaya koyuldular. Cumhuriyet¹⁰⁵⁹, bunu kabullendi, çünkü belirtmek gerekir ki, Taşnaksutyun Partisi hiçbir zaman anlaşma için kapıları kapatmamıştır. Ermenistan’da ve başka yerlerde Moskova’nın temsilcileriyle görüşmeler olmuştur. Geçen yaz Rus yetkililer, kendi rızalarıyla bir ön anlaşma imzaladılar. Ama o zamandan beri sonuçsuz kaldı. Neden? Bırakalım Myasnikyan¹⁰⁶⁰ ve yoldaşları cevap versin. Bizim tarihimiz kısa, ancak olguların aydınlatılması ve Ermeni halkının yoksulluğunun suçlularının gerçekte kim

¹⁰⁵⁸ Mektup için bkz.: **RGASPI** fond 17 liste 86 dosya 126 yaprak 12, 12 arkası, 13.

¹⁰⁵⁹ Ermenistan Cumhuriyeti kastedilmektedir.

¹⁰⁶⁰ Ermeni Bolşevik lider.

olduğunun kanıtlanması için tamamen yeterli. Taşnaklar, bütün imkân ve araçlarını Ermenistan'ın bağımsızlığını barışçıl yöntemle sağlamaya çalışırken buna giden bütün yolları kim kapadı ve o zamandan beri kim aklımıza eziyet ediyor.”¹⁰⁶¹

Sovyet tarafı, Türkiye'nin bu konudaki hassasiyetinin farkındadır. Çünkü Ermeni meselesi Doğu Cephesi'ndeki ilişkilerin temel noktası olmuştur. Aslında bu iç yazışmalar da Rusya'nın Moskova Antlaşması'na verdiği önemi ve samimiyetini de göstermektedir. Yaşanan panik havası Sovyet Rusya'nın Türkiye'yle ilişkileri bozmaktan ne kadar çekindiğinin bir kanıtıdır.

Sovyet yetkilileri arasındaki bu tartışma dönem açısından da tipiktir. Bir kısım Sovyet devrimcisi, hala Batı'dan devrim beklemekte ve esas dikkatini Batı'ya ve Batı kamuoyuna vermektedir. Batı'daki işçi partilerini ve örgütlerini teskin etmeye, onların tepkilerini üzerlerine çekememeye çalışıyorlardı. İoffe'nin Doğu meselesini doğru kavranmayan Batıcı bakış açısı, Sovyet iktidarı içinde hep tartışmalara yol açmıştır.¹⁰⁶² Buna benzer fikir ayrılıkları yaşanmış, ancak süreç içerisinde 19. yüzyıl marksizminin şablon olarak kabul edildiği politikalar son bulmuştur. Zaten sonraki yıllarda da İoffe, Troçki'nin yanında yer alacak ve yukarıda aktardığımız tavırla tutarlı bir çizgi izleyecektir.

Şubat Ayaklanması'ndan sonra Taşnaklar, Türkiye ve Sovyet Rusya üzerine ikili oynamayı ve iki ülkeyi birbirine kışkırtma çabalarını ısrarla sürdürmüştür. Bu sefer Erzurum'da esir bulunan Taşnak liderlerinden Mihail Vartan Arzumanyan, Karabekir'e başvurarak Ruslara karşı Kafkas birliği kurma teklifinde bulunmuştur. Karabekir'in ifadesiyle bu fikrin İngiliz karargâhından fişkırdığına şüphe yoktur.¹⁰⁶³

Arzumanyan, 23 Haziran 1921 günü Karabekir'e yazdığı mektupta Bolşeviklerin Ermeni meselesini halledemeyeceğini, Rusya'ya karşı Ermenistan'ın ve Türkiye'nin çıkarlarının ortak olduğunu, çok kısa zamanda bu iki ülkeyle beraber Kafkasya Müslümanlarının ve Gürcülerin birbirleriyle el ele vererek ortak düşmana karşı meydan muharebesine atılacaklarını ve böylece kuzeydeki düşmanı ezeceklerini yazmıştır.

¹⁰⁶¹ RGVA fond 25873 liste 1 dosya 734 yaprak 882.

¹⁰⁶² Ermeni meselesinde Batı merkezli bakış açısına başka bir örnek olarak Karl Radek'in değerlendirmeleri için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 14, 16, 48-49; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 888, 947.

¹⁰⁶³ **A.e.**, s. 1095.

Arzumanyan, mektubunda Şubat Ayaklanması sonrası süreci kastederek Ermeniler ile Bolşevikler arasındaki mücadeleler ve çarpışmalar sonunda akan kana çok sevindiğini ve bu kanın Ermeniler ve Bolşevik Ruslar arasında husumet deresi açtığını da eklemiştir.

Arzumanyan, Ankara hükümetinin Türkler ve Ermenilerin Ermeni meselesini birlikte çözeceğine dair bir beyanname yayımlamasını da talep eder. Taşnak lideri, ayrıca kendisinin ve kendisi gibi düşünen arkadaşlarının Njde'nin hâkimiyetindeki Zengezor'a geçmek ve orada mücadele eden arkadaşlarıyla birleşerek Bolşeviklere karşı silah kullanmak üzere serbest bırakılmalarını da ister.¹⁰⁶⁴

Karabekir, tam bir ay sonra 23 Temmuz'da kaleme aldığı cevabi mektubunda Taşnak Ermenistanı döneminde Erivan'ın Türkiye'ye karşı tavrını eleştirirken Arzumanyan'ın Rusya'ya karşı tekliflerine tek kelimeyle dahi değinmez.¹⁰⁶⁵

Arzumanyan, ısrarından vazgeçmeyecektir. Taşnak lideri, Karabekir'in mektubunu alır almaz postayı getiren Türk subayına ciddi ve samimi bir Türk dostu olduğunu, hükümetler arasındaki hataların düzeltilmesi için hayatı boyunca çalışacağını ve esir arkadaşları arasında Türklerle ilgili propaganda yaptığını söyleyecektir. Arzumanyan, yine serbest bırakılmasını veya ihmal gösterilerek firarının sağlanmasını talep ederek Bolşevizme karşı savaşma isteğini bildirmiştir.¹⁰⁶⁶

Kâzım Karabekir'in karargâhı, İngilizlerin Kafkas Seddi'nin eski iktidar sahiplerinin neredeyse başvuru merkezi haline gelmiştir. Arzumanyan'ın teklifinin geldiği aynı günlerde Azerbaycan'ın eski İçişleri Bakanı Mustafa Bey, Karabekir'i ziyaret eder. Ziyarete Azerbaycan'ın kurtulma zamanının geldiğini belirtip yardım ister. Bu isteğe karşı Kâzım Karabekir'in tavrı açık ve net olur. Karabekir, eski bakana gaflet etmemelerini nasihat edecektir.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁴ Mektubun tamamı için bkz.: **A.e.**, s. 1095-1098.

¹⁰⁶⁵ Mektubun tamamı için bkz.: **A.e.**, s. 1098-1099.

¹⁰⁶⁶ Erzurum Mevkii Müstahkem Kumandan Vekili Albay Mustafa'nın Kâzım Karabekir'e 31 Temmuz 1921 tarihli yazısı için bkz.: **A.e.**, s. 1100.

¹⁰⁶⁷ **A.e.**, s. 1101.

F. Batı'nın Kafkasya Federasyonu Planı: Londra Konferansı

Şubat Ayaklanması'nın patlak vermesinden kısa bir süre sonra Avrupa'da da Londra Konferansı toplanacaktır (21 Şubat-14 Mart 1921). Londra Konferansı da Türk-Rus çatışmasının en yoğunluklu olarak körüklendiği uluslararası toplantı olarak tarihe geçecektir.

1921'in başında İngilizler, artık Türklerle Bolşeviklerin "çarpık ve tehlikeli" ittifakının önüne ancak Kemalistlere karşı daha uzlaşmacı bir yaklaşımla geçilebileceğini tespit ediyordu.¹⁰⁶⁸

İstiklâl Savaşı'nda Türkiye'nin Yunanlara karşı belirli başarılar elde etmesi de İtilaf Devletleri'nin Sevr'i yumuşatarak Türkiye'yle anlaşmasını gündeme getirmiştir. Fransız militaristlerinin yayın organı La Victoire, 8 Şubat 1921 tarihli sayısında Asya'da Rus Bolşevizmine karşı en iyi kalenin milliyetçi Türkiye'yle anlaşmak olduğunu, Türk Ordusu'nun Bolşevizmi tüm Asya'da püskürtebileceğini ve ilk etapta Bakû'nün petrol bölgelerini kurtarabileceğini yazmaktaydı.¹⁰⁶⁹

Aynı dönemde Franklin Bouillon da Fransa'nın sadece Polonya'yla müttefiklik imzalamasının yeterli olmadığını, her ne pahasına Türkiye'yle de antlaşmak gerektiğini, bu antlaşma aracılığıyla da Fransa'nın Kuban, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Dağıstan'dan oluşacak Kafkasya federasyonu kurarak bölgedeki etkisini genişletmesi gereğine işaret etmiştir.¹⁰⁷⁰

Londra Konferansı'nın arka planında işte bu hedefler yatıyordu. Konferans, Moskova görüşmeleri sırasında, Sevr Antlaşması'nı yeniden incelemek için toplanmıştır. Bu konferansla, emperyalistlerin Kafkasya tertipleri yeniden sahnelenmiştir. Londra Konferansı'nda Sevr Antlaşması'nın yeniden ele alınmasının önemli bir nedeni daha vardı: İtilaf devletleri, Türkiye ile Rusya arasındaki Moskova Konferansı'nın başarıyla sonuçlanmasını ne pahasına olursa olsun önleme ve Türk-Sovyet ittifakını engelleme peşindeydi. Emperyalistler, Sevr Antlaşması'nın

¹⁰⁶⁸ İngiliz Genelkurmay İstihbaratı'nın 8 Ocak 1921'le biten haftaya ait haftalık raporunun ilgili kısmı için bkz.: FO 371/6497'den aktaran: Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁰⁶⁹ Bkz.: **Pravda**, 18 Şubat 1921'den aktaran: A. N. Heyfets, **Sovyetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka (1921-1927)**, s. 84; S. V. Harmandaryan, "Karskaya Konferentsiya 1921 g. i Yeyo Predistoriya", s. 185.

koşullarını biraz hafifleterek, Türkiye'yi Sovyet karşıtı kampa çekip, "barışçı" yoldan teslim alma hesabı içindeydiler. Plana göre, Türkiye en önemli müttefikinden yoksun bırakılacak, hatta müttefikleriyle Kafkasya'da karşı karşıya getirilecek ve emperyalistlerin ağına düşecekti.

Konferans'ta Türk heyetine başkanlık eden Bekir Sami Bey, İngiltere, Fransa ve İtalya'yla, Ankara hükümeti tarafından kesinlikle kabul edilemeyecek gizli antlaşmalar imzaladı. Ne heyetin ne de Ankara'nın bu antlaşmalardan haberi vardı. Heyet üyesi Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, "Bekir Sami'nin işi gücü Kafkasya'da bir Çerkes devleti kurdurmak olmuştu." diye yazar. Bekir Sami'nin yaptığı antlaşmaya göre, Türkiye'nin himayesinde Sovyet Rusya'ya karşı bir Kafkas ülkeleri bloğu oluşturulacaktı. Böylece Bolşevik yayılması engellenmiş olacak ve Sovyet hükümeti, önemli yiyecek ve petrol kaynaklarından yoksun bırakılarak dize getirilecekti.

Ancak Bekir Sami'nin İngilizlerle yaptığı antlaşmalar, BMM'de büyük öfke uyandırdı, antlaşmayı imza edenler hain olarak nitelendi. Meclis, Bekir Sami'nin imzaladığı gizli antlaşmaları onaylamadı. Bekir Sami Bey de Hariciye Vekilliği görevinden de istifa ettirildi.¹⁰⁷¹

Karabekir de Batı'nın bu planları karşısında her zaman oldukça dikkatli hareket etmiştir. Ona göre Misakı Milli dâhilinde Batı'yla barış imzalamak işaretleri görüldüğünden itibaren basında Rusya'yı kuşkulandıracak yayınlarda bulunmamak gerektiğinin altını çizmiştir. Ermeni ve Gürcülerin çoğunluğunun hâlâ İtilaf'ın elinde olduğunu, devamlı Ruslarla Türkleri çarpıştırmak için var kuvvetleriyle çalıştıklarını ve İngiltere'nin barış imzaladıktan sonra da bu politikasından vazgeçmeyeceğini vurgulayan Karabekir, bu meseleleri yalnız hükümetin değil, aklı başında herkesin, özellikle de mebus ve gazetecilerin bilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁷²

¹⁰⁷⁰ **İzvestiya**, 27 Mart 1921'den aktaran: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 84. Fransız basınından benzer bir örnek için bkz.: **A.e.**, s. 120.

¹⁰⁷¹ Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s. 101-104.

G. Batı'nın Kışkırtmalarına Cevap: Moskova Antlaşması

Londra Konferansı'na paralel olarak Moskova'da da Türk ve Sovyet heyetleri arasında görüşmeler sürmektedir.¹⁰⁷³ Bu diplomatik müzakerelerin yanında Sovyet devletinin Kafkasya'daki askeri ve siyasi liderleri de Moskova'ya Türkiye'yle ilgili birçok rapor kaleme alırlar. Antlaşmayla ilgili önerilerini belirtirken Batı'nın Türkiye'yi Kafkasya üzerinden Rusya'ya karşı kışkırtma girişimleri üzerine fikirlerini de ifade ederler. İmzalanacak antlaşmada ve belirlenecek sınırdaki en önemli rolü Güney Kafkasya oynamaktadır. Dolayısıyla Sovyet devletinin Kafkas uzmanlarının bu meselelerdeki görüşleri kayda değerdir.

Azerbaycan Bolşeviklerinden Şahtatinski'nin Orconikidze'ye o dönemde yazdığı anlaşılabilir bir mektupta Kâzım Karabekir ele alınmaktadır. Şahtatinski, Karabekir'in İtilaf Devletleri'yle her türlü antlaşmaya karşı olduğunu ve Ankara'yla bu konuda aralarında tartışma yaşandığını yazmaktadır. Ankara, Batı'yla daha uzlaşmacı bir tavır sergilemektedir.

Şahtatinski, Kâzım Karabekir'in Anadolu'daki popülerliğini ve İngiliz karşıtlığını ise şu cümlelerle anlatır:

“Karabekir'in Anadolu'daki popülerliği, esas olarak halkın ihtiyaçlarıyla oldukça fazla bir şekilde ilgilenmesiyle açıklanıyor. Onun kurduğu yetimhanelerde dört binin üzerinde yetim kalıyor. Doğu Anadolu halkını savaşa ancak Rusya'ya karşı bir seferin kitleler içindeki bütün popülaritesini ortadan kaldıracığını bilen Karabekir götürebilir.

Ankara hükümeti, Anadolu nüfusunun ruh halini ve Karabekir'in onun üzerindeki etkisini çok iyi biliyor. Bu yüzden onun onayı olmaksızın hiçbir bir işe girişmiyorlar. Ve ayrıca Karabekir, Anadolu'nun bütün okullarında okutulan yazılarında ve şiirlerinde Türk gençliğinin ruhuna İngilizlere nefreti aşilayarak en ağır sözlerle İngilizlere sövüyor. Eğer Türkiye İtilaf Devletleri'nin kucığına atarsa,

¹⁰⁷² Kâzım Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 13 Eylül 1921 tarihli yazının tamamı için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1109.

¹⁰⁷³ Mustafa Kemal, 26 Şubat 1921'de Amerikalı gazeteci Streit ile mülakatında Moskova'ya giden Türk heyetinin Rus hükümetiyle Asya meseleleri ve Kafkas meseleleri gibi bütün Doğu meselelerini incelemekle ve bütün dünya meseleleri karşısında iki millet arasında tespit edilecek müstakbel hareket hattını tanzim etmekle vazifeli olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XI, s. 60.

doğal olarak Karabekir, zor bir durumda düşer, ki Karabekir bunun idrakine varmamış olamaz.”¹⁰⁷⁴

Şahtatinski, Karabekir’in ordusunda Sovyet Rusya’ya içten sempati duyan çok sayıda subay olduğunu da yazmıştır.

Şahtatinski, Karabekir’in kendisine en samimi bir şekilde eğer birbirlerini anlamazlarsa, bunun Türkiye için büyük bir üzüntü, şüphesiz Rusya’nın da zararına olacağını söylemiştir. Şahtatinski’ye göre eğer İtilaf Devletleri Sovyet Rusya’ya karşı herhangi bir yerde az ya da çok ciddi yeni bir cephe açmayı başaramazsa devrimci Türkiye, hiçbir şekilde Rusya’ya karşı tavır almayacaktır.

Şahtatinski, Orconikidze’ye mektubunun sonunda önerilerini de sıralar. Buna göre ilk olarak, Karabekir’in resmi isteği hemen yerine getirilmeli ve ona otuz bin pud¹⁰⁷⁵ mazot, on bin pud gaz yağı ve beş bin pud benzin yollanmalıdır. İkinci olarak, Karabekir’e hediye olarak lüks bir vagon gönderilmelidir. Üçüncü olarak, Nahçıvan bölgesi, Moskova Konferansı’na kadar Rusya’nın himayesinde özerk bir birime çevrilmeli ve onun üzerinden Ermenistan’ı ve Ermenistan’da bulunan Rus birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İran’ın zengin bölgeleriyle ticaret başlatılmalıdır. Şahtatinski’ye göre stratejik açıdan büyük önem taşıyan bu yer, Türklerin himayesine bırakılmamalıdır. Rusya’nın himayesindeki bir özerk yapı Türkleri de tatmin edecektir. Ayrıca yakın gelecekte özerk Nahçıvan bölgesinden İran Azerbaycan’ına doğru bir çıkış yapmak gerekebilecektir. Bunun Ermenistan üzerinden veya onun adına yapmak da mümkün değildir. Diğer taraftan Nahçıvan bölgesinin Ermenistan’a bağlanmasına Türkler hemen Maku Hanlığı’nı işgal ederek cevap verebilecektir. Bu da Şahtatinski’ye göre her anlamda Sovyet Rusya’nın aleyhinedir.¹⁰⁷⁶

Şahtatinski, Moskova Konferansı öncesi kaleme aldığı başka bir raporda Daralgöz ve Zengezor’da bulunan Taşnakların Gümrü Antlaşması’na göre Türklerden iktidarlarını gerek iç gerekse de dış düşmanlardan koruma talep etmeye hakkı olduğuna dikkat çeker. Bununla birlikte Taşnak hükümeti, Dağlık Karabağ’ı işgal edip Ermeni köylü şurasını toplamış, bu şura adına Müslüman nüfusa

¹⁰⁷⁴ RGASPI fond 85 liste 1S (Türkiye) dosya 31 yaprak 1.

¹⁰⁷⁵ Eskiden Ruslara 16,3 kiloya eş değer bir ağırlık birimi.

¹⁰⁷⁶ RGASPI fond 85 liste 1S (Türkiye) dosya 31 yaprak 1, 1 arkası, 2.

Bolşeviklere karşı ortak mücadele için birleşme çağrısında bulunmuştur. Ancak Türkiye'nin antlaşmadan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmesini daha talep etmemiştir. Şahtinski, bu durumdan Taşnakların Türklerin garantörlüğünü yerine getirmesini ancak İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yle tam olarak anlaşmasıyla talep edeceği sonucunu çıkarmaktadır. Böylece Türkler bunun için fiziki imkâna da sahip olacaktır.

Diğer yandan yurtdışından gelen Hatisov, Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından Ermenistan'ın Türkiye'nin özerk bölgesi olması konusunda bir antlaşma imzalamıştır. Şahtinski'ye göre Hatisov, bu hamleyi İtilaf Devletleri'nin yönlendirmesiyle yapmıştır.

Şahtinski, Türklerin Gümrü'yü konferans sonuçlanıncaya kadar boşaltmayacağını, ancak kesin bilgiye göre Türklerin Gümrü'de hiçbir şekilde gözü olmadığını da belirtir.

Şahtinski, olumsuz olarak nitelediği bu tespitlerinin ardından olumlu olguları sıralar. Buna göre küçükten büyüğe Türklerin hepsi, Rusya'yla samimi bir ittifakın İtilaf Devletleri'nin ölüm fermanı olacağını düşünmektedir.

Raporda tüm Doğu Anadolu ve onun başında bulunan Kâzım Karabekir, Sovyet Rusya'nın en parlak ve samimi dostları olarak görülmektedir. Şahtinski, bunun psikolojik nedenlerle açıklanabileceğini belirtir. Önceki savaşlarda Rus saldırısının tüm ağırlığını çeken Doğu Anadolu, Rusya'nın yenilmez ve onun tükenmez insan malzemesine sahip olduğuna inanmaktadır. Rusya, bütün savaşlardan zaferle çıkmıştır.

Tam tersi olarak İngiliz ve Fransızların Çanakkale harekâtı, İngiltere'nin sahip olduğu kudret algısını bitirmiştir. Karabekir, halkın bu ruh halini çok iyi bilmektedir. Bunun dışında Karabekir, Anadolu'nun bütün okullarında okutulan yazılarında ve şiirlerinde Türk gençliğinin ruhuna İngilizlere nefreti aşılıyarak en ağır sözlerle İngilizlere sövmektedir. Eğer Türkiye İtilaf Devletleri'nin kucağına atarsa, doğal olarak Karabekir, zor bir durumda düşecektir, ki Karabekir'in bunun idrakine varmaması mümkün değildir.

Şahtatinski, raporunda İtilaf Devleti ajanlarının Sovyet Rusya'yla ittifaka karşı ileri sürdükleri temel argümanın bolşevizmin Rusya'da tutunamayacağı ve o zaman Türkiye'nin Avrupa'yla ve hatta milliyetçi Rusya'yla tek başına karşı karşıya kalacağı fikrinin olduğunu belirtir. Karabekir, bir görüşmelerinde Şahtatinski'ye bu argümandan bahsetmiştir. Şahtatinski ise ona şu cevabı vermiştir:

“Sovyet Rusya sayesinde artık Başkır, Kırgız, Türkistan, Hiva, Buhara ve Azerbaycan Cumhuriyetleri var. Sovyet Rusya'nın himayesinde bu cumhuriyetler, birkaç sene içerisinde güçlenebilir ve gelişebilir ve eğer komünizm olur da tüm dünyayı sararsa, o zaman biz, Müslümanlar, bu rejime inananlar olarak sevinçle komünizmin zaferine bağlı olan umutlarımızın gerçekleşmesini selamlayacağız. Şayet Rusya'da başka bir rejim egemen olursa ve Rusya yeniden milli çatışmaların arenasına dönüşür ve Avrupa'nın jandarması olarak gücünü Türkiye'ye karşı yönlendirirse, ki Türklerin en çekindiği şeydir, o zaman Sovyet Rusya'nın himayesinde güçlenen Müslüman cumhuriyetler, Sovyet olmayan Rusya'nın Doğu'daki bunun gibi saldırgan politikalarına mutlaka başarıyla karşı koyacaklardır. Türklerin düşman kampına geçmesi ise Sovyet Rusya'yı kendini korumak için şu an bu cumhuriyetlerde yürüttüğü yapılandırma çalışmasını durdurmak zorunda bırakacaktır.”¹⁰⁷⁷

Şahtatinski, en güçlü Türk yetkililerin ve tüm Doğu Anadolu nüfusunun Sovyet Rusya'nın sadık dostları olduğunu gösteren diğer önemli bir faktörü de raporunda ele alır. Şahtatinski'ye göre Ankara hükümeti, eğer İtilaf Devletleri'nin kucağına atlamak eğilimi içindeyse Sovyet Rusya'nın dostlarına ittifak için bütün araçları tükettiklerini, ancak Rusya'nın Türkiye'nin uzattığı eli tutmadığını kanıtlamak zorundadır. İtilaf yanlıları sadece bu yolla Sovyet Rusya'nın Türkiye'deki dostlarını silahsız bırakabilecek ve sonra İtilaf Devletleri'yle anlaşabilecektir.

Şahtatinski, raporunda Ermeni meselesini de irdemiştir. Ermeni meselesinde Türkler, geri adım atmamaya kararlıdır. Türklerle sağlam bir ittifak imzalamak için Ermeni meselesi görüşmelerin nesnesi olmamalıdır. Ermeni meselesinin nihai çözümü için başka daha uygun bir an bulunmalıdır.

¹⁰⁷⁷ Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922), s. 142-143.

Türklerden Gümrü'yü ve demiryoluna yakın buldukları diğer kazaları boşaltmaları talep edilmelidir. Nahçıvan bölgesi ise stratejik bir nokta olarak Türklerin himayesine bırakılmamalıdır. Ayrıca Ermenistan'la da birleştirilmemelidir. Çünkü buna hem bölge halkı karşı çıkacak hem de Türkler kabul etmeyecektir. Bu sebeple bölge Sovyet Rusya'nın himayesi altına özerk bir yapıya sahip olmalıdır.

Şahtahtinski, Daralgöz ve Zengezor'un Taşnakların elinde kalmasının olumsuzluklarını da ortaya koyar. Böylece Taşnaklar İtilaf Devletleri ajanlarının yaşadığı Tebriz'le bağ kurabilmektedir. Neredeyse Karabağ'ın tüm dağlık kesimini ele geçirmişlerdir.

Şahtahtinski, diğer taraftan Azerbaycan'daki durumu da kritik olarak değerlendirmektedir. Orada büyük bir ordunun bulundurulması akıl almazdır. Baharda ancak kısmi bir saldırı olabilecektir. Dağıstan'daki durum daha kötüdür. Bütün bunlar Türkiye'yle anlaşmanın zorunluluğunu söylemektedir. Çünkü Türkiye'yle ittifak, Dağıstan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan karşı devrimcilerin toplandığı ve iyi çalışma yürüttüğü Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi imkânını da verecektir. Gürcistan'da Sovyet iktidarının kurulması karşıdevrimci güçleri nihai olarak etkisizleştirecek ve Azerbaycan'dan ordunun büyük bir kısmını Kuzey Kafkasya'ya kaydırma imkânı verecektir.¹⁰⁷⁸

Şahtahtinski, Moskova Konferansı'nın başladığı 26 Şubat günü Sovyet Azerbaycanı'nın Dışişleri Halk Komiseri M. D. Huseynov'a Moskova'dan¹⁰⁷⁹ gönderdiği mektupta Türkiye ile Azerbaycan arasındaki anlaşmanın ayrıca imzalanacağını bildirirken Rusya'nın ayrı bir anlaşma imzalanmasına karşı olmadığını, ancak yine de ilk önce Azerbaycan, sonra da Ermenistan temsilcilerinin konferansa katılmasını istediğini ifade etmektedir.

Şahtahtinski, kişisel olarak Azerbaycan'ın konferansa katılımına karşı olduğunu belirtir. Hem orada kendisinin söyleyeceği bir şey yoktur hem de ufak

¹⁰⁷⁸ Raporun tamamı için bkz.: **ARSPİHDA** fond 609 liste 1 dosya 94 yaprak 192-194'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 139-147. Kitapta belgenin Abilov tarafından kaleme alındığı belirtilmektedir. Ancak o dönemde Abilov, daha Türkiye'ye dahi atanmamıştır. Hem içeriğin diğer mektubuyla örtüşmesinden hem de diğer verilerden anlaşıldığı üzere rapor Şahtahtinski'nin elinden çıkmıştır.

¹⁰⁷⁹ Azerbaycan Devrim Komitesi, 15 Temmuz 1920'de Adliye Komiseri Behbud Şahtahtinski'yi Sovyet Rusya ile siyasi ve ekonomik konularda görüşmeler yapmak ve antlaşma imzalamak üzere yetkili temsilci olarak atayarak Moskova'ya göndermişti. Bkz.: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 127.

meseler yüzünden Türkiye'yle karşı karşıya gelmek istememektedir. Zira kendisinin Türklere büyük etkisi vardır, eğer konferansta Azerbaycan'ı hiçbir şekilde ilgilendirmeyen meseleler konusunda Türklere karşı hareket ederse bu etkisini kaybedebilecektir.¹⁰⁸⁰

Konferans öncesinde Ermeni meselesi konusunda Moskova'yı uyarıcı önemli isimlerden biri de Neriman Nerimanov'tur. Nerimanov, Lenin'e gönderdiği mektuplarda Ermeni meselesi yüzünden kendilerinden uzaklaştırılırsa Türklerin İngiltere ile anlaşma yoluna gidebileceklerini ifade etmiştir. Nerimanov, ardından Çiçerin'in Doğu meselesini karıştırdığını, Ermeni meselesinde Ermenilerin görüşlerine çok fazla değer verdiğini ve oysa Kafkasya'da durumu korumak ve Azerbaycan'ı elde tutmak için Türklerle çok sağlam bir ittifak yapmak zorunluluğunu vurgulamıştır.¹⁰⁸¹ Nerimanov, 21 Şubat'ta gönderdiği diğer bir mektupta da Ermenistan'da Şubat Ayaklanması'yla Sovyet iktidarının devrildiğine dikkat çekerek Ermeni meselesinin görüşmelerde rol oynamamasını belirtmiştir.¹⁰⁸²

Moskova Konferansı'nın hazırlık sürecinde Orconikidze, Bakû'den 9 Şubat 1921 tarihinde Çiçerin'e, Lenin'e, Troçki'ye ve Stalin'e "Çok Gizli" ibareli bir rapor gönderir. Rapor, konferans öncesinde Muş, Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesi talebini¹⁰⁸³ ele almaktadır.

Orconikidze, Çiçerin'in bu talebinin hemen Türkiye'deki İtilaf Devletleri yanlılarını güçlendirdiğine işaret eder. Bu grup, açıktan İtilaf Devletleri adına hareket edememekte, ancak bu talep üzerinden Sovyet Rusya'ya karşı kışkırtmalar içinde bulunmakta ve söylentiler yaymaktadırlar. Orconikidze'ye göre Ermeni meselesi

¹⁰⁸⁰ Mektubun tamamı için bkz.: **ARSPİHDA** fond 609 liste 1 dosya 94 yaprak 2'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 32.

¹⁰⁸¹ Şubat 1921 tarihli mektup için bkz.: Neriman Nerimanov, **a.g.e.**, s. 101-104.

¹⁰⁸² Mektup için bkz.: **ARSPİHDA** fond 609 liste 1 dosya 11'den aktaran: Neriman Nerimanov, **a.g.e.**, s. 107-108.

¹⁰⁸³ Türk tarafı, bu bölgelerin terkinin Ankara hükümeti tarafından kabul edilememesinin sebeplerini Sovyet yetkililerine şöyle açıklamaktadır: "Evvelden: Ankara hükümetinin teşekkülünün sebep ve hikmeti, Misakı Milli dahilindeki arazinin muhafazası ve bu arazide oturan ahaliye siyasi ve iktisadi bağımsızlığın teminidir. Bu uğurda bu kadar müthiş mücadelelere girişmiş olan hükümetimiz böyle bir zaaf eseri gösterdiği takdirde derhal devrilir ve iktidar İstanbul'daki İngiliz mahmillerine geçer. Bu halin vukuunda, İngiliz, hilafet nüfuzunu istediği gibi kullanmakta ve o sayede gerek Kafkasya gerek Orta Asya Müslümanlarını kendi emperyalist gayeleri uğrunda ve Bolşevikliğin aleyhinde kullanmakta serbest kalır. İkinci olarak: Ermeniler Van ve Bitlis'e sahip olunca Irak'taki İngilizlerle bağlantı peydah edeceklerinden, bu sayede bütün Yakınoğu'da İngilizlerin mevki fevkalade sağlamlık kazanacaktır." Mustafa Kemal'in Doğu Cephesi Kumandanlığı'na 1 Aralık 1920 tarihli yazısının ilgili kısmı için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.X, s. 130-131.

Türk politikasının en hassas noktasıdır. Yüksek komuta kademesinin çabalarına rağmen, Ermenilere duyulan nefret bazen engellenmesi mümkün olmayan olaylar çıkmasına sebep olmaktadır. Ermeni yoldaşlar, bu konuyu oldukça fazla abartmakta ve şişirmektedir. Türk Ordusu'nda Sovyet karşıtı olan gruplar, Rusya'nın Ermeniler yüzünden Türklerle ilişkisini kestiği şeklinde propaganda yürütmektedir. Orconikidze, Kâzım Karabekir'in bu konu hakkında tüm orduya emir gönderdiğini ve bunun yalan ve provokasyon olduğunu belirttiğini de raporuna eklemiştir.

Orconikidze, daha sonra Ermeni komünistlerinin tavrını eleştiren şu satırları kaleme almıştır:

“Söylemeden geçemeyeceğim ki, birçok Ermeni yoldaş, Türklerle savaş taraftarı. Bütün bilgileri, çoğunlukla savaş durumunda herkesten önce özellikler Ermenilerin acı çekeceğini anlamayarak Türklerle savaşmaya yanıp tutuşan komünist olmayan kişilerden alıyorlar.

Şöyle bir olay oldu: Gümrü'den birkaç Ermeni komünist, silahlarıyla Türk mevzileri üzerinden Ermenistan'a geçmeye çalışmışlar ve hiçbir sonuç elde edememişler, çatışma çıkmış ve ölenler olmuş.

Hatta Türk kumandanlığının kuryelerinin Mdivani'nin mektuplarıyla tutuklanması da ayrı bir vaka. Türkler, ultimatom verdiler. Genel olarak atmosfer oldukça gergin. Türklerle Ermeniler arasında en ufak bir yakınlaşma dahi yok. Karşılıklı nefret üst düzeyde.”¹⁰⁸⁴

Orconikidze, raporunda sonuç olarak Muş, Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesi gibi taleplerin geri çekilmesi ve en kısa zamanda antlaşma imzalanması gerektiğini vurgular. Böylece düşmanlar kışkırtmalarda bulunma imkânından yoksun kalacaklardır.

Stalin ise bu raporun üzerine el yazısıyla şu notu düşmüştür:

“Lenin Yoldaş, ben, yalnız dün öğrendim ki, Çiçerin, ne hikmetse Türklere aptalca ve provokatörce bir talep ileterek, Türk nüfusun çoğunlukta olduğu Türkiye vilayetleri Van, Muş ve Bitlis'i boşaltmalarını istemiştir. Bu emperyalist Ermeni

¹⁰⁸⁴ **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 5214 yaprak 1; fond 558 liste 11 dosya 338 yaprak 4.

talebi bizim talebimiz olamaz. Çiçerin'in milliyetçi ruhlu Ermeni telkinleri doğrultusunda Türklere nota göndermesini yasaklamak gerekir.”¹⁰⁸⁵

Stalin'in 12 Şubat'ta düştüğü bu nottan kısa bir süre sonra başında bulunduğu Milliyetler Halk Komiserliği'nin yayın organı Jizn Natsionalnostey gazetesinde “Önümüzdeki Konferansta Ermenistan ve Türkiye” başlığıyla bir yazı yayımlanır. Skaçko, Ermenistan'ın sadece Taşnakların “denizden denize Ermenistan” planından değil, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a bağlanmasından da vazgeçmesi gerektiğini vurgular. Çünkü artık bu taleplerin bir temeli yoktur. Ayrıca Ermenistan, sadece talep ettiği topraklardan değil, bağımsız Ermenistan'ın sınırları içindeki bazı bölgelerden de vazgeçmelidir. Kars ve Ardahan bölgeleri, Ermenistan ve Türkiye arasında kavga nedeni olmamalıdır. Bu toprakların Ermeni hükümeti tarafında işgalini emperyalist bir eylem olarak görmek gerekecektir. Öyle ki bu topraklardaki nüfusun yüzde 67'si Müslümandır.¹⁰⁸⁶

Moskova'da bu tartışmalar yaşanırken, aynı günlerde Ankara'ya yeni atanan Bolşevik elçisi Budu Mdivani de Türk halkının Rum ve Ermeni kıyımı iddialarından usandığına tanık olmuş ve Batılı devletlerin iki ülke arasındaki ilişkileri bozma planının önüne geçilmesi ihtiyacını tam anlamıyla hissetmiştir:

“Bence emperyalizme karşı mücadele eden bir Türkiye ile yine emperyalizme karşı mücadele eden Şûralar Rusyası arasında anlaşma ve uyuşmadan daha doğal bir şey olamaz. İki ülkenin düşmanları ortaktır. İki ülke iyilik ve kötülükte yazgılarını birleştirmişlerdir. Bu dostluk dünyada pek büyük değişikliklere neden olacak, onun için bu dostluğun muhalifleri onu bozmak için ellerinden geleni esirgemeyeceklerdir. Fakat her iki tarafa da düşen görev bu dostluğu korumak, hiçbir olumsuz etkiye maruz bırakmamaktır.”¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁵ Belgenin orijinali için bkz.: **RGASPI** fond 558 liste 1 dosya 5214 yaprak 1, 1 arkası. Onaylı kopyası için bkz.: **RGASPI** fond 558 liste 11 dosya 338 yaprak 4, 4 arkası. Ermeni milliyetçisi Zaharyan, Stalin'in bu notunu şöyle değerlendirmiştir: Kafkasya'dan gelen biri olarak Stalin, gerçek durumu çok iyi biliyordu. Halkların gelecekteki cellâdının trajik Ermeni meselesindeki korkunç rolünü bu eşsiz belgeyle son bulmamaktadır.” Bkz.: Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 65. Ermeni tarihçi İncikyan ise bu belgeyi Ermeni karşıtı ruhla yazılmış bir ihbar olarak değerlendirmekte ve Stalin'in Türklerin tarafını tutarak Türk saldırganlığını desteklediğini ifade etmektedir. Bkz.: Oganés İncikyan, **a.g.e.**, s. 11-12.

¹⁰⁸⁶ A. Skaçko, “Armeniya i Turtsiya Na Predstoyashi Konferantsiyah”, **Jizn Natsionalnostey**, 4 Mart 1921.

¹⁰⁸⁷ 20 Şubat 1921 günlü Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanan Mdivani ile mülakatın ilgili kısmı için bkz. Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoglu, **a.g.e.**, s. 304

Yukarıdaki rapor ve tespitler, Moskova Konferansı'nın¹⁰⁸⁸ gidişatında etkili olur. 16 Mart 1921 günü iki ülke arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanır. Moskova Antlaşması'yla Türkiye'nin bugünkü doğu sınırı çizilmiş olur. Gümrü Antlaşması'nın belirlediği sınır da doğrulanır. Antlaşma'nın 2. maddesiyle Türkiye, Batum'u Sovyet Gürcistanı'na bırakmıştır. Taraflar, 3. maddede Nahçıvan'ın koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşuluyla Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.¹⁰⁸⁹

Moskova Antlaşması'yla 1914 yılında Çarlık Rusyası'nın sınırları içinde yer alan 23600 kilometrekare toprak Türkiye'ye bırakılmış oldu.¹⁰⁹⁰

Lenin, imzalandıktan kısa bir süre sonra Moskova Antlaşması'nın kendilerini Kafkasya'daki bitmez tükenmez savaşlardan kurtardığını belirtmiştir.¹⁰⁹¹

Sovyet askeri istihbaratının hazırladığı 15 Nisan 1921 tarihli raporda Trabzon'da ayrı ayrı birçok kişinin bir ağızdan Türk milletinin kurtuluşunun Moskova Antlaşması'nda olduğunu söylediği kaydedilmektedir. Trabzon'da karargâhtan bir subay, Sovyet yetkilisine Türk subaylar arasında büyük sevinç olduğunu anlatmış ve “artık Doğu Cephesi'nde bir asker bile tutmamıza gerek yok, Batı'yı ise biz kendimiz hallederiz” demiştir.¹⁰⁹²

Arşiv belgelerinden Moskova Antlaşması'nın belirlediği sınırların Sovyet Ermenistanı'nın yetkililerini memnun etmediği görülmektedir. Ermenistan SSC Dışişleri Halk Komiseri Bekzadyan, Çiçerin'e Moskova Konferansı'nda Rusya'yı temsil eden heyeti ağır bir şekilde suçlayan bir açıklama göndermiştir. Ermenistan

¹⁰⁸⁸ Konferansın 10, 12, 14 ve 16 Mart tarihli oturumlarının tutanakları için bkz.: **Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Toplumsal Hareketler Devlet Arşivi** fond 609 liste 1 dosya 94 yaprak 41-67'den aktaran **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri 1920-1922**, s. 34-77.

¹⁰⁸⁹ Antlaşmanın ekleriyle birlikte tam metni için bkz.: İsmail Soysal, **a.g.e.**, C.I, s. 32-38; Rusça metni ve ek belgeleri için bkz.: **Dokümentü Vneşney Politiki SSSR**, C.III, s. 597-604; Fransızca orijinal metni için bkz.: **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 536-540.

¹⁰⁹⁰ Bkz.: S. V. Harmandaryan, **a.g.e.**, s. 186.

¹⁰⁹¹ V. İ. Lenin'in 9 Nisan 1921 tarihinde yaptığı konuşmanın ilgili bölümü için bkz.: V. İ. Lenin, “Doklad o Prodovolstvennom Naloge Na Sobranii Sekretarey i Otvetstvennih Predstaviteley Yaçeyek RKP(b) g. Moskvi i Moskovskoy Gubernii, 9 Aprelya 1921 g.”, **a.g.e.**, C.XLIII, 5. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1970, s. 151.

¹⁰⁹² Kafkas Cephesi Karargâhı'nın Güney Kafkasya devletleri hakkında hazırladığı, “Gizli” ibareli raporun ilgili kısımları için bkz.: **RGVA** fond 7 liste 2 dosya 484 yaprak 256 arkası, 257.

yönetimine göre Rus tarafı Kars'ın elde tutulması konusunda hiçbir çaba sarf etmemiştir.

Çiçerin'e göreyse Kars Türklere hediye edilmemiştir. Bu durum, şiddetli bir mücadelenin sonucudur. Çiçerin, Rus heyetinin konferansta her adımı Parti'nin Merkez Komitesi'nin kararları çerçevesinde attığını vurgular. Konferansta adım adım karşılıklı tavizler verilmiş ve Rus tarafının tavizleri de Merkez Komitesi tarafından belirlenmiştir. Merkez Komitesi'nin dâhil olmadığı tek bir önemli mesele dahi yoktur.¹⁰⁹³

Çağdaş Ermeni tarihçilerinden V. Petrosyan, Kemal-Lenin'in saldırgan ittifakının Ermenistan'ın parçalandığı Moskova Antlaşması'nı doğurduğunu belirtir ve Antlaşma'yı Polonya'nın paylaşıldığını iddia ettiği İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde imzalanan Molotov-Ribbentrop Antlaşması'yla kıyaslar.¹⁰⁹⁴ Aynı benzetmeyi Konstantin Zaharyan da yapmıştır. Molotov, 1939 yılında Polonya'yı "Versay sisteminin sakat çocuğu" ilan ederken 1920'de Bolşevikler de Ermenistan Cumhuriyeti'ni "uluslararası emperyalizmin piyonu" şeklinde tanımlamıştır. Zaharyan'a göre iki antlaşma arasındaki tek fark, Moskova Antlaşması'nın hâlâ geçerli olmasıdır.¹⁰⁹⁵ Ermeni milliyetçisi fikirlere sahip günümüzün araştırmacılarından Aleksandr Svarants ise Moskova Antlaşması'yla Türkiye'nin Pantürkizm planlarının bir parçasını gerçekleştirdiği kanısındadır. Türkiye, doğu sınırlarında Müslüman Kafkas cumhuriyetlerden (Azerbaycan'ın tahkim edilmesi ve Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nin kurulması) tampon bir bölge yaratarak gelecekte kendisi için olumlu jeopolitik bir konum sağlamıştır.¹⁰⁹⁶

Görüldüğü üzere Moskova Antlaşması, Batı'nın Kafkasya planlarına önemli bir darbe vurur. Kafkas Seddi bertaraf olurken Türk-Rus savaşı kışkırtmaları da uluslararası hukuk zemininde de boşa çıkartılır.

¹⁰⁹³ G. V. Çiçerin'in Ermenistan Sovyet hükümetinin Moskova temsilcisi Ter-Gabrielyan'a mektubu için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 4 klasör 5 dosya 12 yaprak 104, 104 arkası.

¹⁰⁹⁴ Liv Nansen-Hoyer, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁰⁹⁵ Konstantin Zaharyan, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁰⁹⁶ Aleksandr Svarants, **a.g.e.**, s. 98.

H. 1921 Yılındaki Diğer Gelişmeler

Batılı devletler, Londra Konferansı'ndan istedikleri sonucu alamayınca ve Moskova Antlaşması imzalanınca bu sefer de Güney Kafkasya'nın karşıdevrimci güçlerini birleştirme işine soyunurlar. Bu dönemde Güney Kafkasya'dan tasfiye edilmiş olan Musavatların, Taşnakların ve Menşeviklerin İtilaf Devletleri'nin himayesinde bir araya gelme çabaları da dikkat çekmektedir. Bağımsızlıklarının ilanıyla birbirlerine karşı birçok kanlı savaşa girişmiş olan bu eski hükümetlerin temsilcileri şimdi Kafkas Seddi projesinde yan yana geliyordu.

Bu doğrultuda 8 Mayıs 1921 tarihinde Paris Barış Konferansı'na katılmış olan Azerbaycan heyetinin tüm üyeleri, diğer heyetlerle işbirliği üzerine müzakerelerde bulunmuş ve Kafkas Konfederasyonu'nu kurmayı önermişti. Yaklaşık bir ay sonra Güney Kafkasya heyetleri ortaklık konusunu görüşmüşlerdi. Görüşmeler sonucunda heyetler arasında siyasi ve ekonomik ittifak oluşturulması düşüncesinde mutabakata varılmış ve bu konuda bir belge hazırlanarak imzalanmıştı.

Bu karar, Fransız başbakanına da iletilmişti. Fransız yetkililer ise bu koalisyona Beyaz Rusları da katarak Bolşevik karşıtı cepheyi güçlendirmek istemişti. Bu çerçevede 7 Temmuz 1921'de Paris'te Kafkasya ve eski Rusya delegeleri arasında Fransızların da katıldığı bir toplantı yapılmıştı. Azerbaycan heyetinin başında bulunan Ali Merdan Topçubaşı, İtilaf Devletleri'ni Doğu'da istikrarın garantörü olan Türkiye'yi tanımaya ve desteklemeye çağırarak katılımcılara o dönem konjonktüründe ortaya çıkan Türkiye-Bolşevik uyumunun, Bolşevik idealler ve İslam'ın manevi değerleri arasındaki çelişkiden dolayı geçici olduğuna inandırmaya çalışmıştı. Ancak toplantı, katılımcıların birbirlerini suçlamasıyla devam etmiş ve herhangi bir karar alınmadan dağılmıştı.¹⁰⁹⁷

Benzer girişimler daha sonra da yaşanmış, 1922 Baharında toplanan Cenova Konferansı'nın arifesinde aynı heyetler, Paris'ten Londra'ya geçmiş İngiliz yetkililerle görüşmeler yapmışlardı.¹⁰⁹⁸

Ankara hükümeti ise bu konularda oldukça hassastır. Bakû'ye elçi olarak atanan Memduh Şevket Bey'e verilen talimatta Türkiye ile Azerbaycan, Ermenistan

¹⁰⁹⁷ Vügar İmanov, a.g.e., s. 206-207; **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 76.

ve Gürcistan arasında ilişki kurulmasına engel olan sorunların nasıl giderilebileceği ve İngiliz tahriklerinin ne derece etkili olduğunun rapor edilmesi de istenmiştir.¹⁰⁹⁹

1921 Mayıs'ında yaşanan başka bir kriz ise Kızıl Ordu'nun Kafkasya üzerinden Türkiye'ye saldıracağı söylentileridir. Ali Fuat Paşa'nın 26 Mayıs 1921 tarihli raporuna göre Troçki ve Stalin Kafkasya'ya gitmiştir. Ruslar İngilizlerle anlaşmış ve politikalarında değişiklik yapmaktadır. Her iki Sovyet liderinin Kafkasya'ya gitmesi Ali Fuat Paşa tarafından bir saldırının ön hazırlığı olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁰⁰ Karabekir ise bu söylentilerin Doğu ordusunun Batı Cephesine sevkini engellemek için bir İngiliz propagandası olduğuna şüphe duymamaktadır.¹¹⁰¹ Karabekir'in ifadesiyle Ermenistan harekâtının başarısıyla birlikte Rusya'yla Türkiye'nin arasını bozmak için yalan yanlış havadisler çıkartılmış, her gün Türk tarafına Sovyet Rusya'nın Kars'a geleceği, öteki tarafa da Türklerin Erivan, Tiflis ve Batum'a girecekleri söylenmiş, fakat bütün bu yalanlara "tükürülmüş" ve hakikat güneşi her tarafı "nurlandırmıştır".¹¹⁰²

Kafkas Seddi'nin ortadan kaldırılmasıyla Doğu Cephesi'ni güven altına alan Türkiye kuvvetlerini Batı'ya seferber edince Batı basını harekete geçmiştir. 1921 Temmuz'unda Yunan Ordularının Sakarya Nehri'nden doğuya doğru taarruza kalkınca Batı basınında Buduyonny'ın süvarilerinin Güney Kafkasya'dan Ankara'ya doğru ilerlediği haberleri yayılmıştır.¹¹⁰³ Rusya'nın Kafkasya üzerinden saldıracağına dair benzer dedikodular, 1921 Sonbaharında da yayılacak, Sovyet hükümeti bu haberleri kesin olarak yalanlayacaktır.¹¹⁰⁴

O süreçte Yunanlar da Türk-Rus ilişkilerinin bozulması için yoğun çaba harcamaktadır. Sokrat Pantelemoviç Kuyumcuoğlu isimli bir Rumun Batum'da Türkiye aleyhtarı propaganda yaptığı ve bu kişinin Yunan Kralı Konstantin'in ajanı olduğu tespit edilmiştir. İki farklı kaynaktan Türk tarafına gelen bilgiye göre bu şahıs

¹⁰⁹⁸ A.e., s. 76.

¹⁰⁹⁹ Bilal Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Ankara, Bilgi Yayınevi, Nisan 1996, s. 78-79.

¹¹⁰⁰ Ali Fuat Paşa'nın ilgili raporu için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1077; Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 10 Haziran 1921 tarihli yazısı için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XI, s. 199.

¹¹⁰¹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1079.

¹¹⁰² Karabekir'in 21 Mart 1922 günü Mahmut Sadık Bey'e verdiği mülakatın ilgili bölümü için bkz.: **A.e.**, s. 1216.

¹¹⁰³ S. V. Harmandaryan, **a.g.e.**, s. 197.

¹¹⁰⁴ A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 174.

İstanbul'daki Yunan komutanlığı ve Yunan Gençliği Merkez Komitesi tarafından görevlendirilmiştir.¹¹⁰⁵

Türkiye'yle Sovyet Rusya'nın arasının açılması planlarında İstanbul basını da rol oynamıştır. Örneğin Bekir Sami Bey'in Paris'te Güney Kafkasya'nın eski hükümetlerinin temsilcileriyle bulunduğu yazılmıştır.¹¹⁰⁶ Yapılan kışkırtıcı yayınlar üzerine Ali Fuat Paşa, Çiçerin'e 14 Kasım 1921 tarihinde bir mektup göndermiştir:

“Vaziyeti incelemek ve önyargısız bir biçimde teşhis etmek isteyen herkes için tamamen açıktır ki, zincirlenmiş durumda bulunan İstanbul'un Türk basını, sizin hükümetiniz nezdinde temsilcisi olmaktan onur duyduğum Türkiye halkının görüşünü temsil etmekten uzaktır.

Sayın Komiser, emperyalist Batı'nın talimatlarıyla ve Müttefik polisinin tehdidi altında yazan esir durumdaki İstanbul'un Türk basınının haberlerine asla değmeyecek bir şekilde önem atfetmemenizi dilerim.”¹¹⁰⁷

Kars Antlaşması'yla planları suya düşen İngilizler, bu sefer de TBMM'nin Fransa'yla imzaladığı Ankara Antlaşması'nda gizli bir madde olduğu, bu maddenin eski hükümet temsilcilerinin yardımıyla Güney Kafkasya'nın ele geçirilmesini ve Bolşeviklerin bölgeden kovulmasını öngördüğü yalanını yayar.¹¹⁰⁸

O dönemde Türkiye'ye gelen¹¹⁰⁹ Sovyet devletinin önemli askeri yetkililerinden M. V. Frunze, Batı'nın Türkiye'yle Rusya'yı karşı karşıya getirme çabalarını şu şekilde değerlendiriyordu:

“Bu dedikodu ve söylentilere bağlı olarak bizde İtilaf Devletleri'nin kışkırtıcı politikalarıyla Türkiye'yle sınırimızda askeri anlamda bile olabilecek büyük sorunlar yaratabileceği konusunda endişeler uyandı. Özellikle Türkiye'yle doğrudan komşu olan Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinde bu endişeler güçlüydü. Söylemek gerekir ki, Türkiye topraklarında ve dışında, kısmen de bizim topraklarımızdaki

¹¹⁰⁵ Ali Fuat Paşa'nın G. V. Çiçerin'e 28 Eylül 1921 tarihli mektubunun el yazılı Fransızca orijinali için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 5 yaprak 137, 137 arkası, 138. Rusçası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 5 yaprak 139, 139 arkası.

¹¹⁰⁶ **RGASPI** fond 64 liste 2 dosya 134 yaprak 97.

¹¹⁰⁷ **AVPRF** fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 6 yaprak 22.

¹¹⁰⁸ Londra'daki Sovyet temsilcisi Krasin'in Aralık sonundaki telgrafi için bkz.: A. N. Heyfets, **a.g.e.**, s. 168-169.

¹¹⁰⁹ Frunze'nin Türkiye ziyaretiyle ilgili bkz.: Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s. 114-129.

birçok unsur Sovyet Cumhuriyetleri ve Anadolu Türkiye'si arasındaki dostluğun bozulmasıyla çok yakından ilgileniyorlardı. Bu unsurlara çok sayıdaki Beyaz Ordu mensupları, Beyaz Ordu çetelerinin artıkları, ayrıca Menşevikler, Ermeni Taşnaksutyun vd. dâhildir. Kısmen bizim ve topraklarımızda, kısmen Türk topraklarında bulunan bütün bu baylar, var güçleriyle aramızdaki dostluk ilişkilerini koparmaya ve ellerinden gelse Türkiye ile aramızda bir savaş çıkarmaya uğraşıyorlardı. Şunu da belirtmek gerekir ki, İtilaf güçleri tarafından desteklenen bu kışkırtıcı çalışma sonuçlarını vermişti.

Kafkasya'dan geçtiğim zaman orada oldukça endişeli ruh hallerini tespit ettim. Birçok yoldaşımız arasında yakın bir gelecekte Anadolu Türkiye'si'nin doğrudan saldırısının hedefi olmasa da her hâlükârda topraklarımıza saldırabilecek Beyaz Orduların yardımıyla dolaylı bir saldırının hedefi olabileceğimiz konusunda endişe hâkimdi. Türkiye topraklarında bulunduğumda orada da aynı panik havasının varlığını gördüm. Bizim heyetin ilk karaya çıktığı kent olan Trabzon'dan başlayarak Ankara'da biten yolculuğumuz boyunca son derece büyük telaşa tanık olduk. Hükümette olsun, en üst halk tabakasında olsun Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde başlayan soğukluk ve güya bizim tarafımızdan büyük bir askeri hazırlık yapılıyormuş diye alınan haberler üzerine ortaya çıkan bir telaş vardı.”¹¹¹⁰

Bu durum doğaldır ki Sovyet askeri çevrelerini de etkilemiştir. Özellikle Türk Ordusu'nun durumu Sovyet askeri istihbaratının önemli gündem maddelerinden biriydi. Daha Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından Sovyet askeri istihbaratı, emperyalizmle işbirliği içinde gördüğü Ermenistan ve Gürcistan'la olası savaş durumunu ve bu ülkelerdeki Taşnak ve Menşevik iktidarlarını Türk ordularıyla birlikte yıkma ihtimalini göz önünde bulundurup bütün bu ülkelerle ilgili ayrıntılı bilgi toplamaya başlamıştı. Bununla birlikte dost Türkiye'nin ortak düşman İtilaf Devletleri'ne karşı direnme gücünün ve başarı şansının araştırıldığı da görülmekteydi. Tabi olası iktidar değişikliklerinde veya Batı'nın kışkırtmaları sonucunda kendilerine yönelebilecek askeri gücü tanımak hedefi de Sovyet askeri istihbaratı açısından önemliydi.

¹¹¹⁰ M. V. Frunze, “Doklad o Poyezdke v Angoru Na Obyedinennom Zasedanii Sovnarkoma i TsİKa Ukraini”, **Sobranii Soçineniy**, C.I, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1926, s. 355-356. Ayrıca bazı hatalı çeviriler olmakla birlikte bkz.: M. V. Frunze, **Türkiye Anıları**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1978, s. 119-120.

Sovyet Rusya'nın Kafkas Cephesi Karargâhı İstihbarat Dairesi, 21 Temmuz 1920 tarihinde Güney Kafkasya'da görev yapan XI. Kızıl Ordu Kurmay Başkanı'na bir genelge göndermişti. Genelgede Kafkas Cumhuriyetleri, Türkiye ve İran'la ilgili bilgi toplanması istenen konular belirtilmişti:

“I. Ülkenin genel siyasi durumu, siyasi yapı, siyasi örgütlerin mensupları.

II. Ülkenin genel askeri durumu.

1. Askeri politika. Hükümetin takip ettiği amaç. Sovyet Rusya'ya ilişkin uygulanması belirlenen stratejik plan.

2. Ülkenin silahlı kuvvetleri.

a. Personel bütünlemesi: Erlerle, astsubaylarla, subaylarla personel mevcudunun tamamlanması, personel bütünleme sistemi, personel bütünlemesini yürüten organlar; nerede yerleştikleri, personel bütünlemesinin bölgelere göre dağılımı.

b. Ordunun seferberliği, ordunun ikmal kaynakları olarak insan, at, at arabası, otomobil vd. sayısı. Yeni birlik oluşturma planları.

c. Silahlı kuvvetlerin yapısı, birliklerin kategorilerine, silah cinsine ve görevlerine göre ayrımı.

d. Ordunun örgütlenmesi, birlik tipine ve bütün silah cinslerine göre askeri birlikler.

e. Ordunun barış ve savaş zamanında mevcudu: Silah ve sınıflarına göre. Askeri birliklerin kadroları.

f. Ordunun moral durumu ve siyasi eğilimi, ordunun halka tavrı.

g. Askeri hazırlık: Er, komuta kademesi, tip ve sınıflarına göre harbe hazır birlikler, eğitim ve tatbikat arazileri, manevralar, tüzükler, yönergeler, genelgeler, emirler vd.

h. Ordunun yaşam tarzı.

i. Üniformalar: Barış ve savaş zamanı.

3. Askeri idarenin yapısı. Sorumluluk sahibi olanlar. Yüksek komuta kademesinin karakteristiği.

4. Orduların yerleşimi. Ordu birliklerinin, kurumlarının, karargâhlarının ve kuruluşlarının yerleştikleri noktalar.

5. Ülkenin iç durumu: Ordunun iç güvenliğe harcadığı kaynaklar.

6. Askeri ikmal yolları:

a. Demiryolu ağı: Demiryolu kavşakları, yapısı, lokomotif ve vagon sayısı, yakıt stoku, demiryollarının nakil kabiliyeti ve randımanı, büyük köprüler, istasyonların askeri taşımacılığa hazırlık açısından donanımı (askeri platformlar, konaklama ve yemek noktaları).

b. Seferberlik zamanında askeri nakliyat planları ve yoğunlaşma (yoğunlaşma bölgeleri).

c. Su yolları ağı ve askeri anlamda hazırlığı.

d. Şose ve toprak yolları, kavşakları.

7. İletişim: Ülkenin a. telgraf, b. telefon ağı ve radyo istasyonları.

8. Tahkimat noktaları ve yapısı: Stratejik noktaların önemi.

9. Teknik araçlar: Orduda. Bu alandaki yeni buluşlar. Teknik araçların kullanımı ve barış zamanındaki tecrübeleri. Hava kuvvetleri ve havacılık.

10. Ordunun donanımı ve yiyecek-giyecek durumu: Depolar, dağıtım merkezleri, fabrikalar ve imalâthaneler. Farklı tiplerde askeri stok. Sanayinin harp ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi.

11. Farklı ölçeklerde askeri haritalar.

12. Deniz gücü ve ticaret filosu: Deniz üsleri, limanlar, tersaneler, tersane havuzları vd.

III. Ülkenin idari yapısı: İdari merkezler ve yerel yönetimlerin bölgelere göre ayrımı, yerel yönetim organları, büyük merkezlerde yaşam.

IV. Ülkenin genel ekonomik durumu.

V. Ülke basını ve askeri literatür.”¹¹¹¹

Belgede belirtilen başlıklar üzerine toplanan verilerin ek materyallerle ve şemalarla birlikte en kısa şekilde periyodik olarak her ayın 25'ine kadar özel kuryeyle gönderilmesi istenmekteydi.¹¹¹²

1921 yılının sonlarında ve 1922 yılının başlarında Sovyet askeri yetkilileri, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya saldırabileceği söylentileri dolayısıyla yukarıda aktarılan genelge çerçevesinde raporlar da kaleme almışlardı.

Örneğin Kızıl Ordu'nun Kurmay Başkanı Lebedev, Askeri Devrim Konseyi Başkan Yardımcısı Sklyanskiy'e gönderdiği 27 Aralık 1921 tarihli raporda Rus-Türk sınır bölgesinde askeri harekât olasılıklarını değerlendirmekte ve Türk Ordusu'yla ilgili bilgiler vermektedir.

Rapora göre Türkiye'nin Rusya'yla işbirliği yapması veya çatışması tamamen çıkarlarına ve uluslararası duruma bağlıdır. Ancak Lebedev, raporunda sınırda bulunan Türk kuvvetlerinin (26000 kişi ve 40000 kişiye kadar toplam potansiyel) tehlike yaratabilecek ciddi bir saldırı için yetersiz olduğunu da belirtir. Lebedev'e göre Türkiye'nin Batı Cephesi'nde Doğu Cephesi'ne asker kaydırabilmesi ise iki şekilde mümkündür. Birincisi, Yunanlarla barış imzaladıktan sonra; ikincisi, İtilaf Devletleri'nin Türkiye'ye deniz araçları vermesi ve onu askeri anlamda donatması durumunda. Ordunun Anadolu üzerinden batıdan doğuya kaydırılması uygun yolların olmamasından dolayı oldukça az bir ihtimal dâhilindedir. Diğer taraftan deniz yoluyla kaydırma sürecinde de orduların limanlarda toplanması uzun bir zaman alacaktır.

¹¹¹¹ **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 906 yaprak 1 ve 1 arkası.

¹¹¹² **RGVA** fond 195 liste 3 dosya 906 yaprak 1 arkası. Genel olarak değerlendirdiğimizde belgede stratejik bir istihbarat çalışması öngörülmektedir. İlgili ülkenin mevcut siyasal ve askeri durumunun yanında potansiyel gücü de tespit edilmeye çalışılmıştır. Savaş durumunda ülkenin bu güçlerle ne yapabileceği ve savaşı ne kadar sürdürebileceği, güçlü ve zayıf yanları, savaşı sürdürebilecek kritik noktaları, yani ağırlık merkezi tespit edilmek istenmiştir. Bunlara bağlı olarak da savaşı destekleyecek ekonomik durumun ve potansiyelin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Belgenin özünün bir ülkenin

Bu sebeple ordunun doğuya kaydırılması her ihtimalde iki aydan fazla sürecektir. Yunanlarla hemen anlaşma imzalanması ve İtilaf Devletleri'nin geniş desteğinin sağlanması durumunda dahi Türklerin Sovyet Rusya'ya karşı askeri harekâta başlaması ilkbahardan önce mümkün olmayacaktır. O zamana kadar bir saldırı neredeyse ihtimal dışıdır.

Ancak Lebedev, tetikte olunması ve her ihtimale karşı ilkbahara doğru Kafkaslar'da savaşa hazır olunması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini de ifade etmiştir. Ayrıca kıyı bölgeleri güçlendirilmelidir. Çünkü ilkbaharda ciddi bir savaş ancak geniş çaplı bir çıkartma yapılmasıyla olasıdır.

Lebedev, İtilaf Devletleri'nin geniş yardımıyla Türklerin 150000 kişiye kadar bir ordu toplayabileceğini, kendilerinin Güney ve Kuzey Kafkasya'da buna karşı koyabilecek yeterli güçlerinin bulunmadığını, bölge dışından güç takviyesi yapılması gerektiğini, ayrıca Güney Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetlerinin yerel ordularının Türkiye'yle savaş durumunda tam bir soru işareti olduğunu da raporuna eklemiştir.¹¹¹³

Ancak bu raporun dikkate alınmadığı görülmektedir. Yapılan tespitlerin nesnel zemini yoktur ve gelişmeler de bunları doğrulamayacaktır. Türkiye, esas olarak kendini kurtarma derindedir. Ayrıca Frunze'nin Türkiye ziyareti iki ülke arasındaki ilişkileri çok daha ileri bir safhaya taşımıştır. Türk-Fransız Antlaşması'yla ilgili yayılan dedikoduların gerçeklik payı olmadığı da kısa süre içinde ortaya çıkmıştır.

Bu rapordan kısa bir süre sonra 17 Ocak 1922'de RSFSC'nin Ankara'daki Maslahatgüzarı V. Mihaylov, Kafkas Cephesi Askeri Devrim Konseyi üyesi G. K. Orconikidze'ye gönderdiği mektupta benzer konulara değinmiştir. Mihaylov'un Lebedev'in raporundan haberdar olduğu anlaşılmakta, çünkü o da ilkbaharda bir saldırının mümkün olup olmayacağını tartışmaktadır:

“Türkler, gerçekten ciddi olarak bütün dikkatini şu an Rusya'ya çevirmiş durumda ve bizim yardım etmemizi bekliyorlar. Eğer Yunanları dağıtamazlarsa, her

milli güç unsurlarını (demografik, ekonomik, askeri, sosyal, bilimsel, kültürel, siyasi gücünü) açığa çıkartmak olduğunu söylemek mümkündür.

¹¹¹³ **RGASPI** fond 5 liste 1 dosya 2436 yaprak 57-58.

koşulda da yeni bir bahar saldırısı tehlikesi sifıra iniyor. Uluslararası durumun ve bir dizi meseleyle ilgili İngiltere ve Fransa arasındaki kavganın şu an İtilaf Devletleri tarafından herhangi bir somut yardımı hesaba katmaya uygun olmadığını anlıyorlar. Şu an Rusya'nın uluslararası durumunun ciddi düzeyde güçlendiğinin bilincinde ve sesli olarak Cenova ve önümüzdeki benzer konferanslarda Sovyet Rusya'yla el ele hareket edebileceklerinin ve onun yardımıyla milli taleplerini dayatabileceklerinin hayalini kuruyorlar.”¹¹¹⁴

1921 yılının sonlarında İtilaf Devletleri, Kafkasya'da hem Kemalistlere ve hem Bolşeviklere karşı savaşmak üzere Türkiye'de bulunan Beyaz Orduları da kullanmak istemiştir.

Simferopol'ün eski garnizon komutanı ve merkez kumandanı Albay E. P. Gilbih, İstanbul'dan Sovyet Rusya'ya döndükten sonra Moskova'da Çeka yetkililerinin sorularına 12 Kasım 1921 tarihinde verdiği cevapta Müttefiklerin Türkiye'de bulunan Beyaz Orduların kuvvetlerinin Kafkasya'da kullanılmasıyla ilgili planlarına da değinmiştir. Gilbih'in aktardığına göre İngilizlerin General Vrangel'le Beyaz Ordu süvarilerinin çoğunluğunun Sovyet Ordularına karşı diğer birliklerin Güney ve Kuzey Kafkasya'ya çıkarma yapmasına paralel olarak savaşmak üzere Hindistan'a gönderilmesi hakkında görüşmeler yaptığını dair söylentiler dolaşmaktadır.¹¹¹⁵

Benzer söylentilerden başka bir Beyaz Ordu subayı olan Boris Nikolayeviç Voynahovskiy de bahseder. 13 Kasım 1921'de Çeka yetkililerine verdiği ifadeye Beyaz Orduların Müttefikler tarafından Kafkaslar'da petrol bölgelerini işgal etmek ve Doğu'yla Rusya arasındaki irtibatı kesmek için kullanılabileceklerine dikkat çekmiştir. Başka bir söylentiye göreyse Yunanlar da Mustafa Kemal Paşa'yla bağlantısını kesmek için Beyaz Orduların Kafkasya'ya çıkarma yapmasını istemektedir.

Voynahovskiy'in verdiği başka bir bilgi de İngiliz istihbaratının en fazla Kafkasya'daki durumla ilgilendiğidir. Kendi ajanları yoktur, Beyaz Ordu

¹¹¹⁴ Mektubun orijinali için bkz.: **RGASPI** fond 85 liste 1S (Türkiye) dosya 96 yaprak 58-59.

¹¹¹⁵ Albay Gilbih'in sorgusunun tam metni için bkz.: **Rusya Federasyonu Federal Güvenlik Servisi Merkez Arşivi (TsA FSB RF)** fond 1 liste 5 dosya 144 yaprak 133-138'den aktaran: **Russkaya Voyennaya Emigratsiya 20-h-40-h Godov. Dokumentı i Materialı**, C.1 (kitap 2), Moskva, İzdatelstvo "Geya", 1998, s. 107-114.

mensuplarını kullanmaktadır. Voynahovskiy, İngilizlerin Kafkasya'ya kendi ajanlarını gönderip göndermediklerini bilmemektedir.¹¹¹⁶

Türk yetkililerine ait imzasız bir istihbarat belgesinde de İngilizlerin Kafkasya'daki Bolşevik karşıtı Ermeni ve Gürcüleri ayaklandırarak, Vrangel ordusunu Batum'a göndermek istediği yazmaktadır. Ancak bu niyetin öğrenilmesi üzerine Ruslar, Rusya'dan başka yerler için kan akıtmayacaklarını kesin olarak açıklamışlardır.¹¹¹⁷ Bazı kaynaklar, Fransa'nın Vrangel'in Bolşeviklerle ve Kemalistlerle savaşabileceğini önerdiği Gürcistan'a ve Ermenistan'a aktarılmasını kabul etmediğini de kaydetmektedir.¹¹¹⁸

İ. Güney Kafkasya'da İstikrar ve Barış: Kars Antlaşması

Batı'nın Türk-Rus Savaşı kışkırtma çabalarına uluslararası hukuk zemininde verilen en son yanıt da Kars Antlaşması olmuştur.

Kars Konferansı'nın hazırlık evresinde Ermenistan SSC Dışişleri Halk Komiseri Mravyan, Yusuf Kemal'e gönderdiği 28 Ağustos 1921 tarihli mektupta Türk ve Ermeni hükümetlerinin seleflerinin şovenizminden ve karşılıklı kör nefretinden kurtulduklarını yazmıştır. Her iki hükümet de Avrupa diplomasinin çözemediği bütün meselelerin adil çözümünü bulabilmektedir. Mravyan'a göre iki komşu halk arasındaki nefret, emperyalist diplomasi tarafında yapay ve kötü niyetli

¹¹¹⁶ Sorgu tutanağının tam metni için bkz.: **TsA FSB RF** fond 1 liste 5 dosya 144 yaprak 105-119'dan aktaran: **Russkaya Voyennaya Emigratsiya 20-h-40-h Godov. Dokumentı i Materialı**, s. 114-131. Kızıl Ordu komutanlarından M. V. Frunze'nin Türkiye ziyaretini gerçek olay ve belgelerden yola çıkarak konu alan "Türk Kervanı" isimli romanda Frunze'yle Sovyet Rusya'ya geri dönmüş olan Beyaz Ordu generallerinden Slaşov arasındaki diyalog canlandırılmıştır. Frunze'nin Vrangel ordusunun Ankara'yı tehdit edip etmediği sorusuna Slaşov, "Hayır!" yanıtını vermiştir. Ardından Frunze, Beyaz Orduların Sovyet Güney Kafkasya'sına gönderilme planını sormuş, Slaşov da şu cevabı vermiştir: "Kemal, Beyaz Orduların kendi topraklarından geçmesine izin vermez. Onlar ki eski Çarlık Ordusu! O [Mustafa Kemal], asla sizinle savaşa girmek istemiyor. Vrangel ise savaş demek!" Bkz.: Yakov İliçev, **Turetskiy Karavan**, Leningrad, İzdatelstvo "Sovjetskiy Pisatel", 1980, s. 64.

¹¹¹⁷ **TİTE Arşivi**, Kutu No 51 Belge No 21'den aktaran: Oya Dağlar, Elçin Macar, **Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de**, İstanbul, Libra Kitap, 2010, s. 222.

¹¹¹⁸ Bkz.: Jean Bernachot, **Les Armées Françaises en Orient Après l'Armistice de 1918**, Paris, Imprimerie Nationale, 1970, s. 55'ten aktaran: Bilge Criss, **a.g.e.**, s. 113. Gürcistan ve Ermenistan'a gidilmesi fikrinin Beyaz Rusların Paris Büyükelçisi Maklakov'un fikri olduğu, Vrangel'in ise buna karşı iki başka fikir (Batı Cephesi'nde Bolşeviklere karşı savaşan orduya katılmak ya da Çanakkale Boğazı'ndaki uluslararası kuvvetlere iltihak etmek) öne sürdüğü de belirtilmektedir. Bkz.: Alexandre Jevakoff, **Les Russes Blancs**, Paris, Tallandier, 2007, s. 225'ten aktaran: Oya Dağlar, Elçin Macar, **a.g.e.**, s. 43.

olarak kışkırtılmıştır. Mravyan, mektubunda barış içinde birlikte yaşama ve karşılıklı güven vurgusu da yapmaktadır.¹¹¹⁹

Aynı gün Yusuf Kemal Bey, gönderdiği notayla konferans yerinin Kars olması konusundaki onayını mevkidaşı Çiçerin'e iletmiştir.¹¹²⁰

Kars Konferansı'nın hazırlık sürecinde Güney Kafkasya'daki Sovyet Cumhuriyetleriyle Doğu Cephesi bölgesi arasındaki diplomatik ilişkilerde hız kazanmıştır. 30 Ağustos 1921'de Sovyet Ermenistanı konsolosu Kars'a gelmiş ve Kâzım Karabekir'le bir görüşme yapmıştır. 6 Eylül'de ise Sovyet Azerbaycanı konsolosu şehre varmıştır.¹¹²¹ 19 Eylül'de de Detstov'un Artvin'e konsolos olarak atandığı haberi ulaşmıştır.¹¹²²

Kars Konferansı'na giden süreçte İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi başka önemli bir buluşmaya da ev sahipliği yapmıştır. İki ülkede de onaylanan 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'nın teatisi Kars'ta gerçekleştirilmiştir.

Sovyet tarafını temsilen 20 Eylül'de Kars'a gelen Sovyet heyeti, askeri törenle karşılanmıştır. 22 Eylül 1921 günü de antlaşmanın tasdikli suretlerinin teatisi için Kars'ın en büyük resmi salonu olan Vali konağında parlak bir tören gerçekleşmiştir. Heyet, A. N. Kuznetsov ve Rus ordularının Batum'a girdiği zaman mevki kumandanlığı yapan ve Türk müfrezesine bayrak hediye eden N. V. Kuybişev'den oluşmaktadır. Törende Kuybişev'in bu hediyesine karşılık olarak mektep çocukları gelen misafirlere bir tarafı Türk bir tarafı Sovyet bayrağını armağan etmişlerdir. Törende Enternasyonal ve Türk milli marşları çalınmıştır. Kuznetsov'un geçişi sırasında da Türk askerleri iki sıra halinde dizilmişlerdir. Törende top atışları da yapılmıştır.¹¹²³

Sovyet heyetinin başkanı A. N. Kuznetsov, törende yaptığı konuşmada sultan ve çar dönemiyle yeni kurulan Moskova-Ankara arasındaki ilişkilerin arasındaki

¹¹¹⁹ AVPRF fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 5 yaprak 69.

¹¹²⁰ AVPRF fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 5 yaprak 76.

¹¹²¹ AVPRF fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 36. Rus konsolosu Norman ise şehre daha önceden atanmıştır. Atamayla ilgili Çiçerin'in Ali Fuat'a gönderdiği 1 Haziran 1921 tarihli mektup için bkz.: AVPRF fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 1 yaprak 85.

¹¹²² Atamayla ilgili Çiçerin'in Ali Fuat'a gönderdiği 19 Eylül 1921 tarihli mektup için bkz.: AVPRF fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 2 yaprak 33.

¹¹²³ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1110; AVPRF fond 132 liste 4 klasör 5 dosya 12 yaprak 122, 123.

farka işaret etmiş, çarın olumsuz politikalarından bahsetmiş ve ardından dostluk vurgusu yapmıştır:

“Önceden söylediğim gibi muzaffer Türk ordusunun panik içinde geri çekilen ve ardında oldukça fazla ganimet ve yüksek miktarda esir bırakan düşmanın cephesini yardığı ana denk düşen bu tarihi gün, bana hükümetim adına kahraman Türk Ordusunu ve onun halk kitlelerinin yöneticilerini zaferlerinden dolayı kutlamak ve en kısa zamanda düşmanı imha etmesini dilemek hakkını ve imkânını vermektedir.”¹¹²⁴

Karabekir ise cevabi konuşmasında Doğu’da özgürlüğün ve dostluğun temellerini döşeyen Moskova Antlaşması’nın teati edildiğı tarihi anda insanlığın eziyet çektiğı tiranlıklardan ve sömürücülerden tamamen kurtulmasını ve sonunda hak ettiğı mutluluğı yakalamasını dilediğini ifade etmiştir. Karabekir, “Yoldaş” şeklinde hitap ederek Moskova Antlaşması’nın cebir ve tahakküme değil, hakka ve adalete dayandığını vurgulamış, Antlaşma’nın iki halk hükümeti tarafından imzalandığını ve artık milyonlarca Rus ve Türkün namus üzerine verdiğı bir ahid olduğunu söylemiştir.¹¹²⁵

Salonda halktan ve subaylardan yoğun katılım olduğı gibi dışarıdaki meydan da doludur. Yetimlerden oluşan bir müfreze de askerle birlikte dışarıda ve salonda törene katılmıştır. Törenden sonra meydanda çeşitli idman hareketleri de gösterilmiştir. Bu, Rus heyeti üzerinde büyük etki yaratmıştır. Kuznetsov, karşılaştığı bu tablo üzerine meydanı dolduran çocuklar üzerine şöyle bir konuşma yapmıştır:

“Karşımızdaki Türklerin bizim zan ve tahmin ettiğimiz insanlardan pek yüksek ve pek hürmete şayan insanlar olduklarını ve böyle bir milletle de dostluğun Sovyet Rusya’nın yaşayabilmesi için elzem bulunduğunu bütün milletime haykıracağım. Bizim çocuklarımızdan daha cevval, daha gürbüz ve daha ateşli gördüğüm bu Türk çocuklarını pek büyük hayretler ve takdirlerle görerek Türkiye’nin istiklâl harbi için bütün dünya ile uğraşabileceklerini tasdik ediyorum.

¹¹²⁴ AVPRF fond 132 liste 4 klasör 5 dosya 12 yaprak 119, 119 arkası.

¹¹²⁵ AVPRF fond 132 liste 4 klasör 5 dosya 12 yaprak 120; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1110-1111.

Gördüğüm bu numune muzafferiyetinizin kat'î olacağını müjdelediğini bütün varlığımla kabul ediyorum.”¹¹²⁶

Bu heyet, birkaç gün daha kaldıktan sonra Kars'tan ayrılmış, 26 Eylül'de de Kars Konferansı için heyetler şehre gelmiştir. TBMM hükümetini Kâzım Paşa (Karabekir) başkanlığında bir heyet temsil eder. Azerbaycan SSC'yi İşçi-Köylü Teftiş İşleri Halk Komiseri Behbud Şahtahtinski, Ermenistan SSC'yi Dışişleri Halk Komiseri Askanaz Mravyan ve İçişleri Halk Komiseri Pogos Makinyantsiyan, Gürcistan SSC'yi Askeri-Deniz İşleri Halk Komiseri Şalva Eliava ve Dışişleri Maliye Halk Komiseri Aleksandr Svanidze, RSFSC'yi ise Letonya temsilcisi Yakov Ganetskiy temsil eder. Bolşevik heyeti, memur ve hizmetlileriyle birlikte 150 kişidir.

Karabekir, asker olduğu ve siyasi bir heyetle mücadele için hazırlıklı bulunmadığı gerekçesiyle görevine itiraz etse de Ankara'nın ısrarı üzerine Türk heyetine başkanlık yapar.¹¹²⁷

26 Eylül'de başlayan konferansın açılış konuşmasında Karabekir, Kafkas milletlerini Türk hükümeti ile Sovyet Rusya arasında doğunun “muhterem birer uzvu” olarak tanımlayacaktır. Türkiye, Batı'nın zulmüne karşı yüzünü Doğu'ya çevirdiği zaman muazzam bir devrimin dünyayı saran hararetiyle coşan Sovyet Rusya'yı görmüştür ve onunla Doğu'nun kurtuluş ve refahına, dostluk ve kardeşliğine hizmet etmek için yemin etmiştir.¹¹²⁸

Sovyet Rusya temsilcisi Ganetskiy ise Türk-Ermeni ilişkileri üzerine şu sözleri söylemiştir:

“Burada bir yeni büyük iş daha deruhde edilecektir. Kahraman Türk milleti ve Ermeni milleti bütün cihana yalnız söz ile değil fiiliyat ile isbat ve izhar edeceklerdir ki bunları yekdiğerinden ayıran kin ve husumeti ilelebed red ve terk eklemişlerdir. Bu iki millet ellerinde bir hançer gizleyerek birbirine yaklaşmıyor. Bunlar kardeş muhabbetiyle mütehasstirler.”¹¹²⁹

¹¹²⁶ A.e., s. 1111.

¹¹²⁷ Mehmet Perinçek, a.g.e., s. 112; Kâzım Karabekir, a.g.e., C.II, s. 1111-1112.

¹¹²⁸ A.e., s. 1117.

¹¹²⁹ A.e., s. 1118. Ayrıca bkz.: A. N. Heyfets, a.g.e., s. 164.

Ermenistan temsilcisi Mravyan ise Konferans'ta Türkiye'nin cephe gerisinde düşman bulunmadığını ve milletin emel ve arzusunu çiğnemek isteyen emperyalizme karşı açtığı mücadelede komşularının kendisine karşı iyi duygular beslediğini öğreneceğinden emin olduğunu vurgulamıştır.¹¹³⁰ Kafkas Seddi'nin ortadan kaldırılmasının Türkiye açısından öneminin ilk sebeplerinden biri Mravyan tarafından bu şekilde dile getirilmiştir.

İstikbal gazetesi, Konferans'ın Avrupa'nın halkların haklarının ve kaderlerinin ayaklar altına alındığı tuzaklarına benzemediğini vurgulamıştır. Gazete, Konferans öncesinde düzenlenen töreni kastederek iki milletin bayraklarının önünde patlayan top seslerinin Himalaya Dağı'nın tepesinden dahi duyulduğunu yazmıştır.¹¹³¹

18 gün süren konferans sonunda Kars Antlaşması 13 Ekim 1921 günü imzalanmıştır. Kars'ta ayrıca Türk ticari mallarının Batum'dan geçirilmesi ve Acaristan'ın özerkliği konusunda Gürcistan tarafından da iki bildiri imzalanır. İmzaları takiben Kâzım Karabekir, yaptığı konuşmada Kafkasya'da bölge halklarının çatışmasından Batılı emperyalistlerin menfaat sağladığını vurgulamıştır:

“Muhterem Yoldaşlar,

Kars'ta imzaladığımız bu ahitnamelerle Türkiye ve Kafkasya halkının emin, müsterih bir hayata mazhariyeti esbabını temin etmiş oluyoruz. Komşuluk hakkını, komşuluk samimiyetini artık ebedî olarak mahfuz tutmaklığımız için mekteplerimizle, gazetelerimizle, nutuklarımızla halkın ruhuna muhadenet¹¹³² hislerini sindirmeliyiz. Biz birbirimizin kanını dökerken uzak ufuklardan bize müstehziyane¹¹³³ gülenleri bizim kanımızla servet ve saadetini arttıranları halkımıza göstermeliyiz. Tâ ki hakikat güneşi her vicdanı parlatsın ve artık samimiyet ve dostluk zeval bulmaz bir şekilde gönüllerde kökleşsin. Bu tarz-ı mesai hükûmetlerimize olduğu kadar münevverlerimiz de üzerine düşen faziletkârane bir borçtur. Bunu öyle büyük bir azim ve kudretle yapmalıyız ki bir taraftan halkımız

¹¹³⁰ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1119. Konferans'ın Fransızca tutanakları için bkz.: **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 30.11.1921, 930.1-3.40.1.

¹¹³¹ **RGASPI** fond 64 liste 1 dosya 138 yaprak 234-235.

¹¹³² Dostluk.

¹¹³³ Alay ederek.

irşad olunurken diğer taraftan da bizim bu birliğimizi menfaatlerine mugayir bulan yabancıların elinde birer vasıta-i nifak olan bazı kimselerimiz de artık utansın.”¹¹³⁴

Ganetskiy’in konuşmasına ise “Şark birliği” vurgusu damgasını vurmuştur. Ganetskiy’in ifadesiyle Kars Antlaşması, bütün Şark milletlerine rehberlik eden bir yıldız olacak ve bu milletler açgözlü emperyalistleri kovmak için ittifak edeceklerdir. Şark, artık ayaklanmış ve kendisini ezenleri, tazyik edenleri mağlup etmeden kendisine istirahat olmayacaktır. Ganetskiy’in son sözleri “bugün bütün varlığımızla bağırabiliriz: Güneş yine şarktan doğuyor...” olacaktır.¹¹³⁵

Antlaşmanın içeriği Moskova Antlaşması’yla hemen hemen aynıdır.¹¹³⁶ Kars Antlaşması’yla Mısakı Milli’yi üç devlet daha tanımış olur. Türkiye, Kafkaslar’daki durumunu sağlamlaştırırken, Moskova’dan gelen yardımın önündeki engeller de bu şekilde kaldırılmıştır. Kars Antlaşması’yla Türkiye, resmi olarak Gümrü Antlaşması’ndan vazgeçmiş de olur.

Antlaşma’yla Türkiye, Batı Cephesi’nde savaşırken güvenli bir cephe gerisine sahip oluyordu. Sovyet Ermenistanı’nın önemli siyasi ve askerî yetkililerinden Myasnikyan, Müstakil Kafkas Ordusu’nun¹¹³⁷ kuruluş yıldönümü vesilesiyle yazdığı “Kızıl Ordu ve Doğu” başlıklı yazıda bu noktaya şu şekilde değinmişti:

“Şu an Türkiye, sömürgeci İngiltere’yle ve onun paralı ordusu Yunanlarla eşit olamayan bir savaş yapıyor. Savaşı yürütürken genç milli Türkiye, sırtında, cephe gerisinde devrimci Rusya’nın ve aynı şekilde devrimci Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin nefesini duyuyor. Cephe gerisi açısından akli rahat. Sovyet rejiminin tamamen ayaklanan Türkiye’nin arkasında olduğunu hissediyor ve anlıyor.”¹¹³⁸

Benzer bir yaklaşımı Kars Konferansı’nın Ermeni temsilcisi Mravyan da dile getirmiştir. Mravyan, bir Ermeni gazetesine verdiği mülakatta Türk milletinin

¹¹³⁴ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1127.

¹¹³⁵ **A.e.**, s. 1128.

¹¹³⁶ Antlaşmanın ve eklerinin Türkçesi için bkz.: İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 41-47. Rusçası için bkz.: **Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi** fond 609, liste 1, dosya 94, yaprak 110-115’ten aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri 1920-1922**, s. 147-161; Fransızcası için bkz.: **Atatürk’ün Milli Dış Politikası**, C.I, s. 555-560.

¹¹³⁷ XI. Kızıl Ordu, İç Savaş’tan sonra Müstakil Kafkas Ordusu’na çevrilmiştir. Ordunun kısa tarihi için bkz.: A. Mıltın, “Otdelnaya Kavkasskaya Armiya. Kratkiy İstoriçeskiy Oçerk”, **Zarya Vostoka**, 26 Ağustos 1922.

özgürlük ve bağımsızlık uğrunda mücadele ettiğini vurgulamış, ardından da Kars Antlaşması'yla bu savaşında Türkleri kanattan temin ederek büyük bir yardımda bulduklarını ve bu şekilde savaşlarında onları cesaretlendirdiklerini belirtmiştir.¹¹³⁹

Bu sebeple emperyalist Batı kamuoyu, Kars Antlaşması'nı kendi menfaatleri açısından “karanlık” ve “şüpheli” görmüştür. Ayrıca bu antlaşma sonucunda İngilizlerin Kafkas cumhuriyetlerine ilişkin politikasının iflas ettiği ifade edilir.¹¹⁴⁰ Diğer taraftan Batı basınında bu antlaşmanın Ermenistan için aşağılayıcı olduğu yazılmıştır. Myasnikyan, 20 Ocak 1922 tarihinde Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti Sovyetleri Birinci Kongresi'ne sunduğu raporda bu propagandaya gereken cevabı verir. Myasnikyan'a göre Ermenistan emekçileri, Kars Antlaşması'nın sağladığı barışçıl hayatı çok iyi görmektedir. Taşnaklar ise, bağımsız, denizden denize yayılan ve bugünkü Fransa'nın dörtte üçüne eşit bir Ermenistan hayali kurmaktadır. Myasnikyan'ın ifadesiyle Sovyet Ermenistanı, bu hayalin daha önce olduğu gibi milleti imha edecek savaşlara sürüklediğini anlayarak bu “aptallığı” reddetmiştir. Sovyet Ermenistanı, Kars Antlaşması sayesinde komşularıyla birlikte yaşayabileceğini kanıtlamıştır.¹¹⁴¹

Görüldüğü üzere Türk-Sovyet askerî işbirliği emperyalist planları boşa çıkartırken, bölge halkları arasındaki kardeşliğin de temelini atmıştır. Türkiye, Kars Antlaşması'yla Doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra bütün gücünü Batı Cephesi'nde zafer kazanmak için seferber edecektir. Kars Antlaşması'nın 30 Ağustos'taki rolü büyüktür.

Mustafa Kemal, Kars Antlaşması'yla ilgili olarak Meclis'te şunları söyler:

“Bu antlaşma ile Doğu'da hukuki bir şekil alan fiilî vaziyetimiz de Sevr Antlaşması'nın tatbik edilmez olduğunu gösteren vakalardan biridir (Şiddetli alkışlar).

Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin hakiki menfaatlarından ziyade cihan kapitalistlerinin iktisadi menfaatlarına göre halledilmek istenen mesele, Kars

¹¹³⁸ A. Myasnikov, “Krasnaya Armiya i Vostok”, **Zarya Vostoka**, 26 Ağustos 1922.

¹¹³⁹ **Yeni Şark**, 18 Kasım 1921'den aktaran: Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoglu, **a.g.e.**, s. 382.

¹¹⁴⁰ **Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın**, Der. İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, Ekim 1973, s. 168.

¹¹⁴¹ A. F. Myasnikyan, **İzbranniye Proizvedeniya**, İzdatelsvo Ayastan, Yerevan, 1965, s. 376-377.

Antlaşması'yla en doğru hal suretini buldu (Alkışlar). Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri, memnuniyet vericidir ki, tekrar teessüs etti.”¹¹⁴²

Dönemin İzmir Mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey ise 29 Aralık 1921 tarihinde Hâkimiyet-i Milliye'de yayımlanan makalesinde antlaşmayla ilgili şu değerlendirmeye yer vermişti:

“Kars Kongresi'nde Kafkas devletleriyle iyi neticeler iktiran eden anlaşmada, müttfikimiz komünist Rusya'nın memleketimiz hakkındaki samimi vaziyeti Türkiyeliler için kıymetli bir dostluk nişanesidir. Kafkaslarda Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ile hudutlarımızdan uzaklaşan, ayrı düşen Rusya devletiyle bizi daimi dost halinde tutacak iktisadî ve siyasî sebepler pek çok ve pek kuvvetlidir. Müsbet siyasetçi halk Türkiyesi bu vaziyeti hiçbir zaman ihmâl edemez.”¹¹⁴³

Mahmut Esat Bey, başka bir makalesinde de süreci ve Kars Antlaşması'nı şu şekilde işlemiştir:

“Ruslarla Kafkas hükümetleriyle akdedilen muhâdenet muahedeleri yeni devletin haricî siyasetini tetevvüç etdi, onu mânen ve maddeten takviye ediyordu. (Misak-ı Millî) meramını ilk hamlede Şark'ta infaz etti. Karabekir Kâzım Paşa'nın kumandasındaki Türkiye Büyük Millet Meclisi orduları Büyük Ermenistan plânını tatbika geçen Ermenileri yıldırım savletleriyle¹¹⁴⁴ çığnedi. Bir avuç Türk askeri onbeş gün içinde Kars kaleleri önünde göründü. Bu tarihî mevki birkaç saat içinde ıskat edildikten sonra ordumuz Erivan üzerine teveccüh etdi. Ermeniler bir daha bellerini doğrultamayacak bir halde tepelendiler ve (Gümrü Muahedesini) imzaladılar (1336). Siyasî zaruretler, ilcaatında Batum Türk menafii için imtiyazlı bir liman halinde kabul edilerek Gürcistan'da kaldı.”¹¹⁴⁵

Taşnakların önde gelen isimlerinden Njde ise Moskova ve ardından da Kars Antlaşmalarıyla oluşan Sovyet Ermenistanı'nın sınırlarını tarihi vatanlarının 1/12'i

¹¹⁴² **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XII, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2005, s. 285.

¹¹⁴³ Mahmut Esat, “Türkiye-Rusya Dostluğu”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Aralık 1921.

¹¹⁴⁴ Şiddetli saldırı.

¹¹⁴⁵ Mahmut Esat, “Türk İhtilâli'nin Düstûrları 6”, **Sada-yı Hak**, 30 Mayıs 1924.

olarak görmektedir. Njde'ye göre Sovyet Ermenistanı vatan değil, vatanlarının bir köşesidir.¹¹⁴⁶

Ermeni milliyetçisi Pro Armenia dergisi, Kars Antlaşması'nı ve Türk-Sovyet askerî işbirliğini yıllar sonra, "Türkler ve Bolşevikler Ermenistan'ı nasıl hakladılar" başlıklı kapağına koyduğu resimle şöyle yorumlayacaktır: Türkiye'yi temsil eden ay-yıldızla, Sovyet Rusya'yı temsil eden çekiç-orak Ermenistan'ı temsil eden kadını parçalıyor.¹¹⁴⁷

Kars Konferansı'nın kimi belgeleri İngilizlerin eline geçmiştir. İngiliz istihbaratı, kendi ajanları ve ulusalcı kimi boşboğazlar aracılığıyla konferansı yakından izlemiştir.¹¹⁴⁸ İngiliz istihbarat raporları, Kâzım Karabekir Paşa başkanlığındaki Türk heyetinin Kars Konferansı'nda önemli bir rol oynayarak neredeyse antlaşmayı dikte ettirdiğini ve Rusların Türklere yaranma derecesinde işbirliği içinde olduğunu kaydetmektedir. Bu antlaşmanın muzafferi Kâzım Karabekir'dir. Kars Antlaşması'yla Türkler kuzeydoğudaki toprakları üzerinde tam hâkimiyetlerini kabul ettirmekle kalmamış, aynı zamanda Erivan Cumhuriyeti'ni de etkisiz kılmıştır. İngilizlere göre Kars Antlaşması, ilk olarak Ermeni Cumhuriyeti'ni büyük bir acz içinde bırakmış, umutlarını suya düşürmüştü. Antlaşmadan zararlı çıkan diğer ülke ise Gürcistan'dı.¹¹⁴⁹

Yunanlı tarihçi Psomiadis, "Doğu Meselesi'nin Son Safhası" başlıklı eserinde Moskova ve Kars Antlaşmalarını yorumlarken Sovyet Rusya'nın hedefinin uyanan Doğu halklarının yanında yer almak ve onların emperyalistlere karşı savaşlarını desteklemek olunca, Türkiye ile dostluğun Sovyet Rusya için önem kazandığını belirtmektedir. Bu diyalogun sonucunda sağlanan ekonomik ve askeri yardım Türk milli kuvvetlerinin maneviyatını yükselttiği gibi, onların sonuca ulaşma yeteneklerini de arttırmıştır.¹¹⁵⁰

Kars Konferansı ve Antlaşması sürecinde Türk tarafı birçok üst düzey Ermeni savaş esirini de bırakmıştır. Kâzım Karabekir, 93 subay, 531 asker arasında yer alan

¹¹⁴⁶ G. Njde (Garegin Ter-Arutunyan), **a.g.e.**, s. 5.

¹¹⁴⁷ Aşot Ayrapetyan, **a.g.e.**

¹¹⁴⁸ Salahi R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 294.

¹¹⁴⁹ Bkz.: **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1921**, Der. Ali Satan, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, Nisan 2011, s. 75, 77; Salahi R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 300-301.

General Daniel-bek Pirumov¹¹⁵¹, General Araratov ve Albay Arzumanov'la kısa bir görüşme de yapmıştır. Arzumanov, Ermenilerin Ruslar savaşı bile ilan etse bir daha Türkler aleyhine silah kullanmamasını temin için var gücüyle çalışacağını felaketi tekraren gören subayların da bu fikirde olduğunu söylemiştir. Ayrıca Ermeni savaş esirleri, kendilerine yapılan insani muameleden dolayı da samimi bir şekilde teşekkür etmişlerdir.¹¹⁵²

Karabekir de bu buluşmada sözlerine Ermenilerin Türklerle samimi yaşamalarını istemeyen devletlerin bulunabileceğini, fakat politikacıların dökülen kandan yüzlerinin bile kızarmayacağını belirterek başlar. Karabekir, İstanbul sokaklarında bile Türk-Ermeni kanı dökülmesine sebebin haricin tahrikiyle Taşnak komiteleri olduğunu vurgular. Ayrıca Muş'ta, Van'da, Bitlis'te de kan dökülmesine yol açmışlardır.

Karabekir, Taşnakların eli silahsız halkı mahvettiklerini, ancak kendilerinin sadece Ermeni Ordularıyla savaştıklarının, silahsızlara ve hatta esirlere dokunmadıklarının altını çizmiştir. Türk komutana göre samimiyet için ilk önce komite edebiyatı değişmeli, çocukların daha ilk tahsil devresinde ruhlarına Türk dostluğu, Ermeni kavminin yaşayabilmesi için yegâne çare olduğu sindirilmelidir.

Karabekir, Türk ve Ermeni Ordularının aynı yerde iki kez savaştıklarını, sonuncusunun Türklerin artık ölmüş zannedildiği bir zamanda gerçekleştiğini, ancak kırılan ve ezilenlerin yine Ermeniler olduğunu ifade eder. Üçüncü bir mücadeleye Ermeni bünyesi tahammül edemeyecektir. Karabekir'in son dileği "Daima dost kalalım ve daima yaşayalım." olur.¹¹⁵³

Aynı subaylar, Kâzım Karabekir'e memleketlerine iadeleri dolayısıyla bir mektup da göndermişlerdir. 16 Ekim 1921 tarihli mektubun altında General Primov, General Araratov, Albay Arzumanov, Albay Avanov gibi 17 Ermeni subayının imzası vardır:

¹¹⁵⁰ Harlambos İ Psomiadis, **İ Telfteya Fasi Tu Anatoliku Zitimatos**, Atina, Ekdisis Efesos, 2004, s. 48-51'den aktaran: Nilüfer Erdem, **a.g.e.**, s. 325.

¹¹⁵¹ O dönem Kars Kalesi komutanı olan Pirumov, şehrin düşmesinden birkaç gün önce araba kazasında bacağını kırmış ve Türklerin şehre girmesinin ardından esir düşmüştür. Bkz.: Yuriy Pirumyan, "Dva Komandira (Daniel-bek i Pogos-bek Pirumyan)", **Pro Armenia**, No:4-5, 1992, s. 58.

¹¹⁵² Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1136-1137; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.I, s. 756-757.

¹¹⁵³ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, C.II, s. 1137.

“Bugün, esir Ermeni subayları ve askerleri için mutlu bir bayram günüdür. Bugün 12 aylık esirlik döneminden sonra sonunda vatanımıza ve ailelerimize geri dönüyoruz. Bu vesileyle bizler, Ermeni subayları ve askerleri olarak, Türkiye’de esir olarak bulunduğumuz süre içerisinde gösterdikleri dostane tavırdan dolayı zati alilerine, maiyetleri subaylarına ve Türk halkına teşekkürlerimizi sunarız.

Türkiye’den ayrılırken buradan en güzel hatıraları yanımızda götürüyoruz. Eminiz ki, bundan böyle Ermeni askerleri bir daha silahını size karşı doğrultmayacaktır. Öyle ki, tam zamanında bize bildirdiğiniz, Kars’ta bu temelde iki tarafın yöneticileri arasında imzalanan antlaşmaya sonsuz güven duyuyoruz.

Bundan böyle Ermeniler ve Türkler, sadece birbirine yardım etmemeli, ayrıca birbirlerini de korumalıdır!”¹¹⁵⁴

Kars Konferansı’nın Ermeni temsilcisi Mravyan da bir Ermeni gazetesine verdiği mülakatta Türkiye hükümetinin Ermeni esirlere karşı gösterdiği insani tutumun kendilerinde iyi etki bıraktığının altını çizmiştir.¹¹⁵⁵

Batılı devletler, Kars Antlaşması’nı da baltalamaya çalışmışlardır. Kars’ta konferansın toplandığı dönemde Kızıl Ordu’nun Kafkasya’da hareketlendiği, Sovyet hükümetinin Ankara’dan bir takım düşmanca taleplerde bulunduğu haberleri yayılır. Moskova, Çiçerin’in ağzından bu haberleri kesin şekilde yalanlar. Rusya’nın içinde bulunduğu güç durum bir yana, Sovyet politikasının temel ilkelerinin yabancı işgale ve baskıya karşı Türk ulusuna düşman veya saldırgan olabilecek herhangi bir hareketle bağdaşmayacağı açıklanır. Çiçerin, Sovyet hükümetinin bazı temsilcilerinin Moskova Antlaşması’yla saptanmış olan ilkelere uymadıkları takdirde cezalandırılacakları konusunda da Türk tarafına güvence verir.¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁴ Mektubun Rusçası için bkz.: **RGASPI** fond 64 liste 1 dosya 210 yaprak 57-58. Mektup, eski Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Arşivi’nin Tiflis şubesinde de fond 1 dosya 38 yaprak 58-59 numaralarıyla kayıt altında bulunmaktadır. Türkçesi için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1136. Mektup, ayrıca Ermeni sosyal demokratlarının yayın organı olan Jogovurdi Dzayn gazetesinin 20 Kasım 1921 tarihli sayısında yayımlanmıştır.

¹¹⁵⁵ **Yeni Şark**, 18 Kasım 1921’den aktaran: Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 383.

¹¹⁵⁶ Çiçerin’in Ali Fuat Paşa’ya gönderdiği 10 Ekim 1921 tarihli notasının ilgili bölümü için bkz.: Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 418.

Ali Fuat Paşa, 17 Eylül 1921’de Çiçerin’e gönderdiği mektupta iki ülke arasındaki işbirliği yetersizliğinin Batı’ya yaradığına ve Batı’nın bu ayrılıktan fayda sağladığına dikkat çekmiştir.¹¹⁵⁷

İlerleyen süreçte Kars Antlaşması’nın Sovyet tarafından onaylanmasının Kafkasardı Federasyonu’nun Güney Kafkasya’daki üç Sovyet Cumhuriyetinin bir araya gelmesiyle kurulması üzerine gecikmesi tartışma yaratmıştır. Konu, Yusuf Kemal Bey ve Abilov arasında 26 Ocak 1922 tarihli görüşmede tartışılacaktır. Kafkasya ve Ermeni meselesi açısından ilginç ayrıntıları içermesi bakımından bu görüşmenin aktarılması faydalı olacaktır.

Yusuf Kemal Bey, konuya şöyle girmiştir:

“(…) Beni Kars Antlaşması’nın onaylanmasının gecikmesi rahatsız ediyor. Mebuslar ve Meclis’in Dış İlişkiler Komisyonu üyeleri, bana onayın gecikmesinin sebebini sık sık soruyorlar. Sorularına olağan olarak resmi bir bilginin bulunmadığını, ancak yakında onaylanacağını sandığımı belirterek cevap veriyorum. Şimdi siz söylüyorsunuz ki, antlaşma ortak birlik konseyinin oluşmasıyla konfederasyonun kurulmasından sonra onaylanacak. Bu basit sebebin bizi tatmin etmediğini ve Kars Konferansı sürecinde federasyonun ve buna bağlı olarak da onun ortak heyetinin olmadığını ifade etmek zorundayım.”¹¹⁵⁸

Yusuf Kemal Bey, bu girizgâhın ardından diplomatik süreçte yaşanan sorunları özetler:

“Moskova’ya RSFSC ile antlaşma imzalamaya giderken yol üzerinde Azerbaycan’la ve sonra Gürcistan’la ve son olarak da Ermenistan’la antlaşma yapmak niyetindeydik. Ancak Azerbaycan’da bu meseleye, ne yazık ki, bizim beklediğimiz gibi yaklaşmadılar. Bundan hayal kırıklığına uğrayan meslektaşım Rıza Nuri Bey, ‘Azerbaycan bizi ciddiye almadı’ demişti. Daha sonra Moskova’da ‘her Cumhuriyetle ayrı ayrı değil, bütün üçüyle aynı anda antlaşma imzalamanız gerekiyor’ dediler. Kabul etmek dışında bir şansımız yoktu. Ama Kars’ta biz, birlik federasyonunun ortak heyetiyle değil, ayrı bağımsız ASSC¹¹⁵⁹, GSSC¹¹⁶⁰ ve

¹¹⁵⁷ Mektubun Rusçası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 5 yaprak 110-114. Fransızcası için bkz.: **AVPRF** fond 132 liste 4 klasör 4 dosya 5 yaprak 104-109.

¹¹⁵⁸ **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 217-218.

¹¹⁵⁹ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

ESSC¹¹⁶¹ ile iş gördük, bu yüzden de antlaşma her Cumhuriyet tarafından ayrı onaylanmalı. Hukuki bakış açısıyla birlik konseyinin ortak onayı doğru ve bizim açımızdan kabul edilebilir değil. Bunun dışında onay konusunda acele etmekte bir zarar yok. Antlaşma benim tarafımdan Ukrayna Antlaşması'nın¹¹⁶² da bulunduğu Meclis Komisyonu'na verildi. Ukrayna Antlaşması'nın bizim tarafımızdan Kars Antlaşması'ndan önce onaylanması, hem bizim hem de sizin için uygun ve iyi olmaz. Bu yüzden bu bağlamda her Cumhuriyetin en kısa zamanda ayrı ayrı onaylaması için yardımınızı rica ediyoruz.”¹¹⁶³

Abilov ise Yusuf Kemal'in sözleri üzerine antlaşmanın ayrı ayrı ya da federasyon tarafından ortak onaylanması arasında bir fark olmadığını söylemiştir. Bu üç Cumhuriyet, Kars Konferansı'na tek bir taraf gibi katılmıştır. Şimdi de bu üç Cumhuriyetin konfederasyonu meselesi çözülme aşamasındadır. Abilov'a göre bu sebeple onayın birlik konseyi tarafından ya da tek tek onaylanması da doğru olacaktır.

Yusuf Kemal, Abilov'a karşılık verirken esas endişelerini de ortaya koymuştur:

“Size az önce onayın şekli ve sürati konusunda kendi fikrimi söyledim. Ama şimdi görüyorum ki, açık ve dostça konuşmak gerekiyor. Azerbaycan'ın onayının bizim için özel bir aciliyeti ve gerekliliği yok. Bu, bizi pek ilgilendirmiyor; aynıysa Gürcistan açısından da geçerli, ama antlaşmanın Ermenistan tarafından ayrı olarak onaylanması konusu bizim için oldukça önemli ve bizi çok ilgilendiriyor. Biliyorsunuz ki, Doğu meselesiyle ilgili bir konferansa¹¹⁶⁴ davet durumu söz konusu. Yine bilmeniz gerekiyor ki, Batı'da Ermenilerin çalışmaları ve ajitasyonları sonucunda Ermeni meselesinin etrafında şayialar dolaşıyor ve tartışmalar yürüyor, bu nedenle bu konferansta İngiltere veya da Amerika tarafından, ki fark etmez, meselenin gündeme getirilmesi yüksek ihtimal. O zaman biz, elimizde hem Taşnaklarla hem de Ermeni komünistleriyle yaptığımız antlaşmalar olarak

¹¹⁶⁰ Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

¹¹⁶¹ Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

¹¹⁶² M. V. Frunze'nin Türkiye'ye gelmesiyle iki ülke arasında 2 Ocak 1922 tarihinde imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması kastedilmektedir.

¹¹⁶³ **A.e.**, s. 218.

¹¹⁶⁴ 10 Nisan 1922'de toplanacak olan Cenova Konferansı kastedilmektedir. Türk-Sovyet ilişkileri bağlamında ayrıntılar için bkz.: Mehmet Perinçek, **a.g.e.**, s. 137-139.

çıkarlarımızı koruyabiliriz. Eğer ki Kars Antlaşması Cumhuriyetler tarafından ayrı ayrı değil de ortak birlik konseyinde onaylanırsa, o zaman konferansta bunun Ermeni halkının iradesi olmadığını, bunun geri kalan iki Cumhuriyet tarafından iradelerinin dayatılması yoluyla geçtiğini ileri sürebilirler.

Böylece, gördüğünüz üzere, Ermenistan'ın bağımsız onayı bizim için olağanüstü önemli ve gerekli.”¹¹⁶⁵

Abilov, Yusuf Kemal'in ısrarı üzerine Nerimanov'la temasa geçip konunun Türk tarafının istediği şekilde ve süratte çözülmesi için çalışacağını söylemiştir.

Yusuf Kemal Bey, görüşmede Cenova Konferansı'na Güney Kafkasya Cumhuriyetleri delegelerinin de katılmasının çok iyi olacağına işaret etmiş ve o takdirde Doğu Antantı'nın kurulması gerekliliğinin daha da belirginleşeceğini ve birbirlerine karşılıklı olarak destek olabileceklerini belirtmiştir.¹¹⁶⁶

Sonuç olarak Kars Antlaşması, Ankara'nın isteği doğrultusunda Ermenistan Sovyet hükümeti tarafından 20 Mart 1922'de, Azerbaycan Sovyet hükümeti tarafından 30 Mart 1922'de, Gürcistan Sovyet hükümeti tarafından ise 14 Nisan 1922'de ayrı ayrı tasdik edilmiştir. Bu durum, Ankara'daki Sovyet Rusya elçiliği tarafından 27 Nisan 1922'de TBMM hükümetine bildirilmiştir. TBMM ise Antlaşma'yı 16 Mart 1922'de onaylamıştır.¹¹⁶⁷

Kars Antlaşması'nın onaylı metinleri 11 Eylül 1922'de Erivan'da teati edilmiştir.¹¹⁶⁸ TBMM temsilcisi Ahmet Muhtar Bey, törende yaptığı konuşmada “Bunu kalpten selamlamama izin verin. Arzu ediyorum ki, bu bağ, bütün emperyalist devletlerin entrikalarına rağmen ablamız Sovyet Rusya'nın öncülüğünde Doğu halklarına özgürlük götürmemiz için sonsuza dek sürecek ve kopmayacaktır. Yaşasın Sovyet Cumhuriyetleri!” sözlerini sarf etmiştir. Ermenistan Adalet Halk Komiseri Şaverdyan ise Kars Antlaşması'yla Doğu halklarının için yeni bir dönemin başladığını ve artık barışın diliyle konuşulacağını ifade etmiştir.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁵ **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 219-220.

¹¹⁶⁶ “Gizli” ibareli görüşmenin tutanakları için bkz.: **ARSPİHDA** fond 28 liste 281 dosya 68 yaprak 17-21'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 216-223.

¹¹⁶⁷ Bkz.: Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 240.

¹¹⁶⁸ **AVPRF** fond 132 liste 1 klasör 1 dosya 9a yaprak 55.

¹¹⁶⁹ “Ratifikatsiya Karskogo Dogovora”, **Zarya Vostoka**, 13 Eylül 1922.

J. Kafkasardı Federasyonu ve Türkiye'nin Şüphelerinin Giderilmesi

Türk-Sovyet çatışması yaratmak için kullanılan bir gelişme de 19 Kasım 1921'de Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın oluşturacağı Kafkasardı Federasyonu'nun kurulması kararı olmuştur.¹¹⁷⁰

17 Ocak 1922'de RSFSC'nin Ankara'daki Maslahatgüzarı V. Mihaylov, Kafkas Cephesi Askeri Devrim Konseyi üyesi G. K. Orconikidze'ye gönderdiği mektupta Kafkasardı Cumhuriyetleri Federasyonu'yla ilgili Türklerin tepkisine değinmiştir. Türkler konuya ciddi bir dikkat göstermektedir. Mihaylov'un ifadesiyle İstanbul gazeteleri, akla hayale gelmez bir şekilde gürültü koparmakta ve "Rus emperyalizmi"nin Kafkasya'da güçlenmesi konusunda çılgınlık atmaktadır. Hükümet çevreleri ise konu üzerine pek eğilmemiştir. Ancak meseleye bir önem atfetmektedirler, çünkü Federasyon'un Moskova'nın Kafkasya'daki etkisini pekiştireceğini ve Türklere devamlı öyleymiş gibi gelen Güney Kafkasya devletlerinin "bağımsız" dış politikasını ortadan kaldıracığını düşünmektedirler.¹¹⁷¹

Konu, Abilov'un 3 Şubat 1922 tarihli raporunda da gündeme gelmiştir. O da İstanbul basınının kopardığı yaygaranın altını çizerken Anadolu basınının İstanbul gazetelerindeki yazıları yorumsuz aktarmak dışında suskunluk içinde olduğunu ifade eder. Türkiye'de bulunan Musavatçılar, basına verdikleri demeçlerde Rusya'nın Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını ortada kaldırdığını, Federasyon'un başında Rus komiser Orconikidze'nin¹¹⁷² bulunacağını söylemişlerdir. Abilov, Musavatçıların ve İstanbul basının kampanyasına karşı kamuoyunun doğru bilgilendirmeye çalıştığını, onlara Nerimanov'un Birlik Konseyi'nin başkanı, Şahtahtinski'nin ise içişleri halk komiseri olacağını bildirdiğini yazar.

¹¹⁷⁰ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, Bakı, ELM Neşriyatı, 2008, s. 144. 12 Mart 1922'de kurulan Kafkasardı Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti, 22 Aralık 1922'de SSCB'nin dört kurucusundan biri olmuş; SSCB'nin 1936 Anayasası gereğince dağıtılmıştır. Sonrasında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan SSC'leri ayrı devletler olarak Sovyetler Birliği'nin içinde yer almışlardır. Bkz.: Kamalya İmranlı, **a.g.e.**, s. 170.

¹¹⁷¹ **RGASPI** fond 85 liste 1S (Türkiye) dosya 96 yaprak 58-59.

¹¹⁷² Orconikidze, aslen Gürcüdür.

Anadolu'daki resmi çevrelerden daha bir açıklama gelmemiştir. Abilov, ancak Mustafa Kemal'in sadece Kafkasardı Federasyonu'nun değil, Türkiye ve RSFSC Federasyonu'nun da taraftarı olduğunu belirtir.¹¹⁷³

Yusuf Kemal Bey ise bu konuda resmi yazılı bir bilgilendirme talep etmiş, ondan sonra görüşlerini açıklayacaklarını söylemiştir. Abilov da Yusuf Kemal Bey'le 26 Ocak 1922 tarihinde yaptığı görüşmede şu garantiyi vermiştir:

“Konfederasyon meselesi, artık olumlu anlamda çözüldü. Kafkasardı Birliği Federasyonu'nun devrimci Türkiye'nin hükümetine karşı önceki politikasını sapmadan devam ettireceği ve bu bağlamda hiçbir değişikliğin olmayacağı, tam tersine Kafkasardı Federasyonu'nun TBMM hükümetiyle içten ve dostane karşılıklı ilişkilerini korumaya ve pekiştirmeye çabalayacağı konusunda bütün üç cumhuriyet adına sizi temin etmekle yetkilendirildim.”¹¹⁷⁴

Abilov, bu konuda Anadolu basınına da bilgilendirmiş kurulan Federasyon'un Azerbaycan'ın bağımsızlığını ihlal etmediğini ve Doğu'yu mahvetmek isteyen emperyalistlerin propagandacılarının ve Azerbaycan'dan kovulmuş Musavarçuların eseri bu yalan haberlerin Türkiye, Rusya ve Azerbaycan arasındaki samimiyeti bozmaya yönelik olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁷⁵

Yusuf Kemal Bey, Moskova dönüşü Nerimanov'la yaptığı görüşmede Kafkasardı Federasyonu'nu kime karşı oluşturduklarını sorması üzerine “emperyalizme karşı olacak” cevabını almıştır. Hatta Nerimanov, Rusya'da bu hükümet kalkar, yerine emperyalist bir hükümet gelirse, o emperyalist hükümete karşı da ittifak yapacaklarını sözlerine eklemiştir.¹¹⁷⁶

¹¹⁷³ ARSPİHDA fond 609 liste 1 dosya 94 yaprak 163-171'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 212-213.

¹¹⁷⁴ “Gizli” ibareli görüşmenin tutanakları için bkz.: ARSPİHDA fond 28 liste 281 dosya 68 yaprak 17-21'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 216-223.

¹¹⁷⁵ **Anadolu'da Yeni Gün**, 12 Haziran 1922'den aktaran: Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **a.g.e.**, s. 315.

¹¹⁷⁶ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.II, s. 227. TKP ise Kafkasardı Federasyonu'nun kuruluşunu şöyle karşılamıştır: “İktisadi açıdan bir bütün olan ve birbirleriyle haberleşme ağı ile sıkı sıkıya bağlı olan ve fakir köylü ve işçi diktatörlüğü tarafından yönetilen Kafkas Sovyet Cumhuriyetlerinin bir Federasyon şeklinde birleşmelerinin siyasi, iktisadi ve askeri anlamda en doğal ve gerekli bir akit olarak görmekteyiz. Bu akit Kafkaslar'da yaşanan kardeş halkları reel bir biçimde var olmaları ve güçlenmeleri konusunda daha da ileriye götürecektir. Hücremiz bu inisiyatifin hayata geçirilmesinin proleter devrimin götürdüğü mutlu geleceğe hızlı adımlarla yaklaştıracığı inancındadır.” TKP Bakü hücresinin “Kafkas Cumhuriyetleri Federasyonu hakkında” sonuç bildirgesi için bkz.: Erden Akbulut, Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 101.

K. 1922 Yılındaki Gelişmeler

Kâzım Karabekir, Doğu'da Rusya'yla ilişkilere ve İtilaf Devletleri'nin kışkırtmalarının önlenmesine o kadar önem vermiştir ki Mustafa Kemal'in 1922'nin Ocak ayında Müdafaa-i Milli Vekilliği önerisini dahi reddeder. Karabekir'e göre Sovyet Rusya, İtilaf hükümetlerinin entrikalarına karşı duran ve Ruslarla iyi ilişkiler kurmuş olan kendisinin batıya çekilmesini şüpheyle karşılayabilecek ve Türk-Rus ilişkilerini bozmak için gayret eden İngiltere de bu vaziyetten istifade edebilecektir.¹¹⁷⁷

Diğer taraftan 1922 yılının başlarında İtilaf Devletleri'nin desteğiyle Rusya'dan kaçmış olan rejim karşıtları, Kafkaslar'da ve sınır bölgelerinde çalışmalarını arttırmıştır. Leh Cephesi'nde baharda bir operasyona başlanacak olması, İngiltere'nin Yunanistan'a desteğinin artması ve Rus karşıdevrimcilerinin faaliyetleri Sovyet yetkililerinde yakın gelecekte tehlikeyle karşı karşıya kalabilecekleri endişesi yaratmıştır. Bu sebeple tetikte olunması, sınır bölgelerinin güçlendirilmesi ve sınırı geçen her şüpheli unsurun dikkatle izlenmesi gerektiği düşünülmüştür.

Bu dönemde Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov'un talebi üzerine ülkedeki Beyaz Ordu örgütlerinin tasfiye edilmesi ve liderlerinin sınır dışına çıkarılması emrini vermiştir. Bu girişimlerden haberdar olan Rusya'dan gelen karşıdevrimcilerin arasında panik yaşanmıştır. Abilov, bu konuyla ilgili birkaç kere Mustafa Kemal Paşa'yla da görüşmüştür. Bunun üzerine Kâzım Karabekir'e Rusça bilen bütün subayların Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne kaydırılması emri iletilmiştir.¹¹⁷⁸ Bu şekilde bu subayların Sovyet karşıtı propaganda ve faaliyet yapabilme ihtimalinin önüne geçilmek istenmiştir.

Bölgede istikrarı bozabilecek ve her iki ülkenin güvenliğini tehlikeye atabilecek konular hakkında istihbarat paylaşımı da sıkça yapılmıştır. Örneğin

¹¹⁷⁷ Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 10 Ocak 1922 tarihli telgrafları için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XII, s. 219-220. Kâzım Karabekir'in aynı gün verdiği cevapları için bkz.: Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.II, s. 1175-1176; Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Kasım 2009, s. 778-779.

¹¹⁷⁸ İbrahim Abilov'un Dışişleri Halk Komiseri M. D. Huseynov'a Ankara'dan gönderdiği 1 Mart 1922 tarihli "Çok Gizli" ibareli ve "Azerbaycan İctimai Şura Cumhuriyeti Türkiye Mümessilliyi"

Azerbaycan konsolosu, Rus Ermeni konsoloslarının sözlerine atfen Enver Paşa yandaşı Erzurum mebuslarının doğuda karışıklık çıkarabileceği bilgisini Türk makamlarına iletmiştir.¹¹⁷⁹

Doğu Cephesi'nde Türk-Sovyet işbirliğinin istihbarat alanındaki başka bir örneği de Moskova'dan Erzurum'a gelen Rus kuryesi Velikov'un 15 Haziran 1922 günü Kâzım Karabekir'e Taşnakların suikast için kadın kıyafetinde İran'dan Türkiye'ye gelecekleri bilgisini vermesidir.¹¹⁸⁰

Sık sık güdümüne gireceği devleti değiştiren Taşnaklar, sadece Türkiye'yle Sovyet Rusya'yı karşı karşıya getirmeye çalışmamış, ayrıca Ermeni komünistleriyle Moskova arasında da ihtilaf çıkarmaya çalışmıştır. Sovyet rejiminin 1922 yılında iyice oturmasıyla Taşnaklar, Ruslara yaranmak için Ermeni komünistlerinin onları kandırdığını dahi iddia etmişlerdir.

Taşnakların İstanbul'da çıkan Çakatamart gazetesinin yayınlarını buna örnektir. Gazete, Sovyet Ermenistanı'nın gerçek Ermenistan'ın bir illüzyonu olduğu kanaatinde. Sınırları bakımından küçük, zayıf ve aciz bir ülkeye dönüşmüştür. Ermenistan'ın var olma hakkı sınırlarının genişletilmesini öngörmektedir. Gazetenin ifadesiyle Türklerin Gümrü ve Kars Antlaşmalarıyla, Erivan'daki yöneticilerin ise siyasi zekâlarıyla övünecekleri bir şey yoktur.

Moskova ise küçük Ermeni halkının iradesine karşı gerçekleştirilen bu hareketleri olumlu görmüş ve hatta kışkırtmıştır. Çünkü birileri onların kulağına Taşnak Ermenistanı'nın güya Rus devriminin ve Rus halkının düşmanı olduğunu fısıldamıştır. Özellikle sıkça kör bir nefreti ateşleyen Ermeni komünistler, Moskova'nın şüphelerini her şekilde kesin kanıya çevirmeye çalışmış, önlerine konmuş bir bariyer olduğuna inandırarak Rusları kışkırtmışlardır. Ermenistan, böylece Rus-Türk ittifakının engeli olarak görülmüştür.

antetli mektup için bkz.: ARSPİHDA fond 609 liste 1 dosya 94 yaprak 172-178'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 240-248.

¹¹⁷⁹ Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 24 Nisan 1922 tarihli şifreli telgrafi için bkz.: **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XII, s. 393. "Eğer Enver Paşa'nın Türkiye'ye gitmesi Mustafa Kemal Paşa'nın istirkabını [rekabet yapma] celp ederse memlekette bir ikilik vücuda geleceğinden dolayı memleketin kuvve-i müdafaasını tenkis ve İngilizlerin memnuniyetini celp edecektir ki Rusya külliyan bunu arzu etmez." Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı L. M. Karahan'ın 11 Ocak 1921 günü Halil Paşa'ya sarf ettiği bu sözleri için bkz.: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, s. 264.

¹¹⁸⁰ Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C.II, s. 799.

Çakatamart, daha sonra Sovyet Ermenistanı'nın değil, "birleşik ve bağımsız Ermenistan"ın Rusya'nın çıkarlarına neden daha uygun olduğunu anlatmaya girişmiştir. Rus devrimcilerinin Çakatamart'ın Pantürkist maceracılar olarak nitelendirdiği Kemalistlerle işbirliğini anlamak mümkün değildir. Rusya ve Türkiye arasında kurulacak olan bağımsız ve demokratik Ermenistan, ilk önce büyük komşusu Rusya'yla sıkı ilişkiler kuracaktır.

Çakatamart, son olarak Ermenistan'ın düştüğü durumdan Rusya'daki iktidarın düşünüldüğünden daha az suçlu olduğunu vurgular. Esas suçlular, Erivan'daki yöneticiler, yani Ermeni komünistleridir. Onlar, gerçeklerden bihaberdir ve devleti suni bir yolda götürmek istemektedirler. Çakatamart, Ermenistan'da Bolşevik rejimde Moskova'da ziyade Ermeni komünistlerinin ısrar edeceğine emindir.¹¹⁸¹

İtilaf Devletleri'nin Türkiye'nin doğu sınırında gerginlik yaratmaya ve çatışma çıkarmaya yönelik provokasyonları Büyük Taarruz sürecinde devam etmiştir. Amaç, Türk taarruzunu zaafa uğratmaktır. Bu kışkırtmalarda yurtdışındaki Taşnak basını da etkili olmaktadır. Ali Fuat Paşa, bu yayınları 10 Temmuz 1922 günü Hâkimiyet-i Milliye'ye değerlendirirken şunları kaydetmiştir:

"Batı, Doğu'nun birlik ve ittifakını istemez. Bunu bozmak için de kuvvetli vasıtalarla sahiptir. Bunlardan biri de propagandadır. Ermenice gazetelerin yayınları bu türdendir. Bu gibi yayınlar Doğu'nun her tarafında aynı zamanda yalanlanabilirse, propaganda değerini yitirir. Türk-Rus ilişkileri, her zaman olduğu gibi gayet dostane ve samimidir."¹¹⁸²

Azerbaycan'ın Kars Konsolosu Hacıbeyli'nin Ankara Büyükelçisi İbrahim Abilov'a gönderdiği raporda da bu konunun ayrıntıları ele alınmıştır. Rapora göre Türklerin taarruzu ve buna bağlı olarak sınırın kapalı olduğu dönemde Kars'ta kışkırtıcı söylentiler çıkmıştır. Taarruzun ilk günlerinden itibaren Türklerin planlarını bozmak ve taarruzu boşa çıkarmak için çalışan bir örgütlenmenin faaliyetleri fark

¹¹⁸¹ Yazının gazetenin hangi tarihli sayısında çıktığı belli değildir. Ancak aktarıldığı Tiflis'te yazılmış olan 10 Haziran 1922 tarihli Sovyet raporundan önce olduğunu söyleyebiliriz. Bkz.: **RGVA** fond 25873 liste 1 dosya 734 yaprak 879, 880. Çakatamart'ta Rus iktidarına göz kırpan başka iki ayrı makale için bkz.: **RGVA** fond 25873 liste 1 dosya 734 yaprak 880-882.

edilmiştir. Birbiri ardına dedikodular üretilmiş, hava ağırlaşmış ve elektriklenmiştir. Sovyet Cumhuriyetlerinin ordularını Ermenistan ve Gürcistan sınırına yığıp Türkiye'ye güya ultiatom verdiği, Türklerin Ermenistan'a saldırmak istediği vs. konuşulmuştur. Bu ajitasyonların etkisiyle gerilen ortam, birkaç gün devam etmiş ve hatta Sovyet konsoloslarını ve çalışanlarını da şüphelendirmiştir.

Azerbaycan'ın Kars konsolosuna göre bu söylentiler, İtilaf Devletleri'nin ajanları tarafından iki amaçla çıkarılmaktadır: Biricisi, Türk taarruzunu suya düşürmek; ikicisi, sınırın kapatılmasının çarpıtılarak yorumlanmasını sağlayarak Sovyet Cumhuriyetlerinde şüphe yaratmak ve hatta mümkünse bir çatışma çıkartmak. Türklerin zafer haberinin gelmesinin ve sınırların açılmasının ardından hava yumuşamıştır. Kars konsolosu, gerginlik döneminde yoğun çalışma yapmak durumunda kaldıklarını, çünkü şehirde Sovyet iktidarının ve Türkiye'nin düşmanlarının çalıştığına emin olduğunu belirtir. Kars sokaklarında daha önceden ortadan kaybolmuş olan Musavatçılar tekrar belirivermiştir. Her yerde karşlarına çıkmaktadırlar.¹¹⁸³

Musavatçıların Paris'teki karargâhlarının iradesini yerine getirerek durumu değerlendirmeye çabalaması gibi Ermenistan tarafından esen rüzgâr da aynı oranda onlara yardımcı olmuştur. Kars konsolosunun kesin fikrine göre Ermenistan nüfusunun bazı kesimleri, hâlâ Taşnakların ölümcül politikalarını tam olarak kavramış değildir ve Taşnakların her türlü provokasyonu ve entrikalarıyla Türkiye'yle Sovyet Cumhuriyetleri arasında anlaşmazlık sebebi yaratmaya çabalamaktadır. Bu, ya bilmeden ya da tam tersi tamamen bilinçli bir şekilde yapılmaktadır. Hâlâ hem Ermenistan'da hem de Türkiye'de halk kitleleri içinde milli düşmanlığın ne yazık ki derin kökleri bulunmaktadır.

Diğer taraftan Ermeni nüfus arasında ağızdan ağza RSFSC'nin yakında Kars'ı alacağı ve Ermenistan'a geri vereceği yayılmaktadır. Kars Konsolosu Hacıbeyli, raporunda tesadüfi bir eğilim olsaydı bu durumu dikkate almayacağını, ancak bunun Ermeniler ve Türkler arasındaki milli nefret üzerinden hesap yapan alçakça bir iş

¹¹⁸² **Hâkimiyet-i Milliye**, 11 Temmuz 1922'den aktaran: Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **Türk Devrimi Mülakatları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2011, s. 103.

¹¹⁸³ **ARSPİHDA** fond 276 liste 5 dosya 1 yaprak 88-91'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 223-224.

olduğunun altını çizmiştir. Bu noktada Kars'taki Ermenistan temsilciliği de çok az çalışmış, bu kronik meselenin üzerine gitmemiş, halkları birbirine düşüren bu yarayı iyileştirmeye ve kışkırtmak için uygun olan bu aracı İtilaf Devletleri'nin ajanlarının elinden almaya çabalamamıştır.

Hacıbeyli, Türkiye-Sovyet Cumhuriyetleri dostluğunun düşmanlarının provokasyonları konusunda bir kere Doğu Cephesi karargâhında ve bir kere de kale komutanının yanında konuşma fırsatı bulmuştur. Bu iki görüşmede de Türkiye'nin Ermenistan'la komşuluğundan doğabilecek sorunların belirli bir şekilde altı çizilmiştir.

Türk tarafı, Azerbaycan konsolosuna özetle şu fikirleri söylemiştir: Türklere göre Ermenistan'da komünistlerin olduğu doğrudur ve halkı Sovyet iktidarının bilinciyle eğitmeye çalışıyorlardır, ancak ne yazık ki bu türden komünistler çok azdır ve çoğunluğu komünizm maskesini takmıştır. Türklerin ifadesiyle eğer bu maskeyi çekersen altından Büyük Ermenistan'ı düşleyen bir Taşnak çıkacaktır. Türkler Ermenilerden birey olarak değil, büyük devletlerin ne yazık ki haksız yere kulak verdikleri ve kendileri için artık tamamen yoruldukları ve onları sefalet düşüren yeni savaşların atmosferini yaratan millet olarak korkmaktadır. Türkler, çıkar gözetmeyen Büyük Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin Rusya'ya karşı silah doğrultmayacağını bilerek etrafında dönen olayları kontrol altında tutmasından sevinç duymaktadır. Birçokları iki ülkenin arasını bozmak, karşılıklı zaaflarına oynamak arzusu içindedir. Türk tarafı, ancak bunun mümkün olmadığına emindir ve dostları olan Sovyet Cumhuriyetlerinin de böyle düşündüğü kanaatindedir.

Bu görüşleri aktaran Azerbaycan konsolosu, Türklerin bu haleti ruhiyesinin hesaba katılması gerektiğini vurgular. Çünkü eğer Sovyet Cumhuriyetleri Türkiye'yle ve tüm Müslüman dünyasıyla dostluğu gerçekten muhafaza etmek istiyorsa, kendi vatandaşları tarafından yayılan ve çok hızlı bir şekilde İtilaf ajanlarının ağına düşen bütün bu istenmeyen kışkırtmaların ve söylentilerin kökünü kurutmalıdır.¹¹⁸⁴

Hacıbeyli, raporunda Kafkasya'da Türk-Sovyet ilişkilerini bozmak üzere yürütülen propaganda çalışmalarıyla ilgili teyit edilmiş istihbarat bilgilerini de

aktarmıştır. Son dönemde sıkça Türkler arasında güya Azerbaycan'da, Türkistan'da, Dağıstan'da bütün Müslümanların ezildiği, bu halkların köleleştirildiği, hükümetin eski rejimin politikalarını sürdürdüğü, halkların hiçbir şekilde kendi kaderini tayin hakkını kullanamadığı, bunun sadece bir aldatmaca olduğu konuşulmaktadır. Bakû'deki, Gence'deki, Taşkent'teki bütün sorumlu görevlerde bulunan kişilerin bu Cumhuriyetlerin halklarıyla hiçbir ortak noktasının olmadığı, hatta önceleri Azerbaycan'ın bağımsızlığını temsil eden Nerimanov'un artık Moskova'nın kontrolü altına girdiği ve eski gücünü kaybettiği söylenmektedir. Bu türden konuşmalar, özellikle Yunanların bozguna uğratılmasından sonra artmıştır. Ayrıca Rusların Erzurum konsolosunun Güney Kafkasya'daki Sovyet Cumhuriyetlerini de temsil etmesi, ASSC de dâhil olmak üzere bu Cumhuriyetlerin bağımsızlığına bir darbe olarak görülmektedir.¹¹⁸⁵

Hacıbeyli, etraflı raporunun sonunda da Kars bölgesine özgü bazı olgulara dikkat çekmiştir. Bölgenin Sovyet ülkeleriyle, özellikle de Ermenistan'la komşu olması ve tarihsel geçmişi dolayısıyla karşıdevrimci güçlerin Sovyet iktidarıyla mücadelesinin örgütlenmesinde bir üs olmamasının imkânı yoktur. Kars bölgesinde ve ona komşu vilayetlerde Sovyetler'le mücadelede güç toplamak için toplumsal değil, ama milli temelde bir dolu malzeme vardır. Taşnaklar zamanında eziyet görmüş, savaşta yıkıma ve yağmaya uğramış Müslüman kitleler, Ermenistan'da ve kısmen de Gürcistan'da Sovyet karşıtı çalışmalar için eleman sağlayabilecektir. Musavatçılar ve İttihatçılar tarafından devşirilebilecek bu unsurlar, Boşeviklere ve Sovyetler'e karşı nefretle yanıp tutuştuklarından değil de Ermeni Bolşeviklerin yanı başında bulduklarından Sovyet karşıtı kampa çekilebilecektir.

Hacıbeyli'ye göre Kars bölgesi ve çevresindeki vilayetler, Kafkas karşıdevriminin dünyanın herhangi başka bir yerine oranla en önemli karargâhı olabilecektir. Türk subaylarıyla ve Kars bölgesi nüfusunun temsilcileriyle yaptığı samimi görüşmelerden çıkardığı bu olgular sebebiyle Hacıbeyli, Kars'ta ASSC konsolosluğunun kalmasının ötesinde, faaliyetlerinin güçlendirilmesini ve çevre vilayetleri de kapsayarak İran sınırı boyunca büyük siyasi öneme sahip olan ve iki

¹¹⁸⁴ ARSPİHDA fond 276 liste 5 dosya 1 yaprak 88-91'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 224-226.

¹¹⁸⁵ ARSPİHDA fond 276 liste 5 dosya 1 yaprak 88-91'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 228-229.

Müslüman devleti birbirine bağlayan Maku'ya kadar genişletilmesini önermektedir.¹¹⁸⁶

Bu dönemde Sovyet temsilcilikleri Türk ordusuyla ilgili ayrıntılı raporlar da geçmişlerdir. Üstlendikleri görev, dönemin ve bölgenin durumuna uygun olarak diplomatik nitelikten çok askeri amaçlar taşımaktadır. Örneğin Kars'taki Azerbaycan Konsolosluğu'na verilen dört temel görev şöyledir:

“1. Başta sınır bölgeleri olmak üzere ordunun konuşlanmasını; 2. yeni oluşturulan birlikleri; 3. Karabekir Paşa'nın, karargâhının ve çevresindeki subayların eğilimlerini ve eğer mümkünse doğrudan düşüncelerini; 4. Sovyet Cumhuriyetlerine karşı her türlü örgütlenmeyi ve Doğu Anadolu'nun ekonomik durumunu tespit etmek ve düzenli olarak Dışişleri Halk Komiserliği nezdinde ASSC hükümetine rapor etmek.”¹¹⁸⁷

Sovyet Azerbaycanı'nın Kars Konsolosu İslâm Hacibeyli, İbrahim Abilov'a gönderdiği 1 Haziran 1922 tarihine kadarki bilgilere dayanarak hazırladığı bir raporunda yine Türk ordusunun bölgedeki durumuyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir:

“Kars bölgesinde orduların konuşlanması şu şekildedir: Kars şehrinde kalenin kendi garnizonu dışında 9. Piyade ve 6. Süvari Tümeni bulunmaktadır. 9. Piyade Tümeni, üç piyade alayından oluşmaktadır: 17., 28. ve 29. 800 kişilik mevcudu ve 16 mitralyözünü olan 17. Alay, garın yakınındaki eski kışlada bulunmaktadır. 28. ve 29. Alaylar, kalede durmaktadır ve her alayın mevcudu 1000 kişidir, her birinde 16 mitralyöz bulunmaktadır. Belirtilen tümenin Kurmay Başkanı Binbaşı Hakkı Bey, oldukça iyi Almanca bilmektedir. Tümen Komutanı İsa Bey'dir. Ondan önce bu tümenle ve eski Musavat ordusunun Tatar alayının yardımıyla Kars'ı alan Rüştü Paşa komuta etmişti. Şu an Rüştü Paşa, kolorduyu komuta ediyor. Karargâhı Erzurum'da. 9. Tümen, katır üstünde dağ bataryasına ve sahra bataryasına sahip, ayrıca mitralyözleri de katır üstünde.”¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁶ Raporun tamamı için bkz.: **ARSPİHDA** fond 276 liste 5 dosya 1 yaprak 88-91'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 223-233.

¹¹⁸⁷ Bkz.: **ADTA** fond 28 liste 281 dosya 68 yaprak 22a'dan aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 233.

¹¹⁸⁸ **ARSPİHDA** fond 276 liste 5 dosya 1 yaprak 86-87'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 250.

Raporda askerlerin durumuyla ilgili bilgiler de aktarılmıştır. Giyimleri iyidir, silah sistemleri “Mavzer”dir, askerlere haftada üç kez et haricinde kişi başına 2,5 libre¹¹⁸⁹ ekmek dağıtılmaktadır. Bu tümen yarı savaş durumundadır, savaş zamanı mevcudu ikiye katlanmaktadır.

6. Süvari Tümeni'nin Komutanı Mehmet Ali Bey, ünlü bir Türk komutanın oğludur, eğitimini Almanya ve Fransa'da almıştır, Almanca ve Fransızca konuşmaktadır, bir dönem Abdülhamit'in yaverliğini yapmıştır, bir Türk misyonu ile Petersburg'da bulunmuştur. Kurmay Başkanı Şevki Bey'dir. Tümen, her biri 500-600'er kişilik 16. 17. ve 18. Alaylardan meydana gelmektedir. Alaylarda 25 subay bulunmaktadır. Tümenin sahra topu da vardır ve her alayda 12 büyük mitralyöz ve özel mitralyöz takımları bulunmaktadır. Tümede Türk tabiiyetine geçmiş olan eski Musavat ordusunda ve Çarlık ordusundan Müslüman subaylar da görev yapmaktadır. Bu subayların sayısı yaklaşık 28'dir. Bu subaylar, ayrıca askeri casusluk faaliyeti de yürütmektedir. 9. ve 6. Tümenlerin yüksek miktarda el bombası ve mitralyöz şeridi yedeği vardır.

Kale garnizonu bir bakımdan da tümendir, ayrıca büyük özel topları da bulunmaktadır. Kale Komutanı İsmail Hakkı Bey, daha önce Iğdır'dan Batı Cephesi'ne gitmiş ve 2. Tümen'i komuta etmiştir. Eğitimini Fransa'da almıştır ve mükemmel Fransızca konuşmaktadır. Kurmay Başkanı Sami Bey, eğitimini Almanya'da almıştır.

Kale garnizonu iki alaydan meydana gelmektedir: 2. Piyade Alayı ve “Hacı Halil” Alayı. Her biri 1000 askerden oluşmaktadır. 14-16 mitralyöze ve özel mitralyöz takımlarına sahiplerdir. Mitralyöz takımlarının komutanı Yüzbaşı Hamit Bey'dir. “Hacı Halil” Alayı'nın komutanı ise Halil Bey'dir. Kalenin idari yapısı şu şekildedir: 1. Şube ağır topları yönetmektedir, başında Vezi Bey bulunmaktadır. 2. Şube'nin başındaki Necmettin Bey terhis işleriyle, 4. Şube seferberlikle, 8. Şube siyasi işlerle ilgilenmektedir. Toplam 8 şube vardır. Yukarıda sayılanların dışındakiler önemli bir göreve sahip değildir.

6. Süvari Tümeni'nde 11. ve 12. Tugaylar bulunmaktadır. İlkini Muslin Bey, ikincisini Cemil Bey komuta etmektedir. 8 toptan oluşan topçu bataryasının başında

¹¹⁸⁹ 1 libre 409,4 grama eşittir.

Sadri Bey, mitralyöz takımının ise Abdurrahman Bey bulunmaktadır. Kaledeki ağır toplar, yüksek miktardaki top mermilerinin yanında durmaktadır. Ancak yüksek miktarda top sökülmüş ve bir kısmı Erzurum'a, bir kısmı Batı Cephesi'ne, bir parçası da Kars bölgesinin bazı alanlarına gönderilmiştir. Sökülüp yer değiştirilebilen toplar, Türklerde hâlâ devam etmektedir.

Oldukça ayrıntılı hazırlanan rapor seferberlikle ilgilenen şubelerin nasıl çalıştığını da aktarmaktadır. Alt şubeler, tüm nüfusun listelerine tutmakta, seferberlik ilan edildiği zaman bu alt şubeler, askere çağrılacak kişilerin listelerini seferberlik şubesine göndermektedir. Her alay, tugay, tümen, kolordu kendi birliklerinin bütünlemesi için belirli bir bölgeye sahiptir.

Yukarıda sayılanlar dışında Kars'ta Hüsamettin Bey'in komutasında atlı jandarmalar da vardır. Doğu Cephesi karargâhında kısaltılmış 15 aylık kurslardan oluşan askeri okul, astsubay okulu ve 7 senelik askeri lise de bulunmaktadır. Bu lisede şehit düşen askerlerin çocukları parasız okumaktadır. Eğitim, emek ilkesine göre düzenlenmiştir. Ayrıca Genelkurmay'ın kurlarını bitiremeyenler için kısaltılmış kurslar da açılmıştır. Bu kurslarda Kâzım Karabekir de ders vermiştir. Kurslar 3-4 ay sürmüş, çoğunluğu yüzbaşı olan 34 kişi katılmıştır. Bu kişiler, artık Kars bölgesinde, Erzurum vilayetinde, Beyazıt ve Iğdır'da uygulamadadırlar.¹¹⁹⁰

Azerbaycan'ın Kars Konsolosu Hacibeyli, raporunda yeni kurulmakta olan düzenli Kürt birliklerine de dikkat çeker. 6. Tümen Komutanı, Mayıs ayının son günlerinde Van'a atanmış ve Kürt süvari tümenini oluşturmakla görevlendirilmiştir. Hacibeyli'ye göre bu atama büyük siyasi önem taşımaktadır. Çünkü Kürtler, daha önceleri düzenli ordularda değil de düzensiz Hamidiye Alayları'nda yer almışlardır. Van'a giden Mehmet Ali Bey'in yerine ise Ankara'dan 6. Tümen Komutanı'nın veya Trabzon'dan oldukça enerjik ve tecrübeli olarak görülen Süvari Albay Sami Bey'in gelmesi beklenmektedir. Sami Bey, bir dönem Kars valiliği de yapmıştır. Askeri yeteneğinden dolayı süvari tümeninin komutasını almak üzere Batı Cephesi'ne gönderilmesi düşünülmüş, ama Ankara'ya Mürsel Paşa gitmiştir. Ancak Trabzon'a kadar gidebilen Sami Bey ise orada yeni bir görev verilmesini beklemeye başlamıştır. Hacibeyli, raporun son paragrafında yeni bir değişikliği daha haber verir.

¹¹⁹⁰ ARSPİHDA fond 276 liste 5 dosya 1 yaprak 86-87'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 250-252.

Kale Komutanı İsmail Hakkı Bey'in yerine daha önceden de bu görevde bulunan Emin Bey getirilmiştir. Hacibeyli, Emin Bey'i Türk ordusunun önemli topçularında biri ve askerler arasında çok sevilen bir komutan olarak tanımlar.¹¹⁹¹

RSFSC Kars Konsolosu da Sovyet makamlarını Türk Ordusu konusunda bilgilendirmiştir. Konsolos, Doğu bölgesinin tün toplumsal ve sanayi hayatının Türk Ordusu'nun etrafında döndüğünü rapor etmiştir. Az sayıdaki fabrikalar orduya çalışmakta, ticaret de ekseriyetle ordunun elindedir. Dolayısıyla Doğu Cephesi ordusunun ruh hali nasılsa, bölge halkının durumu da aynıdır. Askerler, Rusya'ya yerel Müslüman halk gibi kesinlikle sempatiyle ve dostça yaklaşmaktadır. Subay ve yönetici çevrelerinin de RSFSC'ye tavrı dostçadır.

Konsolos, son dönemlerde Ankara'nın Kâzım Karabekir Paşa'dan memnun olmadığı şeklinde söylentilerin dolaştığını da raporuna kaydetmiştir. Hatta Ankara tarafından birkaç kez sert bir şekilde kınandığını Karabekir'in kendisi söylemiştir. Bu söylentilerin ardından Ankara'dan bir denetim komisyonunun gönderilmesi şüpheleri artırmıştır. Sarıkamış ve Kağızman'daki denetimin bitmesinin ardından komisyonla görüşmek üzere Kars'a iki görevli gelmiştir. Biri Erzurum mebusu Turah¹¹⁹² Bey, diğeri ise Van Valisi Haydar Bey'dir. Durak Bey ve Haydar Bey'in ziyaretleriyle ilgili farklı söylentiler vardır. Özellikle bu iki kişi, denetim komisyonunun sonuçlarını Karabekir'e karşı kullanmak için gelmişlerdir. Durak Bey de Karabekir Paşa'ya düşmanca yaklaşan gruptandır.¹¹⁹³

¹¹⁹¹ Raporun tam metni için bkz.: **ARSPİHDA** fond 276 liste 5 dosya 1 yaprak 86-87'den aktaran: **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, s. 250-254.

¹¹⁹² Durak Bey'i kastettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁹³ Bkz.: **RGVA** fond 25873 liste 1 dosya 734 yaprak 663-664.

SONUÇ

İstiklâl Savaşı'nın başarıya ulaşmasında esas rolü şüphesiz “milletin kendi azim ve kararı” oynamıştı. Türkiye “önce kendi gücüne önem” vermişti, ama Mustafa Kemal Paşa'nın dediği gibi, “düşmanlarımızın sayısının çokluğunu dikkate alarak kuvvet ilave etmek farz” olmuştu.¹¹⁹⁴

Çanakkale'de Türkiye'nin direnişi Ekim Devrimi'ni tetiklerken, Ekim Devrimi İstiklâl Savaşı'nın başarı koşullarının uluslararası zeminini yaratmıştı. Emperyalist tehdide maruz kalan Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki bu denklem, dünyanın ilk milli kurtuluş savaşıyla ilk sosyalist devriminin kaderini birbirine bağlamış ve İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'nde de askeri işbirliğini beraberinde getirmişti.

Kafkasya, hammadde kaynaklarına ve özellikle de petrole sahip olması, Karadeniz'den Orta Asya açılan yolların üzerinden geçmesi ve Türkiye ile Rusya arasında bir tampon bölge oluşturması açısından dünyanın paylaşım mücadelesinde stratejik bir rol oynuyordu. Başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri, bu mücadeleden galip çıkmak için Kafkas Seddi planını ortaya koyarken, Türkiye ve Sovyet Rusya ise kendileri açısından hayati önem taşıyan bu planı bozmak için askeri işbirliğine gitmek zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştı. Bu anlamda Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Seddi tahlili, Doğu'ya dayanarak Batı'yı kurtarma stratejisi ve 26 Nisan 1920'de Sovyet hükümetine sunduğu teklifname, 30 Ağustos Zaferi'ne giden yolda cephe gerisinin sağlamlştırılması açısından tayin ediciydi.

Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin ilk sınıandığı ve başarı sağladığı yer Azerbaycan'dı. Sovyet iktidarının kurulmasıyla Azerbaycan, iki ülke arasındaki askeri ilişkilerde bir köprü işlevi kazanmıştır. Bakû, ileride yaşanacak işbirliği ve

¹¹⁹⁴ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.VIII, s. 258.

ortak operasyonlar bakımından kritik bir karargâh görevi görmüştür. Diğer taraftan Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya'da bir dayanak noktası yaratmasını sağlamıştır. XI. Kızıl Ordu, böylece bölgeye yerleşmiş ve sonrasında Ermenistan'da ve Gürcistan'da Sovyet iktidarlarının kurulmasında önemli bir üsse sahip olmuştu. Bu gelişmeyle birlikte Taşnak Ermenileri ve Gürcü Menşevikleri, korkuya kapılmışlar ve Sovyet Rusya'yla anlaşma zemini aramışlardır. Türk-Sovyet işbirliği sonucunda Bakû'de yaşanan iktidar değişikliği, Hazar Denizi üzerinden İngilizlerin Güney Kafkasya'ya çıkış yolunu da kapatmıştı. Bakû petrolünün Bolşevik güçlerinin eline geçmesi, Sovyet Devrimi'nin nefes almasına yol açarken, emperyalist güçlere ve onlarla işbirliği halindeki komşu devletlere karşı da önemli bir koz elde edilmiştir.

Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin ikinci, fakat en önemli ayağı olan Ermenistan'da işbirliğinin sağlanmasında Sovyet iktidarının Ermeni meselesini emperyalizm meselesi olarak görmesinin ciddi önemi vardır. Bu şekilde askeri işbirliğinin fikirsel zemini oluşmuştur. Tabii Sovyet Rusya'nın askeri ve siyasi liderliğinin bu konuda yekpare olduğunu söylemek mümkün değildir. Batı merkezli bir sosyalizm anlayışına sahip olan kesim, Ermeni meselesinde Türkiye'ye soğuk yaklaşırken Batı/Taşnak tezlerine daha yakın durmuştur, ancak bu anlayış hâkim olamamıştır. Buna karşılık Türkiye'de de Ermenistan harekâtının zamanının belirlenmesinde Sovyet Rusya'nın hassasiyetlerine karşı sağduyuyla yaklaşıldığı görülmektedir. Bu noktada Sovyet Rusya'yla eşgüdüm halinde uygun bir zaman beklenmiştir. Bu süreçte askeri ve diplomatik ilişkiler birbirini tamamlamış, bir alanda çıkan aksama, diğer alanda kurulan ilişkiler üzerinden telafi edilmiştir. Özellikle Türkiye'nin kararlı tutumu ve Sovyet tarafını ikna çabaları, ikili askeri ilişkilerin Ermenistan harekâtı açısından istenen düzeye getirilmesinde kritik rol oynamıştır. Böylece Sovyet tarafında yaşanan tartışmaların da netleşmesi sağlanmıştır. Bu bakımdan Türkiye'yle birebir temas halinde olan Kafkasya'daki Sovyet liderlerinin Moskova'ya uyarılarının, Doğu Halkları Kurultayı'yla, sonrasında yaşanan tartışmaların ve Stalin'in Bakû ziyaretinin de altını çizmek gerekir.

Türk tarafı, Ermenistan harekâtında karşı güçlerin daraltılmasına da özel olarak dikkat etmiştir. Harekâтта hedef olarak Ermeniler değil, Taşnaklar alınmıştır. Bu, Sovyet Rusya'nın ve Ermeni Bolşeviklerinin kazanılması açısından önem

taşımaktadır. Bu şekilde Ermeni komünistlerinin desteği de kazanılmış ve Taşnak Orduları paralyze edilmiştir. Ayrıca “Ermeni kırımını” propagandalarının da önüne geçilmiştir. Diğer taraftan Gürcistan’ın tarafsızlaştırılma çabaları da bu anlamda vurgulanmalıdır.

Doğu harekâtı sonunda Ankara Taşnak tehdidinden kurtulurken Moskova da Ermenistan’da Sovyet iktidarını kurmuştur. Diğer taraftan Azerbaycan’da Sovyet iktidarının pekişmesi ve Kuzey İran’da İngiliz faaliyetlerinin tasfiyesi sağlanmıştır. İtilaf Devletleri’nin Kafkas Seddi planı esas olarak başarısızlığa uğramış, artık Batı, planlarında değişikliğe giderek Türkiye’nin himayesinde bir Kafkasya Federasyonu’nu ileri sürmüştür.

Bu çerçevede Batılı emperyalist devletlerin “kullan, at!” politikasını da vurgulamak gerekir. Batılı devletler, Ermenistan’ı Türkiye’yle Sovyet Rusya’ya karşı kışkırtmış, Taşnak hükümetine her türlü sözü vermiştir. Ancak buna rağmen kaybettiğini gördüğü anda Erivan’ı yalnız bırakmıştır. Türk-Sovyet askeri işbirliğinin yarattığı güç, Batı’nın Erivan’a desteğini kesmesine yol açmıştır. Taşnak liderlerinin de kabul ettiği gibi Batı politikalarında üstlenilen rol Ermenistan’a pahalıya mal olmuştur.

Gürcistan’da da Menşevik iktidarı, iki ülke ordularının güneyden ve kuzeyden gerçekleştirdikleri harekâtlar sonunda devrilmiştir. Batum konusunda çıkan anlaşmazlık ise işbirliği politikasının sürdürülmesi kararlılığıyla çözülmüştür. Böylece Kafkas Seddi’nin son kalesi de yıkılmıştır. Batum Limanı’nın kaybı, İngiltere ve İtilaf Devletleri’nin Güney Kafkasya’yı tam anlamıyla terki anlamına geliyordu, diğer yandan Batı açısından Karadeniz’deki egemenlik savaşında da büyük bir darbeydi. İtilaf Devletleri, ayrıca Sovyet içlerindeki ayaklanmaları destekleyebileceği son kalan üssünü de kaybetmiş oluyordu.

Türk-Sovyet askeri işbirliği sonucunda Sovyet Rusya, Türk Ordularının Güney Kafkasya’daki varlığına güvenip güçlerini Batı’ya kaydırma imkânını bulmuş, Leh Cephesi’nde ve Beyaz Ordularla savaştan başarıyla çıkarak İtilaf güçlerinin planını bozmuştu. Ardından Sovyet Kızıl Ordusu’nun Kafkasya’ya tekrar dönmesi de Türkiye’nin elini rahatlatmış ve Güney Kafkasya’daki İngiliz etkisindeki hükümetlerin yerini Anadolu hareketiyle dost kuvvetlerin almasına yol açmıştı. İki

ordunun karşılıklı harekâtları diğerinin de önünü açmıştı. Türkiye'nin Ermenistan harekâtı Erivan'da Sovyet iktidarının kurulmasında rol oynarken, Rusya'nın Gürcistan'la savaşı da Türkiye'nin Ardahan ve Artvin'i vatan topraklarına geri katmasını sağlamıştı. Bu sefer de Türkiye'nin askeri gücünü Batı'ya kaydırma imkânı oluşmuştu. İtilaf Devletleri, Kafkasya'da istediği gücü yaratamayınca İstiklâl Savaşı'nın Batı Cephesi'ndeki dengeler de Türkiye'nin lehine değişmeye başlamıştı.

Diğer taraftan iki ülke arasındaki askeri işbirliği sonucunda Kafkas Seddi'nin ortadan kaldırılmasıyla emperyalist devletlerin Kafkas milletleri arasında kışkırttığı boğazlaşmaya da son verilmiş, bölgede uzun yıllar devam edecek bir huzur ortamı sağlanmıştır. Bu durum Türk-Sovyet ilişkilerinde de istikrarın sağlanmasına yol açmıştır. Kafkasya'daki istikrar, iki ülke arasındaki ilişkilerde de istikrar anlamına geliyordu. Kafkas Seddi'nin yıkılan hükümetleri ise faaliyetlerini Avrupa ve işgal İstanbul'una kaydırmıştır. Kısmen Anadolu'da da varlığını sürdüren Musavat temsilcilerinin Türkiye'yi Rusya'yla karşı karşıya getirme politikaları da sonuçsuz kalmıştır.

İki ülke arasındaki ilişkileri tanımlarken işbirliğinin yanında tabii ki yüzyıllardır özellikle Kafkasya'da devam eden rekabetin tortularından ve Batı'nın bunu bir Türk-Rus savaşı kışkırtmak amacıyla kullanma çabasından da söz etmek gerekir. Ancak iki ülkenin askeri ve siyasi liderleri, Türkiye'nin savunmasının Rusya'nın savunması, Rusya'nın savunmasının da Türkiye'nin savunması olduğunu görmüştür. Bu gerçekler kavranınca ayrılık noktaları değil, ortak çıkarlar ön plana çıkmış ve işbirliği daha da sağlamlaşmıştır. İki ordu arasında çıkan sorunlar bu anlayışla aşılabilmektedir.

Bu açıdan ABD'nin o dönemde İstanbul'daki Ticaret Ataşesi E. G. Mears'ın tespitlerinin abartı olmadığı söylenebilir. Mears, Rus devriminin Türkiye'yi etkilediği kadar başka hiçbir yeri etkilemediğini yazmıştır. Türkiye'nin dünyayı sarsan yeniden doğuşuna tanık olduklarını ifade eden Mears, Çarlık Rusyası yıkılmasaydı ve Sovyet Rusya ve Müttefikler arasında düşmanlık olmasaydı Kemalist hareketin de başarısızlığa uğrayacağını belirtmiştir. Mears'a göre Kemalist Türkiye ve Sovyet Rusya arasında, takiben Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin

katılımıyla, bir askeri ittifak vardı.¹¹⁹⁵ Dönemin askeri işlerden sorumlu halk komiseri olan Troçki ise bu işbirliğini ele alırken bir ittifaktan değil, bir anlaşmadan bahsetmekteydi. Ona göre yok olma ve köleleşme tehlikesiyle karşı karşıya olan bu iki ülke arasında doğal bir sempati doğmuştu.¹¹⁹⁶

İşte bu şekilde tarif edilen Türk-Sovyet askeri ilişkilerinin Doğu Cephesi'ndeki siyasi sonuçlarını şu şekilde özetlememiz mümkündür:

- Türkiye'nin askeri başarılarıyla imzalanan antlaşmalarla Ankara hükümetinin resmen tanınması sağlanmıştır. Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları kazanılan askeri zaferleri diplomatik alanda taçlandırmış, Türkiye'nin elini uluslararası planda kuvvetlendirmiştir. Bu antlaşmalarla Sevr Antlaşması'nda ilk gedik açılmış ve Türkiye'nin Sevr'i barışçıl yollarla kabul etmeyeceği kanıtlanmıştır. Sevr Antlaşması, fiilen iflas etmiştir. Bu da Batı'yı Türkiye üzerine planlarını gözden geçirmek zorunda bırakmıştır.

- Batılı emperyalistlerin Kafkas Seddi planı sonuçsuz bırakılmıştır. Emperyalizme karşı savaşan ve bu nedenle doğal müttefik olan Ankara hükümeti ile Sovyet Rusya arasında fiziki temas kurulmuştur.

- Sevr Antlaşması çerçevesinde Türkiye'den toprak talep eden, buradan hareketle saldırılarda bulunan ve sıkça katliamlara başvuran Taşnak iktidarı yıkılmıştır. Büyük Ermenistan projesi tam anlamıyla iflas etmiştir. Son olarak da Lozan Antlaşması'yla Ermeni meselesi tam bir çözüme kavuşmuştur. Yine Türkiye'yle hudut problemi olan Gürcü devleti ile olan meseleler iyi bir sonuca bağlanmıştır.

- 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda elden çıkan Türk topraklarının (Batum hariç) anavatana bağlanması sağlanmıştır.

Askeri sonuçları ise şöyledir:

¹¹⁹⁵ Eliot Grinnell Mears, **Modern Turkey**, New York, Macmillan Company, 1924, s. 16-17, 563.

¹¹⁹⁶ Troçki'nin Amerikalı diplomat Arthur Ransome'a Aralık 1922'de söylediği sözler için bkz. **A.e.**, s. 17.

- Ermenistan Ordusu kesin yenilgiye uğratılmıştır. Özellikle bu durumdan en fazla canı yanan Taşnak kaynakları, yenilgilerinde Türk-Sovyet askeri işbirliğine işaret etmektedir.

- Zafer sonucunda yapılan antlaşma ile Ermenilerden, savaş tazminatı olarak bol miktarda silah ve cephane elde edilmiştir.

- Sıkışık durumda olan Batı ve Güney Cephelerine birlik, silah ve cephane ikmali sağlanmıştır.

- Doğuda kazanılmış olan zafer diğer cephelerde ve halk üzerinde çok olumlu tesir yapmış, ordunun ve halkın moralinin kuvvetlenmesinde çok büyük etkisi olmuştur. Türk-Sovyet askeri işbirliği, Türk komuta kademesi tarafından propaganda malzemesi olarak da kullanılmış, bu işbirliği halka güven ve güç verirken, düşman tarafın da moralini bozmuş, o tarafta korku yaratmıştır.¹¹⁹⁷

Doğu Cephesi'nde bu sonuçların elde edilmesinde Kâzım Karabekir'in askeri ve siyasi liderliğinin de altını çizmek gerekir. Sovyet Rusya'yla askeri ilişkilerin yürütülmesinde oynadığı rol, İstiklâl Savaşı'nın zaferinde belirleyici olmuştur. Sovyet tarafıyla çıkan krizlerin aşılmasında bölgenin hassasiyetlerini ve dengelerini iyi bilen biri olarak Kâzım Karabekir'in uyarılarının önemli etkisini kaydetmek gerekir. Bu açıdan Anadolu'da Yeni Gün gazetesinin 13 Ocak 1922 tarihli sayısındaki aşağıdaki satırları bu noktayı özetlemesi açısından aktarmaya değerdir:

“Doğu fatihi ve Doğu Cephesi'nin meşhur kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, zaferden sonra Ankara'ya geldiğinde Mustafa Kemal, milletvekilleri ve memurlar tarafından Ankara'ya bir iki saat uzaklıkta bir yerde karşılanmıştır. Milli Hareket döneminin en önemli simalarından olan Kâzım Karabekir, Doğu Cephesi'nde çok önemli askeri ve siyasal bir rol oynamıştır. Ermeni Taşnak ordularını yendikten sonra, dost Sovyet ordularıyla birlikte Gürcü menşeviklerini etkisiz hale getirmiş ve başarısını Kars Antlaşması'yla tamamlamıştır.”¹¹⁹⁸

İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'ndeki Türk-Sovyet askeri ilişkileri, günümüzde Kafkasya'da yaşanan sorunların çözüm yolunu göstermesi açısından da

¹¹⁹⁷ Benzer değerlendirmeler için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, C.III, s. 279-280.

¹¹⁹⁸ Nurettin Gülmez, **a.g.e.**, s. 638.

değerlendirilmelidir. Türkiye ile Rusya arasında yaşanan rekabet, tarihten bugüne ne iki ülkenin ne de bölge devletlerinin yararına olmuştur. İki ülke arasındaki işbirliği ise Ankara ve Moskova'nın milli güvenliğini, bölgenin istikrarını ve huzurunu sağlamıştır.

Ayrıca Türk Ordusu'nun Doğu harekâtıyla ilgili Sovyet arşiv belgeleri, günümüzdeki Ermeni soykırım iddialarını da açık bir şekilde çürütmektedir. Dünyada kimi çevrelerde Ermeni soykırımının 1915-1923 yılları arasında kesintisiz olarak gerçekleştirildiği iddia edilirken Ermenistan harekâtı da bunun bir parçası olarak gösterilmektedir. Oysa gerek harekâtın vatan savunması çerçevesinde olduğunu, gerekse de Taşnak Ermenistanı'nın etnik temizlik politikasını gösteren Sovyet belgeleri, bu iddiaların asılsızlığı konusunda ciddi veriler sunmaktadır. Diğer taraftan bugün Ermeni milliyetçileri Lenin, Stalin gibi Sovyet devletinin önde gelen isimlerini Ermeni soykırımının suç ortakları olarak değerlendirmektedir. Bu çevrelerin Sovyet liderliğine en az Talât, Enver Paşalar kadar saldırmasının en önemli sebebi o dönemde yaşanan Türk-Sovyet askeri işbirliğidir. Ermeni diasporası, siyaset ve bilim çevreleri, "Ermeni soykırımında" Rusya'nın Türkiye'yle eşit sorumluluğa sahip olduğunu vurgulamakta, bu temelde kitaplar, yayınlar çıkarmakta, toplantılar düzenlemektedir. Sovyet arşiv kaynakları, bu tasavvurun arkasında yatan sebepleri de aydınlatmaktadır.

İstiklâl Savaşı döneminin Türk-Sovyet askeri ilişkilerini ele alan Sovyet arşiv belgeleri, tarihi olayları ortaya koymanın ötesinde bugüne ve geleceğe dair de birçok açılımlar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Rusya Askeri Devlet Arşivi (RGVA)

Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (AVPRF)

Rusya Film Fotoğraf Belgeleri Devlet Arşivi (RGAKFD)

Rusya Toplumsal Siyasal Tarih Devlet Arşivi (RGASPI)

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Kitaplar ve Makaleler

- Abramyan, Eduard: **Kavkaztsı v Abwehre**, Moskva, İzdatel Bıstrov, 2006.
- Agakişiyev, İsmail: “Neftyanaya Promışlennost Azerbaycana v 1918-1920 Godı”, **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika**, Moskva, SALAM Press, 2008, s. 66-77.
- Agayan, T. P.: **Velikiy Oktyabr i Borba Trudyashihsya Armenii Za Pobedu Sovyetskoy Vlasti**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1962.
- Akal, Emel: **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Akal, Emel: **Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Akbulut, Dursun Ali: **Albayrak Olayı**, İstanbul, Temel Yayınları, Haziran 2006.

- Akbulut, Erden - Tunçay, Mete: **İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne 1919-1926**, C.I, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, Aralık 2012.
- Akopyan, A. M. -
- Elçibekyan, A. M.: **Oçerki Po İstorii Sovyetskoy Armenii (1917-1925 gg.)**, Yerevan, ARMGİZ, 1955.
- Akyüz, Yahya: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, Genişletilmiş 2. bs, Ankara, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Amirhanyan, Ş. M.: "Neskolko Vstreç s Sergo", **O Sergo Orconikidze: Vospominaniya, Oçerki, Statyi Sovremennikov**, Genişletilmiş 2. bs., Moskva, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1986, s. 72-82.
- Ar, Kamil Necdet: **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ağustos 2011.
- Aralov, S. İ.: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1967.
- Arslan, Ali: "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, s. 153-168.
- Arslan, Ali: "Sevr Antlaşmasına Göre Osmanlı Ordusu", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat ve İşlev**, İstanbul, Kitabevi, Mayıs 2008, s. 473-480.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (1919-1922)**, C.II, III, IV, Ankara, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995, 1997, 1998.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)**, Ankara, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No:106, Haziran 1998.
- Aslan, Betül: **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2004.

- Aslan, Yavuz: **Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakû)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2007.
- Aslan, Yavuz: **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Mart 2002.
- Aslan, Yavuz: **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.II, 4.bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat 2010.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VI, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2003.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VII, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mayıs 2011.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.VIII, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mayıs 2002.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.IX, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 2006.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.X, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Haziran 2009.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XI, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2005.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.XII, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2005.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C.I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Azerbaycan Tarihi**, C.VI, Bakı, Elm, 2000.
- Azerbaycan Tarihi**, C.VI, Bakı, ELM Neşriyatı, 2008.
- Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika (28 Maya 1918-27 Aprelya 1920): Kratkiy Spravoçnik**, Moskva, İzdatelstvo "Ovarley", 2008.
- Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri (1920-1922)**, Bakı, Azatam, 2002.
- Ayrapetyan, Aşot: "Kak Turki i Bolşeviki v 1920 Godu Raspravilis s Armeniyey", **Pro Armenia**, No:6, 1992, s. 31-48.
- Ayrapetyan, Aşot: "Rossiya i Karabah: Stranitsı İstorii", **Pro Armenia**, No:4-5, 1992, s. 59-60.
- Ayvazyan, Suren: **İstoriya Rossii. Armyanskiy Sled**, Moskva, KRON-PRESS, 2000.
- Balayev, Aydın: **Mamed Emin Rasulzade (1884-1955)**, Moskva, İzdatelstvo "Flinta", 2009.

- Başak, Tolga: **Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu**, Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Bilgiç, Bestami S.: **Doğu Karadeniz Rumları: İsyan ve Göç (1919-1923)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Birgen, Muhittin: **İttihat ve Terakki'de On Sene**, C.II, 2. bs., Haz. Zeki Arıkan, İstanbul, Kitap Yayınevi, Mart 2009.
- Birgen, Muhittin: "İttihat ve Terakkide 10 Sene", **Son Posta**, 15-20 Haziran 1937.
- Birinci, Ali: "Türk-Rus İlişkilerinde Meçhul Bir İsim: Dr. Fuat Sabit", **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2011, s. 119-148.
- Bolşevistskoe Rukovodstvo. Perepiska. 1912-1927**, Moskva, ROSSPEN, 1996.
- Borba Za Pobedu Sovyetskoy Vlasti v Azerbaycane 1918-1920: Dokumentı İ Materialı**, Baku, İzdatelstvo Akademi Nauk Azerbaycanskoy SSSR, 1967.
- Borba Za Ustanovlenie i Uproçenie Sovyetskoy Vlasti v Dagestane 1917-1922 gg.**, Moskva, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1958.
- Bozkurt, Mahmut Esat: **Atatürk İhtilali I-II**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Aralık 2008.
- [Bozkurt], Mahmut Esat: "Türk İhtilâli'nin Düstûrları 6", **Sada-yı Hak**, 30 Mayıs 1924.
- [Bozkurt], Mahmut Esat: "Türkiye-Rusya Dostluğu", **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Aralık 1921.
- Byaletskiy, K. A. vd.: **Armeniya**, Moskva-Leningrad, Moskovskiy Raboçiy, 1929.
- Byulleten NKİD**, No:66, 23 Şubat 1921.
- Cebesoy, Ali Fuat: **Moskova Hatıraları**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Churcill, W.: **Mirovoy Krizis**, Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, 1932.
- Criss, Bilge: **İşgal Altında İstanbul (1918-1923)**, 8. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Çalhuşyan, Grigor: **Krasnaya Kniga**, Rostov, 1919.

- Çiçerin, G. V.: **Stati i Reçi Po Voprosam Mejdunarodnoy Politiki**, Moskva, İzdatelstvo Sotsialno-EkonomiçeskoyLiteraturı, 1961.
- Dağlar, Oya - Macar, Elçin: **Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de**, İstanbul, Libra Kitap, 2010.
- Denikin, A. İ.: **Oçerki Russkoy Smutı**, C.III, Berlin, Knigoizdatelstvo “Slovo”, 1924.
- Doğanay, Rahmi: **Millî Mücadele’de Karadeniz (1919-1922)**, Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.
- Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, C.II, III, IV, Moskva, Gospolizdat, 1958, 1959, 1960.
- Doster, Barış: **Atatürk, Türk Dünyası ve Mazlum Milletler**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Haziran 2004.
- Dr. İbrahim Tali Bey’in Günlüğü**, Haz. Erdal Aydoğan, Şaban Ortak, İstanbul, Arba Yayınları, Kasım 2000.
- Drogovoz, İ. G.: **Turetskiy Marş: Turtsiya v Ogne Srajeniy**, Minsk, Harvest, 2007.
- Dubinskiy-Muhadze, İ. M.: **Narimanov**, Moskva, İzdatelstvo “Molodaya Gvardiya”, 1977.
- Dunsterville: **Britanskiy İmperializm v Baku i Persii 1917-1918 gg.**, Tiflis, İzdatelstvo “Sovjetskiy Kafkaz”, 1925.
- Eken, Halit: **Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Şubat 2008.
- Elçibekyan, A.: “Belogvardeyşina Yuga Rossii i Daşnaki”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSSR (Obşestvenne Nauki)**, No:9, 1950, s. 25-35.
- Elçibekyan, A.: “Materialı K İstorii Turetsko-Daşnakskih Otnoşeniy v Kontse 1920 i Naçale 1921 gg.”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR**, No:9, 1951, s. 61-69.
- Elçibekyan, A. M.: **Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii**, Yerevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1957.

Entsiklopediya “Armyanskiy Vopros”, Yerevan, Glavnaya Redaktsiya Armyanskoy Entsiklopediya, 1991.

Erdem, Nilüfer: **Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)**, İstanbul, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921), C.II, Ankara, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001.

Fromkin, David: **Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)**, İstanbul, Sabah Kitapları, 1994.

Frunze, M. V.: “Doklad o Poyezdke v Angoru Na Obyedinennom Zasedanii Sovnarkoma i TsİKa Ukraini”, **Sobranii Soçineniy**, C.I, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1926, s. 355-361.

Frunze, M. V.: **Türkiye Anıları**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1978.

Galoyan, G. A.: “İz İstorii Sovmestnoy Borbı Trudyashihsya Zakavkazya Za Sovyetskuyu Vlast”, **Oktyabr i Grajdanskaya Voyna v SSSR**, Moskva, İzdatelstvo “Nauka”, 1966, s. 269-308.

Garibcanyan, G. B.: **V. İ. Lenin i Bolşeviki Zakavkazya**, Moskva, İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı, 1971.

George, David Lloyd: **Pravda o Mirnih Dogovorah**, C.II, Moskva, İnostrannaya Literatura, 1957.

Goloğlu, Mahmut: **Cumhuriyete Doğru 1921-1922**, Ankara, Başnur Matbaası, 1971.

Goryanin, Aleksandr: “Ponyat Drugoy Narod”, **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika**, Moskva, SALAM Press, 2008, s. 98-134.

Gökay, Bülent: **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Aralık 1998.

Gökdemir, Ahmet Ender: **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

Grajdanskaya Voyna v SSSR, C.II, Moskva, Voyennoe İzdatelstvo, 1986.

- Grant, Y.: “Kak Karabah Stal ‘Neotyomlemoy Çastyu’ Azerbaycana”, **Pro Armenia**, No:2, Kasım-Aralık 1991, s. 41-45.
- Gukovskiy, A.: “Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii v 1920 Godu”, **İstoriik Marksist**, No:11 (87), 1940, s. 8-17.
- Guliyev, C. B.: **Borba Komunistiçesкой Partii Za Osuşestvlenie Leninskoy Natsionalnoy Politiki v Azerbaycane**, Baku, Azərneşr, 1970.
- Gülmez, Nurettin: **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Harmandaryan, S.: “Dokumentı Perioda Grajdanskoy Voynı v Armenii v 1921 g.”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvennie Nauki)**, No:2, 1957, s. 91-100.
- Harmandaryan, S. V.: “K Voprosu Ob Ustanovlenii Sovyetskoy Vlasti v Armenii”, **İstoriçeskiy Arhiv**, No:6, 1958, s. 91-106.
- Harmandaryan, S. V.: “Karskaya Konferentsiya 1921 g. i Yeyo Predistoriya”, **Vestnik Arhivov Armenii**, No:3 (6), 1963, s. 177-207.
- Harmandaryan, S. V.: “Tsennyi Dokument o Loriyskom Vosstanii 1921 Goda”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR (Obşestvennie Nauki)**, No:10, 1959, s. 83-92.
- Harmandaryan, S. V.: “Ukreplenie Mejdunarodnogo Polojeniya Sovyetskih Respublik Zakavkazya v 1921-1922 Godah”, **Narodı Azii i Afriki**, No:1, 1973, s. 50-60.
- Hasanov, Hasan: **Neriman Nerimanovun Milli Dövletçilik Bahışları ve Fealiyyeti**, Bakı, ELM, 2005.
- Haçapuridze, G.: “Pobeda Velikoy Proletarskoy Revolyutsii v Zakavkaze”, **Partiynoe Stroitelstvo**, No:16, Ekim 1937, s. 52-63.
- Heyfets, A. N.: **Sovyetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka (1921-1927)**, Moskva, İzdatelstvo “Nauka”, 1968.
- Heyfets, A. N.: **Sovyetskaya Rossiya i Sopredelnie Stranı Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı (1918-1920)**, Moskva, İzdatelstvo “Nauka”, 1964.

- İliçev, Yakov: **Turetskiy Karavan**, Leningrad, İzdatelstvo “Sovyetskiy Pisatel”, 1980.
- İmanov, Vügar: **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003.
- İmranlı, Kamalya: **Sozdanie Armyanskogo Gosudarstva Na Kavkaze: İstoki i Posledstviya**, Moskva, Ladomir, 2006.
- İncikyan, Oganēs: “Armyanskiy Vopros i Sovyetsko-Turetskie Otnoşeniya”, **Vestnik Obşestvennih Nauk AN Armyanskoy SSR**, No:6, 1998, s. 3-17.
- İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, Der. Ali Satan, 2. bs., İstanbul, Tarihçi Kitabevi, Aralık 2010.
- İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1921**, Der. Ali Satan, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, Nisan 2011.
- Jaeschke, Gotthard: **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970.
- Kaçaznuni, Ovanēs: **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok**, İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 2005.
- Kadişev, A. B.: **İnterventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkaze**, Moskva, Voyennoe İzdatelstvo Ministerstva Oboroni Soyuzu SSR, 1960.
- Karabekir, Kâzım: **Günlükler (1906-1948)**, C.I-II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Kasım 2009.
- Karabekir, Kâzım: **İstiklâl Harbimiz**, C.I-II, 4. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Nisan 2012.
- Karabekir, Kâzım: **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, Haziran 2010.
- Karaman, Sami Sabit: **İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa/Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922**, 2. bs., İstanbul, Arma Yayınları, Mayıs 2002.
- Karayev, A. G.: **İz Nedavnego Proşlogo. Materiali K İstorii Azerbaycanskoy Kommunističeskoy Partii (b)**, Baku, İzdatelstvo “Bakinskiy Raboçiy”, 1926.

- Karinyan, A. B.: **Ermeni Milliyetçi Akımları**, 2. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Ekim 2006.
- Kazancyan, R. V.: “K Voprosu O Diplomaticheskikh Otnosheniyah Mejdu RSFSC i Daşnaks koy Armeniye y Nakanune Turetsko-Armyankoy Voynı 1920 g.”, **Vestnik Arhivov Armenii**, No:2, 1965, s. 190-206.
- Kazemzade, Firuz: **Borba Za Zakavkaze (1917-1921)**, Stockholm, CA&CC Press, 2010.
- Kılıç, Selami: **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, Dergâh Yayınları, Mayıs 1988.
- Kızıl Kitap: Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi**, 4. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Ocak 2012.
- Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi: Hâkimiyeti Milliye Yazıları**, 5. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Şubat 2012.
- L., Y.: “Zakavkassko-Turetskaya Konferantsiya”, **Zarya Vostoka**, 13 Temmuz 1922.
- Lalayan, A. A.: **Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mart 2006.
- Lenin, V. İ.: **Polnoe Sobranie Soçineniy**, C.XXXIX, XL, XLII, XLIII, LI, LII, 5. bs., Moskva, İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı, 1970.
- Levandovskiy, M. K.: “Strategiya i Mujestvo”, **O Sergo Orconikidze: Vospominaniya, Oçerki, Stati Sovremennikov**, Genişletilmiş 2. bs., Moskva, İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı, 1986, s. 63-66.
- Luke, Sir Harry: **Cities and Men**, C.II, London, Geoffrey Bles, 1953.
- Maharadze: **Diktatura Menşevistskoy Partii v Gruzii**, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1921.
- Mears, Eliot Grinnell: **Modern Turkey**, New York, Macmillan Company, 1924.
- Mehdizade, Miryaqub: **Beynelmillel Siyasetde Petrol**, Bakı, Azərneşr, 1994.

- Mehmetzade, Mirza Bala: **Milli Azərbaycan Hareketi**, Ankara, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Melancon, Michael: “Socialist Revolutionaries”, **Encyclopedia of Russian History**, Haz. James R. Millar, New York, Macmillan Reference USA, 2003, s. 1419-1421.
- Melik-Şahnazarov, Zare: **Zapiski Karabahskogo Soldata (Vospominaniya Uçastnika Sobitiy 1918-1920 gg. v Nagornom Karabahe)**, Moskva, 1995.
- Miltsin, A.: “Otdelnaya Kavkasskaya Armiya. Kratkiy İstoriçeskiy Oçerk”, **Zarya Vostoka**, 26 Ağustos 1922.
- Miller, A. F.: **Oçerki Noveyşey İstorii Turtsii**, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1948.
- Mustafazade, R. S.: **Dve Respubliki: Azerbaycano-Rossiyskie Otnoşeniya v 1918-1922 gg.**, Moskva, İzdatelstvo “MİK”, 2006.
- Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın**, Der. İhsan İlgar, Kervan Yayınları, Ekim 1973.
- Myasnikov, A.: “Krasnaya Armiya i Vostok”, **Zarya Vostoka**, 26 Ağustos 1922.
- Myasnikyan, A. F.: **İzbranniye Proizvedeniya**, İzdatelsvo Ayastan, Yerevan, 1965.
- Nansen-Hoyer, Liv: “Narod, Zabıty Velikimi Derjavami”, **Pro Armenia**, No:4-5, 1992, s. 42-51.
- Nerimanov, Neriman: **Mektuplar**, Haz. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, İleri Yayınları, Ekim 2005.
- Njde, G.: **Otkritie Pisma Armyanskoy İntelligentsii**, Yerevan, Armyanskaya Revolyutsionnaya Federatsiya “DAŞNAKTSUTYUN”, 1992.
- Nuri, Süleyman: **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, İstanbul, TÜSTAV Yayınları, Haziran 2002.
- Özel, Sabahattin -
- Hacıbrahimoglu, Işıl Çakan: **Türk Devrimi Mülakatları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2011.

Özel, Sabahattin -

Hacıbrahimoğlu, Işıl Çakan:

Osmanlı'dan Milli Mücadele'ye Seçilmiş Mülakatlar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekim 2010.

Pastermadjian, G.:

Why Armenia Should Be Free: Armenia's Role in The Present War, Boston, Hairenik Publishing Company, 1918.

Perinçek, Mehmet:

"II. Dünya Savaşı'nda Taşnak Birlikleri", **Aydınlık**, 15 Mart 2013.

Perinçek, Mehmet:

Armyanskiy Vopros v 120 Dokumentah İz Rossiyskih Gosudarstvennih Arhivov, Moskva, Laboratoriya Knigi, 2011.

Perinçek, Mehmet:

Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Kasım 2011.

Perinçek, Mehmet:

Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Nisan 2007.

Perinçek, Mehmet:

"Ermeni İstihbaratının Arşivini Açıyoruz", **Aydınlık**, 29 Mart 2013.

Perinçek, Mehmet:

"Hitler'in Güdümünde Türkiye Düşmanlığı", **Aydınlık**, 22 Mart 2013.

Perinçek, Mehmet:

Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, Şubat 2013.

Perinçek, Mehmet:

Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar, İstanbul, Kaynak Yayınları, Haziran 2011.

Perinçek, Mehmet:

Yeksad Sened Meselei Ermeni Der Arşivhai Devleti Rusiya, Tebriz, İnteşerat Nedaye Şems, 2011.

Persidskiy Front Mirovoy Revolyutsii: Dokumentı o Sovyetskom Vtorjenii v Gilan (1920-1921), Moskva, Kvadriga, 2009.

Pir.:

"Daşnaki u Razbitogo Korıta", **Bakinskiy Raboçiy**, 30 Ağustos 1927.

Pirumyan, Yuriy:

"Dva Komandira (Daniel-bek i Pogos-bek Pirumyanı)", **Pro Armenia**, No:4-5, 1992, s. 52-58.

- Popov, A. L.: “İz Epohi Angliyskoy Interventsii v Zakavkaze”, **Proleterskaya Revolyutsiya**, No:9, 1923, s. 185-217.
- Putevoditel: Tsentralny Gosudarstvennyy Arhiv Sovyetskoy Armii, C.I-II**, Minnesota, East View Publications, 1991, 1993.
- Putevoditel Po Kinofotodokumentam Rossiyskogo Gosudarstvennogo Arhiva Kinofotodokumentov (RGAKFD)**, Moskva, ROSSPEN, 2010.
- “Ratifikatsiya Karskogo Dogovora”, **Zarya Vostoka**, 13 Eylül 1922.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Sotsialno-Politiçeskoy İstorii Kratkiy Spravoçnik: Spravoçno-İnformatsionnie Materialı K Dokumentalnım i Muzeynım Fondam RGASPI**, 3. bs., Moskva, ROSSPEN, 2004.
- Russkaya Voyennaya Emigratsiya 20-h–40-h Godov. Dokumentı i Materialı, C.1** (kitap 2), Moskva, İzdatelstvo “Geya”, 1998.
- Qurbanov, Şamil: **Neriman Nerimanov Dünyası**, Bakı, Azərneşr, 2001.
- Sarıhan, Zeki: **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.III, Ankara, Öğretmen Yayınları, Ocak 1986.
- Sarkisyan, A. A.: “İz İstorii Dearmenizatsii Hahiçevanskogo Kraya (1920-1921 gg.)”, **Vestnik Obşestvennih Nauk**, No:9 (573), Eylül 1990, s. 74-93.
- Sarkisyan, Y.: “Armyanskiy Vopros i Velikie Derjavi”, **Literaturnaya Armeniya**, No:6, 1965, s. 63-74.
- Sarkisyan, Y.: “Sovyetso-Turetskie Otnoşeniya i Zakavkaze v 1920-1921 godah”, **Literaturnaya Armeniya**, No:6, 1967, s. 79-91.
- Skaçko, A.: “Armeniya i Turtsiya Na Predstoyaşih Konferantsiyah”, **Jizn Natsionalnostey**, 4 Mart 1921.
- Sonyel, Salahi R.: **Kaygılı Yıllar: Gizli Belgelerle Kurtuluş Savaşının Perde Arkası (1918-1923)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, Kasım 2012.
- Sonyel, Salâhi R.: **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C.I, Ankara, TTK Yayınları, 2008.
- Sonyel, Salâhi R.: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, 2. bs., Ankara, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

- Sorgun, M. Taylan: **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş (Kütûlamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları)**, İstanbul, 7 Gün Yayınları, 1972.
- Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- SSCB Bilimler Akademisi: **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi**, C.I, İstanbul, Bilim Yayınları, Temmuz 1978.
- Stalin, İ. V.: **Soçineniya**, C.IV, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1947.
- Steklov, A.: **Armiya Musavatskogo Azerbaycana**, Baku, Azgiz, 1928.
- Streit, Clarence K.: **Bilinmeyen Türkler**, 2. bs., Haz. Heath W. Lowry, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Sürmeli, Serpil: **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.
- Svarants, Aleksandr: **Pantyrkizm v Geostrategii Turtsii Na Kavkaze**, Moskva, İzdatelstvo "Gumanitariy", 2002.
- Swietochowski, Tadeusz: **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, İstanbul, Bağlam Yayınları, Ağustos 1988.
- Şemsutdinov, A. - Bagirov, Y. A.: **Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, İstanbul, Bilim Yayınları, Şubat 1979.
- Şimşir, Bilal: **Bizim Diplomatlar**, Ankara, Bilgi Yayınevi, Nisan 1996.
- Şimşir, Bilâl: **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C.II, 2. bs., Ankara, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Talat Paşa: **Hatıralarım ve Müdafaam**, 3. bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, Mayıs 2009.
- Tansel, Selahattin: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.III, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

Tasnapetyan, Raç: “8 Avgusta 1990 Goda Partiya ‘Daşnaksutyun’ Zayavila o Svoyom Vozrojdennii v Armenii”, **Pro Armenia**, No:2, 1992, s. 29-31.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.I-II, Ankara, TBMM Basımevi, 1980.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.VII, 2. bs., Haz. TBMM Zabıt Kalemi Müdürlüğü, Ankara, 1944.

Tengirşek, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.

Tevetoğlu, Fethi: **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, Şubat 1967.

Togan, Zeki Velidi: **Hâtıralar**, İstanbul, Hikmet Gazetecilik Ltd. Şti. (Tan Matbaası), 1969.

Torjestvennoe Zasedanie Verhovnogo Sovyeta Armyanskoy SSR i TsK Kompartii Armenii Posvyaşennoe 40-Letiyy Ustanovleniya Sovyetskoy Vlasti v Armenii Obrazovaniya Kommunističesкой Parti Armenii (6 Maya 1961 g.), Yerevan, İzdanie Verhovnogo Sovyeta Armyanskoy SSR, 1961.

Tsertsvadze, M. V.: “Borba Trudyaşihşya Gruzii Za Sovyetskuyu Vlast v 1918 g.”, **Oktyabr i Grajdanskaya Voyna v SSSR**, Moskva, İzdatelstvo “Nauka”, 1966, s. 309-317.

Tshakaya, Miha: **Gruziya i Armeniya Pod Pyatoy İmperialistov: Menşeviki i Daşnaki v 1920-1921 g.**, Tiflis, İzdatelstvo “Sovjetskiy Kavkaz”, 1925.

Tsutsiyev, Artur: **Atlas Etnopolitičesкой İstorii Kavkaza (1774-2004)**, Moskva, İzdatelstvo “Yevropa”, 2007.

Tunçay, Mete: **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, C.I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

“Turetskaya Delegatsiya v Groznom”, **Sovjetskiy Dagestan**, 21 Ekim 1920.

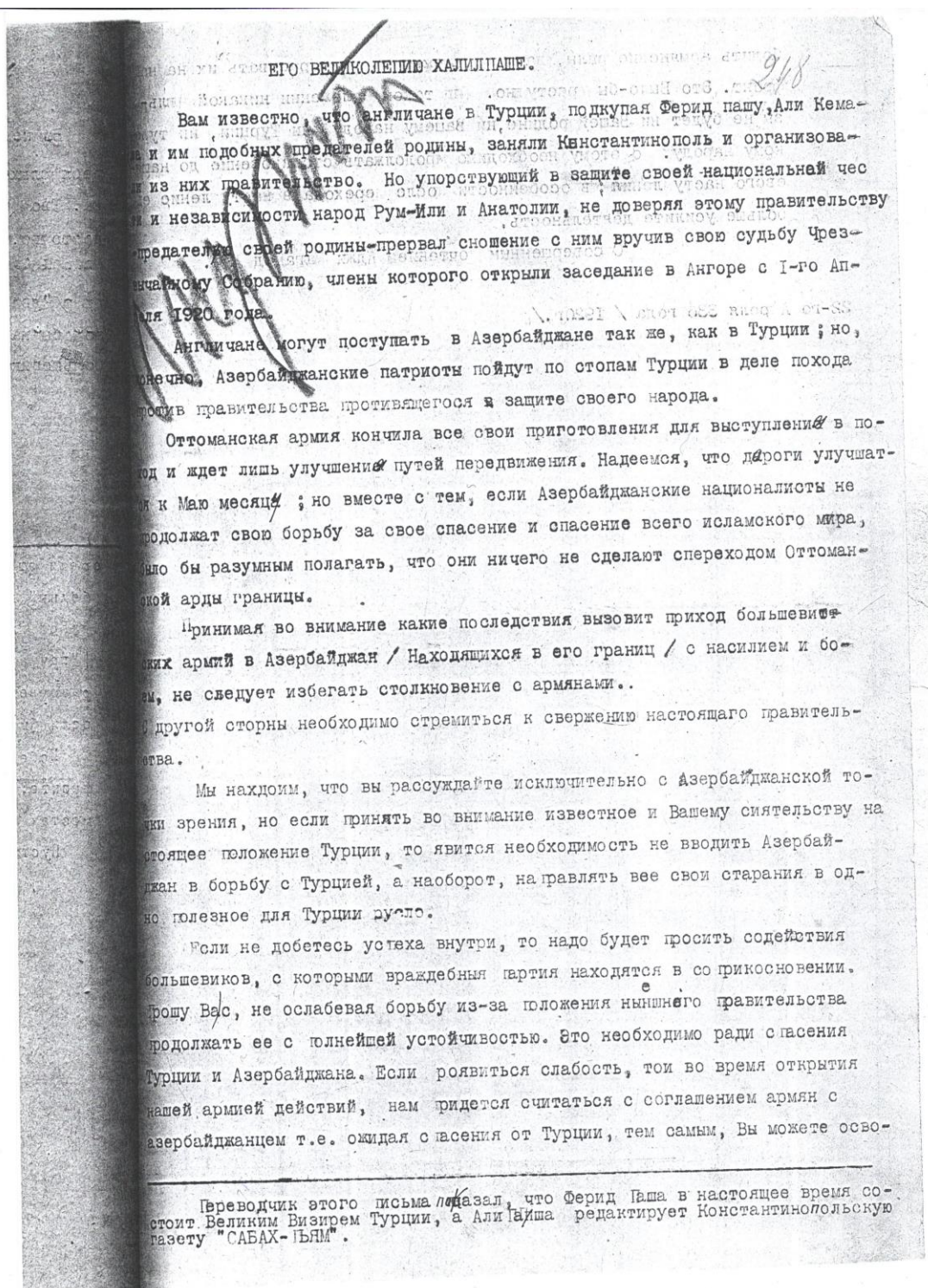
Türk Dış Politikası, C.I, Ed. Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921), C.III, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1995.

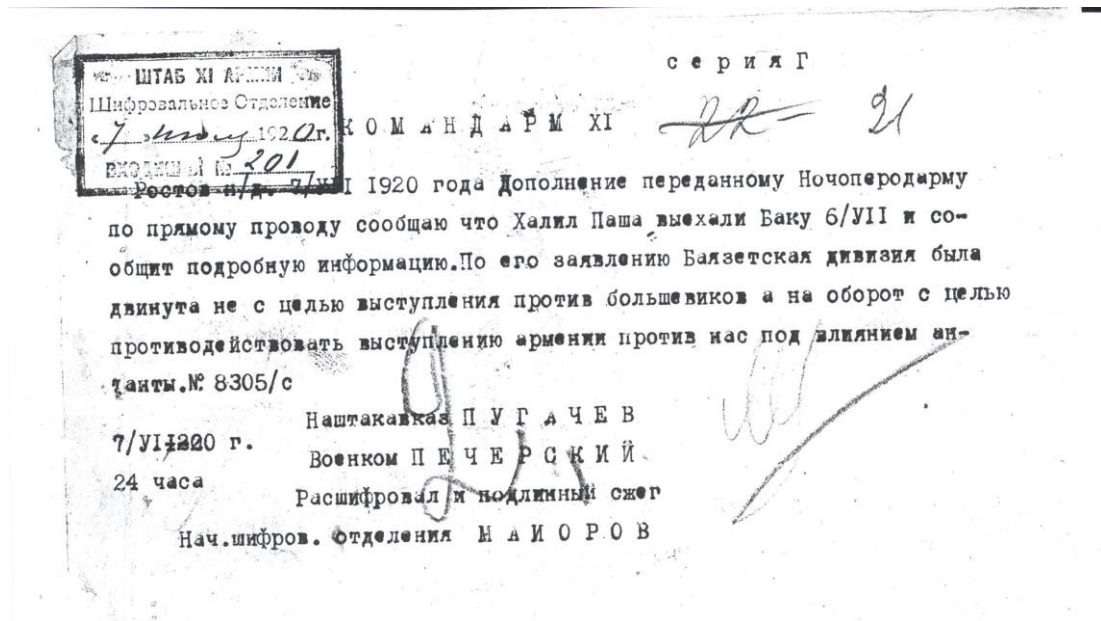
Ulagay, Osman: **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, Yelken Matbaası, Mart 1974.

- Ulunyan, A. A.: “K İstorii Armyno-Greçeskih Otnoşeniy v 1918-1919 gg.”, **İstoriko-Filologičeskiy Jurnal**, No:4 (119), 1987, s. 230-233.
- Ünüvar, Veysel: **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)**, 2. bs., İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997.
- Vartanyan, S.: **Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii**, Yerevan, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1959.
- Vasilevskiy, K.: “Krah Sevrskogo Dogovora”, **Krasnaya Armiya**, No:18-19, Eylül-Ekim 1922, s. 149-164.
- Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistīçeskaya Revolyutsiya i Pobeda Sovyetskoy Vlasti v Armenii (Sbornik Dokumentov)**, Yerevan, “Aypetrat”, 1957.
- Volhonskiy, Mihail -
- Muhanov, Vadim: **Po Sledam Azerbaycanskoj Demokratiçeskoj Respubliki**, Moskva, İzdatelstvo “Yevropa”, 2007.
- Volhonskiy M. A. -
- Muhanov, V. M.: **Rossiya Na Kavkaze. Pyat Vekov İstorii: Nauçno-publitsistiçeskie Oçerki**, Moskva, Obyedinennaya Redaktsiya MVD Rossii, 2009.
- Yalçın, Hüseyin Cahit: **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, Ekim 2002.
- Yamauchi, Masayuki: **Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a**, İstanbul, Bağlam Yayınları, Temmuz 1995.
- Yavuz, Bige: **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, Ankara, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Yefremov, M. G.: “Bolşevistskiy Komissar”, **O Sergo Orconikidze: Vospominaniya, Oçerki, Statyi Sovremennikov**, Genişletilmiş 2. bs., Moskva, İzdatelstvo Politīçeskoj Literaturı, 1986, s. 101-104.
- Yefremov, M.: “Na Putyah K Baku (İz Vospominaniy Naçalnika Bronepoezdov XI Armii)”, **Bakinskiy Raboçiy**, 28 Nisan 1925.

- Yefremov, M.: “Vzyatie Baku”, **Voyenny Vestnik**, No:7, 1922, s. 30-33.
- Yerasimos, Stefanos: **Ekim Devrimi’nden “Milli Mücadele”ye Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, Ocak 1979.
- Yılmaz, İskender: **Gümrü Antlaşması**, Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.
- Yust, K.: **Kemalist Anadolu Basını**, Haz. Orhan Koloğlu, Ankara, ÇGD Yayınları, Nisan 1995.
- Yüceer, Saime: **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Bursa, Ekin Kitabevi, 1997.
- Zaharyan, Konstantin: “Mejdu Molotom i Nakovalney”, **Literaturnaya Armeniya**, No:1, 1990, s. 50-98.
- Zavriyev, D. S.: **K Noveyşey İstorii Severo-Vostoçnih Vilayetov Turtsii**, Tbilisi, İzdanie Tbilisskogo Gosudartstvennogo Universiteta imeni Stalina, 1947.

Наси Мухаммед Али исимли шахсин Халил Паша'я Anadolu'dan гондердиги, Milli Мюкаделе тарафтарларинин Азербайжан'daki durumla ilgili горушlerini янсийан Нисан 1920 тарихли мектубун Русча чевирисинин ilk sayfası.
 (RGVA фонд 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 248)

Kızıl Ordu yetkilileri Pugaçev ve Peçerskiy'in XI. Ordu komutanına 7 Temmuz 1920 tarihli telgrafı. Telgrafta 6 Temmuz 1920 günü Bakû'ye gelen Halil Paşa'nın Türkiye'nin Beyazıt Tümeni'nin Bolşeviklere karşı değil, tam tersine İtilaf Devletleri'nin etkisi altında Sovyet Rusya'ya karşı hareket eden Ermenistan'la savaşmak için ilerlediğini belirttiği ifade edilmektedir. (RGVA fond 195 liste 11 dosya 24 yaprak 21)

ТОВАРИЩУ ХАЛИЛ ПАШЕ

ДОРОГОЙ И ЛЮБЕЗНЫЙ ТОВАРИЩ,

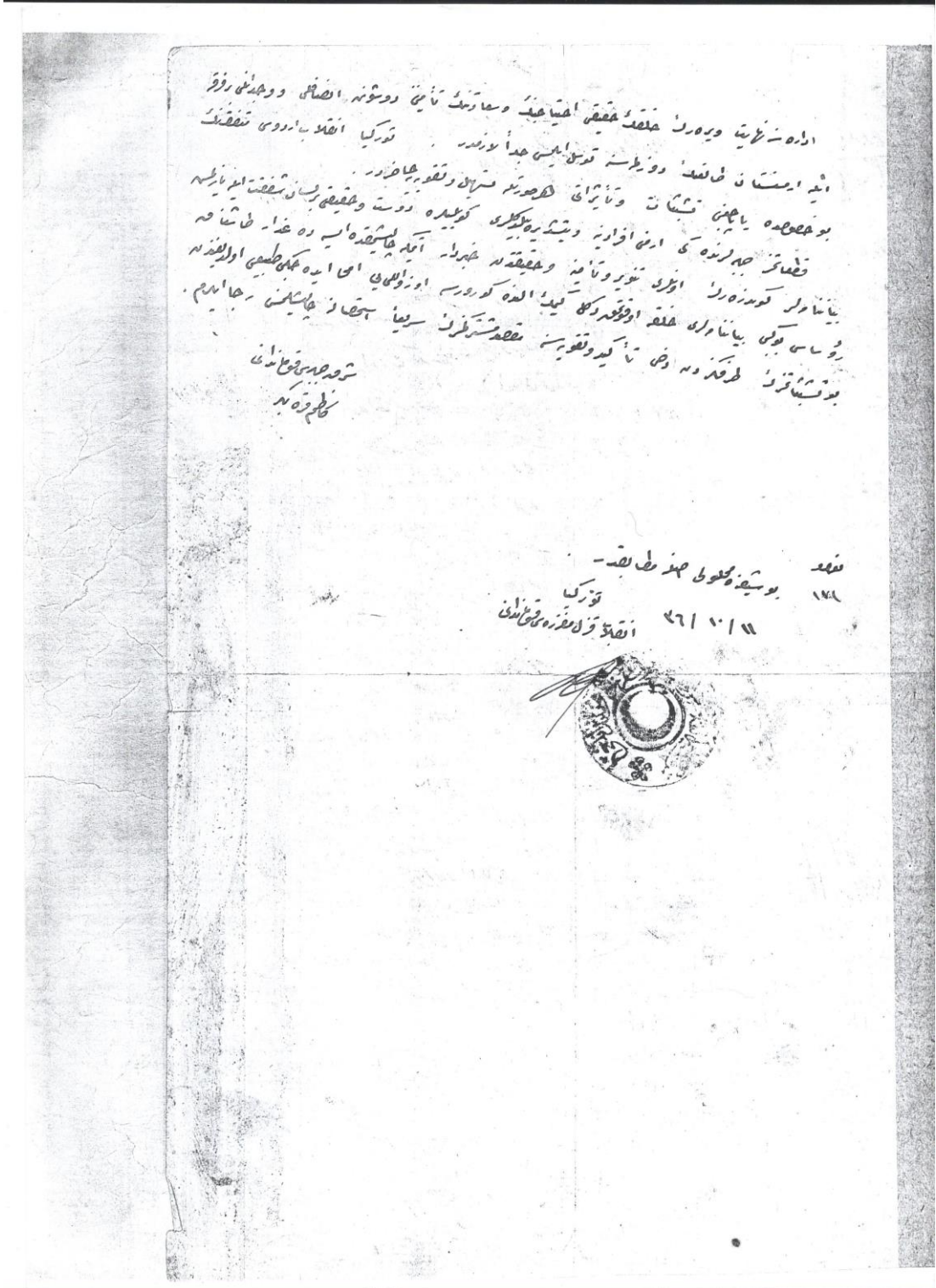
Известие о прибытии Вашем в Баку беспрдельно обрадовало нас. О положении нашем и подробности дела товарищем Наим Джавидом уже Вам сообщено все нужное; а потому еще раз подтверждаем, что положение несчастной родины нашей с каждым днем ухудшается, и в данный момент совершенно критическое: каждое селение тратит и расходует уже последние свои патроны, последнее свое состояние и последнюю энергию; все наличное состояние всего населения уже встрачено на защиту чести родины. Империалистические стремления безчестных англичан заставили и греков подняться на нас и занять Бруссу; а ныне они стремятся занять дорогу для нас Ангору. Помните что сердца ноют и все близки к падению духом. Мы крайне огорчены тем, что лишены возможности активно помочь западному нашему фронту, так как безсовестные дашнаки в уплату за наше оказанное в свое время добро ныне заняв границы наши не дают нашим союзникам помочь нам и даже не хотят объясниться с нами. Должен подчеркнуть, что любовь и братское чувство к красным русским союзникам нашим как среди красных аскеров, так и среди населения возрастает с каждым днем; это обстоятельство убеждает меня, что наш союз и братство с рускими будут продолжаться вечно, а потому убеждайте наших союзников, Советское Правительство, что русско-турецкий союз будет вечен.

В этот момент, когда наша бьющаяся на западе с англичанами сила нуждается в ожидаемой от востока, нашей красной союзницы, помощи в присылке финансов и оружия коварная роль дашнаков и их помощь англичанам крайне тормозит наше общее дело и я удивляюсь, что почему такое злодеяние дашнаков остается без наказания и почему до сих пор они не удалены с арены, как вредное препятствие. Ведь ясно, что препятствие дашнаков к нашему сообщению и закрытие ими дороги равносильно желанию их видеть красную Анатолию в руках англичан и всех красных турок уничтоженными, ведь это же есть реальная помощь англичанам со стороны дашнаков.

Уже наша красная армия готова была выступить против коварных дашнаков, как получились от Вас письма и вот по причине этих писем мы уже два месяца бездействуем в ожидании распоряжения. Какие последствия произошли для родины от двухмесячного бездействия уже ясно. Пусть Российская Советская Власть убедится в нашей искренности, пусть видит в нас таких же искренних и преследующих те же великие идеи, братьев, как они

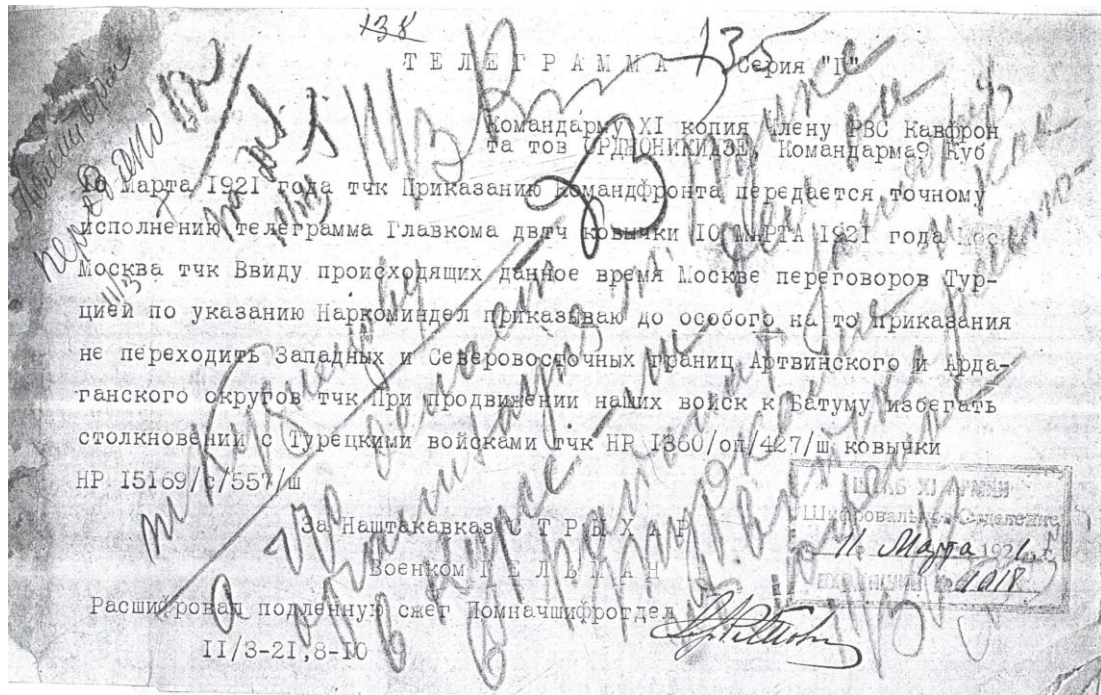
Kâzım Karabekir'in Halil Paşa'ya "Yoldaş" hitabıyla gönderdiği 23 Temmuz 1920 tarihli mektubun Rusçası.

(RGASPI fond 495 liste 181 dosya 135 yaprak 1)

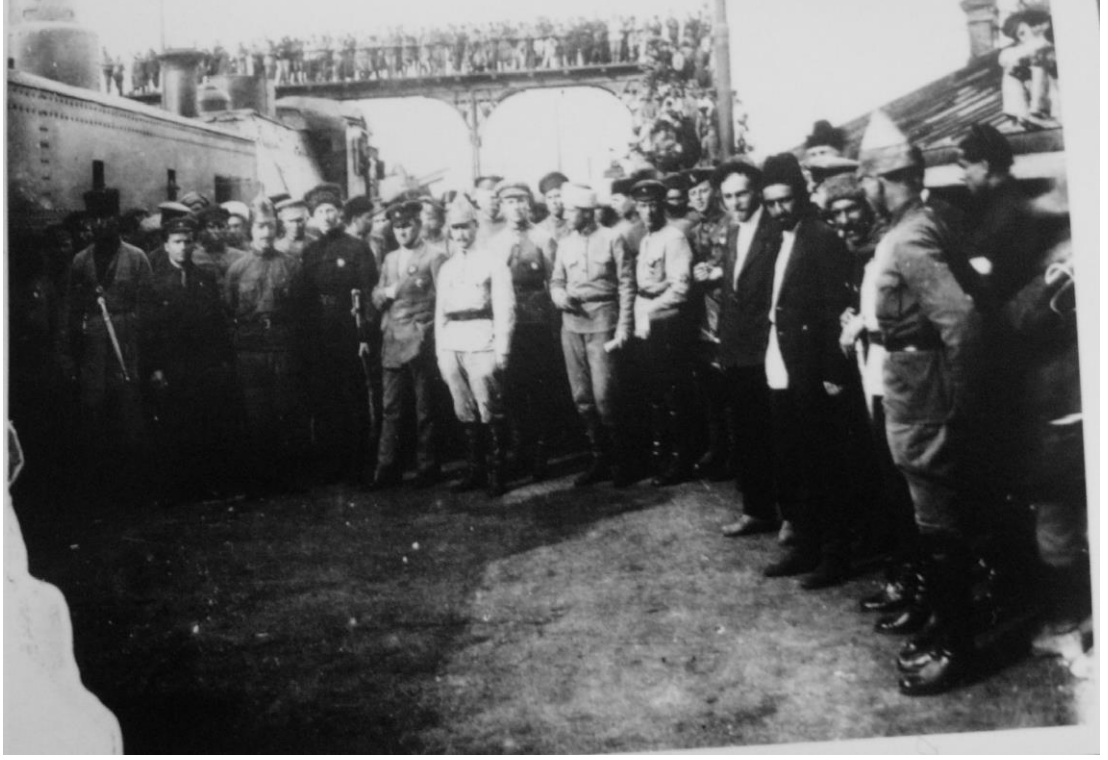
Kâzım Karabekir'in Erzurum'dan 6 Ekim 1920 günü Bakû'deki XI. Kızıl Ordu Kumandanlığına gönderdiği yazının mühürlü ikinci sayfası.
(RGVA fond 195 liste 3 dosya 1074 yaprak 295 arkası)

EK 7

XI. Kızıl Ordu ve IX. Kızıl Ordu Komutanlarına ve Orconikidze'ye verilen 10 Mart 1921 tarihli emir. Emirde devam etmekte olan Moskova Konferansı'ndan dolayı Artvin ve Ardahan bölgelerinin batı ve kuzeydoğu sınırlarının geçilmemesi ve Batum'a ilerleyiş sırasında Türk Ordularıyla çatışmadan kaçınılması gereği ifade edilmiştir.
(RGVA fond 195 liste 11 dosya 24 yaprak 135)

EK 8

XI. Kızıl Ordu Bakû'de. Ordu komuta kademesi "III. Enternasyonal" isimli zırhlı trenin önünde. Kirov, Orconikidze, Yefremov, Levandovskiy, Mehonoşin ve Mikoyan.
(**RGAKF V-581**)

EK 9

XI. Kızıl Ordu Erivan yolunda.
(RGAKF 2-1788)

EK 10

Menşevik iktidarının yıkılmasından sonra Türk ve Sovyet kumandanlığının Batum'daki buluşması. Sovyet yetkilileri arasında Jloba ve Kuybişev de bulunuyor. (RGAKF 2-4092)

ÖZGEÇMİŞ

Mehmet Bora Perinçek, 19 Eylül 1978’de İstanbul’da doğdu. Faik Reşit Unat İlkokulu’nu ve Cağaloğlu Anadolu Lisesi’ni bitirdi. Burs alarak Rusya Federasyonu’nda Nijniy Novgorod’da 35 Nolu lisede okudu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 2005-2006 öğretim yılında Moskova Uluslararası İlişkiler Devlet Enstitüsü (Üniversitesi)’nde (MGİMO(U)), 2010-2011 öğretim yılında Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü’nde misafir araştırma görevlisi olarak çalıştı.

On beş senedir Rus-Sovyet devlet arşivlerinde “Türk-Sovyet İlişkileri” ve “Ermeni Meselesi” üzerine araştırmalar yapıyor. Bu konular üzerine birçok makalesi var. “Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri/Sovyet Arşiv Belgeleri’yle”, “Boryan’ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması”, “Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi”, “Avrasyacılık/Türkiye’deki Teori ve Pratiği”, “Türk-Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar”, “Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları” ve “Satmbulskie Novosti’de Jön Türk Devrimi” başlıklı yedi kitabı yayımlandı. Yabancı dilde, Rusça, Almanca, Farsça ve Azerbaycan Türkçesi olarak dört kitabı daha çıktı. Ayrıca çalıştığı konular üzerine önemli kitapları yayıma hazırladı. Diğer taraftan güncel Türk dış politikası üzerine çalışmalar yapıyor.

Bu konular üzerine sempozyumlarda ve uluslararası konferanslarda tebliğler sundu, Türkiye’de ve yurtdışında konferanslar verdi. TRT’de, özel ve yabancı televizyonlarda birçok programa katıldı.

Rusça’dan Türkçe’ye çevirdiği kitap ve şiir yayımları da bulunuyor. Rusça, Almanca ve İngilizce biliyor.